

„Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”

Tanulmányok Kövér György születésnapjára

*„Eloszta bőkezűen;
és termő fa gyanánt”*

Tanulmányok Kövér György születésnapjára

RODOSZ Bihar
Nagyvárad, 2019

Szerkesztők:

Koloh Gábor - Papp Viktor - Tótság Áron

A szerkesztésben közreműködtek:

Halmos Károly, Keller Márkus, Kiss Zsuzsi, Klement Judit, Sonkoly Gábor,
Szentesi Réka

© Bodovics Éva, Csekő Ernő, G. Toronyi Judit, K. Horváth Zsolt, Koloh Gábor,
Kulcsár Beáta, Nagy Botond, Nagy Sándor, Papp Viktor, Perényi Roland,
Simonkay Márton, Somorjai Szabolcs, Szécsényi Mihály, Tótság Áron

Borítóterv:

Bodovics Éva

Olvasószerkesztő:

Darabont Éva

Fotó:

© Horváth Tamás

A kötet megjelenését támogatta:

Budapest Főváros Levéltára Bárczy István Alapítvány,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Hallgatói Önkormányzata,

Romániai Magyar Doktoranduszok és Fial Kutatók Szövetségének
Bihar megyei szervezete.

Kiadja a Romániai Magyar Doktoranduszok és Fial Kutatók Szövetségének
Bihar megyei szervezete és a Varadinum Script Kiadó.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

**„Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”: tanulmányok Kövér György
születésnapjára / szerkesztette: Koloh Gábor, Papp Viktor, Tótság Áron.**
- Oradea: Varadinum Script, 2018

Conține bibliografie

ISBN 978-606-8307-88-6

I. Koloh, Gábor (ed.)

II. Papp, Viktor (ed.)

III. Tótság, Áron (ed.)

082.2

Tördelés: Voiticsek Ilona és Voiticsek Árpád

Nyomdai munkálatok: LITERA PRINT, Nagyvárád

Tel.: 0732-115.445; E-mail: literaprint@gmail.com

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
TABULA GRATULATORIA	9
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉSEK	
<i>Simonkay Márton</i> : Elképzelt reformkor. Történetértelmezési vázlat.....	15
<i>Bodovics Éva</i> : Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé	35
A TÁRSADALOM ÉS RÉTEGEI	
<i>Kolob Gábor</i> : Falusi társadalom a kolera idején. Endrőd háztartás- és társadalomszerkezete, adózása és a kolera (1834–1836).....	53
<i>Papp Viktor</i> : Ügyvédek a mérlegen. Budapesti ügyvédek jövedelmi és vagyoni helyzete a 19. század második felében	71
<i>Csekő Ernő</i> : Nagy adófizetőből virilis megyebizottsági tag (?). A legnagyobb adófizetők névjegyzékének első összeállítása Tolna megyében (1871)	92
<i>G. Toronyi Judit</i> : Virilizmus és választójog	115
PRIVÁT ÉS NYILVÁNOS SZFÉRA	
<i>Tóth Áron</i> : „ <i>Eme erkölcstelen életmódomból az által leszek megszabadítva</i> ”. A házasság szerepe a prostituáltak életében.....	141
<i>Kulcsár Beáta</i> : Egy nagyváradi polgár tigrisvadászata nyomában: fikció és valóság.....	168
<i>Szécsényi Mihály</i> : Haszontalan zavargások. A Tisza-gyilkosságtól az erkölcsrendészet ostromáig	188
<i>Nagy Sándor</i> : Lábjegyzet Szél Tivadar „antiszemitizmusához”. A Balla Ilona contra Szél Tivadar házassági bontóper az 1930-as években	215

INTÉZMÉNY- ÉS VÁLLALKOZÁSTÖRTÉNET

- Somorjai Szabolcs*: Folyamatosság és változás. Vermes Illés hitelügyei
a 19. század közepén..... 229
- Nagy Botond*: Olasz építési vállalkozók Háromszéken
a dualizmus korában 256

ISKOLA ÉS MOBILITÁS

- Perényi Roland*: Egy makarenkói pofon a régi világnak.
Berzeviczy Gizella (1878-1954) életpályája 281
- K. Horváth Zsolt*: Új iskola - új társadalom. Mérei Ferenc
és a demokratikus iskola kísérlete Magyarországon, 1945-1948 307
- KÖVÉR GYÖRGY BIBLIOGRÁFIÁJA 325

ELŐSZÓ

*„Más részt a hun vezérek, a törzsnagyok között,
Vagy aki bósi tettel harcon különbözött -
Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt
Kincsét ezer kis ágon hullatta egyaránt.”*

Arany János: Csaba trilógia. Első Ének.

A kötet címéül választott sor Arany János *Csaba trilógiájának* első részéből vett idézet. Bár a cím az eposzban eltérő tartalommal bír, választásunk mégis a lényegi tartalmi mondanivaló miatt emelte ki kontextusából és helyezte át így új szerepébe azt. A kötetet – végigfutva a szerzők nevein megeshet, hogy csak az Ünnepektől számára tűnik ki elsőre – az egykori és jelenlegi doktori témavezetettek szerzik és adják mentoruknak, avagy a tetsző és illő megnevezéssel élve, Doktorvaterjuknak. Természetesen, ahogy az már a különböző szisztémák elméleteit, elképzeléseit is rendre kikezdő társadalomtörténet-írás esetén lenni szokott, úgy itt sem egész és kerek a koncepció: nem minden doktori témavezetett szerző ugyanis, de minden szerző doktori témavezetett. Valamint, csak hogy lássuk, lehet ezt fokozni: nem minden köszöntő (vessünk csak egy pillantást a tabula gratulatoriára) doktori témavezetett, de minden témavezetett köszöntő. Meg kell jegyezzük azt is, hogy a szerkesztés hírének lassú, de minden igyekezetünkkel ütközően biztos terjedése során többen is kérték, hogy fogadjuk be az ünnepi kötetbe írásukat, ami tükrözi, hogy a koncepcióhoz való ragaszkodásunk mögött saját szerkesztési készségeink korlátozottsága és közel sem a köszönteni kívánók könnyen lehatárolhatósága áll. Mondhatjuk tehát, hogy a Kövér-iskolának az egyetemi adminisztráció teremtette legegyszerűbb módon számbavehető tagjai kívánnak itt írásukkal tisztelegni, míg ha ennek az iskolának a sokkal szélesebb kiterjedtségét szeretnénk felmérni, elég ha látogatjuk a hazai társadalom- és gazdaságtörténeti körökben leginkább mérvadó Hajnal István Körös konferenciákat, lapozzuk a Korallt, az Aetast, a Századokat, beleolvasunk bármely, a társadalom- és gazdaságtörténetet közlelő vagy távolabbról érintő kötetbe és nem leszünk híján az Ünnepekre való hivatkozással (ahogy a következő tanulmányok hivatkozásai mutatják). Mindez önmagában is gazdag ajándék számunkra Kövér Györgytől, de még inkább úgy, hogy a szakmai gondolkodásunkat megtermékenyítő módon trenírozó, kihívó, olykor provokáló eredményei, felvetései vagy ellenvetései még messze nem azon a metafizikai síkon mozog-

nak, amelyen hatnak ránk a sok-sok évtizeddel és évszázaddal előttünk éltek (hagyjuk is ezt még sokáig azokra a későbbi időkre), de hogy köztünk van, tanított és – csak tudni kell kérni – tanít ma is. Magas mérvű emberi és szakmai nyitottságnak, közvetlenségnek és segítőkésznek szokás ezt nevezni a nyelv adta szimplifikáló keretek között. És ha már a nyelv! Mi volt és mi ma a történész, ha nem író is egyben, akit csak a forrásai és nem a formanyelve készítenek néminemű *földhöz ragadt empirizmus*hoz? Nem szépirodalom a történetírás, műfajából fakadóan nem is lehet az persze, de a történetmondás nagy hagyománya legalább annyira szól arról, aki a történetet elmondja, mint arról, ami a történet maga. Erősen eltérő alaptémájú kötetek, bár (egészen önkényesen véve a példákat) az *1873. Egy krach anatómiája*, a *Losonczy Géza* és *A tiszaezlári dráma* – ráadásul bő egy évtized választja el őket egymástól – mégis olvashatósságuk, nyelvi gördülékenységük sokszor a többszörösen összetett és mély tartalmi mondanivaló mellett is nemcsak jól követhető, de izgalmas szövegekké tette azokat. Kreatív írásnak nevezzük ezt újabban, és mi mást is kívánhatnának születésének kerek évfordulója alkalmából történészek a történészeknek, különösen tanítványok a mesterüknek, mint kreatív és írásban gazdag évtizedeket, hogy legyen még bőven – és ebben hadd legyünk némileg telhetetlenek – amit eloszson köztünk bőkezűen és termő fa gyanánt.

A Szerkesztők

TABULA GRATULATORIA

Á. Varga László
Ablonczy Balázs
Alabán Péter
Angi János
Baics Gergely
Balácsi Dénes
Bálint Angelika
Balogh Róbert
Balogh Zsuzsanna
Barna Gottfried
Bándi Nándor
Bárany Attila
Baráth Katalin
Bariska István
Barta János
Bartha Ákos
Benda Borbála
Benedek Gábor
Benkő Elek
Bezsenyi Tamás
Bódán Zsolt
Bodovics Éva
Bódy Zsombor
Bogdándi Zsolt
Borsodi Csaba
Both Noémi Zsuzsanna
Brandt Juliane
Buza János
Czeferner Dóra
Czoch Gábor
Császtvay Tünde
Csáki Árpád
Csekő Ernő
Csibi Norbert
Csorba László

Csóti Csaba
Deák Ágnes
Deáky Zita
Demeter Gábor
Detre Katalin
Diószegi-Szócs Máté
Dobszay Tamás
Draskóczy István
Dusnoki József
Egry Gábor
Egyed Ákos
Eöry Gabriella
Erdész Ádám
Erdődy Gábor
Erős Vilmos
Estók János
Faragó Tamás
Farkas Gyöngyi
Farkas Szilveszter
Fazakas László
Fazekas Csaba
Feiszt György
Filep Tamás Gusztáv
Fodor János
Foki Ibolya
G. Toronyi Judit
Gaucsik István
Gagyí József
Gáll Erwin
Gergely András
Gergely Katalin
Gerhard Péter
Germuska Pál
Gulyás László Szabolcs
Gyáni Gábor

Gyarmati György	Kornylivné Máté Anita
Gyimesi Emese	Kordé Zoltán
Gyimesi Réka	Kovács Csaba
Gyökös Eleonóra	Kovács Evelin
Györkös Attila	Kovács István Gábor
Győri Péter	Kulcsár Beáta
H. Németh István	Kulcsár Krisztina
Halász Imre	Kunt Gergely
Halmos Károly	Kuzma Dóra
Harmati Róbert	Lakatos Artur
Havadi Gergő	Láczay Magdolna
Heltai Gyöngyi	Lázók Klára
Hermann Gusztáv Mihály	Laczó Ferenc
Hidvégi Mária	Lajkó Ádám
Hluchány Hajnalka	Láng Benedek
Horváth Gergely Krisztián	Lantos Edit
Horváth Zita	Lénárt András
Hunyady Gábor Attila	Lengvári István
Husz Ildikó	Lévai Csaba
Illés Gabriella	Lukács Anikó
Illik Péter	L. Balogh Béni
Ispán Ágota Lídia	Macher Péter
Izsák Anikó-Borbála	Madarász Aladár
Jáger Márta	Marjanucz László
Jánosi Csongor	Makkai Béla
Juhász Pál	Manhercz Orsolya
K. Horváth Zsolt	Mátay Mónika
K. Lengyel Zsolt	Megyeri Anna
Kaposi Zoltán	Miru György
Kármán Gábor	Mohay Tamás
Katona Csaba	Mohos Mária
Katona Klára	Mravik Patrik Tamás
Keller Márkus	Murádin János Kristóf
Keszei András	Nagy Ágnes
Király Júlia	Nagy Botond
Kiss Zsuzsi	Nagy Imre Gábor
Kincses Katalin Mária	Nagy Mariann
Klaniczay Gábor	Nagy Mihály
Klement Judit	Nagy Sándor
Knézy Judit	Nagy Zsófia
Koloh Gábor	Németh Györgyi
Koltai Gábor	Németh Szandra
Konrád Miklós	Oborni Teréz

Orbán János	Szántay Antal
Ordasi Ágnes	Szász Zoltán
Orosz István	Szeberényi Gábor
Őri Péter	Szécsényi Mihály
Ősz Előd	Szentesi Réka
Pajkossy Gábor	Szijártó István
Pakot Levente	Szilágyi Adrienn
Papp Barbara	Szilágyi Márton
Papp Gábor	Szilágyi Zsolt
Papp Gábor György	Szívós Erika
Papp Klára	Szűts István Gergely
Papp Viktor	Takács Erzsébet
Pál Judit	Tamás Ágnes
Perényi Roland	Tamás Gábor
Péteri György	Tamás Máté
Péteri Lóránt	Tamás Zsolt-József
Pilkhoffer Mónika	Tánczos Éva
Pinke Zsolt	Tar Ferenc
Pogány Ágnes	Tilcsik György
Pósán László	Tomka Béla
Prepuk Anikó	Toth Szilárd
Puskás József	Tóth-Bartos András
Püski Levente	Tóth Ágnes
Rácz Attila	Tóth Árpád
Rajnai Edit	Tóvári Judit
Rainer M. János	Tózsza-Rigó Attila
Révész Tamás	Törő László Dávid
Ring Orsolya	Tőtös Áron
Sárai Szabó Katalin	Trádlér Henrietta
Sasfi Csaba	Ugrai János
Simonkay Márton	Ujváry Gábor
Sipos András	Umbrai Laura
Sipos Balázs	Valuch Tibor
Sipos Gábor	Varga Zsuzsanna
Somlai Péter	Vincze Gábor
Somorjai Szabolcs	Vonyó József
Sonkoly Gábor	Völgyesi Orsolya
Spéder Zsolt	Vörös Boldizsár
Standeisky Éva	Vörös Péter
Stark Tamás	Weisz Boglárka
Szabó Ödön	Zahorán Csaba
Szalisznyó Lilla	Zeidler Miklós
Szakál Imre	Zombory Máté

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI
ÉRTELMEZÉSEK

Elképzelt reformkor. Történetértelmezési vázlat

Bevezetés

A reformkor a legtöbb hazai olvasó szemében a nemzet ifjúkora. Termékeny békeidők, bűvárkodó ész, hathatós akarat, hangyaszorgalom. Gyűlések, törvények sora; a fókusz a remélt boldog jövőn van. Széchenyi, Kossuth, Deák – máig jelentős viszonyítási pontot adó személyiségek nézőpontján keresztül láthatjuk a „haza és haladás” világát.

Lackó Mihály szerint a történettudományban is ez a szemlélet gyökerezett meg, pedig „ez az időszak – miközben teli van célokkal, tervekkel – [...] önmagában valahogy nem vezet sehová.”¹ Lassú és ellentmondásos reformok, a szatmári béke óta beháborúval nem terhelt bő évszázad forradalomba torkollása, a gazdaság valódi átalakításának hiánya, a Habsburgokkal való viszony elmérgesedése, a vármegyei vezető réteg (Lackónál bunkokrácia) a török kor óta szinte változatlan politikai csörtéi – „füstbe ment tervek” nyomai.

Anélkül, hogy választanánk e különböző olvasatok közül, érdemes megvizsgálni, hogyan és milyen tényezők mentén alakult a hazai történetírás reformorképe az utóbbi bő százötven évben! Ebben a tanulmányban a teljes historiográfiai áttekintés helyett csupán a történetírás reprezentatív „csúcstermékeire”, a Magyarország történetéről szóló fontosabb összefoglaló munkák elemzésére szorítkozunk. A tartalmi elemek vizsgálatában – amelyek közül kiemelten Kossuth és Széchenyi az 1840-es években zajlott, máig nagy visszhangot kiváltó vitájának megítélésére térünk ki – a közelmúlt két fontos historiográfiai összefoglalója,² a formai elemeknél a nemrég elhunyt narrativista történetfilozófus, Hayden White (1928–2018) trópuselmélete lesz a segítségünkre. White halála aktualitást ad örökségének az egész világon, de akár Magyarországon is: elképzeléseinek ugyanis a hazai történettudományban szinte kizárólag az elmélet felől közelítő visszhangja volt, történeti munkákra alig alkalmazták.³ Elmélete – mint azt a következőkben látni fogjuk – számos

¹ Erre és a megelőző bekezdésre lásd Lackó 1983: 106. Lackó Mihály munkásságára Kövér György tanár úr hívta föl a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök.

² Romsics 2011, Erős 2015.

³ Az elméleti recepcióra lásd például Gyáni Gábor, Kisantal Tamás és Simon Zoltán Boldizsár munkásságát; a gyakorlatira Csunderlik 2011; Majtényi 2013.

jogos vitát váltott ki, lehetőséget ad azonban egy-egy szöveg árnyaltabb vizsgálatára.

Nyelv, narráció és nemzetépítés

„A múlt nem létezik. Kutatni is csak azoknak a dolgoknak a prizmáján keresztül lehet, amelyek a múlt létezésének következményeként ránk maradtak.”⁴ Hayden White karakteres kijelentése a kortárs professzionális történetírás kritikája. White szerint a történelem megírása magába foglal három fontos tropológiai (leképezési, formába öntési) lépést, amelyet Mehdi Ghasemi iráni történész a főzéshez – az alapanyagok összegyűjtéséhez, összerendezéséhez, valamint a fűszerezéshez és a felszolgáláshoz – hasonlít: (1) az események sorának ábrázolása; (2) azok cselekménystruktúrákba való transzformálása; (3) a szöveg kognitív, etikai, esztétikai jelentéssel való megtöltése.⁵ Mindez azt jelenti, hogy csupán a szakácson múlik, mit főz az alapanyagokból – a történész felelőssége tehát ebben elsődleges.

White trópuselméletét legteljesebben az 1973-as, *Metahistory* című művében fejtette ki. Ennek révén, elsősorban a 18. századi történész, Gianbattista Vico hatására⁶ az egyes történeti műveket a nyelvi kifejező eszközök vizsgálata segítségével négyes csoportokba osztotta: a cselekményesítés (*emplotment*) szerint találkozhatunk románcsal, tragédiával, komédiával és szatírával; az érvelésben formalista, organicista, mechanisztikus és kontextualista logikával; ideológiában konzervatív, liberális, radikális és anarchista rendszerrel; trópusok (szóképek) szerint metaforával, metonímiával, szinekdochével, valamint ironiával.⁷ Ez azt jelenti, hogy a történetíró akár egy nép kiirtását is megírhatja úgy, hogy az emberi csoportok, társadalmi erők kibékítése egy egészségesebb világot hagy maga után, azaz komédiaként cselekményesíti. White relativizmusát így különösen a holokauszt többféle értékelhetősége kapcsán érték támadások,⁸ éppen ezért még utolsó kötetében, a 2014-ben megjelent *The Practical Past* című munkájában is védekezni kényszerült a vádak ellen.⁹ Önmagát egy interjúban „relatív relativistának” nevezte, tehát nem tekintett minden történeti elbeszélést egyformán legitimnek, csupán azt állította, hogy az egyes szövegek nyelvi szinten és nyelvezet tekintetében is összemérhetőek.¹⁰ A 20. századi történetírás fő nézőpontja az ironia, amelyet a történetírók az

⁴ Domanska 1995: 43.

⁵ White 1999: 8–10., idézi Ghasemi 2014: 3–4.

⁶ Domanska 1995: 42.; Gyáni 2000a: 61–62.

⁷ White 1973: 1–37.

⁸ Gyáni 2000a: 67–69.; Kisantal-Szeberényi 2001: 131–133.

⁹ White 2014: 89–92.

¹⁰ Kisantal–Krommer 2005: 263.

objektivitás és az ideológiás emlegesség remélt elérésére használnak. White ehelyett azonban a *Metahistory* utolsó lapján a többi nyelvi eszköz használatát is ajánlotta, amelyek közül morális és esztétikai alapon érdemes választani.¹¹ Ezzel egybecseng, amikor a mai történészeknek üzenve a cselekményesítés szerepének fontosságára, valamint a művészetekkel, költészettel, retorikával és etikával minél való szorosabb kapcsolódásra hívta fel a figyelmet.¹²

A 19. századi történettudomány képviselői számára Magyarországon a professzionalizáció, az önálló intézményrendszer kiépítésének lehetősége összefonódott a nemzeti múlt kutatásával.¹³ Mindez nem múlt el nyomtalanul: a történészek kapcsolódása a nemzeti emlékezethez, akár a nemzetépítéshez a mai napig meghatározó nemcsak hazánkban, hanem egész Európában.¹⁴ A modern magyar nemzettudat kialakulásának első korszaka már a 16–17. században, az összefogás élményét jelentő törökellenes küzdelmek révén lezajlott¹⁵ – erre a meglévő történelmi és kulturális községtudatra, a felvilágosodás szellemi áramlatának hatását felhasználva épül ma is a nemzeti identitás.¹⁶ Az összetartozás egyik építőköve a közös múlt elbeszélése. A történelmi művekből azonban nemcsak a múlt, hanem az egyes írók szándékaira, elképzeléseire is következtethetünk: erre utaltunk a címben az „elképzel reformkor” kifejezéssel.¹⁷

Haza és haladás: a reformkor első olvasata

A reformkorról szóló diskurzus első helyére mind a megjelenés ideje, mind a hatástörténet szempontjából Horváth Mihály *Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig* című műve kell hogy kerüljön. Az álnéven, Hatvani Mihály szerzőségével¹⁸ megjelentetett *Huszonöt év* csak látszólag kivétel: a szerző maga nagy összefoglaló munkája, *Magyarország történelme* folyta-

¹¹ White 1973: 433.

¹² White 2005: 335.; idézi Ghasemi 2014: 4.

¹³ Gyáni 2000b: 103–108.; Gyáni 2016: 1103–1116.

¹⁴ Passmore–Berger–Donovan 1999: 281–283.

¹⁵ Őze 2009: 114–115.; de utal rá Hopp 1992: 67–69.; R. Várkonyi 1993: 134–136.; korábban Benda 1937. Köszönettel tartozom értékes tanácsaiért Tevelj Arató Györgynek, aki az idézett munkákra a figyelmet fölhívta.

¹⁶ Európában általánosságban: Smith 2004: 206–207.; Hroch 2004: 231–232.; Calhoun 2004: 348.; a folyamat dinamikájáról: Hutchinson 2004: 329.

¹⁷ Ez akár utalhatna Benedict Anderson *Elképzel közösségek* című, magyarul 2006-ban megjelent művére, az egybeesés azonban véletlen: nem a nemzetet, hanem a tudományos diskurzust helyezük górcső alá.

¹⁸ A valódinak hangzó álnév az osztrák neoabszolútizmus cenzúrájának kijátszására, a Genfben nyomtatott könyv magyarországi terjesztésére szolgált. Bojtos 2009: 18.

tásaként tekintett rá.¹⁹ A mű egyértelmű sarokköve a reformkor történeti megítélésének.

Horváth nemcsak mint szemtanú, hanem mint történész is képes volt az események szintetizálására. Munkáját száműzetésben, a megfelelő dokumentumok, írásos források nélkülözésével, jegyzetapparátus nélkül írta – igaz, barátaitól levélben igyekezett beszerezni a legszükségesebbeket, sőt még Deák Ferencnek is köszönetet mondott adatközléseiért.²⁰ Habár tudta, hogy műve nem tökéletes, küldetésének tekintette a korszak történetének lejegyzését mind a magyar közjogi változások csekély nemzetközi visszhangja miatt, mind pedig a szabadságharc után felnövekvő újabb generáció felvilágosítására.²¹

Horváth életművében sajátos helyet foglal el a *Huszonöt év*. Ezt megelőzően, pontosabban a szabadságharc előtt a jogegyenlőség és a polgári haladás volt érdeklődése középpontjában, elsősorban nem nemesi szempontokat érvényesített,²² és fokozatosan került egyre inkább szembe a Habsburg-dinasztiával.²³ Hőse a „köznép” volt, a politikátörténetet az ő szempontjukból értékelte például Nagy Lajos vagy Hunyadi Mátyás esetében, ennek révén tudott azonosulni a reformkori „hazafias, felvilágosult és liberális történelemszemlélettel”.²⁴ Témaválasztásában gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat is előtérbe helyezett, mint például ipartörténeti munkája esetében. R. Várkonyi Ágnes éppen ezért a magyar pozitívizmus előfutárának, Romsics Ignác pedig Marczali Henrik gondolatait továbbfűzve politika és művelődés történetének elválaszthatatlanságáról a magyar művelődéstörténeti iskola első képviselőjének tekintette.²⁵ Jelentősége azonban sokkal inkább annak köszönhető, hogy egyszerre tudott tudományos és trendkövető lenni: kortársával, Szalay Lászlóval együtt sikerrel szakadt el mestere, Horvát István pesti egyetemi tanár múltfantáziáitól (aki például az Iliást magyarnak tekintette); munkáit pedig a kortárs francia és angol történetírás (Michelet, Carlyle) irodalmias stílusához közelítve, tematikájában a közhangulatot követve írt előbb a polgári haladásról, majd a nemzeti függetlenségről.²⁶ Ez utóbbit Hóman Bálint szerint később túlzásba is vitte: ő és követői, a „liberális eredetű laikus történetiszemlélet” képviselői anakronisztikus módon a magyar történelem minden fontos eseményében nemzeti

¹⁹ „Az irodalom történetének vázlatát, s egynémely események elbeszélését, melyek 1823-ig folyván le, [...] a szorosabb összefüggés végett helyesebbnek láttam a Huszonöt év Története című munkámba tenni át, mely közvetlen kapcsolatban áll a jelen munkával.” Horváth 1871–1873: VIII. 538. (1. jegyzet)

²⁰ Horváth 1868: I. XI. (Előszó a második kiadáshoz)

²¹ Horváth 1868: I. IV–VIII. (Előszó az első kiadáshoz)

²² Erős 2015: 130–131.

²³ Óze 2009: 12–13.

²⁴ Romsics 2011: 86–87.

²⁵ R. Várkonyi 1973: II. 99.; Marczali 1910: 165.; Romsics 2011: 85., 142.

²⁶ Romsics 2011: 80.; Erős 2015: 130.

szabadságküzdelmet láttak.²⁷ Nem Horváth és követői az egyetlenek, akik történészi karrierjüket a nemzetépítés szolgálatába állították: Közép-Európában az életpálya csúcsa volt (talán ma is az?) a nemzet teljes történelmének saját narratívába való ágyazása.²⁸ Ez idő hiányában nem mindenkinek adatott meg: az említett Szalay László a szabadságharc után megjelentetett szintézisében mindössze a Rákóczi-korig jutott²⁹ – korai, 1864-es halála zárta le kutatói pályáját.

A *Huszonöt évben* Horváth a politika- és alkotmánytörténetet helyezi a középpontba, kiegészítve néhány társadalmi, gazdasági aspektussal. Elképzelése szerint az ország korabeli elmaradottságán jelentősen javított a reformkor: a magyar államnyelv és a nemzeti irodalom megteremtése, az életpálya-választás lehetőségeinek bővítése, a főváros méretének növelése, az infrastruktúra javítása, valamint az eladósodott főnemesség problémáin való enyhítés révén.³⁰ A korszakot eredménycentrikusan értékelte: egyetlen negatívuma a nemzetiségi türelem hiánya. Kossuthot – ahogyan másik kortárs történelemről írt művében, a *Magyarország függetlenségi harcában* – ellenszenvvel mutatta be, Széchenyit inkább kiemelte.³¹ A művet az áprilisi törvények szentesítésével zárta, amely – a későbbi összefoglalások 1848. március 15. előtti zárásával ellentétben – logikus lezárását adja a reformkori törekvéseknek.

Horváth művének főhőse a nemzet: e fogalom alá a reformkori ellenzék törekvéseit illesztette be.³² Ez a politikai cselekvők összessége: itt Horváth legitimációs szemlélete révén összeér a nemesi és a polgári nemzettudat. A nemzet küzdelmét a kormány ellen folytatja, mozgatórugója a haladás vágya, amely még a rendi sérelmi politikánál is fontosabb. A nemzettel kapcsolatos metonímiák – tudniillik a „nemzet” mint cselekvő alatt a beletartozó személyek, politikai cselekvők összességét érti – már az első lapokon megjelennek³³ és végigkísérik a művet – akárcsak Kölcsey *Búcsú az országos rendektől* című művében, amelyben a „haza és haladás” megidézett eszméjét a nemzet felvirágzásának metonímiájával köti össze.³⁴ Horváth elbeszélésében meghatározó szerepet kap egy-egy történelmi pillanatban az egyéni döntésre épülő, szinte véletlenszerűen kiemelt cselekvés: míg egy korábbi, tankönyvnek szánt művében Nagy Lajos király a középkorban egy ifjút mentett meg a folyóból,³⁵ az idős Cziráky Antal gróf 1848. áprilisban, az országgyűlési követség nevében köny-

²⁷ Hóman 1931: 38.; idézi Romsics 2011: 288.

²⁸ Baár 2010: 72-74.

²⁹ Szalay László: *Magyarország története I-VI*. Lipcse-Pest, 1852-1859.

³⁰ Horváth 1868: I: 4.

³¹ Romsics 2011: 102.

³² Horváth 1868: II: 267.

³³ Horváth 1868: I: 3.

³⁴ „...Isten virassza fel e nemzetre a teljes felvirágzat szép napját!” Kölcsey 1960: II: 166.

³⁵ Horváth Mihály: *A magyarok története Európába költözésöktől mostanig*. Pest, 1843. 70. Idézi Romsics 2011: 86.

nyezve borult Ferenc Károly főherceg lába elé, és ezzel győzte meg a bécsi udvari tanács vezetőjét a törvényjavaslatok elfogadtatásáról.³⁶ Habár a műben a metonímiák túlsúlya jellemző a többi trópusal szemben, ennek reduktív jellege mégsem jelenti a White alapján várható, a marxistákra jellemző mechanisztikus ok-okozati rendet.³⁷ Horváth logikája, habár a nemzet és a nagy folyamatok bemutatásával törekszik az organicista érvelésre, elsősorban formalista, a politikatörténeti tárgyalásban ugyanis az egyéni jellegzetességek pontos elkülönítése élvez elsőbbséget.

Ideológia szempontjából a mű liberális, hiszen az alkotmányos keretek között lezajlott társadalmi változások programját tudatosan képviseli. A munka végén sor kerül a társadalmi erők időleges kibékítésére, amelyet az áprilisi törvények szentesítésének ünnepével mutat be a szerző: 1848. április 11-én „a maga előjogairól s privilégiumairól lemondott arisztokratia oly dicsően, mint soha egy ország nemessége sem, vala bevégzendő a maga eddig kizárólag gyakorlott, törvényhozási eljárását.”³⁸ A reformküzdelmekből a társadalom tisztábban, egészségesebben került ki – ez éppen egybeesik a White-i komédiával mint cselekményesítési lehetőséggel.³⁹ „A nemzet, biztosított törvényes függetlenségében, önmaga lett ura sorsának”⁴⁰ – írta Horváth a mű végén, és ezzel megelőlegezte a Habsburgokkal való kenyértörést, amelynek lehetőségét – talán a nemzeti fókusz miatt – nem tárgyalta a korábbiakban.

Reformkorkép a századfordulón

A történészek körében közismert nevén „millenniumi tízkötetes” munka Magyarország történetéről a honfoglalás ezeréves évfordulójára jelent meg. Ez a kötet sor a magyar történelem első jelentős, modern értelemben vett történészek által írt, sokszerzős szintézise. A korszerűnek és reprezentatívnak szánt alkotás megírására a két legfontosabb szakmai szervezet, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága részéről találkoztak a szándékok; a kiadásra az Athenaeum Kiadó vállalkozott.⁴¹ Az egyes részek megírására a dualizmus kori történetírás legfontosabb képviselőit kérte föl Szilágyi Sándor főszerkesztő.

A mű előszavában, amelyet hivatalosan Vaszary Kolos esztergomi érsek, hercegprímás, a gyakorlatban Pór Antal történész írt,⁴² a reformkorról egy szó

³⁶ Horváth 1868: III. 499–500.

³⁷ White 1973: 36.

³⁸ Horváth 1868: III. 502.

³⁹ White 1973: 8–9.

⁴⁰ Horváth 1868: III. 505.

⁴¹ Romsics 2011: 155.

⁴² Romsics 2011: 156.

sem esik – igaz, a reformációról sem, csupán mint a kora újkor „három századon át tartott szakadatlan kül- és belharczairól” szerepel említés.⁴³ Érzékeny sebeket fedett el – valószínűsíthetjük, hogy ennek oka nem a forradalom eredményeivel többségében egyetértő katolikus egyháznak,⁴⁴ hanem az uralkodóháznak a korabeli magyarság többségétől eltérő viszonya az 1848–49-es eseményekhez.

A Jókai Mór neve alatt megjelent utószó is az „Isten, király, haza” háromság témájáról szól, de sokkal inkább az utóbbi kettőre összpontosított.⁴⁵ A történelem aktuálpolitikai áthallásai nem példa nélküliek az egyes köteteken belül sem: az Acsády Ignác által írt hetedik rész a Rákóczi-szabadságharc lezárásaképpen a szatmári béke pozitív jelentőségét emelte ki, amely Romsics Ignác szerint „az 1848–49-es szabadságharc céljai és az 1867-es kiegyezés kompromisszumai közötti lényegi azonosságot kívánta sugalmazni”.⁴⁶ A kötetekben – a „tartózkodó” előszó ellenére – a nemzeti romantika kedvelt témái: az Erdélyi Fejedelemség, a protestantizmus hazai szerepe és az alkotmányosság kérdése kerültek kibontásra, jobbára eseménytörténeti, politikatörténeti hangsúllyal, néhol pedig – főleg a Marczali Henrik által írott részekben – a kortárs társadalomtörténeti szempontjaival kiegészítve.⁴⁷

Egy Marczalinhoz és Acsádyhoz képest kisebb hatású történészre, Ballagi Gézára jutott az 1815 és 1847 közötti időszak történetének megírása. Narratívája nemcsak az idézett, az eredményességet kiemelő pozitív értékelésben, hanem sok más téren is Horváth hatását viseli magán: a magyar nemzet kilépett az alkotmány sáncai mögül, a haladás vágyával államot (itt: gazdaságot) épített, de főleg egységes nemzetté alakult.⁴⁸ Kiindulása a forradalom és a legitimitás, azaz a francia forradalom nyomán teret nyert értékek: a népszuverenitás, a szabadságjogok, a képviselői kormányzás, a törvényes renden alapuló uralkodás, illetve az önkényes, az „isteni” renden alapuló hatalomgyakorlás drámai ellentéte. A Széchenyi-Kossuth-vita értékelésében Horváthhoz hasonlóan,⁴⁹ de talán még inkább Széchenyivel szimpatizált, aki a „nemzet” mellett az egész kötet legnagyobb hangsúlyt kapó alakja. Ballagi szerint Széchenyi 1841-es röpirata, a *Kelet népe* „minden sora egy-egy bizonyíték a legnagyobb magyar államférfiúi mély belátása, illetőleg előrelátása mellett”.⁵⁰

A politikatörténeti fókuszra és a formalista logikára jellemző, hogy a ’társadalom’ szót a nemességre és egyes tagjainak törekvéseire használta (vö. *A*

⁴³ Vaszary 1895: 14.

⁴⁴ Fazekas 2002: 444., 451–452.

⁴⁵ Jókai 1898: 837–841.

⁴⁶ Romsics 2011: 161.

⁴⁷ Erős 2015: 136.

⁴⁸ Ballagi 1897: 5.

⁴⁹ Horváth 1868: V. 256–260.

⁵⁰ Ballagi 1897: 513.

társadalom a cselekvés terén fejezetcímmel, amely az 1840-es évek első felének hazai gazdaságpolitikai törekvéseit mutatja be).⁵¹ A másik hasonló értelemben használt szó a „nemzet”, amely mint cselekvő, gyakran tűnik fel metonímiák részeként, akár csak Horváthnál. Széchenyi gyakori szerepeltetése révén várhatnánk, hogy programja gazdasági fókuszát kiemelve, a „haza” helyett a „haladás” kerül a középpontba, de ez csak a sorozat következő kötetében szereplő, Márki Sándor által az 1848-as szabadságharcról írt munkájára jellemző.⁵² Ballagi munkája az Ellenzéki Nyilatkozat aláírásával végződik, amely keretezi a törvényes átalakulásra helyezett, White-i értelemben liberális ideológiájú munkát.

„Harmincz év diadallal végződő munkájának eredményei a történelem világánál egész pompájukban domborodnak ki előttünk...” – zárja ismét egy metonímiával a művet a szerző.⁵³ Sajátosan értékelt fejlemények, félbehagyott eseménysor. Az „eredmény” a legjelentősebbnek ítélt politikai irányzat egy olyan dokumentumára vonatkozik, amelyet még csak programnak sem neveztek kiadói, nehogy a sokfelé tekintető ellenzék egy-egy csoportját elveszítsék,⁵⁴ a „diadal” kérdésességét Lackó Mihály szavaival jeleztük a bevezetőben. Megfontolandó Márki Sándor megjegyzése a következő kötet előszavából: „Semmit sem ront az események dicsőségén, ha részeseiben félistenek helyett emberekre ösmerünk.”⁵⁵

Rendi és reformnacionalizmus a Horthy-korban

Harminc évvel később, 1928-ban indult útjára a *Magyar történet*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula reprezentatív összefoglalása. A szerzők az előszóban két tényezővel: az időközben lefolyt történelmi eseményekkel (beleértve az első világháborút, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását és a trianoni határvonást), valamint a szellemtörténeti módszer integratív, a különböző történeti ágakat egyben megjelenítő alkalmazásával indokolták művük létjogosultságát.⁵⁶ Ez utóbbi történetírói irányzat révén munkájuk, elszakadva a szűken vett politika-eseménytörténeti vonaltól, művelődés- és civilizációtörténetként is felfogható.⁵⁷

A reformkorral foglalkozó rész szervező elve a nacionalizmus eszméje, valamint a romantika korstílusa.⁵⁸ Ennek két válfaját különböztette meg: a

⁵¹ Ballagi 1897: 539–564.

⁵² Romsics 2011: 162.

⁵³ Ballagi 1897: 707.

⁵⁴ Ballagi 1897: 704.

⁵⁵ Márki-Beksics 1898: 6.

⁵⁶ Hóman-Szekfű 1928–1934: I. 5–8.

⁵⁷ Erős 2015: 180–181.

⁵⁸ Romsics 2011: 301.

rendi és a reformnacionalizmus. Míg egyik a nemesség, utóbbi a teljes társadalom nemzeté válására vonatkozik. Szekfű Gyula, a tárgyalt kötet írója már Mátyás halálától egyfajta permanens hanyatlásként állította be a magyar történelmet,⁵⁹ de szkepszissel nyilatkozott a 19. századról is: a nemzeté válás során az abszolút kormányzásnak a normái alig, csupán a vezetői változtak a korszakban.⁶⁰ Az okokat a kontextusban kereste, a White-i értelemben konzervatív ideológiához közelítve, így hosszan írt nemcsak a korszak politikai hátteréről, hanem külön nagy fejezetben tért ki annak társadalmára és a nemzetiségi kérdésre is. Ez utóbbi esetében Szekfű elsősorban saját korára reflektált: szerinte a nemzetpolitikát a mindenkori jelen helyett a saját korához képest kell értékelni.⁶¹

White trópuselméletét a 19. századi történetírásra alkalmazta, így kérdéses, hogy egyáltalán alkalmazható-e későbbi munkákra. Szekfű esetében valószínűleg igen, ő ugyanis az Eötvös Collegiumban tanult esszéistaként szóképeit tudatosan használta.⁶² Szóképeiben itt alapvetően nem ironizált, ahogyan korábbi mítoszromboló munkájában, *A száműzött Rákóczi*ban tette,⁶³ inkább pozitív főhősei és hátterük kontrasztját emelte ki metonímiákkal: így jelent meg Széchenyi, mint a rendi nacionalizmus „önelégült évtizedeiben”, Kossuth a „liberalizmus tengerében”. Szimpátiáját a nagy egyéniségek – Széchenyi, Kossuth, Deák – mellett a centralisták csoportjára terjesztette ki.⁶⁴ Kossuth és Széchenyi között vitájukban jelezte, hogy a kortársak Kossuthnak adtak igazat, de Széchenyi eszméit egyáltalán nem vetette el: elválasztotta a politika elméletét és gyakorlatot; Kossuthhoz méltó hírlapíró-ellenfélnek pedig a korán elhunyt újkonzervatív Dessewffy Aurélt nevezte meg.⁶⁵ E történéseknek szatirikus élt adott, hogy a pozitívan értékelt tetteket a társadalom többségének életével, lehetőségeivel hozta kontrasztba – ez lényeges változást jelent a dualizmus történetírásához képest: „A tényleges reformok és újítás, melyet a negyvenes évek véghezvittek, a magyar életnek csak a felszínén maradtak, távol attól, hogy a széles néprétegek életmódját megváltoztassák.”⁶⁶ Petőfi és

⁵⁹ Erős 2015: 181.

⁶⁰ Hóman-Szekfű 1928–1934: VII. 7.

⁶¹ Ahogyan Szekfű némi szójátékkal írta, amennyiben talán saját korábbi művére utal: „Hogy a magyarság nem vált el az akkori Európától és már akkor nem fedezte fel, szinte *három nemzedék* szellemi munkáját anticipálva, a kisebbségvédelmet, ezért egykor, amikor a nemzetiség terjedésének technikáját már mindenütt képesek tudományos távlatból is nézni, felmentést fog nyerni a mai elítélés helyett.” (kiemelés tőlem: S. M.) Hóman-Szekfű 1928–1934: VII. 210.

⁶² Baráth 2007: 82.; Csunderlik 2011: 37.

⁶³ Csunderlik 2011: 36–39.

⁶⁴ Vesd össze A száműzött Rákóczival: Csunderlik 2011: 33.

⁶⁵ Hóman-Szekfű 1928–1934: VII. 166.

⁶⁶ Hóman-Szekfű 1928–1934: VII. 186.

köre színre lépését mint a „nép” megjelenését üdvözölte a politikában.⁶⁷ Az 1848-as események végső okát a nemzetközi politikában látta: egy „európai viharnek kellett jönnie”.⁶⁸

Tudomány az ideológia alatt: a reformkor a Rákosi- és a Kádár-korban

Mód Aladár országtörténeti összefoglalásán keresztül láthatjuk, hogy hasonlóan a politikához, a történettudományban is jelentős váltás következett be: a marxista ideológia kizárólagossá vált. Éppen ezért a továbbiakban nem a nemzet, hanem az ország történetéről olvashatunk.⁶⁹ A *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* a történelmi materializmus nyomán a „feje tetejéről a talpára állítja” a történelmet – habár a szerző szerint a gazdaságtörténeti tárgyalásnak még komoly hiányosságai voltak.⁷⁰ A munka első, 1943-as kiadása még elsősorban ok-okozati rendszerében marxista, a termelőerők és a társadalmi tényezők sematizált, mechanisztikus egymásutániságával. Kósa László értékelése szerint ugyanazt a kurucos, Bécs-ellenes narratívát hozta, ami a két világháború közti plebejus társadalomkritikával cseng egybe.⁷¹

Így tudhatjuk meg például, hogy a főnemesi származású (és emiatt hősnek nem alkalmas) Széchenyi a jobbágyok és az ország helyzetén a belső piac megteremtésének céljával szándékozott javítani, a nemesség pedig csupán a nemzeti függetlenség megteremtéséért kezdett reformokba. Számára az 1840-es évek a köznemesség balra tolódása és a demokrácia követelésének időszaka volt. A tárgyalás során a marxistákra jellemző módon erős redukcióval élt: a narratívát alá nem támasztó tényeket nem építette bele a munkájába, így például Kossuthot azért hozta ki nyertesnek Széchenyivel való vitájából, mert az utóbbi szereplő Mód számára a főnemesség érdekeit képviselte.⁷² Az 1840-es évek politikai harcait, elődeihez hasonlóan szóképekkel, főleg megismerésével illusztrálta: a kormány kifogná az ellenzék vitorlájából a szelet, hogy „maga is a haladás köntösét ölti magára”.⁷³ A szándékos fogalmazásmódban valószínűleg Mód újságírói múltja⁷⁴ érhető tetten, tehát White rendszere ismét – bár fenntartásokkal, de – alkalmazható.

⁶⁷ Hóman-Szekfű 1928-1934: VII. 188.

⁶⁸ Hóman-Szekfű 1928-1934: VII. 188.

⁶⁹ Vesd össze: Kövér 2010: 68.

⁷⁰ Mód 1943: 4.

⁷¹ Kósa 2012: 12.

⁷² Mód 1943: 106-107.

⁷³ Mód 1943: 108.

⁷⁴ Hársfalvi 1974: 551.

Mód felismerte az egyesületek szerepét – a Védegyületet még az országgyűlésnél is jelentősebbnek mondja –; hősei az aktuális „élcapat”, tehát Petőfi, Táncsics és a radikális fiatalok, az ellenfél az idegen elnyomó hatalom voltak. A Dózsa-féle felkeléstől a második világháborúig tartó narratíva műfaja szerint románc, ideológiája szerint radikális, mert az elbeszélést egy megváltás-történettel zárja: a világháborúval egy „új testvériség” és a „felemelkedés új világa” fog eljönni.⁷⁵ A „nemzeti kommunista” történetírás rövid időszakának legfőbb képviselője, Mód Aladár egyes korábbi történetírói felfogások marxista (néhol naiv) interpretációjával sajátos átmenetet képvisel az őt megelőző és követő történetírói irányzatok között.

A sorban következő, Molnár Erik által szerkesztett, felsőoktatási tankönyvként is használt, de elsősorban az értelmiségi nagyközönségnek szóló⁷⁶ Magyarország-történet már a nacionalista vonásoktól „megtisztított” marxizmust képviseli – a nemzet, natio szavak származékai alig kerültek elő, a nemzetiségi ellentétek pedig a vezető osztályokra korlátozódtak. Ebben a nemzetköziség mellett Szabó Ervin *Társadalmi és pártbarcok a 48–49-es magyar forradalomban* című művének hatását fedezhetjük fel, aki a szabadságküzdelem helyett társadalmi osztályellentétekre vezette vissza a forradalom kitörését.⁷⁷ A fókuszváltást hűen jelzi Molnár Erik előszava, direkt utalással Mód munkájára és a szerkesztő nevével fémjelzett történészvitára: „...történet-tudományunk egyik legfontosabb célkitűzése volt [...] a magyar történetet a szomszéd népek történetével kapcsolatban kifejtteni, s ezáltal felszámolni a „magyar glóbusz” hungarocentrikus, nacionalista szemléletét. [...] különösen termékeny szempontnak mutatkozott a Mohács utáni 400 esztendő történetében.” Így a korábbi, „helytelen aktualizálást” az „árnyalt, valóság-hű kifejtés” váltotta föl.⁷⁸

A Varga János által írt, az 1795 és 1848 közötti időszakot tárgyaló részben érvényesültek talán a legkevésbé Molnár elvei.⁷⁹ A külföldi példákra tekintő Széchenyit a hazai ipar kérdésében, és általában is egész vitájukban elmarasztalta, Kossuthnak adva igazat: „Mivel a társadalmi fejlődés nem téríthető el szükségszerű irányától, neki volt igaza még akkor is, ha részben tényleg valóra vált Széchenyi sötét jóslata.”⁸⁰ E mondat alapján is láthatjuk,

⁷⁵ Mód 1943: 233–235.; vö: White 1973: 25.

⁷⁶ Erős 2015: 380.; Romsics 2011: 457. Molnár Erik könyvének általam nézett könyvtári példányában, a 447. oldalon, Kölcsey képe mellett olvasható az alábbi ceruzás bejegyzés: „Ne féljeteK, tanuljatok és szeresséteK Kossuthot, s „talán” Závó (ZáVH) átenged...” (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtára, 943.9 M 16 szabadpolcos példány) A „Závó” kifejezés valószínűleg az ELTE egykori Főiskolai Történelem Tanszékének igazgatóját, Závodszy Gézát jelentheti.

⁷⁷ Erős 2015: 377.

⁷⁸ Molnár 1964: 5–6.

⁷⁹ Romsics 2011: 467.

⁸⁰ Varga 1964: 456.

a munka háttérben maradó főhőse a „társadalmi fejlődés”, leginkább pozitív fényben feltüntetett politikusa egészében is Kossuth, akár centralisták és Deák mérsékeltőbb csoportja ellenében is.⁸¹ A fejezeten belül társadalom- és gazdaságtörténeti elemzések egyaránt megtalálhatóak.

Habár a mű távol áll az esszé és az elbeszélés műfajától, amennyiben a szöveget mégis White rendszerében próbáljuk értelmezni, megállapíthatjuk, hogy a marxista történetírásra jellemző metonímiák használata itt is előfordul, például itt duplán: „A galíciai példa meggondolkoztatta a kiváltságos osztályt: Bécs Magyarországon is kiszolgáltatathatja a nemzeti függőség felszámolásáért síkra szálló nemességet.”⁸² Az 1960-as évek hazai marxista történettudománya ellenére az érvelés csak részben mechanisztikus: a szakszókészlet nem nélkülözi a tudományos szocializmus által megkövetelt elemeket, az egyes tényezők gazdag feltárása azonban kontextualista érveket is rejt magában. Varga a reformkor zárásaként a „haladó erők igazát” emelte ki, amelyek az 1848-as forradalmakhoz vezettek,⁸³ ez White-i értelemben a radikális ideológiához közelíti, komédiára utaló elemekkel. Varga a reformkort egészében nem értékelte, csupán a nemzetiségi kérdésben marasztalta el a kormányt, az ellenzék értékeként pedig annak iparfejlesztő politikáját emelte ki.⁸⁴

Befejezetlen remek: reformkor az 1980-as években

A „tudományos” történetírás csúcsra járatásával érzékenyebb kérdéssé vált az egyes történeti korszakokhoz való viszony. Ezt tükrözi a következő két mű trópuszegénysége és reformkor-értékelése. Habár fenntartásokkal, de a tanulmány célkitűzése szerint itt is megpróbáljuk White 19. századra kitalált rendszere szerint értelmezni a műveket.

A Pach Zsigmond Pál irányításával készült, húsz kötetre tervezett, de soha be nem fejezett, *Magyarország története tíz kötetben* című könyvsorozat, Gerő András szavaival élve, a magyar történettudomány „szocialista nagyberuházása” volt.⁸⁵ A sok szerző és szerkesztő által végigvitt kötetfüzér elemeiben igen, szintézisként azonban nem tudta betölteni funkcióját.⁸⁶ Egyrészt nem készült el a teljes sorozat – Kövér György éppen ezért találóan *befejezetlen múlt*nak nevezte –,⁸⁷ másrészt széttartó, mind a szerzők beállítottsága, mind a megszerkesztettség tekintetében.

⁸¹ Varga 1964: 472–473.

⁸² Varga 1964: 475.

⁸³ Varga 1964: 482.

⁸⁴ Varga 1964: 452., 472.

⁸⁵ Gerő 1991: 40.

⁸⁶ Gerő 1991: 40–41.

⁸⁷ Kövér 2010: 69–70.

Az 1790 és 1848 közötti időszakkal, ezen belül a reformkorral a Mérei Gyula szerkesztette két kötet foglalkozott. Mérei, aki korábban Spira Györggyel a korszakkal foglalkozó egyetemi tankönyvet is szerkesztett,⁸⁸ az előszóban az „észrevehetetlen, lassú, ám feltartóztathatatlan mozgásokat” emelte ki a „felszínnel” szemben; szempontjai a gazdaság, a bel- és külpolitika, a nemzeti-ségek, valamint a kultúra voltak. Így tudott rámutatni arra, hogy a mélyben zajló változások ellenére a korszakban nem került sor a feudális kiváltságok lebontására.⁸⁹ A folyamatok hangsúlyozása degradálja a történelmi alakok szerepét: döntéseik alárendelt szerepet játszanak, így a műre (és ehhez hasonlóan a legtöbb, a 20. században keletkezett munkára)⁹⁰ az ironikus beszédmód jellemző, trópusokkal talán itt találkozhatunk a legkevesebb alkalommal. Érdekesség, hogy a reformkor előtti időszakra Szekfűhöz hasonlóan használta a „rendi nacionalizmus” szókapcsolatot, a reformkorra vonatkozóan azonban nem a „reformnacionalizmus”, hanem a „nemesi reformmozgalom” kifejezést választotta.⁹¹

A „tízkettesben” a reformkor időszakán belül Vörös Károly a társadalomról, valamint az 1830 előtti és 1840 utáni politikatörténetről írt, Gergely András az 1830-as évekről, Arató Endre pedig a nemzetiségekről, valamint a művelődéstörténeti részt közösen jegyezték Vörös Károllyal. Vörös Károly írta meg talán a legfontosabb részeket, így Széchenyi és Kossuth vitáját is. Habár Kossuthot végső soron többre értékelte,⁹² ez a választás kettejük között azonban kérdéskörök szerint differenciált, és Széchenyit sem marasztalta úgy el, mint ahogy Mérei tette korábbi egyetemi tankönyvében, amely a Szekfű által is éltetett Széchenyi-kultuszt reakciónak nevezte.⁹³ Arató Endre nemzetiségekkel foglalkozó részében liberalizmus és nacionalizmus ellentétét, valamint az érdekegyesítés rövid és illuzórikus voltát is érzékelteti a reformnemesség törekvéseiben – ezeket a témákat Lackó Mihály is kedvelte a reformkor értékelésénél.⁹⁴

Figyelemre méltó a rendszerváltáskor rohamléptekben készített *Magyarok Európában*-sorozat, amelynek szervezője Glatz Ferenc, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, aki rövid ideig a Németh Miklós-féle reformkommunista kormány kultuszminisztere is volt.⁹⁵ A politikai változások során – talán nem véletlenül – a négy kötetből a negyedik, a Glatz Ferenc által írt kötet nem készült végül el. Glatz – és az 1711 és 1867 közötti részt megíró

⁸⁸ Romsics 2011: 463.

⁸⁹ Mérei 1983: 15–16.

⁹⁰ Northrop Frye nyomán Kisantal 2001: 122.; White 1973: 433–434.

⁹¹ Mérei 1983: 22.

⁹² Vörös 1983: 880–881.; 958–959.

⁹³ Romsics 2011: 464.; Széchenyi rehabilitációjáról: Erős 2015: 381.

⁹⁴ Arató 1983: 983–984.; 1052–1053.; Lackó 1983: 107.

⁹⁵ Romsics 2011: 476.

Kosáry Domokos – számára a feladat a keleti tömb helyett az Európába ágyazottság, valamint a politikai propaganda nélküli magyar történet megírása volt.⁹⁶

Kosáry könyvében a külön fejezetekbe emelt művelődés- és gazdaságtörténeti részek mellett a politikatörténeti tárgyalás dominál. A szerző a reformkort a rendi nacionalizmus hullámvölgyéből való kilábalásként, a polgári és a nemzeti törekvések összekapcsolásaként látta, a háttérben mozgóként a gazdasági-társadalmi-politikai struktúra válságában. Az ellenfél a feudális struktúrák világa, amelyben 1830-tól kezdve időről időre a liberális nézetek nyertek teret. A Szekfű-tanítvány Kosáry Széchenyi és Kossuth közül burkoltan az előbbi nézetét osztotta, mert ő látta, hogy konfliktus esetén nemzetközi támogatás híján csak rosszul járhatnak a magyarok.⁹⁷ Vitájuknál sorra veszi a korábbi, szerinte helytelen értékeléseket: az egyéni indulatok alapján történő mérlegre tevés, az ész és a szív politikája, az anyagi és a szellemi reform témáit, helyette a közjogi vitát jelölte meg az ellentét forrásaként.⁹⁸ A nemzeti-ségi kérdést saját korából visszatekintve értékelte, amellyel elsősorban a korábbi marxista értékelésre reflektált: az asszimilációs törekvést áttételesen „hibának” nevezte, a nemzetiség szabad megválasztásának liberális elvét pozitívumnak.⁹⁹ Kosáry külön nem tette mérlegre a reformkort, csupán utalásokat tett rá, mind a reformtörekvések hangsúlyozásával, mind a jobbagység problémáinak megjelenítésével, mind az európai politikai változások bemutatásával.¹⁰⁰

A reformorkép napjainkban

A „rendszer váltással beinduló szintézis-ipar” – Kövér György kifejezésével élve¹⁰¹ – termékei közül talán elegendő csupán kettőt kiemelni. E kettő leképezi, néhol ötvözi a mai, a közérthetőségre, olvashatóságra törekvő összefoglalások irányát: az egyik inkább egy egyéni történetekre épülő, átélhető történelmet, a másik inkább egy általános összefoglalást kíván adni.

A kettő közül az első a *Magyar Századok*-sorozat, amely Szvák Gyula főszerkesztésében, a Pannonica Kiadó megrendeléséből jelent meg a millennium idején. A terjedelemben az egy folyómétert közelítő, tízkötetesnél jóval vékonyabb összefoglalók szó szerint századonként tagolták részekre a magyar történelmet. A sorozatban Csorba László írta meg *A tizenkilencedik század*

⁹⁶ Kosáry 1990: 9–10.; Romsics 2011: 476.

⁹⁷ Romsics 2011: 479–480.

⁹⁸ Kosáry 1990: 286–287.

⁹⁹ Kosáry 1990: 297–298.

¹⁰⁰ Kosáry 1990: 258–259., 307.

¹⁰¹ Kövér 2010: 70.

történetét, amely az eddigieknél sokkal inkább szól a nagyközönségnek: eset-központú, olvasmányos történetvezetésű. A középkorász Veszprémy László ismertetőjében a kényes pontok, így például Széchenyi és Kossuth vitájának árnyalt bemutatását emelte ki.¹⁰² Csorba a vitát a korábbi összefoglalóktól eltérően igazságtartalom szempontjából nem értékelte, hanem saját korába helyezte a két fél állításait, mind a *Pesti Hírlappal*, mind a nemzetiségekkel, mind pedig a *Politikai program töredékekkel* kapcsolatban.¹⁰³ Ez azt jelentette, hogy értékválasztás szempontjából alapvetően nem bírálta egyik szereplőt sem: ebből láthatjuk egyrészt, hogy a szerző White-i értelemben a konzervatív ideológia felé hajlott a kortárs megítélés hangsúlyozásával; másrészt pedig azt, hogy a közvetlen következmények tekintetében Kossuth felé billentette a mérleget.

A művelődéstörténeti jellegű tárgyalás főleg az egyes történeti ágak kontextusát felhasználva mutatta be az eseményeket, de ez éppen a sokféle szempont összeegyeztetése miatt nem minden esetben illeszthető össze egységes érvrendszerre. Az olvasmányosság igénye és az egyes szereplők történeteire helyezett hangsúly az eddigieknél több képszerűséget, több trópust eredményezett: metaforák és szinekdochék követik egymást. Egy-egy példa Kossuth életútjának leírásából: „Evangélikus létére csupán az eperjesi kollégiumban kapott *lutheránus leckét...*” – szinekdoché; „[...] no meg a *zsiros üzlet* reményében – ajánlotta fel számára Landerer [...] egy [...] politikai hírlap szerkesztői állását” (kiemelések tőlem: S. M.) – metafora.¹⁰⁴ Ezek a képek a szöveg reprezentációs és integratív jellegét erősítik.¹⁰⁵ Cselekvőből így rengeteget találunk, ellenfélből a bécsi kormányzaton kívül annál kevesebbet; mozgató erőként pedig akár a cselekvők sztochasztikus munkálkodását emelhetjük ki. Ez azt jelenti, hogy az egyes történeteknél a formalista érvelés van túlsúlyban, az összefoglalásoknál pedig a kontextualista – White szerint ez a kétfajta érvelés jellemző leginkább az akadémikus történetírára.¹⁰⁶

A másik elemzett munka a Romsics Ignác szerkesztésében, 2007-ben megjelent *Magyarország története* című, igen vaskos kötet, amelyben Katus László írta meg a Habsburg Monarchia időszakát (1711–1918). Romsics előszavában a célközönséget, így a könyv nyelvezetét is a középiskolások, kezdő egyetemisták és tanáraik személyében jelölte ki.¹⁰⁷ Ez a főszöveg közeibe iktatott képek, térképek, grafikonok és más segédletek viszonylag gyakori használatát is eredményezte.

¹⁰² Veszprémy 2003: 777–778.

¹⁰³ Csorba 2000: 94–95., 99–103.

¹⁰⁴ Csorba 2000: 92.

¹⁰⁵ White 1973: 34.

¹⁰⁶ White 1973: 19.

¹⁰⁷ Romsics 2007: 14.

Katus László Kosáry nyomdokain járva rögzítette, hogy az ország a felemelkedést már a 18. században megkezdte,¹⁰⁸ a 19. századi rendi külpolitikában pedig csak a külső veszély forrása változott: török helyett orosz kémeket vártak Magyarországon. A 18. és a 19. század Katus szerint néhol nekilendülő, néhol megtörő, de „folyamatos reformkorszak”,¹⁰⁹ amelyben 1848-ra megérték a „polgári átalakulás gazdasági-társadalmi, s még inkább tudati-kulturális feltételei.”¹¹⁰ Amennyiben White-ra próbálunk támaszkodni, megállapíthatjuk, hogy Csorba László kötetével ellentétben itt az egyes cselekvők nem egyéni történetükkel, hanem a folyamatok részeseiként tűnnek föl, így a reduktív jelleg miatt viszonylag kevés trópusal találkozhatunk: főleg metonímiák találhatók a szövegben.

Katus az egyes történeti ágakat (például a gazdaság, a társadalom) külön fejezetekben tárgyalja, ez elsősorban adatok felsorolása, néhol értelmezése; a politikatörténet külön részt kapott. A törvénykezés, a pártok és a vezető személyiségek tárgyalásánál így reflektálatlan maradt azok hatása a társadalom egészére. Így például a liberális nacionalizmusnak csupán az eszméje kerül rögzítésre, a megvalósítás paradoxonja nincs kifejtve,¹¹¹ az önkéntes örökváltásnak pedig csupán a bevezetése kerül rögzítésre, hatástalanságáé elmarad.¹¹² Széchenyi és Kossuth vitája az eddigiek közül talán ebben a munkában kerül a legrövidebben, mindössze egy bekezdésnyi terjedelemben bemutatásra,¹¹³ így értékelésére sem kerül sor, csupán a közvetlen következményekre tér ki a szerző. Máshol azonban a mai értékelést olvashatjuk a kortárs helyett: Széchenyi akadémiai beszédének pozitív értékelésével zárja a szerző a „nyelvharc” kérdését.¹¹⁴ Katus az Ellenzéki Nyilatkozatot Ballagi Gézával (és talán a kortársakkal) ellentétben programnak nevezi;¹¹⁵ a reformkor tárgyalása pedig 1848. március 1-jével ér véget. A nagy folyamatok kiemelése révén ismét kontextualista érveléssel és konzervatív ideológiai háttérrel találkozhatunk.

Összegzés helyett: a reformkor eltérő értékelései

„A történelem nem tudomány. [...] Az egyedüli, amit tehetünk, hogy áttekintjük a történetírás történetét, és megállapítjuk, hogy csak stilisztikai variánsok léteznek.”¹¹⁶ White ironikus figyelmeztetése nyomán végigtekint-

¹⁰⁸ Kosáry 1990: 14.; Katus 2007: 489.

¹⁰⁹ Katus 2007: 488.

¹¹⁰ Katus 2007: 490.

¹¹¹ Katus 2007: 597., 610.

¹¹² Katus 2007: 577.

¹¹³ Katus 2007: 603.

¹¹⁴ Katus 2007: 611.

¹¹⁵ Katus 2007: 607.

¹¹⁶ Domanska 1995: 43.

tettük kilenc mű reformkor-olvasatát. A feltárt történelmi tények alapvetően nem változtak, inkább bővültek, elsősorban a 20. században. A tények elrendezése azonban többször jelentősen változott: ezt segítették a különféle retorikai alakzatok. Lackónak igaza volt abban, hogy a reformkorkép alapvetően pozitív. Az értékelés alapja azonban többször is változott a vizsgált tényezők, valamint a viszonyítási alappontok mibenléte szerint: legalább háromféle kiindulást láthattunk, mind térbeli (Magyarország, Kárpát-medence, Európa), mind időbeli (a reformkort megelőző és követő korok, a kortársak, a történetíró jelene), mind pedig társadalmi (politikai cselekvők, jobbagység, teljes társadalom) szemszögből. Talán csak egyedül Szekfű Gyula vont Lackóéhoz hasonló mérleget a reformokról.

Következtesen csupán csak egy kérdéskört, Széchenyi és Kossuth vitáját tekintettük végig. Lackó Mihály konklúziója ezzel kapcsolatban kettejük „azonossága”, mégpedig a vita közönsége és 1848-as szerepük tekintetében: mindketten csatlakoztak az első felelős magyar kormányhoz.¹¹⁷ Számos más lehetőség kínálkozik még az összehasonlításra, például a nemzethez való viszony vagy a korszakhatárok kérdése; a korszakos összefoglalók vizsgálata pedig az egyetemi tankönyvekkel bővíthető. Szinte biztos: a reformkorhoz való viszonyulás egy-egy további aspektusát mutatná meg. További érdekes megválaszolatlan kérdés a reformkorkép viszonylagos változatlanságának oka. Feltevéseink szerint a tartalmi elemeken túl hatalmi és lélektani oka is lehet a modern nemzetállam megteremtése és az ehhez kapcsolódó pozitív érzések révén.

Ahogy láthattuk, Hayden White trópuselmélete főleg a 19. századi történetírói munkásságra volt alkalmazható, a 20. századira csak részben, használata azonban két tanulsággal mégis szolgált. Egyrészt azzal, hogy a történelmi művek, de még inkább a történelmi emlékezet vizsgálatában a nyelvi elemek és a nyelvezet szerepe korántsem elhanyagolható, másrészt pedig Csorba László művének elemzésén keresztül láthattunk példát a 20. század végi történetírás trendjére: az elbeszélés újjászületésére.¹¹⁸

Két idézettel szeretnénk érzékeltetni a reformkor jelentőségét a történelmi emlékezetben. A bevezetésben idézett Lackó-tanulmány Eötvös József 1845-ben megjelent korszakos regényének néhány sorával illusztrálta a reformkorhoz való viszonyt, de a párhuzam ma is helytálló lehet: „Van egy érzelem, a honvágyhoz majdnem hasonló, mely minden emberi kebelben, ha élének férfikorán túllépett, föl szólal, s a pálya végéhez közeledő gyermeksége szebb napjaira inti; s mennyivel szűkebb körbe szorul életünk, mennyivel kevesebb az, mit valóban emlékezetre méltót tevének vagy tapasztalánk: annyival szívesebben tekintünk azon korunkra, midőn legalább feltételeink voltak dicsők

¹¹⁷ Lackó 1977: 299.

¹¹⁸ Vesd össze Nora 1999: 151.; Stone 2006: 918.

s ezekből látjuk, hogy ha nem is a kiválasztottak, legalább a meghívottak közé tartozánk mi is.”¹¹⁹

Szekfű Gyula a reformkor jelentőségét a nemzettudat egységteremtő erejében, a közös élményben látta. Talán ezt a benyomást viszi tovább a kultúra és benne néhol a történettudomány is. „Van értelme annak, hogy nemzeti nevelésünk mindegyre e reformkor embereihez tér vissza, őket állítja mintaképül és tőlük tanul lelkesedést, hazafias érzelmet és mindent, amire egy nagy nemzeti közösségnek fennállásához szüksége van. A reformkor hősei is csak emberek voltak, s mint láttuk, politikában gyakran épen nem szerencsések, de mint kollektív eredmény, az ő ténykedésükből kialakuló világukban először jelent meg a nemzetiségnek [nemzeti jellegnek – S. M.] mindent átalakító tudatossága. Ez teszi, a nemzetiség tudatosítása és a felismert célokra törő kollektív erő, a reformkort az igazi, nagy magyar nemzeti korrá, melyhez hasonlítva minden későbbi csak kisebb lehet.”¹²⁰

Hivatkozott irodalom

- Arató Endre 1983: A nemzeti ellentétek kiéleződése a polgári forradalom előtt. In: Vörös Károly (szerk.), Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848*. I-II. (Magyarország története tíz kötetben 5.) Budapest, II. 977–1053.
- Baár, Monika 2010: *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century*. New York.
- Ballagi Géza 1897: A nemzeti államalakítás kora (1815–1847). (Szilágyi Sándor [főszerk.]: A magyar nemzet története IX.) Budapest.
- Baráth Katalin 2007: „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, 167–184.
- Benda Kálmán 1937: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV-XVII. században*. Budapest.
- Bojtos Anita 2009: Történetírói hivatás és életre szóló barátság egy politikai pálya árnyékában. Horváth Mihályra (1809–1878) emlékezünk. In: Bojtos Anita – Novotnik Ádám (szerk.): *Századok. Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére*. Budapest, 13–26.
- Calhoun, Craig 2004: Nacionalizmus és etnicitás. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, 346–375.
- Csunderlik Péter 2011: A „kicsapó és megfeneklő hullám”. A száműzött Rákóczi poétikája. *Kommentár* (6.) 2. 24–39.
- Domanska, Eva 1995: Fehér Tropológia, avagy Hayden White és a történetírás elmélete. Ford. Reiman Judit. *2000* (7.) 9. 41–44.
- Erős Vilmos 2015: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest.
- Eötvös József 2006: *A fálu jegyzője*. I-II. Budapest. (Az 1971-es kiadás utánnyomása, az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtárának digitalizált szövegvéneke felhasználásával.)

¹¹⁹ Eötvös 2006: I. 10.

¹²⁰ Szekfű 1928–1934: 175.

- Fazekas Csaba 2012: Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon. *Múltunk* (47.) 3–4. 427–475.
- Gerő András 1991: Hóman–Szekfű, és ami utána következik. *Kritika* 20 (2.) 39–41.
- Ghasemi, Mehdi 2014: Revisiting History in Hayden White’s Philosophy. *SAGE Open* 4 (3.) 1–7. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2158244014542585> – Letöltés: 2018. július 20.
- Gyáni Gábor 2000a: Történelem: tény vagy fikció? In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest. 48–70. (Eredeti megjelenés 1999-ben: Történelem: tény vagy fikció? *BUKSZ* 11 (3.) 273–284.
- Gyáni Gábor 2000b: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 95–127.
- Gyáni Gábor 2016: Professzionlizáció és nemzeti öntudat. A Századok első évei. *Századok* (150.) 5. 1103–1116.
- Hársfalvi Péter 1974: Mód Aladár (1908–1973). *Századok* (108.) 2. 551–553.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula 1928–34: *Magyar történet*. I–VIII. Budapest.
- Hóman Bálint 1931: A történelem útja. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 7–52.
- Hopp Lajos 1992: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*. Budapest.
- Horváth Mihály 1868: *Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig*. I–III. Pest. (Második, javított, bővített kiadás. Az első kiadás Genfben, 1865-ben jelent meg.)
- Horváth Mihály 1871–1873: *Magyarország történelme*. I–VIII. Budapest. (Második, javított, bővített kiadás. Az első kiadás Pesten, 1860 és 1863 között jelent meg hat kötetben.)
- Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. (Ford. Erdősi Péter) In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmus-elméletek*. Budapest, 230–247.
- Hutchinson, John 2004: Etnicitás és modern nemzetek. (Ford. Vincze Hanna Orsolya) In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, 329–345.
- Jókai Mór 1898: Utószó a magyar nemzet történetéhez. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A modern Magyarország (1848–1896)*. (A magyar nemzet története X.) Budapest, 837–841.
- József Attila 1961: *József Attila összes versei*. [Budapest.]
- Katus László 2007: Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918). In: *Magyarország története*. Főszerk. Romsics Ignác. (Akadémiai Kézikönyvek 6.) Budapest, 488–772.
- Kisantal Tamás – Krommer Balázs 2005: „Humanista vagyok, és szerintem a humaniorák lényegében az olvasásról szólnak” Beszélgetés Hayden White történésszel. *Aetas* (20.) 1–2. 259–269.
- Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor 2001: Hayden White „hasznáról és káráról”. *Aetas* 16 (1.) 116–133.
- Kósa László 2012: Mód Aladár: 400 év – küzdelem az önálló Magyarorszáért. (Bartsch, Budapest, 1943) *Kommentár* (7.) 4. 12–14.
- Kosáry Domokos 1990: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. (Magyarok Európában 2.) Budapest.
- Kölcsey Ferenc 1960: Búcsú az országos rendektől. In: *Kölcsey Ferenc összes művei*. I–III. Sajtó alá rendezte Szauder Józsefné – Szauder József. [Budapest], II. 164–166.
- Kövér György 2010: Aetates Aetatum. *Aetas* (25.) 4. 64–80.
- Lackó Mihály 1977: *Széchenyi és Kossuth vitája*. (Magyar História-sorozat) Budapest.
- Lackó Mihály 1983: Helyét kereső Magyarország. Varga János könyvéről. *Valóság* (26.) 1. 106–110.

- Majtényi György 2013: Mit kezdünk a Kádár-korral? *Élet és Irodalom* 57 (16.) <https://www.es.hu/cikk/2013-04-26/majtenyi-gyorgy/mit-kezdjunk-a-kadar-korral.html> – Letöltés: 2018. szeptember 4.
- Márki Sándor – Beksics Gusztáv 1898: A modern Magyarország (1848–1896). (Szilágyi Sándor [főszerk.]: A magyar nemzet története X.) Budapest.
- Marczali Henrik 1910: Horváth Mihály emlékezete. *Budapest Szemle* 141. k. (398.) 161–184.
- Mérei Gyula 1983: Előszó. In: Vörös Károly (szerk.), Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848*. I-II. (Magyarország története tíz kötetben 5.) Budapest, I. 15–27. (Második kiadás.)
- Mód Aladár 1943: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Budapest.
- Molnár Erik 1964: Előszó. In: Molnár Erik (szerk.): *Magyarország története I*. Budapest, 5–7.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. (Ford. K. Horváth Zsolt, a jegyzeteket Benda Gyula írta.) *Aetas* (14.) 3. 142–157.
- Őze Sándor 2004: Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon. In: Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Debrecen. (Csokonai Könyvtár 31.)
- Őze Sándor 2009: *Nemzettudat és historiográfia*. [Budapest.]
- Passmore, Kevin – Berger, Stefan – Donovan, Mark 1999: Historians and the nation-state. Some conclusions. In: Berger, Stefan – Donovan, Mark – Passmore, Kevin (ed.): *Writing National Histories. Western Europe since 1800*. London–New York, 281–304.
- Romsics Ignác 2007: Előszó. In: *Magyarország története*. Főszerk. Romsics Ignác. (Akadémiai Kézikönyvek 6.) Budapest, 11–15.
- Romsics Ignác 2011: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest.
- Roth, Michael S. 2018: *Hayden White (1928–2018)*. <http://roth.blogs.wesleyan.edu/2018/03/06/hayden-white-1928-2018/> – Letöltés: 2018. július 18.
- R. Várkonyi Ágnes 1973: *A pozitívista történelemszemlélet a magyar történetírásban*. I-II. Budapest. (Tudománytörténeti tanulmányok 6.)
- R. Várkonyi Ágnes 1993: *Pelikán a fiaival*. Budapest.
- Smith, Anthony D. 2004: A nemzetek eredete. (Ford. Keszei András) In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, 204–229.
- Stone, Lawrence 2006: Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest, 899–919.
- Varga János 1964: A feudalizmus válságának tetőfoka és a polgári átalakulás előkészítése. In: Molnár Erik (szerk.): *Magyarország története I*. Budapest, 422–482.
- Vaszary Kolos 1895: Bevezetés. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *Magyarország a királyság megalapításáig*. (A magyar nemzet története 1.) Budapest, 9–15.
- Veszprémy László 2003: Magyar történelem tizenegy+egy kötetben. A Pannonica Kiadó Magyar Századok-sorozata. Sorozatszerkesztő: Szvák Gyula. *Századok* (137.) 3. 774–779.
- Vörös Károly 1983: A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1847). In: Vörös Károly (szerk.), Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848*. I-II. (Magyarország története tíz kötetben 5.) Budapest, II. 855–975. (Második kiadás.)
- White, Hayden 1973: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London.
- White, Hayden 1999: Literary theory and historical writing. In: White, Hayden (ed.): *Figural Realism: Studies in The Mimesis Effect*. Baltimore (MD), 1–26.
- White, Hayden 2005: The public relevance of historical studies: A reply to Dirk Moses. *History and Theory* (44.) 3. 333–338.
- White, Hayden 2014: *The Practical Past*. Evanston (IL).

Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé¹

A környezettudatosság és szinonimái (zöld, környezetbarát) viszonylag új keletű fogalmak. „A környezettudatosság a társadalom és tagjai számára legmegfelelőbb, hosszú távú környezeti értékeket céltudatosan ötvöző, tudományosan megalapozott gondolkodás és az azon alapuló magatartásforma, melynek gyakorlati célja az »ember-környezet viszony« harmóniájának megteremtése.”² Röviden, a környezettudatosság a környezethez való tudatos, pozitív attitűdünk megnyilvánulása. Ez alapján a környezettudatos történetírást úgy határozhatnánk meg, mint egy olyan gondolkodás- és magatartásformát, amely kiemelt figyelmet fordít a történelmi események és folyamatok esetében az ember és környezet egymást kölcsönösen befolyásoló kapcsolatának kiegyensúlyozott vizsgálatára. Ez utóbbi kitétel, a kiegyensúlyozottság, létfontosságú, mert csak abban az esetben kerülünk közelebb a történelmi folyamatok és események komplex megértéséhez, ha mindkét oldal, a társadalmi és a természeti is, egyforma figyelmet kap.

A környezettörténelmi kutatások

A természet iránti történész érdeklődés sem nyúlik vissza sokkal régebbre, mint a környezettudatosság fogalma. Habár az *Annales* jó néhány évtizeddel korábban kiemelt helyen kezelte a környezeti folyamatok vizsgálatát,³ melynek eredményeképpen számos újszerű megközelítésű, eddig nem, vagy csak kevéssé vizsgált kérdéseket vett elő, alapvetően az 1970-es és 1980-as évek környezeti problémáinak hatására kezdtek el a természettudósok és velük együtt a történészek nagyobb figyelmet szentelni a környezet vizsgálatának. A történelmi irányultságú kutatások egyrészt arra keresték a választ, hogy mennyiben újszerűek a jelenben tapasztalható környezeti problémák, másrészt – amennyiben van példa hasonló jelenségekre korábbi időszakokból – mi vezethetett kialakulásukhoz, és milyen következményekre számíthatunk a később-

¹ A tanulmány a NKFIH FK 128978 sz. „Tudás, tájkép, nemzet és birodalom” című pályázat keretében készült.

² Kovács 2008: 65.

³ Massard-Guilbaud 2007.

biekben. Különösen az 1990-es években vett nagyobb lendületet a környezettörténet; ekkor jönnek létre a környezettörténetet oktató tanszékek, alakulnak meg a környezettörténettel foglalkozó kutatókat tömörítő szervezetek, és indulnak el a kutatási eredményeknek teret adó folyóiratok. A professzionizációs folyamat eredményeként a környezettörténet, kibújva a természettudomány árnyékából, önálló tudományterületként jelenik meg a porondon, némileg a természet- és humántudományok határmezsgyéjén. A természettörténet azért nem sorolható egyértelműen a természettudományokhoz, mert a kutatások fókuszában kiemelt hely jut az embernek és annak környezetformáló tevékenységének. Ahogyan Verena Winiwarter megfogalmazta, a környezettörténet a természet és a társadalmi rendszerek közötti interakciók vizsgálatával foglalkozik a múltban, ágenciát tulajdonít a helynek, és megpróbálja összekapcsolni az emberi történelmet a természeti rendszerekkel.⁴

Miután a környezettörténészek kutatásai elsősorban az emberi időléptéken túlmutató környezeti folyamatok feltárására és megértésére irányulnak annak érdekében, hogy a lassan változó környezeti folyamatokra magyarázattal szolgálhassanak, a környezettörténetet gyakorta az a vád éri, hogy túlságosan is nagy figyelmet szentel a környezetnek, s az emberi cselekvés szerepe elhalványul, másodlagossá válik.⁵ Ugyanakkor a környezettörténetnek van egy kisebb léptékű, mikroszintű megnyilvánulási formája is, ahol az ember plasztikusabban, meghatározó környezetformáló tényezőként tűnik fel. A környezeti folyamatoknak az ilyen „alulnézetből” történő vizsgálata az, amely leginkább képes megfelelni a társadalom és környezet kölcsönhatásának kiegyensúlyozott vizsgálatát célul kitűző környezettudatos történetírásnak.

A tudományterület intézményesülése a számos pozitívum mellett negatív következménnyel is járt. A vizsgálati kérdésekhez szükséges természettudományos ismeretek hiányában sok történész jobbnak látja inkább a környezettel kapcsolatos kérdéseket a szakértőkre bízni. A probléma ugyanis az, hogy miután a környezet történeti vizsgálatát a társadalom- és gazdaságtörténészek előzékenyen átengedték a környezettörténészeknek, ők maguk mintha nemcsak a környezet vizsgálatáról, hanem – néha úgy tűnik – magáról a környezet létezéséről is megfedkeztek volna. A környezet legtöbbször csak színes, ugyanakkor statikus háttérként jelenik meg, amely előtt a „lényeges” politikai, társadalmi és gazdasági események történnek, nem pedig olyan történeti tényezőként, amely emberi vagy más okok miatt folyamatosan változik, és

⁴ Winiwarter 2003: 3.

⁵ A környezettörténet alapvetően két tématerülettel foglalkozik. Egyrészt vizsgálja a természet múltbeli percepcióját, az ahhoz való viszonyt és a hozzá kapcsolódó hagyományokat stb. Másrészt megkísérli rekonstruálni az elmúlt korszakok természeti környezetét, annak biológiai, geológiai, hidrológiai, talajtani és légköri viszonyait. Míg az előző kutatás hermeneutikai módszerek segítségével kivitelezhető, addig az utóbbi esetében a megszokott történeti források mellett természettudományos vizsgálatokra is szükség van. Winiwarter 2003: 5.

amely közvetlen vagy közvetett módon hatást gyakorol az emberi társadalmakra.

A természeti környezet vizsgálatától való ódzkodás a nem környezet-történészek részéről némileg érthető, hiszen valóban szükséges valamennyi természettudományi ismeret és módszer elsajátítása. Ez azonban könnyen pótolható, s amennyiben mélyebb szaktudásra, a témában alaposabb jártasságra van szükség, a kutatások együttműködések keretében is elvégezhetőek. A problémát valójában nem is a szükséges ismeretek, hanem sokkal inkább a kellő figyelem hiánya jelenti. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult az a nyugati kultúrákra jellemző gondolkodásmód, amely éles határvonalat vont a természet és a kultúra (társadalom) „szférája” közé, s amely a tudományos diszciplínák rendszerezését is alapvetően máig érvényes módon meghatározza. Ha a világot kétfelé osztva érzékeljük, akkor e világ megismerését megcélzó tudományok esetében sem meglepő a határozott elkülönülés (lásd természet- és humántudományok).

Szerencsére, ahogyan az ember ösztönösen törekszik rendet tenni a világban, és szereti a dolgokat két- vagy háromfelé csoportosítva, kizárólagos és szembenálló kategóriákba rendezve rendszerezni, ugyanúgy törekszik ennek a felszabdalt világnak az egységes megértésére, a különböző kategóriák szintézisére. Ezért időről időre felmerül a vágy, hogy a természet- és társadalomtudományokat valamiképpen közelítsék egymáshoz, vagy egységesítsék. Ennek egyik módja a komplex rendszerek vizsgálata. Ezen elgondolás szerint a természetet és a társadalmat egy közös rendszer részeként értelmezik, s a rendszer összetett folyamatait az alkotórészek együttes vizsgálata révén látják kutathatónak.⁶ A másik újabb megközelítésmód szerint olyan hibrid dolgokat érdemes vizsgálnunk, amelyek egyszerre jellemezhetők természeti és társadalmi jegyekkel. Ilyenek például a folyók vagy éppen a természeti katasztrófák. Mindkét elgondolás célja, hogy közelebb hozza a különböző diszciplínák mestereit, s figyelmüket és tudásukat olyan témákra koncentrálja, amelyek komplexitásuk miatt másképp nem is lehetnének teljességgel megérthetőek.

⁶ Nemcsak a humántudományok felől, hanem a természettudományok irányából is érezhető a közeledés. Erre jó példa a szociohidrológia, az ember és a víz tudománya, amely emberi-hidrológiai rendszerek dinamikájának és együttes változásának megértését tűzte ki célul. A hagyományos hidrológiával szemben, amely az emberi tevékenységeket a vízkörforgás dinamikájának (*water cycle dynamics*) peremfeltételeként vagy külső erőhatásként tárgyalta, a szociohidrológiában az emberek és tevékenységeik a vízkörforgás dinamikájának részei. Sivapalan et al. 2012: 1271.

Mit tanulhatnak a történészek a környezettörténészekről?

Amint az a fentebbi meghatározásból is látszik, a környezettudatosabb történetírás nem egy új aldiszciplína a környezettörténet mellett vagy azzal szemben, hanem inkább egy attitűd, egy odaforduló figyelem/magatartás, hasonlóan a nyelvi fordulathoz, amely a nyelvészeti ismeretekre alapozva a történészek által vizsgált és létrehozott szövegekre irányuló tudatos odafigyelést eredményezett. Ebben a szellemben, a környezettörténeti tudásra építve és attól inspirálva, remélhetőleg a történetírás környezeti fordulatára is sor kerülhet.

A környezet, illetve a környezet-társadalom kapcsolata iránt érdeklődő vizsgálatok sokat meríthetnek a környezettörténet módszertani és elméleti eredményeiből. Elsőként érdemes a forráslehetőségekre kitérnünk, hiszen az új téma, a környezet tanulmányozásához új források bevonása, illetve korábban is használt dokumentumok más szempontú vizsgálata válik szükségessé. Az új kútforrások között egyaránt találunk kvantitatív és kvalitatív elemeket. Az előbbieket között említhetjük a természettudományos adatsorokat, melyeket például a geológiai, dendrokronológiai és éghajlattörténeti kutatások feltárnak. Az utóbbi csoportba tartozó források száma még bővebb. Régmúlt korok csapadék- és hőmérsékleti viszonyairól, a kapcsolódó gazdasági és társadalmi hatásokról sok minden kideríthető a korabeli krónikákból, évkönyvekből, személyes és időjárás naplókából, visszaemlékezésekből, levelezésekből. Ezek a narratív dokumentumok sokszor az egyedüli források azokra a korszakokra vonatkozóan, amelyekből nem állnak rendelkezésünkre instrumentális adatsorok.⁷ A gazdasági feljegyzések az előzőekkel ellentétben, többnyire inkább közvetett módon utalnak a környezeti problémákra. A terméseredményekből, adóelengedésekből, pénzügyi segélyekről készült kimutatásokból, az építmények javításairól szóló számlákból kedvezőtlen időjárás eseményekre következtethetünk. A publikumnak szánt narratív források, mint például a napi- és hetilapok, a tudományos folyóiratok, vagy éppen a hírversek és dalok ugyancsak haszonnal forgathatók a környezet iránt érdeklődő történészek kezében. Végezetül, de nem kevésbé jelentős forrásként kezelendők a vizuális produktumok, mint a festmények, grafikák, fényképek, térképek, domborművek és szobrok, melyek az előzőekben felsorolt narratív forrásokkal együtt nem csupán a környezeti viszonyokról, hanem azok percepciójáról is tájékoztatnak. Ezen források bevonásával, illetve újraolvasásával mélyebb, átfogóbb képet szerezhethetünk az ember-környezet folytonosan változó kapcsolatáról.

⁷ Az instrumentális adatsorok standardizált eszközökkel (*instrument*), standardizált körülmények között végzett mérésekből állnak össze.

A környezettörténettől nem csupán módszertani fogásokat lehetnek el a történészek, hanem az elméleti felvetések átvételével, továbbgondolásával újszerű kontextusban, eltérő kérdések mentén vizsgálhatók a korábban már érintett témák, illetve új kérdéskörök kerülhetnek be a látószögünkbe. Az elmúlt években egyre többen próbálkoztak meg a természet- és humántudományok közelítésével azáltal, hogy rámutattak a két tudományterület közös metszéspontjaira, s a társadalmi viszonyok vizsgálatával kapcsolatban olyan fogalmak és elméleti keretek használatát szorgalmazták, melyek eredetileg a természettudományok körében jelentek meg. Az új impulzusok között most a komplex rendszerek, a hibriditás, a metabolizmus és az ahhoz szorosan kapcsolódó kolonizáció fogalmának használati lehetőségeire térünk ki részletesebben.

Komplex rendszerek, hibriditás és metabolizmus a történettudományban

Az ökológiai komplex rendszerek elmélete C. S. Holling nevéhez köthető, aki 1973-ban megjelent cikkében amellet érvel, hogy a komplex dinamikus rendszerek alapvető sajátossága,⁸ hogy miközben azok egy külső vagy belső eredetű zavaron mennek keresztül, képesek megőrizni a rendszer fenntartásához szükséges alapvető funkciókat.⁹ Vagyis egy jól működő dinamikus rendszert úgy kell elképzelnünk, mint azt az ingát, amely egy nagyobb erőhatás esetén jelentősen eltávolodik egyensúlyi helyzetéből, de mind a kilengés, mind pedig az egyensúlyi helyzetbe visszavezető út során megőrzi integritását. A hasonlat annyiban sántít, hogy Holling szerint nem csak egy egyensúlyi helyzet létezhet; előfordulhat, hogy a zavar megszűnése után a rendszer – miközben maga is átalakul némileg a behatás következtében – egy másik egyensúlyi állapotban talál nyugvópontot, mint amelyben eredetileg létezett.

Holling elmélete nemcsak az ökológiai rendszerekre alkalmazható, hanem a társadalomra is, amennyiben azt egy rendszerként értelmezzük. De a komplex rendszerek elmélete akkor válik igazán érdekessé, ha az ökológiai és a társadalmi rendszereket nem külön-külön önmagukban, hanem egymással egységet alkotva mint ökológiai-szociális rendszert vizsgáljuk.

Egy ilyen komplex rendszerben mindkét fél, a természeti és a társadalmi egyenlően fontos szerepet tölt be a teljes rendszer dinamikája szempontjából, amelynek mozgatóereje a két fél közötti kölcsönhatás. Holling elgondolása

⁸ A komplex dinamikus rendszerek további jellemvonásairól lásd Szokolszky – Palatinus – Palatinus 2015.

⁹ Holling 1973.

szerint nem a stabil rendszerek azok, amelyek igazán életképesek, hanem sokkal inkább azok, amelyek rugalmasan képesek reagálni az őket ért kihívásokra.¹⁰ Vagyis, ha a rendszert alkotó két elem között időről időre meg is bomlik az egyensúly, s valamilyen belső okra visszavezethető zavar lép fel, vagy egy külső erőteljes behatás miatt mozdul ki az egyensúlyi állapotból, a helyzetre való időszerű és adekvát reakció eredményeképpen, mindezek ellenére, képes fenntartani működését és integritását. Probléma akkor van, ha a zavar mértéke túllép a rendszer alkalmazkodási képességén, s a túróképeség határán túljutva nem képes tovább fenntartani önmagát, hanem összeomlik.

Holling rendszerelmélete megfelelő keretül szolgálhat az olyan kutatásoknak, amelyek a társadalmat és a környezetet egyszerre, egymásra való kölcsönhatásuk folyamatában kívánják vizsgálni. Amikor például azt kutatjuk, hogy az ember milyen mértékben avatkozik be a környezeti folyamatokba, s ennek eredményeképpen milyen „ellenhatásokkal” kell megbirkóznia, fontos, hogy szem előtt tartsuk a különböző egyensúlyi helyzetekről mondottakat, és elsősorban azt vizsgáljuk, hogy meddig terjed a rendszer külső vagy belső zavarokkal szembeni túróképesége, vagyis mennyire reziliens a rendszer.

Az osztrák környezettörténész, Verena Winiwarter által használt társadalmi-természeti tér (*socio-natural site*)¹¹ fogalma lényegében Holling rendszerelméletének gyakorlati alkalmazása. Winiwarter olyan környezeti entitások vizsgálatát szorgalmazza a természet és társadalom közötti kölcsönhatás jobb megértése érdekében, amelyek egyszerre természetiek és társadalmiak létrejöttüket tekintve, vagyis hibrid jelenségek.¹² Mai természeti környezetünk legnagyobb részét korántsem mondható természetesnek; ember által érintetlen őstájak csekély számában, zárványként maradtak csak fenn. Bármerre is tekintünk, ember által formált tájat látunk a mezőktől kezdve a folyókon át, egészen a dombokig, hegyekig. Az a táj, ami ma körbevesz minket, a mi társadalmi-ökológiai örökségünk (*socio-ecological legacy*)¹³, elődeink tájformáló tevékenységének eredménye, annak minden pozitív és negatív következményeivel együtt. Winiwarter szerint ahhoz, hogy a ma élő emberek megfelelően tudjanak reagálni elődeik tájatalakító munkájának negatív következményeire, elengedhetetlen, hogy megismerjék ezt a folyamatot. Amikor tehát elhatározzuk magunkat egy természeti-társadalmi tér vizsgálatára, nemcsak annak jelenkori állapotát kell szemügyre vennünk, hanem az egyes fázisokat feltárva

¹⁰ Holling különbséget tesz stabilitás és reziliencia között. Stabilitás alatt a rendszer azon képességét érti, amely lehetővé teszi számára, hogy egy zavar után visszatérjen az egyensúlyi helyzetbe. Minél hamarabb megy végbe ez a folyamat, s minél kisebb a rendszer „kilengése”, annál stabilabb. Ezzel szemben a reziliencia a rendszer állandóságának és a zavarokat semlegesítő képességének mértéke. Holling 1973: 10.

¹¹ Winiwarter 2014: 15–17.

¹² Winiwarter 2014.

¹³ Winiwarter 2014: 17.

nyomon kell követnünk az átalakulás folyamatát. Bár minden, ami körülvesz minket, folyamatosan változik, mégis érdemes olyan természeti-társadalmi teret kiválasztanunk, amelynek átalakulása emberi léptékkal is érzékelhető. Így a hegyek helyett hasznosabb például a folyók tanulmányozása.¹⁴

A ma ismert vízfolyások szinte egyike sem hasonlít egykori önmagára. A 18. században meginduló, de főként a 19. század során kiteljesedő nagy-szabású vízszabályozási munkálatok a legnagyobb folyókat is az emberi célok és ízlések alapján formálták át. Ezek a kiegyenesített, összeszűkített, kimélyített vagy éppen feltöltött, új irányba terelt, gátakkal körülvett folyók a mi örökségünk, meg kell ismernünk a múltjukat. Ez azonban nem egyemberes feladat. Az ilyen típusú vizsgálatok nem csupán az elvégzendő kutatómunka összetettsége miatt, hanem kiterjedtsége okán is többnyire interdiszciplináris kutatócsoportok keretében valósulnak meg.¹⁵

Az eredetileg a biológiából származó metabolizmus fogalma szorosan kapcsolódik a komplex rendszerek elméletéhez, mivel annak működési módját határozza meg. A metabolista megközelítés (*socioecological metabolism*) a komplex rendszerek működése során keletkező inputok és outputok összességére koncentrálnak, mint ami például a társadalom és a bioszféra közötti kölcsönhatás során keletkezik. A társadalomra jellemző metabolikus profil (*characteristic metabolic profile*)¹⁶ attól függően változik, hogy egy társadalom hogyan tartja fenn magát (vadászó-gyűjtögető, földművelő vagy ipari társadalom). Az emberi és természeti rendszerek közötti interakciónak azonban van egy olyan formája, amelyet a metabolikus kölcsönhatás nem fed le. Ide sorolhatóak azok az emberi beavatkozások, amelyek a biológiai források előállítását célozzák. Ilyen például a mezőgazdaság, az állattenyésztés vagy a génmódosítás.

Erre a beavatkozási folyamatra használatos a kolonizáció fogalma, amely „a természeti folyamatok szándékos és hosszan tartó átalakítása szervezett társadalmi beavatkozás által annak érdekében, hogy a társadalom számára növeljék a természeti folyamatok hasznosságát”.¹⁷ Ennek az a veszélye, hogy az ember már oly mértékben átalakította és ellenőrzése alá vonta a természeti folyamatokat, hogy azok kielégítő működése a továbbiakban már nem képzelhető el a folyamatos emberi fenntartás nélkül. Ezért a kolonizált természeti rendszerek érintetlen társaiknál törékenyebbek, sőt többszörösen sebezhetőek.¹⁸

¹⁴ A folyók történeti kutatásáról lásd Mauch – Zeller 2008.

¹⁵ Lásd például Pollack et al 2016.

¹⁶ A közösség vagy társadalom éves energetikai és anyagi javai forgalmának összessége, az anyagi javak szerint csoportosítva (pl. víz, levegő, biomassza, ásványi anyagok stb.) Fischer-Kowalsky – Weisz 1999: 230.

¹⁷ Fischer-Kowalsky – Weisz 1999: 234.

¹⁸ A kolonizáció következtében fellépő problémákat a modern társadalmak többnyire újabb beavatkozással próbálják meg orvosolni, melyek további problémákhoz vezetnek. Ezt nevezi a szakirodalom kockázat spirálnak. Müller-Herold – Sieferle 1998.

Hiszen egyrészt az ember a saját maga által létrehozott rendszernek, annak belső dinamikájának lesz kiszolgáltatva, ugyanakkor a rendszer életképessége saját fenntartói gyakorlatának eredményességétől is függ. Innen pedig nincs visszaút, a kolonizáció folyamata megfordíthatatlan. Létrejön a kölcsönös egymásrautaltság állapota, a koevolúció.¹⁹

Ezen elméleti kereteken belül vizsgálva a társadalom és a természet közötti kapcsolatot, Winiwarter szerint alapvetően négy tényezőre kell figyelmet fordítanunk.²⁰ Elsőként meg kell határoznunk, hogy az adott társadalom miként viseltetik a természet iránt. Ebben segítségünkre lehet az a négy kategória, amelyet kulturális antropológusok állítottak fel. Ezek az individualista, az egalitáriánus, a hierarchista és a fatalista attitűdök.²¹ Másodszor meg kell vizsgálnunk, hogy mely társadalmi csoport határozza meg leginkább a hatalmi kapcsolatokat. Harmadszor a környezeti kérdésekkel foglalkozó intézmények működésére kell figyelmet fordítanunk. Végül pedig meg kell vizsgálnunk, hogy miként vélekedik az adott közösség a kockázat és a veszély fogalmáról. Ennek a négy kérdésnek a megválaszolásával közelebb juthatunk a társadalom és környezet közötti reláció meghatározásához.

A továbbiakban a környezettörténet egy meghatározó szegmensét, a városi környezettörténetet mutatjuk be, amelyre mind a komplex rendszerek, mind a hibriditás, mind pedig a metabolizmus fogalma sikeresen alkalmazható. A város környezettörténetén belül pedig részletesebben tárgyaljuk a természeti katasztrófák vizsgálati lehetőségeit, amelyek településekhez szorosan kötődő, hibrid jellegüknél fogva segítenek képet alkotni a társadalom és természet kapcsolatáról.

Városi környezettörténet és katasztrófatörténet

A korábban már említett, a természet és kultúra (társadalom) közé éles határvonalat húzó dualista világkép a tudományos megismerés folyamatát is alapvetően meghatározza mind a mai napig azáltal, hogy bizonyos témákat

¹⁹ Fischer-Kowalsky - Weisz 1999: 236-237.

²⁰ Winiwarter 2003: 13-15.

²¹ Az egalitáriánusok úgy vélik, hogy a természeti törvények az emberi társadalmakra is érvényesek, ezért a természethez való jobb alkalmazkodás csakis a társadalom megváltoztatásával képzelhető el. Az individualista attitűd szerint a természet alapvetően jóindulatú, és az emberek önszántukból működnek együtt a természettel, hierarchista megközelítés szerint a társadalom hasonló (izomorf) a természethez, miként a kép és a tükörkép, következképpen a környezeti problémák a társadalmi rendben bekövetkezett zavarok tükröződései. Végül a fatalista meg van győződve arról, hogy nincs mit tanulnunk, hanem anélkül kell a dolgokkal megbirkóznunk, hogy képesek lennénk megváltoztatni. A négy attitűdről, valamint azok természeti problémákat és kockázatokat érintő szemléletéről lásd részletesebben Winiwarter 2003: 13-15.

a természet-, míg másokat a humántudományok berkein belül vél megfelelő módon vizsgálhatónak. Pontosan ez a helyzet a várostörténettel is. Talán a több évszázados kulturális hagyományokra vezethető vissza az a gyakorlat, amely a várost mint a kultúra szimbolikus és materiális megtestesülését – amely nemcsak szimbolikusan, hanem térben is elkülönül (városfalakkal, árokkal) a természet birodalmától – a humántudományok vizsgálati körébe utalja, elzárva azt a természettudományok képviselőitől. Jóllehet a régi városfalak, melyek kijelölték a természet és a kultúra fennhatóságának határait, már régen leomlottak, gondolatainkban, s így tudományos megközelítésmódunkban napjainkig fennállnak. Hajlamosak vagyunk mindezen kulturális tradíciók miatt az önmagában is oximoronnak tűnő városi környezettörténetre furcsa szemmel nézni, s kétségbe vonni létjogosultságát.

Pedig a városnak igenis van környezete, s így annak története is. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy mekkora szereppel bír a város létrejöttében és későbbi életében a természeti környezet. Az első néhány állandóan lakott épület helyének kiválasztásától kezdve folyamatos interakció áll fenn a közösség és a környezet között. Hogy mennyiben bizonyul sikeresnek a megtelepedés egy adott környezetben, az a környezeti kihívásokra adott megfelelő reakcióktól függ.

Martin Melosi, aki a legelső között szorgalmazta a városi környezet történeti kutatásának fontosságát a környezettörténeten belül, egy olyan definíció megalkotására törekedett, amely kifejezi, hogy a városi terek és régiók fizikai jellemzőit és erőforrásait a természeti erők, a növekedés, a területi változások és fejlődés, valamint az emberi tevékenység befolyásolja és alakítja. Így a városi környezettörténet egyesíti a város természeti környezetének és a városépítészetnek, illetve a kettő metszéspontjainak történeti vizsgálatát.²²

A városi környezettörténet mint önálló aldiszciplína a környezettörténeten belül az 1990-es években jelent meg az Egyesült Államokban. A létrejöttében alapvetően három impulzus játszott szerepet: a meginduló technikatörténeti kutatások; William Cronon úttörő könyve Chicagóról és környezetéről;²³ valamint a korabeli politikai folyamatok, mint például az ENSZ kezdeményezése a fenntartható fejlődéssel kapcsolatban, vagy a Rio de Janerói klímakonferencia.²⁴ Európában – az amerikai impulzus hatására – az évtized végén szerveződnek meg az első városi környezettörténeti kerekasztalok.

Az előzőekben bemutatott elméleti keretek a város és környezete kapcsolatának vizsgálatakor is alkalmazhatók. Jóllehet a történeti hagyományok szerint a város szociokulturális produktum, mára sokkal inkább elfogadott a várost hibrid entitásként kezelni, amely egyszerre jellemezhető természeti és

²² Melosi 1993: 2.

²³ Cronon 1991.

²⁴ Schott 2004: 520.

társadalmi vonásokkal. Az azonban egyáltalán nem számít új gondolatnak, hogy a várost rendszerként, ökoszisztémaként értelmezzük (Chicagói iskola), ugyanakkor viszonylag nívum, hogy a környezetet is a rendszer részének tekintjük, s ily módon adaptálhatjuk a Winiwarter által használt társadalmi-természeti hely fogalmát a városra és környezetére nézve is.

Ez utóbbi meghatározása, illetve behatárolása némileg problematikus, hiszen felmerül a kérdés: meddig terjed a város környezete? A település létrejöttétől kezdve folyamatos a kölcsönhatás a környezettel, s ahogyan a település növekszik, úgy nő vele együtt az interakció körébe bevont környezet nagysága. A fokozatosan kiterjedtebbé váló közlekedési útvonalak segítségével a városok egyre távolabbi területekkel képesek kapcsolatba lépni. Azonban az interakció során a távolsággal fordított arányban csökken a természeti környezet hatása a városra. Amikor például a városi építkezésekhez szükséges fa mennyiségét már nem képesek a városhoz közel levő erdők kielégíteni, akkor a faanyagot folyókon vagy közutakon szállítják akár több száz kilométerrel távolibb területekről. A nagymértékű fakivágásból származó negatív következmények azonban nem azt a várost fogják elsősorban érinteni, ahová a fát szállítják, hanem a kitermelés helyéhez közelebb eső településeket. Annak eldöntésére tehát, hogy meddig terjed egy település környezete, célszerűnek tűnik megállapítani azt a hatósugarat, amelyen belül a természeti és a társadalmi hatások mértéke még kiegyenlített. Amikor már a természeti befolyás elhanyagolhatóvá válik a társadalmival szemben, vagyis amikor az interakció egyoldalúvá válik, ott ér véget a városi környezet. Ezt a tágabb értelemben vett területet, azaz a város abszolút területét, az angol nyelvű szakirodalom a „site” megnevezéssel különíti el a korábban használatos, a város relatív területét jelölő „location” kifejezéssel szemben.²⁵

A rendszerelmélet és a hibriditás elméleti keretei mellett a metabolizmus fogalma is érvényesíthető a várossal kapcsolatban. Kézenfekvő ugyanis, hogy amennyiben a társadalom és a környezet kapcsolatát a metabolizmus vizsgálatával jellemezhetjük, úgy a város esetében is adekvátnak hat a metabolizmus használata. A városi metabolizmus (*urban metabolism*)²⁶ nem csupán a város és környezete közötti energia- és anyagáramlásra alkalmazható fogalom, hanem a városok közötti input-output folyamatokra is.

A városi környezettörténet ezen gondolati kereteken belül vizsgálja a város-környezet reláció kétirányú folyamatát. Egyrészt górcső alá veszi a környezet felől érkező hatásokat, kiemelten kezelve a környezeti problémák enyhítését, másrészt vizsgálja az épített környezet és az emberi tevékenység hatását a természeti környezetre vonatkozóan. Továbbá ugyancsak figyelmet

²⁵ Benton-Short – Short 2008: 99.

²⁶ McNeill 2003: 7.

szentel a társadalmi nem, az osztály és a faj környezeti kérdésekben játszott szerepének.²⁷

A környezet felől érkező behatások vizsgálatára fokozott figyelem hárul az utóbbi közel harminc évben. Azóta, hogy az ENSZ az 1990-es évtizedet a természeti katasztrófák hatásai csökkentésének szentelte, a földrengéseket, árvizeket, hurrikánokat stb. érintő kutatások száma jelentősen megnövekedett. A jelenkori eseményeket vizsgáló katasztrófa kutatás mellett rövidesen megjelentek a történeti távlatú tanulmányok is, amelyek nemcsak a mostani állapotok rendkívüliségének kérdését segítettek tisztázni, hanem arra is rávilágítottak, hogy ezek a természeti kataklizmák nem pontszerű, előzmények nélküli események, hanem sokkal inkább egy folyamat, a természeti környezet és a társadalom kapcsolatában fellépő zavarok indikátorai és egyszerre következményei. Mivel ezek a környezeti folyamatok csak abban az esetben realizálódtak problémaként, ha azok negatív hatással lehettek valamilyen (többnyire letelepült) emberi közösségre, ezért a környezeti katasztrófák története elválaszthatatlan a települések történetétől. Nincs katasztrófa ember nélkül – szól a katasztrófa kutatás alaptézise, s miután a természeti katasztrófák súlyosságát a minél rövidebb idő alatt minél nagyobb emberi és anyagi pusztítás hányadosával szokták meghatározni,²⁸ a nagy népességű és a felhalmozott anyagi javaknak otthont adó városok története egybefonódik a katasztrófák történetével. Éppen ezért meglepő, hogy a várostörténetészek mind nemzetközi, mind pedig hazai viszonylatban relatíve kevés figyelmet fordítottak a természeti katasztrófák vizsgálatára.²⁹

A katasztrófa kutatással foglalkozók többnyire a rendszerben jelentkező zavarként gondolnak a természeti katasztrófákra, amelyek a nem megfelelő adaptáció következményeként állnak elő. Hogy mit jelent mindez a várostörténész számára? Alapvetően azt, hogy azon túl, hogy a természeti katasztrófák nagymértékben befolyásolhatják a város jövőjét (városkép, gazdasági viszonyok, társadalmi szerkezet átalakulása), valójában a város múltjára, a természet és társadalom közötti kapcsolat és a városműködés diszfunkciójára hívják fel a figyelmet. Egyes közösségek azonban olyan mértékben alkalmazkodtak a környezeti feltételekhez, hogy esetükben a katasztrófa nem realizálódik katasztrófa-ként, mert a mindennapok részévé vált.³⁰ Egy-egy árvíz

²⁷ Tarr 2001: 38.

²⁸ A lassan végbemenő, ugyanakkor nagy halálozási arányokat mutató folyamatok, mint amilyenek például a hosszan tartó szárazságok okán fellépő éhínségek, kevésbé kerültek a katasztrófatörténetészek figyelmébe, mivel itt az okok kevésbé egyértelműek. Ráadásul az éhínség sokkal inkább a rurális, mintsem az urbánus környezet problémája, hiszen a városok sokkal inkább képesek ellátni lakosságukat a nehezebb időkben.

²⁹ A város és a katasztrófa kölcsönhatását történeti kontextusban vizsgáló művek között példaértékűségük miatt említhetjük Massard-Guilbaud – Platt – Schott 2002 és Faragó 1988.

³⁰ Katasztrófa kultúrákra lásd például Bankoff 2003, Favier – Granet-Abisset 2009.

vagy földrengés számukra oly mértékben megszokott esemény, hogy az évtizedek vagy évszázadok alatt kifejlesztett adaptív technikák segítségével a lehető legkisebb negatív következmény mellett képesek elszenvedni azt. Nem a rendszer zavarai, hanem a rendszer megszokott elemei. Ezen adaptív közösségek, az ún. katasztrófa-kultúrák³¹ esetében valójában nem is beszélhetünk katasztrófáról, hiszen a katasztrófák egyik legfontosabb sajátossága, percepcióját tekintve, éppen rendkívüli, abnormális jellegük, vagyis annak eldöntésében, hogy egy közösség mit tekint katasztrófának és mit nem, a percepciót érintő vizsgálat lehet segítségünkre.

A katasztrófa egy olyan kulcslyuk, amelyen keresztül betekinthezünk a városnak a felbolydulás miatt feltáruló, egyébként azonban a kívülálló számára észrevétlenül zajló mindennapi működésébe. Bár a katasztrófa és az azt követő időszak a korábbiaktól eltérő, rendkívüli intézkedésekre kényszeríti mind a városvezetést, mind pedig a lakosságot, és azt is fontos hangsúlyozni, hogy mindez csupán átmeneti állapot, mégis a katasztrófa előtti, „normális” viszonyokra tett utalások segítségével képet kaphatunk a város vészhelyzetben kívüli funkcionálásáról. A városi katasztrófák vizsgálatával tehát két legyet ütünk egy csapásra: megfigyelhetjük a város működését átlagos és rendkívüli helyzetben egyaránt. Zárásként néhány vizsgálható kérdéskörre térünk ki a számos lehetőség közül.

A katasztrófák kezelése a 20. század előtti időszakban többnyire önerőből, állami és/vagy nemzetközi segítségnyújtás nélkül történt.³² Abban, hogy ez a folyamat mennyire volt sikeres, számos tényező közrejátszhatott. Elsőként is érdemes különválasztva vizsgálnunk a város mint közigazgatási egység, valamint a városi lakosság válságkezelési lehetőségeit. Mivel jobbra saját erőből kellett megoldaniuk a helyreállítást, a legnagyobb problémát általában a szükséges anyagi fedezet előteremtése jelentette. A város ebből a szempontból előnyben volt a lakossággal szemben, hiszen vagy volt valamennyi anyagi tartaléka, vagy pedig könnyebben tudott pénzhez jutni szükség esetén. Eladhatta nélkülözhető ingó és ingatlan vagyontárgyait, adót emelhetett vagy új adónemeket vezethetett be, illetve nagyobb összegű kölcsönért folyamodhatott hazai és nemzetközi pénzintézetekhez.

Ezzel szemben a lakosságnak csak elenyésző százaléka bírt nagyobb megtakarítással, s ha volt is, jellemzően értéktárgyakban, kevésbé készpénzben vagy takarékjegyekben fektetett. Katasztrófa idején – az adott természeti csapás formájától függően – a vagyon jelentős hányada megsemmisült. Fedezet hiányában pedig kölcsön felvételére sem nyílt lehetőség. Mindez megnehezítette,

³¹ Bankoff 2003.

³² Természetesen ezen megállapítás alól vannak kivételek. Elég csak az 1755-ös lisszaboni földrengésre, vagy magyar vonatkozásban az 1879-es szegedi árvízre gondolunk. Mindkét esetben az állami segítségnyújtás mellett jelentős nemzetközi összefogás segítette a városok újjáépítését.

sokszor pedig egyenesen lehetetlenné tette az újrakezdést. Hacsak a társadalmi tőkére támaszkodva nem kapott külső segítséget az illető. Szociológiai és antropológiai vizsgálatok rámutattak, hogy a természeti szerencsétlenségek idején – az általános vélekedéssel szemben – erősödik a mások iránti felelősségvállalás és segítségnyújtás ösztöne.³³ Esettanulmányok formájában vizsgálható a vészhelyzetben megnyilvánuló rokoni és egyéb társadalmi hálózatok kiterjedtsége és működési mechanizmusa.³⁴

A segélyezés és az újjáépítés folyamatának vizsgálata több szempontból is figyelmet érdemel a katasztrófakezelésen belül. A bajba jutott települések felé irányuló nemzeti és/vagy nemzetközi szimpátia, amely a segélyek összegeiben materializálódik, rávilágít az adott település általános megítélésére. Ily módon a segélyek megszerzésének és szétosztásának módja híven tükrözi a település politikai és gazdasági súlyát, a településhálózatban elfoglalt helyzetét.

Míg a segélyezés a válságkezelés első, rövid szakaszához kapcsolódik, a helyreállítási munkálatok – a közlekedési szempontból legszükségesebb helyreállítások kivételével – a válságkezelés második, hosszabban elnyúló időszakára esik. A helyreállítás bár két szinten megy végbe (lakossági és városi), a várostörténeteszek többnyire a városi szintű munkálatokat részesítik figyelemben. Holott a lakossági újjáépítés kapcsán előkerülő konfliktusok számos adalékkal szolgálhatnak többek között a lakosok infrastruktúra- és térhasználatára, a köztérrel és magántérrel, vagy éppen a városképről alkotott elképzeléseire vonatkozóan.

Paradox módon nem minden katasztrófa kellően destruktív ahhoz, hogy lehetővé tegye a város radikális átalakítását. Kisebb természeti csapások esetében csupán az érintett településrészek korszerűsítésére, csekély anyagi fedezet esetén esztétikai helyreállítására van csak lehetőség. Súlyos, a település meghatározó részére kiterjedő pusztítás okán azonban lehetőség nyílik a városi terek és úthálózatok átszabására, városrészek funkcióinak és lakosainak megváltoztatására, a teljes infrastrukturális hálózat modernizációjára. A katasztrófa által biztosított „tiszt lap” nyomán meginduló modernizáció sok esetben a városok ugrásszerű fejlődéséhez vezetett (pl. London, Hamburg, Pest-Buda), ugyanakkor a folyamat mindkét oldalának megvizsgálása érdekében a mikro szinten megnyilvánuló konfliktusokra és problémákra is érdemes figyelmet fordítani. Gyakori jelenség ugyanis, hogy a közbiztonságot vagy a város hosszú távú fejlődését szolgáló átalakítások lakossági ellenállást váltanak ki, s ezáltal a munkálatok kivitelezésének legnagyobb kerékkötői éppen az adott település lakói lesznek.

Az újjáépítés nemcsak gyakorlati, hanem szimbolikus formában is megvalósuló folyamat. A katasztrófa a káosz, a feje tetejére fordult világ

³³ Auf der Heide 2004.

³⁴ Lásd például Jones – Faas 2017.

megtestesítője. Ahhoz, hogy úrrá legyünk rajta, vissza kell térnünk a „normális”, a katasztrófa előtti állapothoz, rendet kell tennünk a káoszban. Egyfajta második teremtésre kerül sor: a káoszból a rend megteremtése által új világot alkotunk. Ily módon a rendteremtés sikeressége a városvezetés, magasabb szinten az állam talpraesettségét és hatalmát fejezi ki, amely a későbbiek során legitimációs alapot jelenthet.³⁵

Sikertelen katasztrófakezelés következtében veszélybe kerülhet a korábbi városvezetés hatalma. A népszerűtlen és/vagy hatástalan intézkedések általános elégedetlenséget válthatnak ki a lakosság körében, s a városvezetés iránti bizalom megingását és a kaotikus állapotokat kihasználva új politikai erők tűnhetnek fel. A politikai színtéren túl a gazdasági-társadalmi viszonyokban is jelentős változás állhat be a katasztrófa következtében. Jellemző, hogy nagyobb pusztítás után gazdasági recesszió következik be. Korábban meghatározó gazdasági szereplők csődöt jelentenek, akár a települést is elhagyhatják, helyüket mások veszik át. Településrészek funkciói spontán módon vagy városvezetési koncepció hatására átalakulnak, amely folyamat velejárója, hogy a lakosság is kicserélődik.

A kisebb-nagyobb természeti csapásokkal gyakorta szembenező közösségek esetében nemcsak technikai újítások segítségével próbálnak meg alkalmazkodni a veszélyhez, hanem kulturális, mentális téren is. Először is kialakul egy vészforgatókönyv a veszélyhelyzet esetén elvárt viselkedésről, másrészt olyan kulturális gyakorlatokat végeznek, amelyek segítenek felkészülni és elviselni a veszteséget. Végül dalok, történetek és egyéb reprezentációk formájában megőrzik a csapás emlékét, és továbbadják a tudást a következő nemzedéknek.³⁶

Ha nem is ilyen katasztrófa-kultúrákkal, de a veszélyre tudatosan figyelmet fordító közösségekkel (kockázatkultúrák)³⁷ hazai viszonylatban is találkozhatunk. Magyarországon a leggyakoribb természeti szerencsétlenségek az árvizek, ezért az olyan települések esetében, amelyek gyakorta kénytelenek szembesülni áradásokkal vagy árvizekkel, árvízkezelési technikák alakulnak ki. Ezek között említhetjük a sajátos építkezési szokásokat, védműveket, vízszint- és árvíz-mércéket, állandó segélypénztár fenntartását, figyelmeztetőrendszerek kiépítését, nagyobb árvizek emlékét őrző emlékműveket, emlékalbumokat, verseket, történeteket és így tovább.

Jóllehet az imént bemutatott kérdések vizsgálata eredményeképpen alapvetően a természeti környezet városra gyakorolt hatásáról szerezhetünk bővebb

³⁵ Katasztrófák emlékezetének megőrzésében a városvezetés leginkább akkor bizonyul elhivatottnak, ha a katasztrófakezelés sikeresnek volt mondható, s ezáltal hatalmának megerősítését szolgálta. Kevésbé sikeresen kezelt katasztrófák emléke – némi külső behatásra – többnyire elhalványul. Massard-Guilbaud 2002: 41–42.

³⁶ Bankoff 2003.

³⁷ Favier 2007.

tudást, ugyanakkor az a mód, ahogyan egy település válaszol a katasztrófa képében jelentkező környezeti kihívásra, árulkodik az adott közösség és általában a kultúra természetszemléletéről. Jól kivehetővé válik az intézkedések háttérében megbújó, a tanulmány elején ismertetett négy attitűd valamelyike. Az a mód pedig, ahogyan a közösség viszonyul a természeti környezetéhez, befolyással van kockázatképére, következőképpen jövőképére is. Mindezek feltérképezésére elsőrangú lehetőséget kínálnak a természeti katasztrófák.

Hivatkozott irodalom

- Auf der Heide, Erik 2004: Common Misconceptions about Disasters: Panic, the 'Disaster Syndrome', and Looting. In: O'Leary, M. (ed.): *The First 72 Hours. A Community Approach to Disaster Preparedness*, iUniverse Publishing, Lincoln, 340–380.
- Bankoff, Greg 2003: *Cultures of Disaster. Society and natural hazard in the Philippines*. Routledge, London–New York.
- Benton-Short, L. – Short, J. R. 2008: *Cities and Nature*. Routledge, London–New York.
- Cronon, William 1991: *Nature's Metropolis. Chicago and the Great West*. W. W. Norton & Co., New York–London.
- Faragó Tamás (szerk.) 1988: *Pest-budai árvíz, 1838*. Budapest.
- Favier, René 2007: L'histoire sociale des catastrophes naturelles en questions. Sources et problématiques nouvelles. In: Favier, R. – Remacle, C. (eds.): *Gestion sociale des risques naturels/Gestione sociale dei rischi naturali*, 155–172.
- Favier, René – Granet-Abisset, Anne-Marie 2009: Society and Natural Risk in France, 1500–2000: Changing Historical Perspective. In: *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies toward a Global Environmental History*. Edited by Mauch, Ch., Pfister, Ch., Lexington Books, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth. 103–136.
- Fischer-Kowalski, Marina–Weisz, Helga 1999: Society as Hybrid between Material and Symbolic Realms. Toward a Theoretical Framework of Society-Nature Interaction. *Advances in Human Ecology*, Vol. 8., 215–251.
- Holling, C. S. 1973: Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol. 4., 1–23.
- Jones, Eric C. – Faas, A. J. (eds.) 2017: *Social Network Analysis of Disaster Response, Recovery and Adaptation*, Butterworth-Heinemann.
- Kovács András Donát 2007: A környezettudatosság fogalma és vizsgálatának hazai gyakorlata. In: Orosz Z. & Fazekas I. (szerk.): *Települési környezet konferencia*. Debrecen, 2007. november 8–10. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008, 64–69.
- Massard-Guilbaud, Geneviève 2002: Introduction: the Urban Catastrophe – Challenge to the social, economic, and cultural order of the city. In: *Cities and Catastrophes. Coping with Emergencies in European History/Villes et Catastrophes. Reactions face a l'Urgence dans l'Histoire Europeenne*. Eds. Massard-Guilbaud, Platt, Schott, 2002, 9–42.
- Massard-Guilbaud, Geneviève – Platt, Harold L. – Schott, Dieter (eds.) 2002: *Cities and Catastrophes. Coping with Emergencies in European History/Villes et Catastrophes. Reactions Face a l'Urgence dans l'Histoire Europeenne*. Peter Lang Publishing.
- Massard-Guilbaud, Geneviève 2007: Pour une histoire environnementale de l'urbain, *Histoire urbaine*, 2007/1 (No. 18.), 5–21.

- Mauch, Ch. - Zeller, T. 2008: Rivers in History and Historiography. An introduction. In: Mauch, Ch. - Zeller, T. (eds.): *Rivers in History: Perspectives on Waterways in Europe and North America*, University of Pittsburg Press, Pittsburg, 1-10.
- McNeill, J. R. 2003: Observations on the Nature and Culture of Environmental History, *History and Theory*, Theme Issue 42. (December 2003), 5-43.
- Melosi, Martin 1993: The Place of the City in Environmental History. *Environmental History Review*, Vol. 17., No. 1. (Spring 1993), 1-23.
- Müller-Harold, U. - Sieferle, R. P. 1998: Surplus and Survival: Risk, Ruin and Luxury in the Evolution of Early Forms of Subsistence. *Advances in Human Ecology*, Vol. 6., edited by L. Freese, JAI Press, Greenwich, 201-220.
- Pollack, G. - Gierlinger, S. - Haidvogel, G. - Winiwarter, V. 2016: Using and abusing a torrential urban river: the Wien River before and during industrialisation. *Water History*, (2016) 8: 329-355.
- Schott, Dieter 2004: Urban environmental history: what lessons are there to be learnt? *Boreal Environment Research*, Vol. 9., 519-528.
- Sivapalan, Murugesu - Savenije, Hubert H. G. - Blöschl, Günter: Socio-hidrology: A new science of people and water. *Hydrological Processes*, 26. (2012), 1270-1276.
- Szokolszky Ágnes - Palatinus Kinga - Palatinus Zsolt 2015: A reziliencia mint a komplex dinamikus fejlődési rendszerek sajátossága. *Alkalmazott Pszichológia*, 15 (1): 43-60.
- Tarr, J. A. 2001: Urban history and environmental history in the United States: complementary and overlapping fields. In: Bernhardt C. (ed.): *Environmental problems in European cities in the 19th and 20th Century/Umweltprobleme in europäischen Städten des 19. und 20. Jahrhunderts*, Waxmann, Münster-New York, 25-39.
- Winiwarter, Verena 2003: Approaches to Environmental History: a Field Guide to its Concepts. In: *People and Nature in Historical Perspective*. Péter Szabó, József Laszlovszky (eds.), CEU Press, Budapest, 3-22.
- Winiwarter, Verena 2014: The Emerging Long-Term View: Challenges and Opportunities of Writing Environmental Histories in Central Europe. In: *Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*. Eds. Peter Stih, Ziga Zwitter, Ljubljana University Press. 8-23.

A TÁRSADALOM ÉS RÉTEGEI

Falusi társadalom a kolera idején. Endrőd háztartás- és társadalomszerkezete, adózása és a kolera (1834–1836)

Az endrődi plébánia iratanyagának tallózása során került kezembe egy 1835-ben készült lélekösszeírás, amely virágmintás borítóját követő első lapján ezt a címet viseli: *Az Endrődi Hivek Összeírása 1835ik Esztendőtol Kezdve* G[öndöcs] J[ózsef káplán]. Úgy véltem, hogy mind időbeli, mind helyi vonatkozásai miatt szükségszerű ennek a forrásnak a feldolgozása, a munka elvégzésére pedig most lehetőséget nyújt az ünnepi alkalom.

Endrőd ma Gyomaendrőd részeként Békés megye északi részén, a Hármas-Körös mentén fekvő település. Vályi András leírása szerint „Magyar falu Békés Vármegyében, földes Ura Báró Harucher Uraság, lakosai katolikusok, fekszik Gyoma, és Ötsödhöz nem messze, 's a' Gyulai Uradalomhoz tartozik, szántó földgyei többnyire jók, réttyei hasonlóképen, legelője számos gulyabéli marháiknak alkalmas, szántóföldgyeinek némelly része ugyan az áradások alá vagyon vettve, és néhol salétromos, fája, nádgya sem sok, malma tsekély, piatkozása pedig távol lévén, második Osztálybéli”.¹ Messzire vezetne, külön elemzést igényelne, hogy pontosan mit is takarhatott Vályi leírásában az, hogy Endrőd magyar falu. A települést a gyulai uradalom részeként birtokul kapó Harruckern János György udvari kamarai tanácsos az 1720–1730-as évek folyamán ugyanis – elsősorban a Felvidékről – magyar és szláv lakosokat telepített be, de a kezdeti időket követően, Pálffy Sámuel plébános működése idején (1772–1780 között) megszűnt a szláv nyelvű misézés², és ahogy a 19. század közepén Fényes Elek fogalmazott, „tótok is jöttek, de ezek már ma egészen elmagyarosodtak”.³ Fényes leírásában a szántóföldek nem csupán „többnyire jók”, de „olly termékeny fekete agyagos, homokkal vegyes földje van, hogy az őszi 15, a tavaszi 20 magot rendesen megad”.⁴ Lakosai szinte egészében (Fényes adatai alapján 98%-ban) római katolikusok, a település földesura időszakunkban az indigena Stockhammer családból

¹ Vályi [1796] 2003: 577.

² Márkus (szerk.) 1936: 282.; Pesty [1864] 1983: 40.; Karácsonyi 1896: 97.; Iványi (szerk.) 2004: 52.

³ Fényes 1851.

⁴ Fényes 1851.

származó báró Drechsel Flóriáné gróf Stockhammer Karolina volt.⁵ A település földrajzi elhelyezkedését illetően fehér folt mind a háztartásszerkezeti, mind a történeti demográfiai és a mélyebb társadalomtörténeti feldolgozását illetően, mindössze a helyi néprajzi kutatások bírnak komolyabb eredményekkel.⁶

A háztartás-szerkezeti kutatások irodalma „áttekinthetetlenül gazdag”,⁷ így csupán egy nagyon vázlatos bemutatásra vállalkozhatok. David Warren Sabean 1990-ben megjelent *Property, Production, and Family in Neckarhausen 1700-1870* című kötetében a háztartás-szerkezeti kutatásoknak a következő ívét rajzolta fel: a témával foglalkozó kutatók első generációjának eklatáns képviselőiként Frédéric Le Playt és Wilhelm Riehlt nevezte meg.⁸ Bár a szorosan kapcsolódó magyar szakirodalom Le Playt mint szociológus tartja nyilván, Sabean az első generáció kutatásainak és következtetéseinek néprajzi karakterét (*Volkskunde*) hangsúlyozza, ahol Le Play és Riehl az eredeti, patriarchális családszerkezetet⁹ mint egy folyamatos és funkcionális egészt szemlélte, élén a családfővel és az ő függésében élő családtagokkal.¹⁰ Le Play a törzscsaládot (*famille-souche*, vagy a szakirodalomban meghonosodott formája szerint *stem-family*, amikor egy házaspár gyermeke a szülők háztartásában marad), Riehl a zárt háztartásgazdaságot¹¹ (*das ganze Haus*) már ennek a patriarchális szerkezetnek az átalakulásaként definiálta. Le Play elgondolása szerint a szülői pár együtt élt valamelyik gyermekükkel és annak családjával, míg a többiek elhagyták a háztartást.¹² Sabean a kutatók második generációjaként tartja számon Karl Bücher koncepcióját, amely szerint a háztartás működésének alapja maga a termelés és a fogyasztás, a maga szükségleteire termel, és a családtagok nem vesznek részt az árutermelésben. Bücherhez hasonlóan Alekszandr Csanjanov – az orosz paraszti társadalom vizsgálata során – a termelés és a fogyasztás szoros összefonódásában látja a háztartások működésének lényegét.¹³ Ezekre a koncepciókra épült rá a harmadik megközelítési irány, amely a történeti demográfia irányából, ott is elsősorban Peter Laslett-től származott, aki erősen kételkedett Le Play addigra széleskörűen ismertté vált koncepciójának megbízhatóságában.¹⁴

⁵ Historia Domus: 41.; Szilágyi 2016; Szilágyi 2017: 140–147.

⁶ Ezzel kapcsolatban lásd az 1992 és 2014 között megjelent *Endrődi füzetek* című sorozatot.

⁷ Őri-Pakot 2016: 165.

⁸ Sabean 1990: 89.

⁹ Erről bővebben: Andorka [1977] 2001: 147.

¹⁰ Andorka [1977] 2001: 147.; Melegh 1987: 135.

¹¹ Horváth Gergely Krisztián fordítása, lásd: Horváth 2013: 35.

¹² Sabean 1990: 89.; Andorka [1977] 2001: 147.; Melegh 1987: 135–136.

¹³ Sabean 1990: 95.

¹⁴ Sabean 1990: 99.; Bácskai 1992: 7.; Andorka [1977] 2001: 147–148.

Laslett megkérdőjelezte „a preindusztriális családok, háztartások átlagos méretére, szerkezetére, azok történeti változására vonatkozó állításokat”,¹⁵ amely bár akkorra sem vált kizárólagosan elfogadott elképzeléssé (Marion Levy kutatásai kifejezetten cáfolták ezt a hipotézist), mégis visszatérő „sztereotípiá lett a 30-40 tagú, három-tíz családból álló együttesek emlegetése. Amikor azonban a történészek a fennmaradt összeírások alapján egy-egy település vagy birtok háztartásainak összességét vizsgálták, akkor kiderült, hogy a valóságban a parasztháztartások többsége ennél lényegesen kisebb”.¹⁶ Laslett és munkatársai egy, a 17-19. századi Angliára és Északnyugat-Európára kiterjedő vizsgálatot végeztek el, amelyre vonatkozóan kiderült a nukleáris családok általánosan magasabb aránya. Ettől eltérő eredményt a balkáni elemzések hoztak, ahol a nagyobb, összetettebb háztartások kifejezetten gyakran fordultak elő.¹⁷ A patriarkális (a házas fiúk egy háztartásban éltek a szülőkkel), illetve a törzscsaládi együttélés koncepcióját tehát cáfolták, megkönnyítve így a 19. század során végbement mélyreható gazdasági és társadalmi, köztük demográfiai folyamatok megértését, ugyanakkor Laslett háztartás-szerkezeti tipológiájával annak minden nehézsége ellenére rámutatott a kulturális különbségek és a közösség összetételének relevanciájára is – még ha utóbbi szerepének elfogadása ma már háttérbe szorult.¹⁸ A kutatás legnagyobb nehézségét nem is a különböző koncepciók, elméletek és további kutatási elképzelések, hanem sokkal inkább a felhasználható, minőségi és különösen dinamikus források hiánya jelenti. A háztartások alakulásának dinamikus vizsgálata hiába lenne, lehetne célravezetőbb az együttélés minőségének megértése céljából és többet mondó a regionális minták pusztá feltárásánál, sajnos ez csak kivételes esetekben valósítható meg. Habár Göndöcs káplán is nagy reményekkel fogott hozzá a lélekösszeírás vezetéséhez (*1835-ik Esztendőtol Kezdve*), 1836-ra csak döntően az azóta szülötteket és a kolerában elhunytakat jegyezte (utóbbiak közül se mindenkit!), 1837-ben már alig-alig, 1838-tól pedig egyáltalán nem történt új vagy korrigáló bejegyzés. Az időben még közelebb eső 1869-es népszámlálás felvételi ívei Endrődről nem, a megyéből is csak Mezőberényben maradtak fenn.¹⁹

A háztartásvizsgálatok kapcsán ugyanakkor ez csak úgymond az egyik alapvető probléma. A vonatkozó szakirodalom nagyon hosszan értekezett már magának a háztartás fogalmának a kérdéséről is. Benda Gyula frappáns meghatározással élt, érdemes egészében idézni: „A háztartás – alapvetően

¹⁵ Melegh 1987: 135.

¹⁶ Andorka-Faragó 1984: 402.

¹⁷ Andorka-Faragó 1984: 402-403.

¹⁸ Fauve-Chamoux 2002: 138.; Bácskai 1992: 7.; Derosas-Saito 2002: 1.; Oris-Ochiai 2002: 23.; Óri-Pakot 2016: 166.

¹⁹ MNL BÉML V. B. 326. d.

az egy fedél alatt lakók és egy kenyéren élők csoportja – az iparosodás előtt egyszerre gazdasági és társadalmi alapegység. A kora újkorban még domináns családi gazdaságok esetében, legyenek azok mezőgazdasági vagy kézműipari jellegűek, a termelés (és ezáltal az adózás) egysége is az együtt élő csoport. A család és a háztartás a vagyon felhalmozásának és továbbadásának is alapsejtje – jellemzői szorosan összefüggnek az örökösödés rendszerével. Végül fogyasztási egység is, keretében szerveződik meg a mindennapi élet.”²⁰ Faragó Tamás összevetve a család fogalmával, úgy fogalmazott, hogy a „háztartás fogalmában, tartalmában, szervezetében, tevékenységi rendszerében eltér a családtól, különösen az iparosítás előtti korszakban. Tagjait az együttlakás, a rokoni kapcsolat (vér-, affinális vagy fiktív rokonság), illetve a jogi viszony (pl. szolgaság), valamint a funkcionális kapcsolatok fűzik össze. Magja általában, de nem szükségszerűen egy család”.²¹ A fogalom megértése és használata akkor kezd el bonyolultabbá válni, amikor láthatóvá válik, hogy a háztartások egyes településeken belül is többféle szerkezettel és eltérő nagysággal bírnak. Ilyenkor – Benda megállapítása szerint – vagy különböző modellek készülnek, amelyek megpróbálják egységében láttatni a különböző variációkat, vagy a mélyfúrások mentén mutatják be, nemzetközi és hazai terepen egyaránt, a típusok számos árnyalatát.²² Külön problémakört jelent a háztartások funkciójának értelmezése. Tamásy József több mint fél évszázada mindössze gazdasági közösségnek tekintette azokat, míg Faragó hangsúlyozza, hogy a háztartási csoport egyrészt a szükséges létfeltételeket teremti meg, emellett az új tagokat szocializálja és biztosítja az anyagi-mentális „otthoni teret”.²³ Óri Péter és Pakot Levente újabb kutatása a kvantitatíve jobban megfogható demográfiai és gazdasági szerepkört domborítja ki.²⁴

Tamásy a 18. századi Magyar Királyságra vonatkozóan kiemelte a horvátok nagycsaládi együttélését, ahol az egy háztartásra esők számbeli aránya meghaladta a nyolc főt, míg Erdélyben, a Dunántúlon és az Alföldön, vala-

²⁰ Benda 2002: 109.

²¹ Faragó 2000: 455.

²² Benda 2002: 109.

²³ Tamásy 1963: 527.; Faragó 2000: 455. Faragó a családtól ezeket a funkciókat a következő magyarázattal választja el: „(...) bár a család és háztartás fogalma egybeeshet, kétségtelen tény, hogy a kettő nem mindig azonos. A családot nem feltétlenül jellemzi az együttlakás, az új családtagok szocializálása, a háztartási funkciók ellátása sem kizárólag családi körben megy végbe, s az »otthoni tér« is gyakran túlterjed a családon.” – Faragó 2000: 455–456.

²⁴ „A múltbeli társadalmakban, ahol a népességreprodukció elsősorban a házasság intézményéhez kapcsolódott, és ahol a háztartások (a ténylegesen együtt élő és együttműködő emberek csoportjai, akár rokonai ezek egymásnak, akár nem) a demográfiai reprodukció mellett a munka és a fogyasztás alapegységeit is jelentették, a házasodási szokásoknak és a háztartás-kialakítás szabályainak közvetlen hatása volt a népességfejlődésre.” – Óri-Pakot 2016: 164.

mint az ország északi részén kisebb eltérésekkel, de nem sokkal élt több mint öt fő egy háztartásban.²⁵ A későbbi hazai makrovizsgálatok megerősítették az átlagosan öt személyt meghaladó háztartások nagyságát a 18. század második felétől a 19. század első néhány évtizedéig kiterjedően. Bár uralkodó típusnak ekkor is az egyszerű családos háztartás volt tekinthető, „a bonyolult összetételű (kiterjesztett és többcsaládos) háztartások aránya (...) nem volt jelentéktelen, és legalábbis egyes területeken a népesség többsége életciklusa egyik-másik szakaszában ilyen típusú háztartásban élt (...)”.²⁶ Fontos kiemelni továbbá, hogy a „nagy létszámú és bonyolult összetételű háztartások elsősorban a jobbágyparaszti rétegben fordultak elő, a föld nélküli rétegek között sokkal ritkábban”.²⁷ Bár hangsúlyozza a források hiányát, Faragó kimutatta a háztartás-szerkezetnek a jelzett bő fél évszázadban történt dinamikus átalakulását. Megállapítása szerint a birtokaprózódás, a zsellérsorsba való süllyedés és az elszegényedés elkerülése miatt 1787 és 1828 között megnőtt a bonyolult háztartások aránya, ugyanakkor eltérő a falvak háztartásszerkezete, regionális és etnokulturális szinten megjelenő különbségeket mutat.²⁸ A mikrokatatások egyrészt megerősítették a fenti megállapításokat, másrészt a helyi viszonyokra korlátozva esetleg finomították azokat. Ilyen Andorka és Balázs-Kovács Sándor sárpilisi vizsgálata, ahol a háztartások nagyságára és összetételére vonatkozóan megismételték a fentieket. Faragó Pest megyei példáin a társadalmi rétegek szerinti szétszalazást vitte végig, de mikroeredményei szintén a országos léptékű következtetéseket támasztják alá. Balázs Magdolna és Katus László közép-dunántúli vizsgálata a balkáni és keleti háztartásstruktúrával való hasonlóságot hangsúlyozza, míg Benda Gyula keszthelyi elemzése szintén a nukleáris család dominanciáját és a gazdák, jobbágyok, kereskedők körében megfigyelhető bonyolultabb összetételű szerkezetét állapítja meg. Husz Ildikó forrásainak köszönhetően dinamikájában is mélyebben meg tudta vizsgálni a zsámbéki háztartásokat, amelynek eredményeként alátámasztotta Faragó megállapítását a bonyolult szerkezetű háztartások átmeneti növekedésére vonatkozóan, akárcsak Heilig Balázs szőlősardói elemzése.²⁹

Forrásom „saját kezdeményezésre készített egyházi lélekösszeírás”, avagy status animarium.³⁰ A feldolgozott forrásban a háztartások nem különülnek el egymástól következetesen, amely szintén erősíti az előbbieket. A lélekösszeírás

²⁵ Tamásy 1963: 530–531. A nagycsalád használhatóságával kapcsolatban lásd: Andorka-Faragó 1984: 414.

²⁶ Andorka-Faragó 1984: 437.

²⁷ Andorka-Faragó 1984: 437.

²⁸ Andorka-Faragó 1984: 437.; Faragó 2000: 468.; Faragó 2000: 460–461., 468.; Faragó 2001: 21., 36–37.

²⁹ Andorka-Balázs-Kovács [1984] 2001: 229–233.; Andorka-Faragó 1984: 417–421.; Balázs-Katus 1983: 166.; Benda 2002: 134.; Husz 2002: 69–74.; Heilig 2000: 253–254.

³⁰ Andorka-Faragó 1984: 403.

elején a háztartásfőhöz való kapcsolat pontos megnevezésre kerül, később az egyértelműnek vélt viszonyok (itt értve a gyerekek) jelölése elmarad, az összeírás második felében pedig számos alkalommal az idegen személyek – főleg a szolgák, szolgálók – státuszának megnevezését is elhagyták. A lélekösszeírás fejléce a következő: *Háznak a' száma, Vezeték és Kereszt Nevek, Sorsa, Kora (Eszt., Holn., Nap), Egy Házi Család Száma, Idegen Vallásúak, Észrevételek.* (Az idegen vallásúak kapcsán Göndöcs József a számukat feljegyezte, de nem részletezte őket.) Például véve a 9. sorszámú házat, láthatjuk, hogy először Bentsik Mihály (*Sorsa: Földes gazda*) szerepel, akit felesége és lányai, majd egy szolgálólány követett. Nem követi elváltatás, hanem folytatólagosan következik Vaszkó György (*Sorsa: Lako*) feleségével, leányával és testvéreivel. Ezt a sort már egy vonal zárja, az *Egy Házi Család száma* 10 fő, Bálint István (*Sorsa: a' nagy szöllőbe*) feleségével és két gyermekükkel. A családszám így emelkedik 14 főre. Bentsik Mihály és Vaszkó György között – ismereteim szerint – nem állt fenn szorosabb rokoni kapcsolat, mégsem különítették el az összeírásban a két családfőt. Egy másik példában, a 96. sorszámú ház esetén a *Lako Fülöpp Imre* kerül a sor elejére, őt követi a felesége, majd Denitska Mihály *Szüts Lako*, feleségével és leányával. A sort vonal választja el Farkas Istvántól (*Sorsa: a' nagy szöllőbe*), annak feleségétől és fiától, majd ismét vonal különíti el Batsa György *Házias gazdától* és családjától, akinek az összeírás általában alkalmazott logikája szerint az első helyen kellett volna állnia.

1. táblázat

Házak és háztartások száma Endrődön (1787–1835)

	1787	1817	1828	1828–1829	1830–1831	1835
	népszám- lálás	nép- összeírás	országos összeírás	népössze- írás	dikális összeírás	lélek- összeírás
Házak	388	607	705	664	640	665
Háztartások	504	862	780	821	688	960
Átlagos háztartásméret	5,38	5,54	–	8,13	–	5,75
Összes lakó	2712	4779	–	5401	–	5527

Forrás: Erdei Aranka 1986: 113.; Endrődi hívek 1835.

Összevetve a korábbi összeírások és forrásunk értékeit, bár a háztartások száma valószínűleg megközelítette volna a korábbi értékeket, ha a káplán által húzott vonalak mentén számolom a háztartásokat, a jelzett következtetések miatt mégis célszerűnek tűnt Óriék megfontolását fogadosítanom. A feldolgozás és kódolás során egy háztartásnak tekintettem azokat, ahol bár több családmag is együtt élt, egyértelmű volt, hogy közeli rokonok voltak, míg elkülönítettem azokat, ahol bár egybeírták, nem voltak rokonok a lakók,

kertészek, szolgák, inasok, illetve egyéb alkalmazottak, viszont családjuk volt.³¹ Ennek mentén összesen 960 háztartást lehetett egyértelműen elkülöníteni.

2. táblázat

Átlagos háztartásméret és a házas férfiak száma háztartásonként, Endrőd, 1835

De facto népesség	Házas férfiak száma	Háztartások száma	Átlagos háztartásméret	Házas férfiak száma háztartásonként
5527	1109	960	5,75	0,92

Forrás: Endrődi hívek 1835.

Az 1835. évi átlagos háztartásméret Endrődön a szakirodalomban is általánosan kezelt, valamivel magasabb, mint ötfős értékhez képest nem mutat nagyon kardinális eltérést, így az endrődi értékek az országos átlaghoz illeszthetőek, az értékek – a házas férfiak háztartásonkénti számát is tekintve – reprezentatívnak tekinthetők.

3. táblázat

Háztartásszerkezet főbb háztartás-kategóriák szerint, átlagos háztartásméret, Endrőd, 1835

	Háztartások		Népesség		Átlagos háztartásméret
	N	%	N	%	
1. Egyedülállók	4	0,4	4	0,1	1,0
2. Nem családos háztartások	7	0,7	30	0,5	4,3
3. Egyszerű családos háztartások	624	65,0	2979	53,9	4,8
4. Kiterjesztett családos háztartások	131	13,6	810	14,7	6,2
5. Többcsaládos háztartások	189	19,7	1698	30,7	9,0
6. Besorolhatatlan háztartások	5	0,5	6	0,1	1,2
Összesen	960	100,0	5527	100,0	5,6

Forrás: Endrődi hívek 1835.

A háztartások tipologizálását a Laslett-Hammel-féle felosztás szerint végeztem el, amelyből – amint a 3. táblázatban is látható – a háztartások 65%-a egyszerű családos háztartás volt, amely szintén illeszkedik a törzscsaládok dominanciájának elméletét megcáfoló szakirodalom sorába. A forrás szerint ekkor 25 éves Juhász Mátyás házas gazdán kívül, aki 3 forint 5 krajcáros adójával együtt az adózók hátsó kategóriájába szorult, három özvegyasszony

³¹ Óri-Pakot 2016: 171-172.

élt egyedül: Palócz Istvánné már a hetven év fölött, Roncsek Mátyásné közel a negyvenedik évhez – *Özvegy Földes* – Tímár Mátyásné pedig 22 évesen gyászévüket töltötték az összeírás 1835 őszi – október, november tájára datálható – időszakában.³² Nem családos háztartásban élt ekkor többek között Lábos János, aki 1825 és 1840 között volt Endrőd plébánosa, a *Templom Curátora*, gondnoka, Szölösy József, vagy a mészárszéken dolgozó szolgalégyenyek. Lábossal élt egy háztartásban a forrás készítője, a gondos kézírású 28 éves Göndöcs József káplán is, Piringer János káplánnal, a plébános hűgával és kétfős szolgálószemélyzetükkel. Besorolhatatlan háztartásnak tekintetem az *Uraság Házát*, a *Helység Házát*, az Arany Patkó vendégfogadót, ahol ugyan Göndöcs megjegyzi, hogy az itt lakók a 2. házsámnál kerültek feljegyzésre, mégis külön házként írja össze. Két ház esetében, bár ismert maga a *Lako*, de a többiekre vonatkozóan csak annyit közöl, hogy „ezen háznál laknak mindössze nem egyesült olábok 7”. Ezekre vonatkozóan nem lehetett feltárni a kapcsolat minden létét.

A többcsaládos háztartások 19,7%-os aránya az 1808-as tiszacsegei értékhez (18,4%) áll a legközelebb, így Faragónak a Laslett-Hammel-rendszer segítségével történő kategorizálásához illeszkedően átmeneti csoportot képzett.³³ Ez annyiból érdemel külön megjegyzést, hogy Faragó csoportjánál református és római katolikus magyar, valamint szlovák településekre egyaránt kimutatható ez az átmeneti jelleg, és így tekintve Endrőd ennek mindegyikét magán hordja: katolikus, de számottevő a környező református települések aránya, magyar, de lakosainak egy része szláv származású. Az átlagos háztartásméret – kézenfekvően – nőtt a háztartások összetettségével, és összevetve az 1869-es értékekkel, láthatóan, az egyszerű háztartásoktól eltekintve, átlagosan egy fővel magasabbak az endrődi értékek.³⁴

4. táblázat

A háztartások megoszlása a háztartásfő neme és kora szerint, Endrőd, 1835

	Korcsoportok						nincs adat	Összesen	
	<25	25–34	35–44	45–54	55–64	64<		N	(%)
Férfiak	66	218	225	174	136	56	3	878	91,5
Nők	4	15	13	18	20	7	2	79	8,2
Nincs adat	0	0	0	0	0	0	3	3	0,3
Összesen	70	233	238	192	156	63	8	960	100,0

Forrás: Endrődi hívek 1835.

³² Roncsek Mátyás 1835 januárjában, Palócz István februárban, Tímár Mátyás szeptemberben hunyt el.

³³ Faragó 1996: 256.

³⁴ Őri-Pakot 2016: 174.

A háztartásfők nemi megoszlását vizsgálva egyértelmű a férfi háztartásfők dominanciája. A férfiak esetében a 25 és 44 évesek képezték a derékhadat, az összes korosztálybeli férfi több mint felét, míg a 64 év feletti férfiak esetében az arány 6,4%-os. Ritka ugyanakkor, hogy ne a családban élő idősebb férfi legyen egyben a háztartás feje: a mindössze hét ilyen eset mindegyikében – legyen a háztartásfő apja vagy más férfi – 70 év vagy afeletti volt. A nők esetében az idősebb, 45 és 64 év közöttiek magasabb aránya a megözvegyüléssel vált háztartásfővé. A nem háztartásfő együtt lakó idősebb nők életkora 65 év vagy magasabb volt.

5. táblázat

Háztartások a háztartásfő neme és a háztartásszerkezet főbb kategóriái szerint, Endrőd, 1835

	Háztartás típusa							Összesen	
	1	2	3	4	5	6	Nincs adat	N	%
Férfiak	0,1	0,7	66,1	13,1	19,9	0,1	0,0	878	91,5
Nők	3,8	1,3	55,7	20,3	17,7	1,3	0,0	79	8,2
Összesen	0,5	0,9	65,3	14,1	20,2	0,8	0,0	957	99,7

Forrás: Endrődi hívek 1835.

A háztartások típusa és a háztartásfő neme szerinti összefüggések a 4. táblázat százalékos megoszlásából kiolvashatóak. Eszerint a férfiak magasabb arányban fejei a nukleáris és a többcsaládos háztartásoknak, míg a nők a többi variációknál bírnak nagyobb aránnyal. Az első típushoz tartozó női háztartásfők esetét a fentiekben megismertük, a nem családos háztartások közül csak az arányok miatt magasabbak az értékek, itt tulajdonképpen egy nőről van szó, a 23 éves Goda Ágnesről, aki testvéreivel lakott egy háztartásban. Az összetett családos háztartások esetében a megözvegyült, de egy vagy több házas gyermekével együtt lakó nőkről beszélhetünk, ahol a nő nem adta át valamelyik gyermekének a háztartásfőséget. Ilyen volt Cz. Tóth Andrásné is, aki mint földes gazda özvegye 9 hold szántó, 5½ hold rét és 1½ hold szőlő után adózott és élt együtt két fiával, a 25 éves Andrással és a 20 éves Istvánnal, azok feleségeivel, illetve gyermekeivel. A táblázat értékeiből levonható következtetések tehát megegyeznek a MOSAIC-program eredményeivel.³⁵

³⁵ „Magasabb korcsoportokban nagyobb esély volt együtt élni egy vagy több házas gyermekkel, csakúgy mint megözvegyülve egyedül maradni, vagy nem rokonokkal élni egy fedél alatt. A nők háztartásfővé válása a háztartások életciklusának speciális szakaszaihoz kapcsolódott, az egyedül élés jellemző lehetett mind a fiatalabb, mind az idősebb háztartásfőkre, megözvegyülve gyerekekkel háztartásfővé inkább a fiatalabb nők váltak (egyszerű családos háztartások), míg házas gyerekekkel inkább az idősebb nők éltek együtt háztartásfőként (kiterjesztett és többcsaládos háztartások). Következésképpen a háztartásfők neme fontos tényezője volt a háztartás összetételének.” – Óri-Pakot 2016: 176.

6. táblázat

Háztartásszerkezet a férfi háztartásfők korcsoportja szerint, Endrőd, 1835

Háztartás- kategória	Korcsoportok						N
	<25	25-34	35-44	45-54	55-64	64<	
1	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
2	4,5	0,5	0,0	0,6	0,7	0,0	0,7
3	71,2	75,2	81,8	64,4	41,9	23,2	65,9
4	19,7	18,3	8,0	9,8	11,8	19,6	13,1
5	4,5	5,5	10,2	25,3	45,6	55,4	20,0
6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8	0,1
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	66	218	225	174	136	56	875

Forrás: Endrődi hívek 1835.

A 6. táblázat értékeiből levonható következtetések szintén illeszkednek az országos tendenciákhoz. Az 54 év alatti férfi háztartásfők dominálnak a nukleáris háztartásoknál, míg a magasabb korosztályhoz tartozók már a több-családos háztartások fejei. „Akik fiatalon váltak háztartásfővé, azok vagy a házasságkötésükkel és a szülői házból való elköltözésükkel váltak azzá, vagy szüleik halála után örökölték meg azt. Leggyakrabban egyszerű családos háztartás élén álltak, ritkábban, ha még nem voltak házasok, akkor egyedül vagy esetleg más nem házas személyekkel éltek együtt.”³⁶ A megöregedő férfiak viszont egyre nagyobb arányban éltek együtt házas gyermekükkel, gyermekeikkel és azok családjával.

7. táblázat

Háztartásszerkezet a női háztartásfők korcsoportja szerint, Endrőd, 1835

Háztartás- kategória	Korcsoportok						N
	<25	25-34	35-44	45-54	55-64	64<	
1	25,0	0,0	7,7	0,0	0,0	14,3	3,9
2	25,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3
3	50,0	100,0	69,2	44,4	45,0	14,3	57,1
4	0,0	0,0	15,4	22,2	40,0	14,3	19,5
5	0,0	0,0	7,7	33,3	15,0	57,1	18,2
6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	4	15	13	18	20	7	77

Forrás: Endrődi hívek 1835.

³⁶ Őri-Pakot 2016: 176.

A fentiekkel összhangban a női háztartásfők aránya idővel folyamatosan tolódik át az egyszerűtől az összetett háztartási szerkezet irányába. Utóbbi esetekben már jellemzően az özvegy édesanyák állnak a háztartás élén, tehát férjük halála után is megtartják a háztartás vezetését. Mind a férfi, mind a női háztartásfők esetén kirajzolódik a korosztály szerinti változás dinamikája, így Endrődön is a fiatalabb háztartásfők jellemzően az egyszerű, míg az idősebbek az összetett háztartásokat irányították. Kevésbé volt jellemző, de esetenként előfordult, hogy az idős háztartásfő átadta a háztartás irányítását valamelyik gyermekének.

A társadalmi – pontosabban fogalmazva társadalmi, foglalkozási és etnikai – rétegek szerinti háztartás-szerkezeti megoszlás vizsgálatához a forrás adta kategóriarendszert követtem, kisebb egyszerűsítésekkel. Így összesen kilenc társadalmi réteg, illetve csoport rajzolódott ki: a cigányokat külön vizsgáltam, bár javarészt a zsellér vagy béres kategóriába tartoztak.

8. táblázat

Háztartásszerkezet a háztartásfők társadalmi-foglalkozási helyzete szerint, Endrőd, 1835

	értel- miség	földes gazda	kis- iparos	kiske- reskedő	házas zsellér	házat- lan zsellér	kertész	béres	cigány	nincs adat	Össze- sen
1	0,0	0,3	0,0	0,0	1,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4
2	42,9	0,3	1,7	0,0	0,0	0,5	0,0	11,1	0,0	0,0	7
3	28,6	38,1	88,3	100,0	62,8	93,0	84,2	88,9	63,6	33,3	624
4	28,6	17,2	6,7	0,0	19,2	5,6	7,9	0,0	18,2	22,2	131
5	0,0	44,0	3,3	0,0	16,9	0,0	7,9	0,0	18,2	11,1	189
6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,9	0,0	0,0	0,0	33,3	5
Össze- sen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	7	302	60	5	266	215	76	9	11	9	960

Forrás: Endrődi hívek 1835.

A 8. táblázat eredményei tükrözik a korábbi mikro- és makrovizsgálatok eredményét. A korszakban jellemzően a földművelő jobbágyok, a forrás megnevezése szerinti gazdák voltak, akik jelentősebb arányban éltek többszalados háztartásban, bár meg kell jegyeztem, hogy az egyszerű háztartásokkal szembeni többségük csupán relatív. Az értelmiség esetében a nem családos háztartásban való élés – a fenti példák által is láthattuk – foglalkozásuk jellegéből eredő életformabeli sajátosság volt. A helyi értelmiség családi kapcsolatait illetően nem kötődött a helyi társadalomhoz, úgymond átmenő réteget képeztek, a parókia lakói, így például a plébános vagy a káplánok

idővel cserélődtek, családi kapcsolataikat illetően jellemzően nem integrálódtak a helyi társadalomba. Míg a bonyolultabb háztartásban való együttélés mintegy 36%-os arányban volt jellemző a házas zsellérek és a cigányok esetében, addig alacsony arányú vagy éppen kizárt volt a többiek esetében.

Finomabban mutatja a megoszlás mikéntjét, ha az 1834–35. évi adóösszeírás adatai alapján is elvégezzük a fentiek csoportosítását. Az adóösszeírások osztályozása terén bár több út mutatkozott, mindegyik egy átfogóbb, több forrásra kiterjedő feldolgozást igényel, amelyre jelenleg nincs lehetőség. A termelés volumenének és az adózás nagyságának összefüggéseire támaszkodva,³⁷ az adóértékek alapján vizsgáltam az első kilenc, majd az őket követő első száz, kétszáz és a többi adózót.

Az adóösszeírások és a háztartásfők összekapcsolása esetén kétharmados azonosítási arányt sikerült elérnem. Az adóösszeírásokban szerepel néhány Csejt-pusztai adózó: ők közigazgatásilag ekkor Endrődhöz tartoztak, de Göndöcs nem vette fel őket a lélekösszeírásba. Komoly nehézséget okozott a beazonosítás során, hogy néhány helyben igen gyakori családnév esetén – teljes anyakönyvi feldolgozás nélkül – lehetetlen a beazonosítás: Hornokok, Tímárok, Uhrinok jelentős számban éltek a településen, és ha számos esetben megkülönböztették az adózó keresztnéve mellett az apja keresztnévét is, ez sem nyújtott mindig kellő támpontot a kételyek elosztatásához.

9. táblázat

Háztartásszerkezet a háztartásfők adózási kategóriája szerint,
Endrőd, 1834–1835

	Adózó sorszama (adó összege)							Össze- sen
	1-9 (136-295)	10-99 (40-118)	100-199 (19-40)	200-299 (11-19)	300-399 (6-11)	400-499 (2-6)	500-539 (0,1-2)	
1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	4
2	0,0	0,0	1,2	0,0	1,1	0,0	0,0	7
3	25,0	31,6	42,7	56,0	63,6	70,5	76,8	624
4	0,0	12,3	9,8	15,5	15,9	13,0	8,6	131
5	75,0	56,1	46,3	28,6	19,3	14,4	14,6	189
6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,4	0,0	5
Össze- sen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	960
N	8	57	82	84	88	146	151	616

Forrás: Endrődi hívek 1835., MNL BÉML IV. A. 6. 1834-1835.

³⁷ Kövér 2011: 111–118.

A 9. táblázat értelmezéséhez tartozik, hogy míg az adózók sorszáma azonos adómennyiség mellett azonos értékű volt, így kerülhettek egy-egy százas csoportba száznál is többen, míg a fent jelzett kétharmados arányú összekapcsolási arány miatt nem sikerült a többi esetben mindenkit vizsgálat alá vonni. Az adó összegének értéke a forint melletti krajcár értékének átváltásával és a forint értékéhez való hozzáadással történt meg. A táblázat mutatja, hogy a legnagyobb adózók kiemelkedően magas, mintegy 75%-os arányban éltek többcsaládos háztartásban, de az első száz adózó kategóriájába eső háztartásfők is többségében ebben az együttélési formában éltek és gazdálkodtak. Az 1834–1835. adóévben a legtöbbet Hanyecz István adózott: 237 forintot és 38 krajcárt. Őt követte az inszurgens Mészáros Imre, majd Gubucz Mihály. Hanyecz feleségével és két fiával és menyével, továbbá unokáival, valamint testvérével, illetve annak családjával és egy 16 éves szolgaleánnyal élt egy háztartásban. Mészáros Imre feleségével, gyerekeivel és egyik fia családjával élt együtt, egy szolgát és egy szolgálót tartottak. Gubucz Mihály két családos fiával élt és gazdálkodott közösen.

Az első adóosztályba esők mindegyike földes, a második osztályba kerülők között már egy kertész, Vaszkó Imre és egy házas zsellér, Farkas Imre is feltűnik: mindketten egyszerű családos háztartásban éltek. A harmadik osztályban már bővül a nem földesek köre, egyre több a házas zsellér és megjelennek a kisiparosok is. Az adóösszeírás így tulajdonképpen arra mutat rá, hogy a földművelésből élők körében egyenes arányosság mutatható ki a gazdálkodás nagysága és a bonyolult családos háztartásban való élés között.

10. táblázat

Az idegen munkaerőt alkalmazó háztartások aránya háztartás-szerkezeti kategóriák szerint, Endrőd, 1835

	Háztartás-szerkezeti kategóriák						Összesen
	1	2	3	4	5	6	
Idegen munkaerőt alkalmazó háztartások (%)	0,0	57,1	15,9	27,5	34,4	0,0	21,3
N (összes háztartás)	4	7	624	131	189	5	960

Forrás: Endrődi hívek 1835.

A háztartásokban hosszabb-rövidebb időre gyakran alkalmaztak idegen munkaerőt. A családos háztartásként működő kategóriákat megvizsgálva látható, hogy a háztartás összetettségének növekedésével nőtt az idegen munkaerőt alkalmazó háztartások aránya. Az alkalmazott idegenek jelentős részben szolgák, illetve szolgálók voltak. Czinger Gáspárnak, a község jegyzőjének két evangélikus gazdasszonya volt (bár az ő esetében a 2. kategóriába tartozó nem családos háztartásról beszélhetünk), nemes Balla Károly kántornak, aki fe-

leségével, fiával és anyjával élt, nemcsak szolgálója, de kocsisa is volt. A szolgák átlagéletkora 17 év, a szolgálóké 15 év volt.

11. táblázat

Átlagos háztartásméret és idegen munkaerőt alkalmazó háztartások aránya
a háztartásfő kora szerint, Endrőd, 1835

	Háztartásfő életkora					
	<25	25–34	35–44	45–54	55–64	64<
Idegen munkaerő (%)	15,7	19,7	20,2	19,3	22,4	38,1
Átlagos háztartásméret	1,0	4,3	4,8	6,2	9,0	1,2

Forrás: Endrődi hívek 1835.

A 11. táblázatból kiolvashatóan a háztartásfő életkorának növekedésével egyre nagyobb mértékben került sor idegen munkaerő bevonására a háztartás gazdálkodásába. Az idősebb korosztálynál megjelenő magasabb arányok arra engednek következtetni, hogy a fiatalabb családtagoknak a háztartásból történő kiválását ekképpen próbálták meg az idős háztartásfők pótolni.

Az endrődi *Historia Domus* az 1836. évre vonatkozóan arról emlékezik meg, hogy Stockhammer Kornélia milyen feltételek mellett adta bérbe a községnek endrődi birtokait, továbbá – és döntően, hogy – milyen tárgyi beszerzésekre áldozott az egyház és hogy Habzda Mátyás Endrőd külterületén egy fakeresztet állíttatott, amelyre 50 forint alapítványt tett.³⁸ 1836 júliusában hunyt el Habzda Mátyás házas zsellér, az anyakönyv tanúsága szerint 75, Göndöcs káplán szerint 80 évesen, halálának oka *senectus*, mai megfogalmazásban végelgyengülésben.³⁹ Az, hogy ő állította-e a keresztet hálát adva a korban egészen hosszúnak tekinthető életéért, vagy Mátyás nevű fia (ha elfogadnám, hogy a középkorú Habzda Mátyás az előbb elhunytak fia volt, akkor Göndöcs tévedése már egészen nagy, mintegy 10 év lenne!), sajnos nem derül ki ennyiből: a hónapot, napot ugyanis nem jegyezték fel a *Historia Domus*-ban. Akár így, akár úgy, a korabeli néphit szerint könnyen indokolhatta a keresztállítást, hogy Habzda Mátyás háztartását elkerülte a kolera, amely 1836 nyarán pusztított Endrődön.⁴⁰

Göndöcs a kötet végébe – többek között – a következő bejegyzéseket tette: *1831-dik Esztendőbe közel 200 meghaltak Cholerába* és egy kicsivel lejjebb:

³⁸ *Historia Domus*: 41., 59.

³⁹ Endrőd, Halotti anyakönyv, 1836. július 10.

⁴⁰ A kolera hazai vonatkozásaira vonatkozóan lásd: Mádai 1983; Dávid 1984; Gecsei 1985; Boa 2010; Máramaros megyére kiterjedően mélyfűrást végzett Faragó Tamás, lásd: Faragó 2006; Békés megyei vonatkozásaira vonatkozóan lásd: Magyary-Kossa 1940: 114.; Dávid 1984: 293.; Mádai 1990: 68.

1836ik (Eszkendőbe) *Ismét közel 100 Cholera-ba meghaltak.* Mint említettem, Göndöcs a következő évben egyebek mellett azzal is kiegészítette az összeírást, hogy kik haltak meg az 1836. évi kolerajárványban. Összevetve a halotti anyakönyv bejegyzéseivel, 1836. július 6. és augusztus 21. között 75 fő hunyt el a járványban. A lélekösszeírásban Göndöcs 60 személynél jegyezte be utólag ezt a halálokat. Összevetve az anyakönyvben és az összeírásban feltüntetett személyek adatait, 10 esetben Göndöcs beírta, hogy az illető kolerában meghalt, de az anyakönyvben ez nincs feltüntetve halálókként, továbbá 26 esetben az anyakönyvben szerepel a kolera mint halálok, az összeírásban mégsem került beírásra. Összesen így 86 főről tudható biztosan, hogy kolerában hunyt el, ezek közül a háztartás-összeírásba bekötni 71 főt lehetett.

12. táblázat

Kolerában elhunyt taggal bíró háztartások aránya háztartás-szerkezeti kategóriák szerint, Endrőd, 1835

	Egyszerű családos háztartások	Kiterjesztett családos háztartások	Többcsaládos háztartások	Összesen
Kolerában elhunyt taggal bíró háztartások (%)	4,8	6,9	10,1	6,1
N (összes háztartás)	624	131	189	944

Forrás: Endrődi hívek 1835, Endrődi Halotti anyakönyv 1835-1836.

Mintánk lehetővé teszi, hogy összevessük a háztartások összetételét és a háztartásokban kolerában elhunytak arányát. Az együttélés, a többek sűrű érintkezése nagyobb rizikófaktort jelentett a betegségek terjedése szempontjából: a 12. táblázat értékei is ezt tükrözik. A családon belül a kolerában elhunytak mintegy nagyobb arányban voltak a nők (54,7%), mint a férfiak (46,3%). Az elhunytak egy számottevő csoportja az 1-3 év, illetve a 45-65 év közöttieké volt.

A fentiekben az eddigi háztartás-szerkezeti vizsgálatok számára területileg egy feltérképezetlen területet, a Békés megyei Endrődöt vettem szorosabb vizsgálat alá. Nemcsak a földrajzi tér, de a 1828 utáni időszak jobb ismerete miatt is szerencsés volt a korábban lappangó összeírás feldolgozása az 1830-as évekből, sőt a közeli évtizedekből ugyanis egy meglehetősen ritka, teljes értékű, adatgazdagságában és - némi fenntartások mellett ugyan, de - adatminőségében is jól használható forrást sikerült felhasználni. Összességében maguk az eredmények jól illeszkednek a korábbi makro- és mikrokatatások eredményeihez, tehát azok főbb megállapításai a térségre kiterjeszthetők. Eredményeim megerősítik az egyszerű családszerkezetű háztartások dominanciáját, ugyanakkor sikerült kimutatni, hogy a viszonylag magasabb arányban jelen lévő összetett

háztartások miatt átmeneti jellegű települést, elképzelhető, hogy a háztartások egyszerűsödésének folyamatában levő állapotot sikerült megragadnunk. Sajátos vonásnak tekinthetjük, hogy az idősebb háztartásfők a fiatalabb korosztályoknál számottevően magasabb arányban alkalmaztak idegen személyt, amit a fiatalabb családtagok elköltözésével magyarázva szintén a bomlás folyamatának megnyilvánulásaként értelmezhetünk. Az adókatégoriák szerinti elemzés továbbá árnyalja azt az egyöntetű képet, amely szerint jellemzően a jobbágy-családok éltek többcsaládos háztartásszerkezetben: ennek mértéke ugyanis sokkal magasabb ott, ahol a háztartásfő többet adózott. Érdeemes figyelemmel lennünk a több személy együttéléséből fakadó magasabb egészségügyi kockázatra is, amely reális veszélyét a kolerában történt elhalálozások háztartás-szerkezetenkénti releváns különbsége tükröz.

Források

- MNL BéML IV. A. 6.: *Békés vármegye adószedőjének iratai*. 1834–1835. Online: <https://www.familysearch.org/search/catalog/435710?availability=Family%20History%20Library>
- Endrőd, Halotti anyakönyv: Gyomaendrődi Szent Imre Plébánia Irattára. Online: <https://drive.google.com/drive/folders/0ByjN02LbwH6sb2FNdlg0NWFmdm8?usp=sharing>
- Endrődi hívek 1835: *Az Endrődi Hívek Összeírása 1835ik Esztendőtől Kezdve G[öndöcs] J[ózsef káplán]*. Gyomaendrődi Szent Imre Plébánia Irattára.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. Kiadta Fényes Elek. Pesten, 1851. Nyomatott Kozma Vazulnál. Online: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ValyiFenyos-orszagleirasok-81A15/fenyos-elek-magyarország-geographiai-szotara-84F88/e-859AE/endröd-85A1C/>
- Historia Domus: *Historia Ecclesiae, et Parochiae Endrődinensis conscriptu Anno 1833*. Gyomaendrődi Szent Imre Plébánia Irattára.
- MNL BéML V. B. 326. d.: *Mezőberény nagyközség iratai*. Népszámlálási ir. 1869.
- Vályi András [1796] 2003: *Magyarországnak leírása I*. Első hasonmás kiadás. Méry Ratio, Somorja, 2003.

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf – Balázs-Kovács Sándor (1984) 2001: A háztartások jellemzőinek és azok változásainak vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisén, 1792–1804. In: Uő: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. (Szerk.: Faragó Tamás). Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság. 229–248.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984: *Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata*. Agrártörténeti Szemle 26., 3–4., 402–437.
- Andorka Rudolf [1977] 2001: A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden) – Kísérlet P. Laslett elemzési

- módszerének felhasználására. In: Uő: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* (Szerk.: Faragó Tamás). Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság. 147–180.
- Bácskai Vera 1992: *Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején.* KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- Balázs Magdolna – Katus László 1983: *Közép-dunántúli paraszti háztartások a 18. században.* Történelmi Szemle 1., 159–171.
- Benda Gyula 2002: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve.* Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 109–141.
- Boa Krisztina 2010: Kolerajárványok a 19. századi Magyarországon. In: Bojtos Anita – Novotnik Ádám (szerk.): *Századok: Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére.* Budapest, 193–205. Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös nominati 1., 1.
- Dávid Zoltán 1984: Az 1831. évi kolera pusztítása Veszprém megyében. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából.* Szerk.: Kredics László. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 1984. 293–312. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.
- Derosas, Renzo – Saito, Osamu 2002: Introduction. In: Renzo Derosas – Michel Oris (szerk.): *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies.* Bern: Peter Lang, 2002. 1–16.
- Erdei Aranka 1986: Békés megye társadalma és gazdasága 1828-ban. Gyula: *Békés Megyei Levéltár, 1986. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból* 13.
- Faragó Tamás 1996: *Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században.* Demográfia 4. 241–262.
- Faragó Tamás 2000: Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 393–483.
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In: *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal: Népeségtudományi Kutatóintézet. 19–64.
- Faragó Tamás 2006: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. In: *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal: Népeségtudományi Kutatóintézet. 19–78.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 2002: Strategies of Household Continuity in a Stem-Family Society: From Heirship to Headship. In: Renzo Derosas – Michel Oris (szerk.): *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies.* Bern: Peter Lang, 2002. 121–140.
- Gecsei Lajos 1985: *Cholera morbus. Az 1831. évi kolerajárvány eseményei Gyulán és Váriban.* Békéscsaba, Gyula Város Tanácsának Egészségügyi Osztálya. Tevan Andor Nyomdaipari Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola, 1985.
- Heilig Balázs 2000: *Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében.* A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve. 225–265.
- Horváth Gergely Krisztián 2013: *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében.* Budapest: Balassi.

- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században: történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Budapest: Osiris, 2002.
- Iványi László (szerk.) 2004: *200 éves az endrődi Szent Imre templom*. Gyomaendrőd: Szent Imre Plébánia, 2004.
- Karácsonyi János 1896: *Békésvármegye története II. kötet*. Kiadja Békésvármegye Közönsége. 1896.
- Kövér György 2011: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest: Osiris, 2011.
- Mádai Lajos 1983: *Kolerajárványok és az általános balandóság trendjei Európában a 19. században*. Demográfia 26., 2-3., 330-351.
- Mádai Lajos 1990: *Hat nagy kolerajárvány és a balandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a 19. században*. Demográfia 33., 1-2., 58-95.
- Magyary-Kossa Gyula 1940: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. I-IV. Budapest, 1929-1940.
- Márkus György (szerk.) 1936: *Békés vármegye*. Budapest: Békésvármegye Monográfiája Szerkesztősége és Kiadóhivatala.
- Melegh Attila 1987: A tizenkilencedik század eleji városi háztartások Buda Újlakon. In: Lengyel György (szerk.): *Történeti szociológiai tanulmányok a 19-20. századi magyar társadalomról*. Szociológiai Műhely Tanulmányok 5. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest. 135-178.
- Oris, Michel - Ochiai, Emiko 2002: Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Frameworks and Evidence on 'When Dad Died'. In: Renzo Derosas - Michel Oris (szerk.): *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*. Bern: Peter Lang, 2002. 17-80.
- Óri Péter - Pakot Levente 2016: *Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon*. A MOSAIC-adatbázis elemzésének első eredményei. Korall 65. 164-192.
- Pesty Frigyes [1864] 1983: *Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében*. Szerk.: Szabó Ferenc. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1983. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 11.
- Sabeau, David Warren 1990: *Property, production, and family in Neckarhausen, 1700-1870*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Szilágyi Adrienn 2016: *Egy 19. század eleji birtokelidegenítés esete: A Stockhammer család Békés megyei jószágainak kiárúsítása*. Századok 150. (3), 771-794.
- Szilágyi Adrienn 2017: Indigenák és helyi társadalom. Békés megye indigena családjai a 19. század első felében. In: Szijártó M. István (szerk.): *Az indigenák*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 135-156.
- Tamásy József 1963: *Az 1784-1787. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartás-statisztikai vonatkozásai*. Demográfia 6., 526-538.

Ügyvédek a mérlegen. Budapesti ügyvédek jövedelmi és vagyoni helyzete a 19. század második felében

A magyar polgárság – s így vele együtt a középosztály – sajátos utat járt be a történelem során, nem véletlen tehát, hogy sok történész elmélyedt a kérdés-körben.¹ E társadalmi réteg szerves részét alkotta az az ügyvédség, melyet a szabadfoglalkozásúak „prototypjának” is tartottak.² Társadalomtörténeti szempontból az ügyvédek vizsgálata eddig háttérbe szorult,³ ezt a hiátust kívánom most módjával betölteni.

Fókuszomat az egyik legfontosabbnak tartott társadalmi meghatározó elemre, a vagyonra, illetve a jövedelemre helyeztem,⁴ igyekezve a módszertani akadályokat elkerülni.⁵

Azon kérdésekre kerestem válaszokat, hogy az ügyvédek milyen mértékű adóval tartoztak hivatásuk után az államnak; létezett-e módosabb, felső rétege ennek a csoportnak. Kizárólag ügyvédi tevékenységből származott a bevételük, vagy volt más jellegű keresetük is? A megszerzett vagyont milyen módon kívánták haláluk után egyben tartani, esetleg felosztani? Továbbá mennyiben volt előrehaladott körökben a hosszú távú vagyonfelhalmozás: ingatlanban vagy „tőkében” tartották vagyonukat? A vagyoni és jövedelmi tekintetben sokszínű ügyvédség azért is érdekes, mivel egyfajta olvasztótégelyként szolgált: ügyvéd lehetett a nemesi származású földbirtokos fia, a honorációr státusú és még a zsidó felmenőkkel bíró diplomás városi polgár is! S bár a rendi választóvonalakkal és a felekezeti megosztottsággal ehelyütt nem foglalkoz-

¹ Néhány általam feldolgozott írás álljon itt mankóul: Horváth D. 1991, Tőkéczi 1991, Vári 1991, Tóth 1991, Halmos 1991, Benda 1991a, Benda 1991b, Halmos 1994, Utsi 1997, Gyáni 1997, Tóth 1997.

² Láng 1881: 18.

³ A legfrissebb, jogszociológiai megközelítésű munka a három jogász hivatásrendet elemezte a professzionalizációs módszertan segítségével. Navratil 2014. Történeti megközelítést alkalmazott Kovács M. Mária, amikor az ügyvédek, mérnökök és orvosok attitűdjének vizsgálata során az antiszemitizmus és a liberalizmus jellemzőit kereste. Kovács M. 2001. Az ügyvédi hivatás sajátosságait és történetét Zlinszky János foglalta össze. Zlinszky 1974: 7-148. Az ügyvédi rendtartásról doktori értekezés is született. Korsósne Delacasse 2009.

⁴ A vagyoni-jövedelmi dimenziók letapogatására fontos példa: Kövér [1990] 2002. A vagyon szerepére a dualizmust illetően: Halmos-Klement 2006.

⁵ A megközelítések problematikájára felhívja figyelmünket: Halmos 2003: 19-25.

hatok,⁶ ezen szempontok vizsgálatát nem hanyagolhatjuk el a részletes elemzésekben, mint ahogy szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt „osztályhelyzet” nem feleltethető meg az adott társadalomban betöltött pozícióval, mely javarészt a megbecsülés és a presztízs alapján jelölte ki a státuszcsoportok helyét a hierarchiában.⁷

Az egyének vagyoni és foglalkozási státusát erősen befolyásolja, hogy milyen javak tulajdonosa-birtokosa, és e vagyont miképpen használja fel a társadalmi hálózatban, a „családi kiscsoportviszonyok” területén.⁸ Épp ezekben a kiscsoportviszonyokba enged betekintést az örökhagyó elhalálása után felvett hagyatéki leltárak iratanyaga, melyekhez gyakran más források (árverési jegyzőkönyvek, haszonbérleti szerződések, hagyatéki végzések, gondnoki-gyámi számadások, örökösök kérvényei) kapcsolódtak. Mindezekkel együtt fennmaradtak – ritkább esetekben – az elhalálozottak végrendeletei is, melyek még tovább bővítik tudásunkat a hagyatékokat illetően. De mielőtt hozzáfognánk kiválasztott alanyaink haláluk „pillanatában” bírt javaik ismertetéséhez, forduljunk a már alaposan feltárt virilis jegyzékekhez, melyeknek Pest kapcsán egyetlen nyersanyaga az 1873-as évkörből áll rendelkezésünkre.⁹

A virilisség intézményét az 1870: XLII. és az 1871: XVIII. törvénycikkek hívták életre. Az ezek alapján felvett jegyzékek segítségével állapították meg a törvényhatóságok és községek legnagyobb adót fizetők csoportját, és közülük választották meg az önkormányzati képviselő-testületek tagságának felét.¹⁰ A virilisek osztályát a vagyoni polgárságának feleltethetnénk meg a német hagyomány alapján (Besitzbürgertum),¹¹ ám mind a német megfelelő, mind a magyar szóösszetétel nem igazán honosodott meg a történetírásban.¹² A virilisség intézményét Budapest kapcsán Vörös Károly már alaposan feldolgozta,¹³ ezúttal csak annyit tennék hozzá: a képviselő-testületek virilista felében felül-

⁶ A rendi normák morális közösségeket elválasztó gondolatával Tóth Zoltánnál találkozhatunk. Tóth 1991: 13–25.

⁷ Bourdieu 1971: 404–405, 417–418.

⁸ Tóth 1987: 66.

⁹ BFL IV. 1303/j. Pest sz. kir. város Tanácsa iratai. Választási iratok (1865–1873). A nyersjegyzék majdnem 3000 személy nevét és összadóját nyújtja adónemenkénti bontásban. A forrásból hiányoznak a 30., 31., 64., 65., 81., 82. számú lapok. A virilisjegyzékekhez való hozzáférést ezúton is köszönöm mentoromnak, Kövér Györgynek.

¹⁰ Kövér [1990] 2002: 134.

¹¹ Halmos 2006: 161.

¹² Halmos 2003.

¹³ Vörös 1965, Vörös 1971, Vörös 1979. Szabolcs megye kapcsán Kövér György (Kövé é. n.), Hódmezővásárhely kapcsán pedig Gyáni Gábor (Gyáni 1977) tért ki a virilisségre. A témában kutatott még: Bárányi 1972, Feiszt 1989, Kosján 1993, Gottfried 1993, Feiszt-Kosján 1995, illetve lásd e kötetben G. Toronyi Judit és Csekő Ernő írásait.

reprezentáltak voltak a földbirtokosok és kereskedők mellett az általam most vizsgált ügyvédek is.¹⁴

Az 1873-as – fentebb hivatkozott – virilis nyersjegyzékben 106 ügyvéd adótételeire bukkantam. Mivel a nevek mellett kevés esetben szerepelt a virilis személy foglalkozása, ezért a módszertani buktató elébe mentem: az 1867-től 1881-ig, összesen hétszer kiadott Adressen-Kalenderből az 1873-as évre vonatkozóan feljegyeztem az ügyvédek listáját, párosítva lakcímükkel.¹⁵ A lakcím- és virilisjegyzéket ekképp egymás mellé állítva 96 ügyvédet tudtam beazonosítani. Tíz egyéb eset fordult elő, mikor is a virilis feltüntette az adózó foglalkozását (jelen esetben: „ügyvéd”), de a lakcímjegyzékben nem szerepeltek egyidejűleg. Ez adódhatott abból, hogy a prókátor még vagy már nem praktizált az adott évre vonatkozóan.

A jegyzékbe csak az évi 140 forintnál nagyobb adóval lehetett bekerülni, tehát az ennél kisebb adót lefizetők nem szerepelnek a jegyzékben, s ennél fogva vizsgálatomban sem. Így listánkat Wudlens Gyula zárja 133 Ft 24 kr jövedelem- és 7 Ft 61 kr személyi kereseti adójával. Lássuk, hogy milyen mértékű összadót¹⁶ mondhattak magukénak szereplőink.

1. táblázat

Az ügyvédek összadója az 1873-as virilisjegyzék szerint

	Összadó-kategóriák Adózók száma	
	[Ft]	[fő]
1.	140–200	37
2.	200–300	21
3.	300–400	16
4.	400–1 000	17
5.	1 000–5 000	14
6.	5 000–10 000	0
7.	10 000 felett	1
	Összesen	106

A kapott adatokból piramisszerűen felépülő ábra rajzolódik ki: a maximum évi 400 forintot adózók alkotják összesítésünk 70%-át. A 10 000 forint feletti kategóriában pedig mindössze Neuhofter János szerepel.¹⁷ Árnyalásképp érdekesebb egy másfajta megközelítéssel is szolgálni az ügyvédek adózott

¹⁴ Halmos 2006: 177. Halmos Károly hivatkozott tanulmányában Beksics Gusztáv és Thirring Gusztáv adatait elemezte. Ugyancsak itt tájékozódhatunk arról, hogy mely megyékre és városokra vonatkozóan készült a virilisjegyzékek felhasználásával történeti ismertetés. Halmos 2006: 179–180.

¹⁵ Adressen-Kalender 1873: 451–453.

¹⁶ Az 1873-as virilisben négy adónemet különböztettek meg: telekadó, házbéradó, jövedelemadó, személyi kereseti adó. A négy adótétel összege volt az összadó.

¹⁷ Neuhofter János 1873-ban három belvárosi, kettő lipót- és egy terézvárosi ingatlan után adózott. Összadójával a jegyzék előkelő, 8. helyére futott be. Vörös 1979: 20.

tételeinek kapcsán, mivel az első tábla túlzott mértékben egymásra torlaszolja a kizárólag vagy zömében jövedelemből élő ügyvédek csoportjait. Amennyiben az összes adónem közül csak a jövedelemadóra helyezünk súlyt, akkor közelebb kerülünk ahhoz a kérdéshez, hogy vizsgált alanyaink közül kik voltak azok, akik ügyvédi tevékenységből tartották el magukat és családjukat.

2. táblázat

A jövedelemadó és az összadó aránya az ügyvéd-virilisek között¹⁸

	0-10[%]	11-20[%]	21-30[%]	31-40[%]	41-50[%]
Személyek száma [fő]	6	2	8	5	1
	51-60[%]	61-70[%]	71-80[%]	81-90[%]	91-100[%]
Személyek száma [fő]	3	-	3	-	48

A táblát szemrevételezve továbbra is szembeötlő, hogy a jegyzékben szereplők döntő többsége 48 fő jövedelme után adózott, és ennek nyomán valószínűleg ügyvédi hivatásából élt. Ezek a jövedelmek azonban nem számítanak kiemelkedően magasnak, ha a két táblát együtt kezeljük. A másik végletet a nagy ingatlanvagyonnal és így magas házbéradóval rendelkező módosabbak köre képezi. Ide tartozott például a már említett Neuhoffer János vagy Karlovsky Zsigmond, Schiller Gyula, Schiffner Gyula, Pfeffer Ignác, Kovács Pál és Koltay Jakab. Mindezek azonban nem szolgálnak meglepetéssel a vagyoni rétegződést illetően.

A 20 és 60%-os arányszám közé esők (17 fő) viszonyai már több említést érdemelnek. Ezen ügyvédek között lelhetünk olyanokra, akik ugyan bírtak jelentős ingatlannal, és emiatt jókora házbéradót tartoztak megfizetni, de emellett jövedelmük is magasabb volt az ügyvédek zöménél. Pordán Imre, Schönberg Ármin, Burián János,¹⁹ Tánzos Miklós és Rózsa Lajos²⁰ házbéradói 1060 és 630 forint között szóródtak, és ugyancsak ők fizettek 393 és 173 forint közötti jövedelemadót. De Cséry Lajos (180 Ft jövedelemadót fizetett), Giczey Samu (180 Ft 74 kr), Schmidt Titus (188 Ft 24 kr), Szöllősy Benő (173 Ft 24 kr) és Bogdány Lajos (194 Ft 24 kr) is nagyobb mértékű összadóval tartozott az állam felé, mint a piramis alján elhelyezkedő, ingatlannal nem bíró ügyvédek sokasága. Az ő csoportjuk arra világít rá, hogy bár volt egy középső eleme az illetén módon körülszabott ügyvédségnek, ez a réteg kevésbé tudta ellensúlyozni a csupán kisebb jövedelmet szerző prókátorok többségét.

¹⁸ A 106 vizsgált személyből csak 76 bírt jövedelemadóval, így ennyi személy szerepel ebben a táblában. A szemléltetést Kövér Györgytől kölcsönöztem. Kövér [1990] 2002: 138.

¹⁹ Burián János jogtanácsos, jelentős háztulajdonos például 632 forintot fizetett házbéradó jogcímén. Felesége a vagyonos borkereskedő Jálics família Ilona nevű tagja volt. Vörös 1979: 64.

²⁰ Rózsa Lajos 1873-ban a Kereskedelmi Bank és az Első Budapesti Gőzmalom elnöke, illetve a Nemzetközi Wagonkölcsönző alelnöke volt. Vörös 1979: 97. Ezen posztok után 37 forint személyi kereseti adót, jövedelme után pedig 250 forintot fizetett le.

A következőben az összadót figyelmen kívül hagyva, csak a jövedelemadó mértékét vesszük górcső alá.²¹

3. táblázat

Az ügyvédek megoszlása jövedelemadó-kategóriák szerint

Jövedelemadó-kategóriák	Személyek száma	Személyek aránya
[Ft]	[fő]	[%]
0-100	6	7,9
101-200	52	68,4
201-300	12	15,8
301-400	6	7,9
Összesen	76	100

A táblázat által megközelítettük a már közölt 70%-os arányt. A maximum évi 400 forintos összadót fizetők csoportjának jelentős hányada tehát 100 és 200 forint között adózott jövedelme után. A 100 forint alatti kategóriába főleg olyanok kerültek, akiknek vagyona mellett éves jövedelmük elenyészőnek számított: Neuhoffer János, Kováts Pál, Schiffner Gyula. Szintúgy hatan vannak azok, akik – feltételezhetően ügyvédi praxisukból – évente 300 és 400 Ft közé eső jövedelemadót tettek le az államkasszába.

Említés szintjén kerül elő a személyi kereseti adó, melyet – jelenleg pontosabb források híján – nagy valószínűséggel igazgatótanácsi bizottsági tagság vagy felügyelő bizottsági tagság után vetettek ki szereplőinkre.²² Ami ennél biztosabb, hogy a 106 vizsgált személyből 82 tartozott megfizetni ezt az 1873-as évre. Az adók mértéke 6 és 44 forint között mozgott.

A negyedik, eddig nem tárgyalt telekadó nem véletlenül került ismertetésem végére. Ezt 25-en rótták le, a krajcárostól kezdve a pár forinton át a legnagyobb tétel 67 forintot tett ki. Ez utóbbi összeget Virava József²³ neve mellett találhatjuk meg. A telekadót minden bizonnyal a házingatlanokhoz kapcsolt, kisebb telekrészekre, illetve a külterületeken lévő nagyobb rétekkaszálók után vethették ki.

A virilisjegyzékben szereplő adatok kizárólag adótételekre vonatkoztak. Mindebből csak körvonalazható, hogy az érintett személy mi után fizette éves jövedelemadóját, hiszen a foglalkozás pontos megjelölése gyakran hiányzott a nevek mellől. Ráadásul több adózási kategória is érvényben volt ez idő tájt.

²¹ Fontos megjegyezni, hogy szereplőinknek nem csak az ügyvédi tevékenységből származhatott jövedelme, de inkább tartjuk jellemzőnek, mint kivételesnek. Lásd például Virava József téglagyáros esetét.

²² Az ügyvédek sokaságára a bizonyos pénzüzetek vezetőségében már Vörös Károly is felhívta a figyelmet. Vörös 1979: 83, 93, 137.

²³ Virava József 1873-ban Kőbányán téglagyárat üzemeltetett, tehát jövedelmének zöme innen származott. Vörös 1979: 29. Pályája meredeken felfelé ívelt, 1910-ben már 14 darab ingatlant irtak össze neve mellett. Vörös 1979: 123.

Az 1868: XXVI. törvénycikk értelmében három osztályt különböztettek meg.²⁴ Az első csoportba tartozott az „értelmiségi gyakorlat”, mely alá sorolható az ügyvédi tevékenység is. Ha a fentiekben leírt jövedelemadókat tehát megszoroznánk 10-zel, akkor nagyjából megközelítenénk a vizsgált ügyvédek éves jövedelmének mértékét, ám ez még nem jelentené, hogy szereplőink kizárólag ügyvédi tevékenységből tettek szert jövedelemre (emlékezzünk Virava Józsefre). A telkek és házingatlanok valós értékéről még mindig nem rendelkezünk kellő információkkal. S továbbra is élénk tornyosul a nagy feladat, hogy utánajárjunk alanyaink egyéb kereseteinek, mely után a személyi kereseti adó rovat alatt adóztak. Mindezen problémák tehát új kutatások irányába mutatnak.

Minden módszertani nehézség ellenére megállapítható, hogy az adózás szempontjából vizsgált ügyvédség rendkívül tagolt, vagyonilag mélyen rétegzett. A virilis segítségével láthatóvá vált, hogy néhány szereplő már jelentős adóösszegeket fizetett be, és fontos lépéseket tett, hogy bekerüljön a budapesti nagypolgárság elitjébe. Mellettük ott volt ugyanakkor az a javarészt ügyvédi tevékenységből élők csoportja (gondoljunk az évi 200 Ft alatti jövedelemadó fizetőkre), mely nagy számánál fogva az ügyvédi társadalom meghatározó jellegét szolgáltatta. Még érdekesebb azon ügyvédek története, akik egyszerre mondhattak magukénak jövedelmet és tetemesebb ingatlantulajdont, az ő felfelé ívelő pályájuk rajzolhatja meg a prókatori hivatás sajátosságait.

Az eddigiekben kategóriákat hoztam létre, csoportokra bontottam a foglalkozás szerint elkülönített ügyvédséget, a kialakított kép pedig statikusnak is tetszhet a közölt táblák és az adókatégoriák miatt. Pedig alanyaink igenis mozgásban voltak. A kép további árnyalásának érdekében más anyagokat kellett gyűjtsek.

Ezúttal az árvaszéki iratok között fellelhető hagyatéki és gondnoksági források állagát választottam.²⁵ Próbászereűen emeltem ki néhány, a 19. század második felében elhunyt ügyvéd hagyatékát, és az iratok között elsősorban végrendeletek és hagyatéki leltárak után kutakodtam. Az árvaszéki anyagok nagy számban állnak a kutatók rendelkezésére, ráadásul rendkívül színes perspektívát kínálnak iratfajtájuk változatossága okán.²⁶ Ugyanakkor a családok életének kritikus időszakában keletkeztek ezen források, hiszen a család-fenntartó elhunytát követően volt szükséges az árvaszék közbeavatkozására.

²⁴ „1. A tiszta jövedelem 10%-át fizették a földbirtokkal összefüggő még adózatlan jövedelmek, a regálék, a haszonbérletek, ipari, kereskedelmi, forgalmi, értelmiségi gyakorlat, »vagy bármi más hasznot hajtó foglalkozás és üzlet« után. 2. 6000 forint éves jövedelemig progresszíve 1–5%, afelett 10% befizetésre kötelezték a köz- és magánszolgáltatásban állókat, a szolgálati viszonyból származó nyug- és kegydíjakat, a Tudományos Akadémia tagjainak állandó fizetését és az egyháziak rendes jövedelmét. 3. Szintén 10% járt minden kamatjövedelem és életjáradék után”. Kövér [1990] 2002: 134.

²⁵ BFL IV. 1411. b. Budapest Székesfőváros Árvaszékének (1874–1950) iratai.

²⁶ Tóth 1989b: 113–115.

Mindezeket szem előtt tartva az itt felgöngyölt esetek még alaposabb betekintést kínálnak az ügyvédek vagyonszerkezetébe.

A leltárak kutatásával már többen foglalkoztak.²⁷ A problémák így ismertnek mondhatóak. Különösképp nagy hangsúlyt kapott az a kérdés, hogy mennyiben tekinthetők teljesnek ezek a hagyatéki leltárak. Benda Gyula és Tóth Zoltán megállapítása²⁸ szerint arra lehet következtetni, hogy sok tételt nem vezettek fel a becsüsök és jegyzők az inventáriumokba, míg Güntner Péter a soproni anyagokban nem lelt ilyen hiányosságokra.²⁹ Megjegyzendő továbbá, hogy ha az örökhagyó más községekben is birtokolt ingatlant, annak leltárát nem kapcsolták az eredeti inventáriumhoz. Ez arra vezethető vissza, hogy bár törvényi szinten írták elő a hagyatéki leltározást, de annak módját már nem részletezték, és helyi gyakorlatok alakulhattak ki erre vonatkozóan.³⁰ Mivel ezek a források a személyi vagyont vették górcső alá, a másik házastárs által egyedül bírt javakat gyakran nem tüntették fel. Erre kitűnő példa az, mikor az elhunyt férj hagyatékában nem szerepelnek ágyneműk és bizonyos bútorok, ugyanis azok az özvegy hozományához-kelengyéjéhez tartoztak.³¹ A legnagyobb problémát mégis az jelenti, hogy bizonyos leltárak az elhalálozást követő pár évben kerültek csak felvételezésre, s így több ingó vagyon gazdát cserélhetett ezen időintervallum alatt.

Vizsgálatomhoz Hrabovszky Dávid, Ghyczy Gyula, Réczey Imre, Francisci Kázmér, Részó Ensel József és Részó Ensel Kálmán, valamint Pfeffer Ignác hagyatékait tártam fel. A hagyatéki eljárások során két alapvető fontosságú irat keletkezett: a haláleset-felvétel és a hagyatéki leltár. Ezt természetesen időben megelőzte az örökhagyó végrendelete, mely ugyanakkor nem tartalmazott minden vagyontárgyat és ingatlant. Az iratcsomókban legtöbbször megtalálható az árvaszék által lefolytatott eljárás végzése és a tárgyalási jegyzőkönyv.³² Ezekből szinte teljes mértékben feltárható az örökösök köre, a hagyaték mennyisége és – szerencsésebb esetben – a hagyaték minősége is.

A mindössze hét főt számláló csoportnál természetesen nincs értelme kvantitatív elemzésekbe bocsátkozni a végrendeleteket illetően, de egy-két

²⁷ Benda Gyula a paraszti inventáriumokat tárta fel Keszthely város tekintetében: Benda 2008. Meglátása szerint az alsóbb néprétegek leltárai egyáltalán nem tekinthetők teljesnek, azok csak illusztrációra alkalmasak. Benda 2006: 379-387. A szociológiából kölcsönzött faktoranalízis segítségével Granasztói Péter alföldi paraszti leltárakat elemzett: Granasztói 2000: 87-108. Néprajzi vonalon mozgott „tárgygyűttesek” módszeres vizsgálatával Hofer Tamás: Hofer 1983: 39-64. Megemlíteném még Kocsis Gyula (Kocsis 1988) és Tóth Zoltán (Tóth 1989a) monográfiáit, valamint Güntner Péter (Güntner 1995: 244-261) tanulmányát.

²⁸ Benda 2006: 385-387, Tóth 1989b: 115.

²⁹ Güntner 2000: 280-284.

³⁰ Kocsis 1988: 7.

³¹ Güntner 2000: 285-286. Nem ritkán a fürdőszoba teljes berendezése lemaradt a leltárakból: Gyáni 1992: 32.

³² Güntner 2003: 243., Kocsis 1988: 11.

érdemi jellemzőre legalább felhívhatom a figyelmet.³³ Az alanyok közül legkorábban végrendelkező Hrabovszky Dávid³⁴ testamentumát két magyar és egy német példányban készítette el 1865-ben. Ezek nem maradtak fenn, csupán egy magyar nyelvű másolat lelhető meg a hagyatéki állagában.³⁵ Egyenes ági örökösei nem lévén, Hrabovszky Drezdában, a Nyugdíjbiztosító Intézetnél elhelyezett tőkéjét alakította át évjáradékká, melynek kedvezményezettje unokaöccse, Hrabovszky István lett.³⁶ Az 1100 ezüst tallérhoz a fiú nem nyúlhatott, annak csak kamatait kaphatta kézhez, bizonyos feltételek teljesítése mellett.

A másolat készítésének időpontjában (1865. június 20.) István harmadéves gimnazista volt Pozsonyban, nagybátyja pedig kikötötte számára, hogy egy német nyelvterületen fekvő felsőoktatási intézménybe kell beiratkoznia, és ott jól tanulnia ahhoz, hogy megkaphassa az évjáradékot. A minimum másfél éves német egyetemi tanulmányokat európai tanulmányi körúttal kellett befejeznie a megjelölt örökösnek. Nem tudható, hogy István megfelelt-e a végrendeletben előírtaknak, és kétséges továbbá az is, hogy csupán ennyiből állt volna az eredeti végrendelet. Mindazonáltal Hrabovszky Dávid 1866. augusztus 18-án, a Gleichenberg³⁷ nevű gyógyhelyen hunyt el, és egyedüli örököséként unokaöccse szerepelt az iratban.

Réczey Imre feleségével közösen testált 1874-ben.³⁸ E szerint, ha az egyik házastárs elhalálozna, akkor a másik örököl minden ingóságot (drágaságokat, ezüstműveket, könyveket, konyhaeszközöket, bútorokat); az ingatlanjavitakat azonban a három gyermek (Gyula, Imre, Árpád) egyenlő részben örökli, a hasznélvező pedig – számadási kötelezettség nélkül – élvezheti a vagyont.

³³ Mátay 2004: 249–257.

³⁴ Hrabovszky Dávid 1804-ben született a Győr megyei Felpécen. A neves evangélikus család sarja Pozsonyban tanult, majd európai körútra indult, utazásairól több helyütt beszámolt (*Szemlélő, Pesti Divatlap*). Hazatérve nemes családoknál szolgált nevelőként, majd az esztergomi főgimnáziumhoz szegődött tanítónak. Összefoglalta a magyarországi evangélikus iskolák történetét, valamint fiktív levelekben számot adott a Balaton körüli élményeiről is. Hrabovszky Dávid 1866-ben hunyt el. Müller 1998: 5–7.

³⁵ BFL IV. 1411. b. 02432/1884. Hrabovszky. Végrendeletéről másolat – 1865. június 20.

³⁶ Horváth József kutatásai nyomán arra jutott, hogy a 18. században azon falusi aktorok, kik nem rendelkeztek utódokkal, gyakrabban végrendelkeztek. Ez talán kevésbé meglepő állítás. Horváth 1999: 368–369.

³⁷ Bad Gleichenberg, Stájerország, Ausztria.

³⁸ BFL IV. 1411. b. 04774/1877. Réczey. Végrendelet – 1874. február 15. Réczey Imre 1804-ben született Bécsben. 1837-ben a pesti egyetemen szerzett orvosdoktori oklevelet, majd ugyancsak Pesten praktizált. Elismert szemész-, szülész- és sebészdoktor volt, letette az ügyvédi vizsgát is. Az orvosi kar jegyzője, a Királyi Orvosegylet tagja, a pesti József-hengermalom igazgató-választmányi tagja volt. 1874 áprilisában hunyt el, római katolikus szertartás szerint temették. Szinnyei 1906: 653. Gyászjelentése: http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?%LSG_R07@0044 (Látogatás ideje: 2018. 06. 03.)

Az örökség felosztására tehát csak mindkét házastárs halála után kerülhetett sor. A pár a további rokonokra is gondolt a hagyományozás során.³⁹

Amit Réczeynél csak feltételezni tudok, vagyis azt, hogy a végrendelet keltezése és annak végrehajtása közötti rövid időszak miatt feltételezhetően már betegen testált az ügyvéd, az Ghyczy Gyula⁴⁰ esetében egyértelmű: a prókátor „beteges állapotban, de szellemi egészségben” nyilatkozott 1873 őszén, amikor is minden vagyonát egyetlen utódára, Máriára hagyta, azzal a kikötéssel, hogy öröklött és szerzett vagyontételeit külön kezeljék a jövőben.⁴¹ A szerzett vagyon jövedelmének felét Mária, felét nővére, Ghyczy Ida volt jogosult felvenni elhalálózását követően. Fivérével, Dénessel minden bizonnyal rossz kapcsolata volt, ugyanis a testamentumban kijelentette: összeszólalkozott testvérével, de irányába nincs követelése. Kiskorú gyermekének gyámját is megjelölte nővére személyében, a hagyaték végrehajtásával pedig barátját, Pordán Imre ügyvédet bízta meg.

Réső Ensel József⁴² 1884-es végrendeletében nem részletezte vagyonát és jövedelmét, csupán örökösei között tett „hagyományokat”.⁴³ Ezek szerint nővére, Erzsébet lányának gyermekeire hagyott fejenként 2000 Ft-ot, de adományozott Sándor testvére unokáinak is, név szerint Kálmánnak, Szerénnek és Hortenziának. A testvérek gyermekei és unokái mellett azonban kedvezményezettként szerepelt Hajdú József végrehajtó és „Örzi takarító” is. Ez utóbbi 50 Ft-ot kapott a hagyatékból. Réső Ensel József meghatározta, hogy a temetési költségek és az adományok levonása után vagyonát négy egyenlő részre darabolják és azt Pál, Juliánna, István testvérei gyermekeinek, illetve

³⁹ Réczey sógorának, Martinelli Antal öt gyermekének adományozott fejenként 1000 osztrák értékű forintot, sőt: „kegyes célokra” a polgári kórháznak 100 Ft-ot, a városi „tüzipénztárnak” szintén 100 Ft-ot, a budapesti árvaháznak 50 Ft-ot, a Vakok Intézetének 20 Ft-ot hagyományozott. A középkori polgárság hagyománya tehát, még ha más kedvezményezetteket szem előtt tartva, de tovább élt a 19. századi városi értelmiség körében. Szende 1999: 343–356.

⁴⁰ Ghyczy Gyula az assa-kürthi nemesi előnevet bírta. Édesapja Ghyczy Ignác uradalmi jószágigazgató, ügyvéd, Tata város országgyűlési képviselője, az OMGE egyik szervező tagja, az Országgyűlési Könyvtár alapítója volt. Gyula 1833-ban született, gyászjelentése nyomán tudható, hogy római katolikus vallású volt. A tatai gimnáziumi évek után Pestre ment jogot tanulni, 1854-ben szerezte meg jogtudori oklevelét, majd Széher Mihály keze alatt dolgozott, 1858-ban saját ügyvédi irodát nyitott. 1861-ben nősült először, Ghyczy Antal ezredes lányát, Emerenciát vette nőül, ki három évvel később elhalálozott. Az ügyvéd második feléségével és családjával a Sas utcai bérházban élt. Ghyczy Gyula 1876 áprilisában hunyt el. *Vasárnapi Ujság*, 1876. április 16.; Gyászjelentése: [http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_G12@0117](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_G12@0117) (Látogatás ideje: 2018. 06.03.)

⁴¹ BFL IV. 1411. b. 01214/1876. Ghyczy. Végrendelet - 1873. október 10.

⁴² Réső Ensel József életéről kevés információval bírunk. Valószínűleg az 1790-es évek végén született a Nyitra megyei nemes családba. 1887-ben temették el református szertartás szerint. Gyászjelentése: [http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_R10@0335](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_R10@0335) (Látogatás ideje: 2018. 06. 05.)

⁴³ BFL IV. 1411. b. 00933/1880. Réső Ensel József. Végrendelet - 1884. július 10.

a Terézia nevű elhunyt húgának lánya, Fülöp Ida között osszák szét. Így már tudjuk, hogy Résző Józsefnek nem voltak gyermekei, és minden vagyonát családtagjaira hagyta – Örzsit leszámítva.

A budai német polgárcsaládból származó Pfeffer Ignác⁴⁴ aprólékosan lejegyeztette, hogy halála után mi legyen javainak sorsa. Első testamentumát már 1871-ben, pontosan 50 évesen elkészítette és azt Elischer Boldizsár ügyvédnek átadta.⁴⁵ Tíz évvel később, 1881. június 1-jén foglaltatta közjegyző által okiratba rendelkezését. Ebben három fiát jelölte ki örököséül: Ödönt, Ferencet és Emil Ignácot. A gyermekek azonban csak akkor kaphatták meg az ingatlanok értékét, ha a legkisebb is betöltötte a 24. életévét. A végrendekezés felsorolta minőség szerint az ingó és ingatlan vagyont,⁴⁶ leírták továbbá a tartozások mértékét is.⁴⁷ A fürdőtulajdonos ügyvéd „megtévelyodott” felesége részére évi 2000 Ft-os járadékot, és minden fiú után tartásdíjként 600 Ft-ot szabott ki. Az elmeogyógyintézetben kezelt feleségnek Pfeffer halála után további 5000 Ft „közszerepményi összeg” is megállapított. Ezek mellett szereplőnk meghatározta az ingatlanok halála utáni sorsát, azok kezelési módját, kisbaári Kiss Ferenc ügyvéd személyében pedig megjelölte a gyermekek gyám gondnokát. Kikötötte továbbá, hogy a fiúk tanuljanak franciául, angolul és németül, sőt lehetőleg olaszul is és valamelyikük, aki 23. életévé betöltése után kellő affinitást érez, az vegye át a „fürdőüzletet”. Érdekes momentum a testálásnak az, ahogy Pfeffer megtiltotta örökösének és feleségének, hogy azok érintkezzenek az anyai ági rokonokkal.⁴⁸

⁴⁴ Pfeffer Ignác 1821-ben született Budapesten. Még édesapja vásárolta meg a mai Széchenyi István tér 3. szám alatti telket, melyre Hild József tervei alapján 1823-ban építettett tisztasági fürdőt és kétemeletes lakóházat. 1855-ben gőzfürdővé alakították az első emeletet, ezekben az időkben már híresnek számított a Diana névre keresztelt fürdő. Pfeffer Ignác így édesapjától készen vehette át a fürdő üzemeltetését, de emellett jogi végzettsége is volt. 1892-ben, 70 évesen hunyt el. A fürdő épületét a századelőn lebontották, ma a Belügyminisztérium épületét találhatjuk a telken. Gyászjelentése: http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?SLSG_P20@0848 (Látogatás ideje: 2018. 06. 05.)

⁴⁵ Ezt az iratot később semmisnek mondta Pfeffer, még ha annak ügyvédi letéti példányát nem kapta vissza Elischer-től többszöri felszólításra sem.

⁴⁶ „Ingatlanok: Ferenc József tér 3. szám alatti bérház és fürdő a hozzá tartozó berendezésekkel, Vizafogón 6 és fél holdas telek, Krisztinavárosban kertes nyaraló. Ingók: készpénz, értékpapír, bútorok, képgyűjtemény, antropológiai és római bronzgyűjtemény, vonós hangszergyűjtemény, régiség- és kő-, arany-, ezüst-, elefántcsonttritikasággyűjtemény, könyv- és hangjeggyűjtemény, kórégiségek tára, szüleim ruhái, saját ruháim.” BFL IV. 1411. b. 00210/1888. Pfeffer. Végrendelet – 1893. február 13.

⁴⁷ Pfeffer a Kereskedelmi Banktól vett fel 40 000 Ft-os kölcsönt a Diana fürdőre, valamint „elmebeteg” nővére, Dessoir Ilona örökrészére állított ki két kötelezvényt, több mint 40 000 Ft értékben. Ezekon kívül tartozott Popper Babettának is 3000 Ft-tal. BFL IV. 1411. b. 00210/1888. Pfeffer. Végrendelet – 1893. február 13.

⁴⁸ A tiltás alá esett: Melczer Kornélia (Pfeffer anyósa); Buchwald Stefánia és Frost Sarolta (mindketten feleségének testvérei); Melczer Zsigmond; Loisch Ede és felesége, Ottília; Elischer Boldizsár és felesége; Brener Ignác (Pfeffer unokaöccse). BFL IV. 1411. b. 00210/1888. Pfeffer. Végrendelet – 1893. február 13.

A módos ügyvéd tett még egy végrendeletet 1888-ban. Ezt lakásán vette fel ugyancsak Steinbach István közjegyző.⁴⁹ A fürdő üzemeltetőjének, Karnasz Andrásnak 300, a gépésznek, Hánisch M.-nek pedig 200 Ft-os adományt tett ezúttal. Visszavonta továbbá az 5000 Ft-os „közszerzeményi” adományt feleségétől, és 1000 Ft-ot rendelt fiainak éves élmezésére. Ezek után Kiss Ferenc végrehajtó és gondnok lelkére kötötte Pfeffer, hogy csak akkor adhatja el a fürdőt és a városmajori nyaralót, ha azért minimum 300 000, illetve 15 000 Ft-ot ajánlanak. A gondnok – szolgálataiért – megkapta öröklakásként a bérház második emeleti lakását, míg az első emeleten a fiúknak kellett lakniuk. A pótlólagos rendelkezés atyai jó tanácsokkal zárult.⁵⁰

Nem tudjuk, hogy az ügyvédség – mely a 19. században számos volta⁵¹ és a jogi végzettség magas rendű presztízse miatt az értelmiség vezérhajójának számított – körében milyen mértékben terjedt el a végrendelezés. Valószínűleg nem tévedünk, ha általánosnak vagy gyakorinak tételezzük fel a végakarát hátrahagyását körükben, mivel ennek gyakorisága a műveltség és a vagyon mértékének gyarapodásával egyenesen arányos módon növekedett, még ha ilyen források csak módjával maradtak is az utókorra.⁵² Megjegyzendő azonban Réczey és Ghyczy példáján keresztül, hogy a testálás többször az utolsó stádiumban, már beteges állapotban született.

Aktoraink vagy egyenlő részben felosztották vagyonukat gyermekeik között (persze csak ha több volt), vagy a közelebbi rokonoknak, unokahúgoknak és unokaöccsöknek, valamint azok gyermekeinek hagytak hátra kisebb-nagyobb vagyont. Olyan eset most nem került vizsgálat alá, ahol a gyermekek között fiúk és lányok egyaránt megtalálhatóak voltak, de minden bizonnyal az értelmiség körében ekkor már javában az egyenlő osztály szemlélete dívott.⁵³ A testamentumokon keresztül képet kaphatunk az örökhagyókról is: Pfeffer Ignác ezen keresztül kívánta egyben tartani vagyonát és befolyásolni halála után családjának életét. Az ő kezében valóban érdekérvényesítő eszköz volt

⁴⁹ A kiegészítő fiókvégrendeletben Pfeffer megállapította, hogy bizonyos értéktárgyaitól már megvált, valamint a Popper Babbetta irányában fennállt tartozását kiegyenlítette. A Kereskedelmi Banktól felvett hitelt egy, a gyámpénztártól kieszközölt kölcsönrel váltotta ki, így ez utóbbinak 75 000 Ft-ig adósa maradt.

⁵⁰ „[...] embertársakat ne taszítsátok el, kedvesek és barátságosak legyetek, gonosz emberekkel szemben legyetek elnézők, szegényekkel szemben könyörületesek, fennálló kormány ellen ne beszéljétek, s ne cselekedjétek királyotok ellen. Tartsátok magatokat távol minden titkos társaságtól, olvassátok Fraknoi Martinovich c. művét. Kerüljétek a megvesztegetést. Kerüljétek a kártyajátékot, a kávéházakat és klubokat is! Egészségetek tartsátok fenn testgyakorlás által. Gondoskodjatok anyátokról.” BFL IV. 1411. b. 00210/1888. Pfeffer. Fiókvégrendelet – 1888. március 1.

⁵¹ 1875-ben 4245, 1890-ben pedig 4487, addig 1910-ben 6743 ügyvéd volt Magyarországon. Králik 1903: 263., A Magyar Szent Korona országainak é. n.: 736–737.

⁵² Bognár 2002: 173–192.

⁵³ Bognár 2002: 192–193.

a végrendelet, mellyel utasított és tanácsolt, tiltott és szorgalmazott.⁵⁴ Más vizsgáltunk (például Résző Ensel József vagy részben Réczey Imre) alig vagy csak kevés érdemi említést tett vagyonának további sorsáról, legalábbis a végrendeletek írott formája szerint.⁵⁵ Emiatt a testamentumok csak részint engednek bepillantást a vagyoni és jövedelmi viszonyokba, mégis nélkülözhetetlenek a mentalitás és a kapcsolati háló elemzése során, mely témakörök kérdései még megválaszolatlanok a kutatók előtt.

A testálások mellett ott van a becüsök és közjegyzők által felvett, hitelesített hagyatéki leltár, mely ugyancsak fontos információkkal szolgál a vagyoni rétegződés és az ahhoz kapcsolódó mentalitás feltérképezéséhez. A kevés számú alanyom miatt én most nem végezhettem faktoranalízist,⁵⁶ fókuszálva bizonyos tárgyak leltárakban való előfordulásának gyakoriságára.⁵⁷ Ehelyett bizonyos szempontokra hívnám fel a figyelmet a különféle vagyontételek egymáshoz való arányának szemléltetésével.

A leltárakban először az aktívumot (készpénz, ingóságok, értékpapírok, kötvények, követelések, ingatlanok), majd a passzívumot (tartozások, hitelek) tüntették fel.⁵⁸ Első körben az ingó és a teljes cselekvő vagyon egymáshoz való viszonyulását kell szemrevételeznünk. Az arányszám egyszerre mutatja meg, hogy ügyvédek bírtak-e ingatlannal és hogy ingó vagyonuk milyen mértékű volt az ingatlanokhoz képest.

4. táblázat

Az ingó és a teljes vagyon a vizsgált ügyvédek körében

	Ingó vagyon [Forint]	Teljes vagyon ⁵⁹ [Forint]	Ingó és teljes vagyon aránya [%]
Réczey Imre	82 770	112 796	73,38
Ghyczy Gyula	90 287	110 417	81,77
Francisci Kázmér	4 510	5 910	76,31
Résző Ensel Kálmán	5 432	18 505	29,35
Résző Ensel József ⁶⁰	61 882	61 882	100
Pfeffer Ignác	53 741	304 157	17,67

⁵⁴ Mátay 2004: 262–263.

⁵⁵ A rendelkezések klasszikus felosztásának (vagyontárgyak, adósságok, kintlévőségek és örökösök) formája tehát nem érvényesült minden esetben. Horváth 1999: 361–363.

⁵⁶ A szociológiából kölcsönzött módszert alkalmazta Granasztói Péter tanulmányában: Granasztói 2000: 87–108.

⁵⁷ A polgári lakások bútortelítettsége miatt nagy feladat elé állítaná egyébként is a kutatót a tárgyejuttetések szerinti elemzés. Hanák 1988a: 44.

⁵⁸ Güntner 1995: 247–248., Güntner 2000: 286–287.

⁵⁹ A „szenvédőség” (tartozások, hitelek, váltók) levonása nélkül.

⁶⁰ Résző Ensel József esetében – mivel nem akadtam leltár nyomára – az 1887. március 22-én kelt végzésre hagyatkoztam. A számok felkeltik a gyanút, hogy nem szerepelt minden tétel a vagyontárgyak között. A végzés ugyanis a kötvényeket, ruhaneműeket és ékszereket sorra veszi, de nem tesz említést például ingatlanok tulajdonlásáról. Így fedheti le egymást teljes-séggel Résző Ensel Józsefnél az ingó és a teljes cselekvő vagyon. BFL IV. 1411. b. 00933/1880. Résző Ensel József. Végzés – 1887. március 22.

Hrabovszky Dávid vagyontételeinek felbecslése azért okozott gondot, mert a fennmaradt leltárban nem egységesen szerepeltek a megadott tételek: a láncos ezüst zsebóra értékéről sem rendelkezni információval, és a hagyományként kezelendő, Németországban befektetett tallérok átváltása sem kivitelezhető, mindenesetre Hrabovszky készpénzben és kötvényben bírt javai nem haladták meg az 1000 Ft-ot.

Francisci Kázmér⁶¹ – a többiekhez képest mindenképp – szerényebb vagyona miatt kilóg a sorból, ám Réczey, Ghyczy és Réső Ensel Kálmán⁶² nyomán látható, hogy a szabadfoglalkozású ügyvédek általában részvényekben, kötvényekben jelentős vagyont teauráltak. Az ingatlanvagyon nagy súlya Pfeffer Ignác esetében mutatkozik meg.

Sopron kapcsán Güntner Péter második kategóriába sorolta a szabadfoglalkozású városi aktorokat és így az ügyvédek is.⁶³ Együtt kezelte azonban a prókátorokat a tisztviselői és iparos réteggel, így megállapításai csak részben érvényesek a fentebb közölt táblázat adataival. Güntner szerint a második kategóriába kerültek között az ingóságok aránya 54–58% között mozgott – erre itt most nem láthatunk példát.⁶⁴

A Tóth Zoltán által felderített rendi választóvonal – mely valahol 38% környékén húzódik az ingó és teljes vagyon arányát vizsgálva Szekszárd esetében – nyomaira sem bukkanhatunk,⁶⁵ persze alanyaink száma még csak reprezentatívnak sem mondható a főváros és különösen az ügyvédség lélekszámának viszonylatában.

⁶¹ Francisci Kázmér Nagyszombaton született 1828-ban Francisci József megyei főjegyző és Kubicza Anna fiaként. Nemesi előneve Szalánczi volt. Jogot tanult, majd az 1848/49-es forradalom és szabadságharc alatt önkéntesként a főhadnagyi rangig jutott előre, csapataival Erdély területén harcolt. 1850-ben a törökök kiadták a császári erőknek, őt gyanúsították a korona elrejtésével, de rövid fogság után kiengedték. Előbb Nagyszombaton lett ügyvédi írnok, majd Pesten nyitott ügyvédi irodát, emellett jogtanácsosa volt a Magyar Jelzálog-Hitelbanknak. 1878-ban hunyt el Alsó-Ausztriában, hosszas betegeskedést követően, Győrött temették el. Bona 1998: 419. Gyászjelentése: [http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_F21@0356](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_F21@0356) (Látogatás ideje: 2018. 06. 03.)

⁶² Réső Ensel Kálmán, vagy Enszel Réső, 1823-ban született református családban. A jogi tanulmányok után részt vett az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcban, őrnagyként szolgált. Krúdy Gyula – többekkel együtt – a pesti dzsentri tagjaként aposztrofálta, akinek semmi egyéb teendője nem akadt az éjszakai mulatozáson kívül. „Az is igaz, hogy Réső Ensel Kálmán már az utolsó városligeti telkét is eladta, hogy virágokat küldhessen valamely testőrségi regényből való Rienzi Marikának” – fogalmazott Krúdy. Réső Kálmán 1882-ben hunyt el. Krúdy [1927] 1985. Gyászjelentése: [http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_R10@0335](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_R10@0335) (Látogatás ideje: 2018. 06. 05.)

⁶³ A szerző ráadásul a kevés számú foglalkozás miatt csak az ügyvédek sorolta a szellemi szabadfoglalkozásúak közé. Güntner 1995: 258.

⁶⁴ Güntner 1995: 251–253.

⁶⁵ Tóth 1982: 180, Tóth 1989: 95–99.

De itt talán érdekesebb a vagyon java részét kitevő betétekre, kötvényekre fókuszot helyezni. A „tőke” (készpénz, betétkönyv, részvény, kötvény, követelek) és az ingatlanvagyon arányának bemutatásánál újra ki kellett hagyni Hrabovszky Dávidot, adatainak szerénysége és nehéz konvertálhatósága miatt.

5. táblázat

A tőke és az ingatlan mértéke a vagyoni leltárak tekintetében

	„Tőke” [Ft]	Ingatlan [Ft]	Tőke aránya a két tétel összegéhez [%]
Réczey Imre	81 604	30 026	73,10
Francisci Kázmér	4 147	700	85,55
Ghyczy Gyula	89 521	20 130	81,64
Réső Ensel Kálmán	1 475	15 747	8,56
Réső Ensel József	61 732	0	100
Pfeffer Ignác	17 259	250 416	6,45

Réczey Imre az Első Hazai Takarékpénztárban helyezett el nagyobb, összesen 10 000 Ft értékű betétet, de részvényese volt a Pesti Hengermalomnak (23 700 Ft) és az előbb említett Első Hazai Takarékpénztárnak (18 160 Ft) is. Ezeken kívül rendelkezett kisebb értékű részvények, államsorsjegyek és egyéb sorsjegyek felett. Követelése 21 000 Ft fölé rúgtak.

Ghyczy Gyula jelentős készpénzzel bírt otthonában (14 121 Ft), emellett vasúti kölcsönkötvénye (8 955 Ft), takarékpénztári részvénye (3725 Ft), a Pesti Kereskedelmi Bankhoz tartozó záloglevele (17 800 Ft) is volt. Fontos kiemelni 7415 Ft értékű takarékpénztári betéteit, illetve 20 915 Ft-ot kitevő követeléseit.

Réső Ensel József záloglevelek, takarékpénztári betétkönyvek (22 987 Ft), részvények felett bírt tulajdonjoggal. Mint látható, ingatlannal nem rendelkezett a leltárak és egyéb hagyatéki iratok szerint.

Tehát szereplőink valahol a középtávú (ingó – értékpapír, betétkönyv) és a hosszú távú (ingatlan – ház) vagyonfelhalmozás útvonalán mozogtak, amikor is életük véget ért.⁶⁶ Ez alól Réső Ensel József a kivétel. A középpolgársághoz tartozó ügyvédség zöme kapcsán tovább erősödik az a kitétel, hogy vagyonuk nagyobb hányadát tőke formájában tartották.⁶⁷

Réső Ensel Kálmán és Pfeffer Ignác esetében azonban az ingatlanok becsértéke dominált.⁶⁸ Réső Kálmán Herminamezőn, az Erzsébet királyné útján

⁶⁶ A kategóriákat Güntner Pétertől kölcsönöztem. Güntner 2003: 245. Az értékpapírokba, betétekbe való pénzhelyezés természetesen nem csak a szabadfoglalkozásúakra volt jellemző. Hasonlóképp gazdálkodtak értékeikkel a kereskedő réteg tagjai is. Mayer 2000: 113–125.

⁶⁷ Tóth 1982: 181, Tóth 1989: 99.

⁶⁸ Mazsu János kutatásai nyomán arra jutott, hogy a századforduló után az ügyvédek nagyon magas aránya rendelkezett saját házzal. Mazsu 1992: 155.

mondhatott magáénak egy szőlőkeres telket.⁶⁹ Pfeffer az akkori Ferenc József tér 3. szám és a Fürdő utca sarkán fekvő telket tulajdonolta,⁷⁰ illetve Vizafogón feküdt 5328 négyszögöles legelője és szántója, melynek végében a „körvasút” futott. Ez 31 972 Ft-ot ért. Az I. kerületi városmajori nyaralóval háromra bővült ingatlanegyüttes tetemes vagyont, több mint 250 000 Ft-ot jelentett.

A leltárak nemcsak a tőkéről és ingatlanvagyonról adnak számot, hanem többször tételesen felsorolják az elhunythoz tartozó ruházatot, ágyneműket és ékszereket, bútorzatot. Ezúttal – mégis csak egy értelmiségi foglalkozás a témánk – a bútorzathoz részben kapcsolódó könyvvállományra térnek ki.

Güntner Péter szerint a „könyvvállványok és könyvszekrények tulajdonlása nem a vagyontól, inkább a képzettségtől, a szellemi igényektől függött”.⁷¹ Így okkal kereshetjük ügyvédeink leltáraiban a könyvszekrények és könyvek meglétét.⁷²

Réczey Imre fényezett nagy könyvtárszekrényében (120 Ft értékű) 1023 kötet orvosi és sebészi művet, 56 kötet bölcsészeti és jogtani művet, valamint 1190 kötet szépirodalmi művet írtak össze, mindösszesen 637 Ft értékben. Ghyczy Gyula leltárában 320 darab, jogtudományi, történelmi, szépirodalmi kötetet szerepeltettek, 120 Ft-ra becsülve azokat.

Francisci Kázmér kapcsán csak az tudható, hogy könyveit 63 Ft-ra taksálták,⁷³ míg Hrabovszky Dávidnál, Pfeffer Ignácnál, Részó Ensel Kálmánál és

⁶⁹ Ezen egy 4 szobás és egy 3 szobás lakóépület állt, valamint egy istálló és egy fészer is megtalálható volt a – részben – szántótelken. Ugyancsak Herminamezőn volt az a kerttelek, melyen egy 2 szobás, verandás nyári lak állt üvegházzal és kerti kúttal. A becüs a két ingatlant összesen 15 747 Ft-ra taksálta. BFL IV. 1411. b. 00933/1880. Részó Ensel Kálmán. Becslési jegyzőkönyv – 1882. november 9. A házak értékelésénél fontos kiemelni, hogy már a kortárs becüsök sem a ház állapotát, hanem annak típusát tartották szem előtt, s e szerint értékelték az ingatlanokat. Tóth 1982: 198.

⁷⁰ Ezen volt megtalálható a kétemeletes ingatlan, első emeletén 9 szobás, második emeletén 11 szobás lakásokkal. A ház mögött állt az egyemeletes fürdőingatlan, illetve mellette a földszintes, 7 fürdőhelyiséges fürdőház. A lakóingatlant 45 988 Ft-ra, az egyemeletes fürdőházat 19 948 Ft-ra, a földszintes fürdőházat 4796 Ft-ra becsülték fel.

⁷¹ Güntner 2003: 417.

⁷² A polgári lakáskultúra egyéb aspektusaira itt most nem tudok részletesen kitérni. Ízelítőül szolgáljanak a következő irodalmak: Buzinkay 1992, Gyáni 1992, Gyáni 1994, Hanák 1988b, Hanák 1992a, Hanák 1992b, Güntner 1997, Rác 1989. Visi Lakatos Mária egy pécsi polgárcsalád életébe nyújt bepillantást, ahol is a családfeő nagyatádi Visy László ügyvéd volt. Az 1881-ben levizsgázó Visy Pécssett nyitott ügyvédi irodát, később a pécsi ügyvédi kamara elnökének is megválasztották, 1911 és 1917 között pedig Pécs főispánja volt. A magasföldszinti ház férfiszobája egyszerre szolgált dolgozósobaként és ügyvédi irodaként. Benne üvegezett könyvszekrények, íróasztal, Lingel-fele redőnyös iratszekrény, wertheimszekrény egyaránt megtalálhatóak voltak. A szalonban zongora és neobarokk társalgógarnitúra (asztal, kanapé, fotelek), vitrin és „empire” óra álltak. A Visy család mindazonáltal magát nem tartotta a vagyonosabb réteghez (gyártulajdonos, kereskedő) tartozónak. Visi Lakatos 1992: 121–140.

⁷³ BFL IV. 1411. b. 02628/1878. Francisci. Hagyatéki főleltár – 1879. június 27.

Józsefnél nem szerepeltek könyvek a leltárban. Az értelmiségi szerepkör nem minden esetben tűnik ki tehát, ha a könyvészeti tárgyak és cikkek után nyomozunk a leltárakban. Ám akad olyan eset, mikor ezt valami más, kizárólag a polgárság körében megfigyelhető jelenség, jelen esetben a régiséggyűjtés váltja ki: Pfeffer számos értékes vagyontárgyat magáénak mondhatott: gyűjtött ugyanis kőrégiségeket, festményeket, vonós hangszereket, apróbb drágaságokat.

* * *

A dualista középosztály „zászlóshajóját” több forrás felhasználásával kívántam a vagyoni-jövedelmi tengelyek mentén bemutatni. A virilis nyomán láthatóvá vált, hogy sok alany mindössze ügyvédi praxisából élt⁷⁴, és többségük évente nem keresett többet 2000–3000 Ft-nál.⁷⁵ Ráadásul ne feledkezzünk meg arról, hogy a forrásban csak a 140 Ft-nál nagyobb adót fizető ügyvédek, tehát a rétegnek csak egy része szerepel. Az adótételek által vázolt csoport felső részét azon prókátorok alkották, akik örökség, házasság vagy egyéb (például üzleti) tevékenység révén tettek szert nagyobb vagyonra, ám – Neuhofer János kivételével – őket még nem tekinthetjük nyugodtan a budapesti nagypolgárság elitjének. Az ő életpályájuk jelenthette az elérni kívánt célt annak az ugyancsak alacsony létszámú társaságnak, mely bár fő hivatásának az ügyvédkedést tekintette, emellett jelentősebb ingatlanok felett is rendelkezett. Nem mellékes az a tényező, hogy a virilisben szerepeltek nagy hányada (106 főből 82) személyi kereseti adót fizetett az 1873-as évben, tehát fő foglalkozásuk mellett egyéb pozíciót is betöltöttek. Bár a virilisjegyzék adatait táblázatban szemléltettem, az eredmények abba az irányba mutatnak, hogy a kiválasztott csoport tagjai folyamatos mozgásban voltak a vagyoni strukturálódás tekintetében.

⁷⁴ A fürdőtulaj Pfeffer, az orvosként és ügyvédként egyaránt tevékenykedő Réczey Imre, a tanítóként is dolgozó Hrabovszky Dávid esetei mutatnak rá a problémára, hogy mennyire nehéz bizonyos személyeket foglalkozás szerint csoportosítani. A több végzettség és munkaviszony megnehezíti a kategorizálást, így az ügyvédek foglalkozás szerinti körülhatárolása sem egyszerű feladat. Írásomban nem is törekedtem erre, alanyaimat egyaránt az „ügyvédség” címszó alá csoportosítottam.

⁷⁵ A 2000–3000 forintos éves jövedelem, melyet kizárólag az ügyvédi foglalkozásból származó bevételként aposztrofáltunk, vajon soknak vagy kevésnek számított-e a szabadfoglalkozásúak körében, merül fel a kérdés. Mivel nem rendelkezünk statisztikai forrásokkal az ügyvédek kereseteire vonatkozóan, csupán pár összehasonlítási alapra térhetünk ki: egy középiskolai rendes tanár az 1871/1872-es tanévben átlagban 600 forintot, egy középiskolai iskolaigazgató 1000 forintot vihetett haza. Az 1880-as évek végén a budapesti műegyetem oktatói éves átlagban több mint 3000 forintot kerestek. Ugyancsak az 1888-as évben az önkormányzati tisztviselők több mint 10 ezer fős létszámának alig 1,2%-a, 128 tisztviselő keresett 2000 forint felett éves szinten. Az ügyvédek keresete tehát a szabadfoglalkozásúak átlaga felett helyezkedett el, igaz, ezen megállapítás kizárólag a virilisben szereplő – tehát alpból módosabb – és a Pesten praxist vivő prókátorokra vonatkoztatható. Mazsu 1980: 5–24.

Ezt a mozgást erősítette meg a más jellegű iratok bizonyos aspektusainak górcső alá vétele. A – mondhatni önkényesen – kiválasztott hét ügyvéd segítségével még tovább kívántam árnyalni, hogy milyen tételek felett bírtak tulajdonjoggal a csoport tagjai. Legelőször is kitértem a végrendeletek segítségével arra a kérdésre, hogy miképp képzeltek el ügyvédeink felhalmozott vagyonuk továbbélését, majd miután bebizonyosodott, hogy e típusú forrás hasznos, de nem kielégítő a vagyon kérdéskörében, a leltárakhoz fordultam.

A hagyatékok ismertetésénél szükségszerű volt a források keletkezéskörülményeinek felvázolása, hiszen láthatóvá vált, hogy ezen iratok sem mondhatóak teljes mértékben pontosnak: Hrabovszky Dávid anyagai (szükszavú, csonka végrendelet) egyértelműen, míg Réső Ensel József leltára (nincs ingatlan feltüntetve) valószínűsíthetően hiányosként értelmezendők, mint ahogy Francisci Kázmér szerény vagyona is gyanúra adhat okot. Ezek mellett megállapítható, hogy Réczey Imre, Ghyczy Gyula és Réső Ensel József a szakirodalomban olvasható módon vagyonának jelentős részét betétben, kötvényben, részvényben tartotta, sőt hivatásukból kifolyólag sok követeléssel is éltek. A hosszabb távú gondolkodás és vagyonfelhalmozás nyomait ennek ellenére nem csak részleteiben tapogathatjuk ki: a virilisben szereplő, házbéradót fizetők száma (106 főből 57) és a leltárak kapcsán feltüntetett ingatlanvagyonok (lásd az 5. táblát) oda mutatnak, hogy a Mazsu János által jegyzett tendencia, miszerint a századforduló után az ügyvédek nagy száma bírt ingatlannal, legalább az 1870-es, 1880-as évekig nyúlik vissza.

A magyar ügyvédség vagyoni-jövedelmi profiljához tehát egyszerre hozzátartozott az ingatlan birtoklása és a rövidebb távú teaurálás érték-papírok, betétek formájában, mint ahogy az egyéb, személyi kereseti adózás alá eső tevékenységek sem mentek ritkaságszámba körükben. Mindezeket szem előtt tartva hozzáteendő, hogy a virilis sajátossága okán a szerényebb vagyoni helyzetben lévőkről nem értekezhettem, s írásom emiatt javarészt a problémák és hiányosságok felderítésére korlátozódott. Elvégzésre várnak a kutatások, melyek reflektálnának azon kérdésekre, hogy mikor és miképp bontakozott ki a kortárs irodalomból ismert elszegényedés, továbbá magát az ügyvédséget is el kéne helyezni a középosztály és a polgárság vagyoni struktúrájában, ám amíg alapvető dolgokat nem tudunk e csoport viszonyairól, nem foghatunk hozzá az összehasonlításhoz.

E tanulmány – indító jellegénél fogva – a további feltárásokhoz kíván támpontokat nyújtani, kihangsúlyozva, hogy vizsgált alanyaink a vagyoni-jövedelmi szerkezetben többféle mozgást követhettek, mind a vagyonfelhalmozás (középtávú–hosszú távú, tehát tőke–ingatlan aránya), mind a házassági és családi kapcsolatok (öröklés, hozomány), mind a kiegészítő keresetek (felügyelő bizottsági tagság, igazgatósági tagság, egyéb bevételek: házbérbeadás) tekintetében.

Források

- Adressen-Kalender 1873: *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873*. Pest. *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. IV. rész. Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények, 56).
- Budapest Főváros Levéltára (BFL), IV. 1303/j. Pest sz. kir. város Tanácsa iratai. Választási iratok (1865–1873)
- Budapest Főváros Levéltára (BFL), IV. 1411. b. Budapest Székesfőváros Árvaszékének (1874–1950) iratai:
 01214/1876. Ghyczy.
 04774/1877. Réczey.
 02628/1878. Francisci.
 00933/1880. Réső Ensel József és Réső Ensel Kálmán.
 02432/1884. Hrabovszky.
 00210/1888. Pfeffer.
- Gyászjelentések: Online-hozzáférés: http://www.rakovszky.net/E1_LSG_ObitsIndex/GYJ-NevIndex.shtml
- Krúdy Gyula 1985 [1927]: *Holt lelkek kismagyarban*. In: Uő: Pesti Album. Publicisztikai írások 1919–1933. Budapest. Online-hozzáférés: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/pesti-album-publicisztikai-irasok-19191933-151A9/1927-15770/holt-lelkek-kismagyarban-15799/>
- Szinnyei József 1906: *Magyar írók élete és munkái*. XI. kötet (Popeszku-Rybay). Budapest. Vasárnapi Ujság, 1876. április 16.

Hivatkozott irodalom

- Bárányi Béla 1972: *Gondolatok az uralkodó elittről, valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán (1873–1930)*. In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica XIV. Debrecen, 4–68.
- Benda Gyula 1991a: *A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége*. Századvég. 2–3. 169–176.
- Benda Gyula 1991b: *A polgár és polgárosodás a történeti irodalomban*. In: Tóth András (szerk.): Rendiség és polgárosodás. Előadások a polgárosodásról, I. Budapest, 5–11.
- Benda Gyula 2006: *Inventárium és paraszti gazdaság a 18–19. században*. In: Bácskai Vera-Gyurgyák János – Kövér György (szerk.): Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 379–387.
- Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár - társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban, Keszthely társadalma 1740–1849*. (Mikrotörténelem 3.) Budapest–Zalaegerszeg.
- Bognár Szabina 2002: *Öröklési gyakorlat vizsgálata a századfordulón*. Mattyasovszky Miklós és Baross János gyűjtése. Korall. 9. 173–193.
- Bona Gábor 1998: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Első kötet: A–Gy. Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1971: *Osztályhelyzet és osztálypozíció*. In: Ferge Zsuzsa (vál.): Francia szociológia. Budapest, 402–432.
- Buzinkay Géza 1992: *A középosztály lakásideálja*. In: Hanák Péter (összeáll.): Polgári lakáskultúra a századfordulón. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 13–26.

- Feiszt György 1989: *A Vas megyei virilis jegyzékek feltárásának tapasztalatai*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás-módszertan*. Gyula, 98–100.
- Feiszt György – Kosján László 1995: *A gazdasági elit kutatásának néhány kérdése a virilis jegyzékek alapján*. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum*. 483–487.
- Gottfried Barna 1993: *Nyíregyházi virilisek 1874 és 1912 között*. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. I. Évkönyvek 9. Nyíregyháza, 141–168.
- Granasztói Péter 2000: *A tárgyaktól a tárgyak rendszeréig. Két példa a faktoranalízis alkalmazására*. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 87–108.
- Güntner Péter 1995: *A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében*. Soproni Szemle. 3. 244–261.
- Güntner Péter 1997: *A soproni polgári lakáskultúra a századfordulón*. Soproni Szemle. 1. 21–31.
- Güntner Péter 2000: *A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón*. AETAS. 1–2. 276–289.
- Güntner Péter 2003: *A dualizmus-kori városi társadalom rétegződésének vizsgálata hagyatéki leltárak alapján*. In: Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásiból. (Studia Miskolcinsia 4.) Miskolc, 243–248.
- Gyáni Gábor 1977: *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941)*. Történelmi Szemle (20.) 3–4. 626–640.
- Gyáni Gábor 1992: *Polgári otthon és enteriőr Budapesten*. In: Hanák Péter (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 27–59.
- Gyáni Gábor 1994: *A polgári identitás és az otthonkultúra a századfordulós Budapesten*. Műhely. 3. 43–47.
- Gyáni Gábor 1997: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. Századvég. 7. 30–45.
- Halmos Károly 1991: *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótáriródalom tükrében*. Századvég. 2–3. 131–168.
- Halmos Károly 1994: *Magyarországi polgárosodás*. Tallózás az 1988–1992 közötti történeti irodalomban. AETAS. 3. 95–147.
- Halmos Károly 2003: *A vagyon és a műveltség polgársága a dualizmus korában*. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 19–40.
- Halmos Károly – Klement Judit 2006: *Vagyon a dualizmus időszakában (1867–1920)*. Valóság (49) 7. 66–77.
- Halmos Károly 2006: *Besitzbürgertum Magyarországon. A virilizmus*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 161–194.
- Hanák Péter 1988a: *Polgárosodás és urbanizáció*. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: Uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 17–62.
- Hanák Péter 1988b: *A Kert és a Műhely*. Budapest.

- Hanák Péter 1992a: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest.
- Hanák Péter 1992b: *Bérbház a Körúton*. In: Uő (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 97–120.
- Hofer Tamás 1983: *A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgygyűttek néprajzi elemzése*. In: Népi kultúra – népi társadalom. XIII. Budapest, 39–64.
- Horváth József 1999: *Falusi végrendeletek formái és tartalmi sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon a 17–18. században*. Soproni Szemle. 4. 356–370.
- Horváth D. Tamás 1991: *A polgárosodás esélyei Magyarországon*. Századvég. 2–3. 29–33.
- Kocsis Gyula 1988: *Hagyatéki leltárak: Cegléd, 1850–1900*. (Mezővárosi és falusi közösségek iratai. Inventáriumok 2.) (Ceglédi Füzetek, 24.) Cegléd.
- Korsósne Delacasse Krisztina 2009: *Az ügyvédi autonómiák létrejötte és működésük megkezdése Magyarországon a polgári korszakban*. PhD-értekezés. Pécs.
- Kosján László 1993: *A virilis-jegyzékek elemzésének néhány kérdése*. In: Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. Heves Megyei Levéltár Közleményei, különszám. Eger, 149–162.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. H. n.
- Kövér György 2002 [1990]: *Jövedelemadó és polgárosodás. Kísérlet a kiegyezés utáni pesti nagypolgárság körülhatárolására*. In: Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 132–138. [Eredetileg megjelent: Bruckmüller, Ernst – Döcker, Ulrike – Stekl, Hannes – Urbanitsch, Peter (szerk.): *Bürgertum in der Habsburger-Monarchie*. Wien-Köln, 1990. 57–65.]
- Kövér György é. n.: *Kiből lett és kiből nem lett virilista? Szabolcs megye, 1883*. In: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. H. n., 282–296.
- Králik Lajos 1903: *A magyar ügyvédség*. I. kötet. Budapest.
- Láng Lajos 1881: *A társadalmi deficit*. Függetlenül nógrádi Szontagh Pál nyílt levele a szerzőhöz s a szerző arra vonatkozó válasza. Budapest.
- Mayer László 2000: *Egy szombathelyi kereskedő – Stadler Károly – pénzbefektetési a századforduló tájkán*. In: *Vas megyei levéltári füzetek 9. Előadások Vas megye történetéről III. Szombathely*, 113–125.
- Mazsu János 1980: *A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában*. In: Fehér András (szerk.): *Magyar Történeti Tanulmányok 13. Debrecen*, 5–55.
- Mazsu János 1992: *Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn*. In: Hanák Péter (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 141–178.
- Mátay Mónika 2004: *Historiográfiai viták a testamentumról*. Korall. 15–16. 248–271.
- Müller Róbert 1998: *Hrabovszky Dávid: Néhány levelek Balatonról, és mellyékéről*. (Balatoni Füzetek 1.) Keszthely.
- Navratil Szonja 2014: *A jogászai hivatásrendek története Magyarországon. 1868/9–1937*. (ELTE Jogi Kari Tudomány, 25. Sorozatszerk.: Varga István) Budapest.
- Rácz István 1989: *A debreceni cívisvágyon*. (Agrártörténeti tanulmányok 14.) Budapest.
- Szende Katalin 1999: *A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban*. (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája) Soproni Szemle. 4. 343–356.

- Tóth Zoltán 1982: *Polgárosodás és hagyományőrzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban*. Ethnographia (93.) 2. 177–231.
- Tóth Zoltán 1987: *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikákban*. Statisztikai Szemle. 1. 62–86.
- Tóth Zoltán 1989a: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Budapest.
- Tóth Zoltán 1989b: *A dualizmus kori árvaszéki-bagyatéki iratokról*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – Polgári társadalom 2*. Kutatásmódszertan. Gyula, 113–118.
- Tóth Zoltán 1991: *A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”*. Társadalomtörténeti esszé. Századvég. 2–3. 75–130.
- Tóth Zoltán 1997: *„A magyar középosztály megteremtése”: jegyzetek néhány ismert társadalmi politikai textus margójára*. Századvég. 7. 46–72.
- Tókéczki László 1991: *Vitairat a magyar polgárosodásról*. Századvég. 2–3. 49–59.
- Utasi Ágnes 1997: *Középosztályi elméletek, alakuló magyar középosztályok*. Századvég. 7. 3–29.
- Vári András 1991: *Parttalan polgárosodás?* Századvég. 2–3. 60–74.
- Visi Lakatos Mária 1992: *Élet egy régi pécsi polgárcsaládban*. In: Hanák Péter (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 121–140.
- Vörös Károly 1965: *Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917*. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.) Tanulmányok Budapest múltjából. XVII. Budapest, 145–194.
- Vörös Károly 1971: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban*. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.) Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Budapest, 249–306.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest.
- Zlinszky János 1974: *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében*. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8. Székesfehérvár, 7–148.

Nagy adófizetőből virilis megyebizottsági tag (?) A legnagyobb adófizetők névjegyzékének első összeállítása Tolna megyében (1871)

A dualizmus kori elitet Tolna megye példáján elemző PhD-disszertációmban (amelynek témavezetője Kövér György volt), a korábbi kutatásokhoz képest, a vizsgált személyek körét másképp, más léptékben határoztuk meg. A megyei elitet a vármegyei vezető tisztviselők (főispán, alispán) és országgyűlési képviselők körével,¹ vagy épp az országgyűlési választójoggal rendelkezők több tízezres tömegével² azonosító munkákkal szemben elemzésünk során elsődlegesen a törvényhatósági bizottságban s annak tagságában határoztuk meg. A felerészben virilis, felerészben választott tagokból álló törvényhatósági bizottság strukturális vizsgálata során kitüntetett figyelmet fordítottunk az 1872. évre felálló első megyebizottság iránt, mind összetételének, mind a bizottsági taggá válás útjainak (virilis jegyzék összeállítása, választás) bemutatása által. Meg kell jegyeznünk, hogy az első virilis jegyzék összeállítása a későbbiekhez képest jóval nagyobb feladat elé állította az azt végző vármegyei közegeket. Egyrészt először kellett a virilizmus intézményét tartalommal megtölteni, egy, a törvényi előírásoknak megfelelő virilis jegyzéket produkálni, másrészt mindezt a polgári megye felállításának egyéb sürgető feladataival egyidőben kellett teljesíteni.

Jelen tanulmányunkban³ a virilis jegyzék összeállítási folyamatának bemutatásával kívánjuk áttekinthetővé tenni, hogy miként lett e munka kiindulópontját jelentő adóhivatali listákból – a községi eljáróságok, valamint maguk a legtöbb adót fizetők közreműködésének eredményeként is – a vármegye illetékes közegei által szerkesztett, s végül a vármegye közgyűlése által elfogadott dokumentum. Ezt annál is indokoltabbnak véljük, mivel a virilistákkal foglalkozó, virilis jegyzékeket feldolgozó munkáknak csak kis hányada tárgyalja magát a virilis jegyzéket s annak forrásértékét, s ezek közül is csak

¹ Cieger 1997.

² Gusztiné Toronyi 2008.

³ *A dualizmus kori elit Tolna megyében* (benyújtás éve: 2014) c. doktori értekezésünk öt nagy tartalmi egységből áll, amelyből négy rész teljesen új, általunk korábban nem közölt kutatási eredményeket tartalmazott. A disszertáció szövegéből annak benyújtása, megvédése óta csak egy rész jelent meg nyomtatásban: Csekő 2015. Jelen alkalommal a disszertáció II.A.1. és a II.A.2. részfejezeteinek átdolgozott, rövidített közlésére vállalkozunk.

egy-kettő van, amely magának a jegyzék összeállításának folyamatára is figyelmet fordít. Itt három munkát említhetünk meg: Gottfried Barna⁴ Nyíregyháza példáján egy rendezett tanácsú város eljárását mutatja be, míg Kövér György⁵ egy szabolcsi, Kosján László⁶ pedig egy nógrádi példán a megyei gyakorlatot ismerteti, igaz, utóbbi érezhetően erősen támaszkodott Gottfried tanulmányára. Viszont, amíg az előbb említett tanulmányok az 1870. évi törvényhatósági, illetve az 1871. évi községi törvény által szabályozott, s az évek hosszú során kialakult gyakorlatot ismertetik, addig példánkban a virilis jegyzék első alkalommal történő összeállításának bemutatására teszünk kísérletet.

Tolna megyében a virilis jegyzék összeállításáról az állandó bizottmány, azaz a megyegyűlés az 1871. június 15-én tartott rendkívüli ülésén határozott. E feladattal a szervezési szabályrendelet kidolgozására már korábban megválasztott 97 tagú küldöttséget bízta meg. E küldöttség a szervezési szabályrendelet megalkotásával nem csupán a megye közigazgatási beosztását, a járások székhelyeit, a törvényhatósági választókerületeket, hanem például a törvényhatósági bizottság létszámát is meghatározta 440 tagban, ami egyúttal a virilisek számát is kijelölte 220 főben. A virilis jegyzék összeállítására vonatkozóan fontos eljárásbéli eltérés volt, hogy míg a következő évtől az összeállított jegyzék első változata ellen első fokon az igazoló választmány, míg másodfokon az állandó bíráló választmány előtt lehetett fellebbezni, addig ezen testületek az 1871. évi eljáráskor még nem léteztek. Az igazoló választmány csak az év utolsó heteiben kezdte meg működését, így szerepe csak a törvényhatósági választásokhoz kapcsolódott. Amint ez kiderül Tolna vármegye igazoló választmányának azon határozatából is, amelyet Szenes Edének virilis tagsága tárgyában Sebetzky András dunaföldvári ügyvéd folyamadása ügyében hozott: *„Az 1870. évi 42. t.cikk 91. §-nak g. pontja szerint a legtöbb adót fizetők névjegyzékének elkészítése a hivatkozott szakasz értelmében kiküldött szervező bizottság hatáskörébe tartozván, ezen bizottság az adószedői hivatalok kimutatásai alapján említett névsorozatot elkészíté, s a megyei bizottmánynak ez évi augusztus hó 22-én 2382. sz. a. kelt határozatnál fogva az ellenében létezhető észrevételek és felszólamlások benyújtására hirdményileg közzétett határidőt tűzött ki; s a benyújtott felszólamlásokat ez évi Septbr. hó 12., 13. és 14-ik napján nyilvánosan tartott küldöttségi ülésben tárgyalván, a törvényből kifolyó felszólamlások figyelembe vétele mellett a névsor kiigazítását eszközölte, s azt a bizottmányi közgyűlésre felterjesztvén, ezen névsor a f. évi septbr. hó 16-án tartott közgyűlési határozatával megerősítettett, s ugyanaz alkalommal a M. kir. belügyminisztériumhoz felterjesztetvén, az által jóváhagyatott; - ennek folytán a legtöbb adót fizetők névsora ellen, annak a megyei állandó bizott-*

⁴ Gottfried 1993.

⁵ Kövér 2009.

⁶ Kosján 1993.

mány által történt megerősítése és a nagymélt. M. kir. belügyminisztérium általi jóváhagyása után benyújtott ezen folyamodványban foglalt kérelmek iránti érdemleges intézkedésre ezen igazoló választmány magát ezúttal – jelen szervezkedési időszakban – hivatottnak nem találván, erről a megyei bizottmányhoz az előadott indokok felemlítése, és az ügyiratok betérjesztése mellett jelentést tétetni határozott”.⁷ A fellebbezés lehetőségének elutasítása mellett a fenti idézetből kiderül a virilis jegyzék összeállításának időrendje is, miszerint a június 15-i közgyűlésen megválasztott küldöttség az adóhivatali kimutatások alapján augusztusra elkészítette a virilis jegyzékek elsőkörös változatát, amellyel kapcsolatos felszólamlásokat a küldöttség 1871. szeptember 12–14. közti ülésén tárgyalta meg. Az így kiigazított jegyzéket pedig az állandó bizottmány pár nappal későbbi, szeptember 16-i közgyűlésén határozatilag megerősítette, amit a belügyminisztérium általi jóváhagyás követett.⁸

Ha az előbb felvázolt menetrendhez hozzávesszük, hogy a helyi kir. adóhivatalok által elkészített adólisták már június első felében készen voltak, megállapíthatjuk, hogy a 97 tagú szervező küldöttség időben hosszán elnyúló munkát végzett a jegyzék összeállításával. Összehasonlítva ezt például a szabolcsi virilis jegyzék 1883. évi összeállításával, ahol ugyan csak július második felére készültek el a helyi kir. adóhivatalok az adókerületük legnagyobb adózóit tartalmazó névlistával, azonban az első körös virilis jegyzéket az igazoló választmány augusztusra hasonlóképp elkészítette, s a felszólamlások után a végleges jegyzék közgyűlés általi megerősítése úgyszintén megtörtént szeptember közepére.⁹ Az 1871. évihez képest gyorsabb ügymenet persze Tolna megyére is jellemző volt már az 1880-as években, sőt a törvényalkotó az 1886. évi változtatásokkal magát az egész processust eltolta időben azáltal, hogy az adóhivatali névjegyzék elkészítésének határidejét augusztus 31-ben húzta meg.¹⁰ 1886-ot követően a megyei közegek, mindenekelőtt az igazoló választmány teendői csak ezután kezdődtek. Nyilván számos érv szolgált a virilis jegyzék összeállításának éven belüli időbeli eltolása mellett, elég, ha azt emeljük ki, hogy a virilis jegyzék véglegesítésének a naptári év végéhez közelítésével csökkent annak az esélye, hogy a következő év kezdetéig váratlan események (haláleset, elköltözés stb.) írják át azt, mielőtt az valójában érvényre emelkedett volna.

A virilis jegyzék 1871. évi Tolna megyei összeállításának különböző fázisai, így például az adólisták összesítése az egyes adózók szintjén is követhető a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárában fennmaradt,

⁷ Az igazoló választmány 1871. november 29., 30. és december 1-i üléséről felvett jegyzőkönyv 51. napirendi pontja, MNL TML, Alispáni i. 714/1871.

⁸ Horváth 1978: 211–213; MNL TML, Közgyűlési jegyzőkönyv 1871: 1732, 1871: 2382.

⁹ Kövér 2009: 282–284.

¹⁰ Az 1886: XXI. tc. 25. §-a; Gottfried 1993: 142.; Kosján 1993: 151.

terjedelemre majdnem három levéltári dobozt kitevő két alispáni aktában.¹¹ Ezek alapján megállapítható, hogy az előkészületek az alispán május 21-i felhívásával kezdődtek el, amikor Vizsolyi Gusztáv a megye területén található öt kir. adóhivatalt az 50 forintnál nagyobb állami egyenes adót fizetők összeírására kérte.

Melyek voltak az ekkor számításba vett egyenes állami adónemek? Mindenekelőtt a földadó, a házadó, a jövedelemadó és a személyes kereseti adó, ahogy az 1871. évi szekszárdi adóhivatali névjegyzék fogalmazott: a négy törzsadó. Sajnos ez – ahogy más adóhivatalok listái is – csak az összesített állami adóösszeget közölte, annak adónemek szerinti részletezését nem. Ez egyébként sajnálatos módon az egész dualizmus korszakára vonatkozóan általánosnak mondható, hiszen a virilistákkal, illetve virilis jegyzékekkel kapcsolatos szakirodalomból jószerivel csak két esetet ismerünk, amikor az adónemek szerinti bontásban is közölték az adó megoszlását. Az egyik az 1872. és 1874. évi hajdúböszörményi legnagyobb adófizetőkről készült listák, a másik pedig az 1873. évre összeállított pesti lista.¹² Ennek megfelelően az 1883. évi szabolcsi virilis jegyzék összeállításának folyamatát, s az eközben keletkezett terjedelmes dokumentációt részletesen feldolgozó Kövér György sem talált ilyen, az adónemek szerinti kimutatást is tartalmazó listát. Erdemes egyébként egybevetni az 1883. évi szabolcsi példát, mint a virilis jegyzékek összeállításának egész folyamatát a szakirodalomban egyetlenként áttekintőt az 1871. évi Tolna megyei gyakorlattal. Ez alapján megállapítható, hogy a virilis jegyzék elkészítésének fázisaiként szinte ugyanazon főbb dokumentumok maradtak fenn Tolnában is, mint 1883-ból Szabolcsban. A főbb fázisok és dokumentumok Tolna megyében a következők:

1. Első lépcsőben elkészült adóhivatali névjegyzék (az ötből három maradt fenn!), amelyek egyaránt az adókerületek 50 Ft-nál nagyobb adófizetőit tartalmazzák.

2. A következő fázisként az előbbiekből készített, az egész megyét át-fogó, a legnagyobb 600 adófizetőt magába foglaló névjegyzék, amely már nem tartalmazta a női adózókat és a jogi személyeket.

3. Míg az előző dokumentumok még a nyers adótételek szerinti sorrendet tartalmazták, a harmadik fázisból fennmaradt 220 nevet tartalmazó virilis jegyzéktervezet már a virilizmusra vonatkozó szabályok szerint került össze-

¹¹ MNL TML, Alispáni i. 149/1871.; 714/1871. A két akta összetétele kapcsán elmondható, hogy míg a 149/1871. esetében az 1870: XLII. tc. végrehajtásával kapcsolatos iratokkal együtt találhatóak a virilisekkel kapcsolatos legfontosabb alapidokumentumok, addig magának a jegyzék összeállításának részletes dokumentációja a törvényhatósági választások irataival együtt a 714/1871. aktában lelhető fel.

¹² Velikynél nem derül ki, hogy az adónemenkénti megoszlást mely levéltári forrás is tartalmazza. Veliky 1975: 124–125. A három egyesítésre készülő város közül azonban Budára és Óbudára nem ilyen részletesen készült el a lista. Vörös 1971: 250.

állításra. Így ez már tartalmazta az értelmiségi foglalkozásúak kétszeres adóbeszámítását, és a virilis jogokkal más törvényhatóságban élők kihagyásával készült. Az ily módon első körben elkészített virilis jegyzékhez – amelyre a készítőik kézzel rávezették, hogy „tervezet” – lehetett a felszólamlásokat megtenni.

4. A beérkezett felszólamlásokat a 97 tagú szervező küldöttség 1871. szeptember 12–14-i ülése tárgyalta. A felszólamlások elbírálását követően kidolgozott virilis jegyzéket az állandó bizottmány 1871. szeptember 16-i közgyűlésén fogadta el határozatilag, s később a belügyminiszteri jóváhagyására is sor került. Az iratok közt „végleges”-ként feltüntetett virilis jegyzék a 220 rendes virilis bizottsági tag mellett már 16 póttag nevét is tartalmazta.

I. Az adóhivatali listák

A fennmaradt alispáni iratok között három adóhivatal összeállítása található meg, sajnos a hűgyésvi, illetve tamási adóhivatalé nem maradt fenn. A megmaradtak közül az 1871. június 9-i keltezésű szekszárdi kir. adóhivatali jegyzék 300 nevet, a szintén június 9-i bonyhádi lista 298 főt tartalmaz, míg a dunaföldvári kir. adóhivatalban összeállított, időben legkorábbi, június 7-i adólistán 398 személy található.¹³ A fennmaradt iratok közt a továbbiakban megtalálható még az a 600 nevet tartalmazó június 22-i pénzügyigazgatósági összegzés is,¹⁴ amely láthatóan az említett adóhivatali listák adatait tartalmazza egybedolgozva. Az összesített névjegyzék mellett található kísérőlevél szerint a pénzügyminisztérium utasította a pécsi pénzügyigazgatóságot, hogy a „*Tolna megye 600 legnagyobb adófizetőinek kimutatása*”-t Vizsolyi alispánnak átküldje.¹⁵ Azonban ezen adóhivatali, illetve pénzügyigazgatósági névjegyzékeket aprólékosan összehasonlítva megállapítható, hogy az időben későbbi pénzügyigazgatósági összesítő névjegyzékben nem minden esetben dolgozták össze pontosan az adóhivatali lajstromok adatait.

El kell ugyanakkor mondanunk, hogy az adóhivatali listákat eltérő szerkezetben készítették el. A szekszárdi és a dunaföldvári adóhivatal esetében egyaránt községenként tartalmazza az adózókat, amíg azonban a szekszárdi lista esetében az adózók általában (kivétel: Báta, Báticasék, Ócsény) a településen

¹³ MNL TML, Alispáni i. 714/1871.

¹⁴ A névjegyzék 601–609. számú tételeit utólag a benyújtott pótkimutatások alapján vezették a listára.

¹⁵ A pécsi pénzügyigazgatóság 13 300. II/1871. sz., június 25-én kelt levele, illetve a 609 főt tartalmazó névjegyzék, MNL TML, Alispáni i. 714/1871. Tolna vármegye ebben az időszakban, egészen 1889-ig a Pécsi Pénzügyigazgatósághoz tartozott, s majd csak a pénzügyigazgatósági szervezeti rendszer reformjával (1889: XXVIII. tc.) szerveződött meg a különálló Szekszárdi Pénzügyigazgatóság. Erről részletesebben lásd Csekő 2003: 30–31.

belül az adóösszeg szerinti sorrendbe állítva kerültek felvételre, addig a dunaföldvári a településenkénti bontáson belül abécé sorrendbe szedte az adózókat, kivéve Paksot, amelynél adónagyság szerinti sorrendet látunk. A dunaföldvári lista esetében a településenkénti névsorok végén található a női – általában özvegy – adózókat, a jogi személyeket, testületeket, valamint a más településen lakókat. Ezek vélhetően azért kerültek az adatfelvétel során hátulra, mert úgy számolhattak velük – a más lakhelyűek kivételével –, hogy a virilis jegyzék összeállításánál, a törvényi szabályozások miatt úgysem kerülhetnek számításba.¹⁶ Az előzőekkel szemben a bonyhádi adóhivatalban készült jegyzék a település, illetve adónagyság szerinti rendezőelvet negligálva, átfogóan abécé sorrendbe foglalta az egész adóhivatal területéről az 50 forintnál nagyobb adózókat, a teveli Alt Jánostól a majosi Zulauf Györgyig.¹⁷ A jegyzékekbe felvitt adatok ugyanakkor ugyanazok: az adózó, a község, illetve a megye neve, valamint az egyenes állami adó összege, továbbá a megjegyzés rovat.

Ha Kövér György tanulmányának a szabolcsi adóhivatali listák feldolgozásának mikéntjéről beszámoló részét Tolna megye 1871. évi gyakorlatával összevetjük, azt látjuk, mintha az az utóbbi esetében egyszerűbben, vagy nem olyan aprólékosan történt volna. Az 1883. évi szabolcsi példához képest jóval kevesebb nyoma van az adólistákkal dolgozók kéznyomának, hiszen a ceruzával beírt adóösszegeken kívül mást szinte alig találunk az adólisták megjegyzés rovatában. Az adott adófizetőhöz más településen, vagy épp másik adókerületben számon tartott további adóösszeget ugyan beírták a rovatba, de már a település nevét nem. Mindezt leginkább a három megmaradt adóhivatali lista mellékleteit képező azon különjegyzéseken lehet nyomon követni, amelyek az adókerület település szerinti rendes nyilvántartásához képest más lakhellyel (más községben, más megyében) rendelkező adófizetőket neveztek meg. A több településen is adózók adóinak összegzésére a megye 600 legnagyobb adózóját tartalmazó jegyzéken került sor.

¹⁶ A szekszárdi listán ugyanezen megfontolásból csak a jogi személyeket látjuk a településenkénti felvételek végén. Például Szekszárd esetében a következőket: alapítványi uradalom 5592, Szekszárd mezőváros 1904, Takarékpénztár 1041, újvárosi templom alapítvány 80 forint.

¹⁷ Az igazsághoz tartozik, hogy Zulaufot még három, utólag felvett adózó követi.

II. „Tolna megye 600 legnagyobb adófizetőinek kimutatása”

Ez a 600 – az utólagos kiegészítésekkel végeredményben 609 – legnagyobb megyebeli adófizetőt tartalmazó jegyzék még egyfajta nyers adójegyzéknek tekinthető, amelyen ugyanakkor a nők, illetve a jogi személyek már nem szerepelnek. De ezen még nem érvényesítették az értelmiségiek kétszeres adóbeszámítását, s azon a nem megyében lakók is szerepelnek. A több településnél – általában föld- vagy házingatlan után – fizetett és vezetett adót ez a 600 fős megyei jegyzék már az adófizetők döntő részénél összesítve, egybeszámolva tartalmazza. Egy pár alkalommal ez az összesítés elkerülte a készítők figyelmét – s csak utólag, a megjegyzés rovatba vezetett indexálás jelezte az egybetartozást –, mint például Dőry Frigyes, id. Szévald Móric, Perczel István, Kovács István, ifj. Csapó Vilmos és Nunkovitz Gyula középirtokosok esetében. Hasonló volt a helyzet a bérlő Bischitz Salamon, illetve Lamm Bernát, az orvos dr. Novák Sándor, valamint a gazdatiszt Francsics József esetében is. E személyeknek a 600 fős listán való többes előfordulását mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat

Többes előfordulások a Tolna vármegye 600 legnagyobb adózójának listáján (1871)

Adófizető neve	Sorszám	Település neve	Adó (Ft)	Sorszám	Település neve	Adó (Ft)
Dőry Frigyes	22.	Újdombóvár	1734	230.	Százard	124
Kovács István	27.	Paks, Gerjen	1440	156.	Bölcske	179
Ifj. Csapó Vilmos	29.	Nagytenccelic	1364	128.	Némedi	228
Perczel István	33.	Kajdacs	1211	160.	Bonyhád	178
Bischitz Salamon	38.	Majsa	1000	77.	Dunaföldvár	386
id. Szévald Móric	46.	Bölcske	921	92.	Dunaföldvár	329
Nunkovich Gyula	48.	Börzsöny	909	281.	Bonyhád	106
Lamm Bernát	71.	Szemcse	416	151.	Gyöng	185
Dr. Novák Sándor	88.	Györköny	341	141.	Paks, Gerjen	196
Francsics József	134.	Ódombóvár	213	193.	Dombóvár	147

Az 1. táblázatra tekintve megállapíthatjuk, hogy a 600 fős listán többször előfordulók szinte kivétel nélkül az első száz adófizető közt foglaltak helyet, s hogy valóban nagy vagyonú, jövedelmű személyekről van szó, mutatja, hogy csupán a kisebb adóval rendelkező adóközségük alapján is szinte kivétel nélkül virilista tagjai lehettek volna a megyebizottságnak. Az, hogy a többes előfordulókra szinte csak az első száz közt találunk példát, bizonyos tekintetben érthető is, hisz elsődlegesen mégiscsak a középirtokosokra, illetve a tíz, tizenkettő nagybirtokosra volt jellemző, hogy jelentős értékű birtokaik,

ingatlanaik több település területén feküdtek. A velük kapcsolatban említhető nagyszámú ilyen példa révén a különböző településeken vezetett adó összeadásának elmaradása is elsősorban az ő köreikben fordult elő a 600 fős lista összeállításának során. Dr. Novák Sándor esetében ugyanakkor az összeadás még részben sem sikerült, hiszen Paks, Gerjen adóközségek együttes feltüntetése után gondolhatnánk, hogy a 196 Ft adó is már összeadott adóérték, pedig valójában az csak a paksi adót jelenti, ahhoz a Gerjennél vezetett 42 Ft adót még hozzá kellett volna adni. Az ezekhez még társuló györkönyi 341 Ft-tal kerekítve, az értelmiségi végzettség utáni kétszeres beszámítással dr. Novák Sándor jegyzéken szereplő adóösszege 1161 forintot tett ki, amellyel a virilis jegyzéken végül a 28. helyet foglalta el. Az 1. táblázatban feltüntetettek összesített adójához képest eltérő adóösszeg szerepelt végül a jóváhagyott 1872. évi Tolna megyei virilis jegyzéken Dóry Frigyes esetében is, akinek 3145 Ft (4. hely) adójából hiányzó 1287 forintnak a forrása nem derül ki a rendelkezésre álló iratokból. Francsics József (120., 213 Ft) és Nunkovich Gyula (38., 909 Ft) esetében pedig a virilis jegyzék tanúsága szerint csak az egyik adóközség adótételét vették végül figyelembe, ami Francsics kapcsán még lehet amiatt, hogy két személyről, esetleg apa-fiáról van szó, de Nunkovich esetében ez már nem jelenthető ki. Ugyanis az utóbbi esetében az adóhivatali kimutatások, így mindenekelőtt a bonyhádi adóhivatal más lakhellyel rendelkező adózókról készült listája egyértelműsíti, hogy a bözsvényi és bonyhádi adózó, de az utóbbi helyen lakó Nunkovich Gyula egy és ugyanaz a személy.

Az 1. táblázatban szereplő vizsgált személyek kapcsán még két dolgot érdemes megemlíteni: egyrészt ifj. Csapó Vilmost és Bischitz Salamont¹⁸ magas adóösszegük ellenére nem találjuk a virilis jegyzéken, másrészt a többiek esetében a virilis jegyzéken megadott lakhely általában még úgyis a nagyobb település, járási székhely, mezőváros (Dunaföldvár, Paks, Bonyhád, Gyöngyös), hogy rendre az adta adóösszege kisebb hányadát.

A virilis jegyzék összeállításának folyamatához visszatérve kijelenthető, hogy a 600 fős megyei jegyzék a virilizmus két fontos szabálya miatt íródott át később jelentős mértékben. Az egyik az értelmiségi foglalkozásúak adójának

¹⁸ Bischitz Salamonnak a Majsza adóközségnél nyilvántartott – egyébként döntő részben földbérlet után fizetett – 1000 forint adója végül, szándékainak megfelelően, fele-fele részben Bischitz János, valamint Bischitz Zsigmond javára került beszámításra, így azok a véglegesített virilis jegyzéken 500-500 forinttal az 55. és az 56. helyen szerepeltek. A Bischitz család még a 18. században Morvaországról települt a Fejér megyei Sárbogárdra, majd az attól nem távolra eső Dunaföldvára, ahol terménykereskedelemmel (gabona, gyapjú) foglalkoztak. Salamon és Dávid egy konzorcium élén, többbedmagukkal 1861-ben vették bérbe az Esterházyak 47 000 kh összterületű ozorai uradalmát. Salamon és Dávid az egykorú nemzeti banki nyilvántartásokban milliommósként szerepeltek. Vincze 1982: 150–151., 178., Kövér 2012. 247., 259.

kétszeres beszámítása,¹⁹ a másik pedig, hogy mindenki csak egy törvényhatósági bizottságnak lehetett tagja, annak, amelyiket maga választott.²⁰ Ez utóbbi értelemszerűen a legnagyobb, több megyében, illetve törvényhatóságban vagyonnal rendelkező adófizetőket érintette.²¹ Így a 600 legnagyobb adózót tartalmazó jegyzék élen álló br. Sina Simon (14 691 forinttal) és a harmadik Batthyány Fülöp herceg (7249 forinttal) a virilis jegyzéken már nem volt megtalálható. A hatszáz lista első húsz helyezettjéből nem került fel a véglegesített virilis jegyzékre továbbiakban még az 5. gr. Széchenyi János, 9. gr. Apponyi József, a 11. Esterházy Pál herceg, valamint a 15–16. helyekről gr. Győry László, br. Bésán János. De az első húszat közvetlenül a 21. helyen követő gr. Apponyi György sem, azaz a pénzügyigazgatóság által összeállított lista első huszonegy adófizetőjéből nyolcan! (lásd 2. táblázat). A bonyhádi adóhivatal más helyen lakottakról vezetett különjegyzéke bécsi lakhellyel tüntette fel Batthyány Fülöp herceget,²² valamint az Apponyi családból Károlyt, Györgyöt, Józsefet. Gróf Apponyi Rudolf lakhelyeként London szerepelt. Az előbb említett négy Apponyi közül Károly és Rudolf Tolna megyében érvényesítette törvényhatósági virilis jogát.

¹⁹ 1870: XLII. tc. 23. §. 1. bekezdés.

²⁰ 1870: XLII. tc. 23. §. 3. bekezdés

²¹ Későbbiekben az adófizetők közül azok sem kerültek fel a virilis jegyzékre, akik választás útján jutottak a törvényhatósági bizottságba hat évre szóló mandátummal, s ezért lemondtak a virilis tagságukról. Ugyanekkor ez 1871-ben, az 1872. évi megyei virilis jegyzék összeállításánál még nem volt érvényes, mert a törvényhatósági választásokra Tolna megyében 1871. november 13-án, majd két hónappal később került sor, mint ahogy a virilis jegyzéket az állandó bizottmány közgyűlése jóváhagyta.

²² Mint az 1. táblázatban látható, Batthyány Fülöp nevéhez a 600 fős listán utólag biggyesztették oda a „hagyaték” szócskát. A herceg ugyan már egy évvel korábban, 1870 derekán elhunyt, a neve azonban az 1872. évre szóló virilis jegyzék előmunkálatainál még szóba került. A Fejér megyével határos felsőnyéki, Fürged pusztai birtokok, illetve a megye déli részén található Szálka a herceg enyingi (Fejér m.) uradalmához tartoztak. A bonyhádi kir. adóhivatal 1871. június 9-én kelt 50 forintnál nagyobb adózókról összeállított listáján Szálkánál 942 Ft adótétel szerepelt Batthyány Fülöp neve mellett. A herceg nevével sem a „hagyaték”, sem az „örökösök” kiegészítés nem olvasható.

2. táblázat

A 600 legnagyobb adózót tartalmazó megyei lista első huszonegy helyezettje, valamint a véglegesített virilis jegyzék élmezőnyébe került további személyek

Név	600 legnagyobb adózó listája (1871)			1872. évi virilis jegyzék		
	hely	adó (Ft)	település	hely	adó (Ft)	lakhely
br. Sina (Simon)*	1.	14 691	Tolna	-	-	-
Schosberger Vilmos	2.	10 841	három községben	1.	8960	Pest
hg. Batthyány Fülöp „hagyaték”**	3.	7394	Felsőnyék és Szekszárd	-	-	-
gr. Apponyi Károly	4.	6461	Hőgyész, Medina	2.	7503	Hőgyész
gr. Széchenyi János	5.	3167	Nagydorog	-	-	-
Hanzély Ferenc	6.	3048	Szentandrás pta. és Bölske	5.	3048	Bölske
Szeniczey Ferenc	7.	3002	Paks	6.	3002	Paks
Zichy Miklós	8.	2994	Gindly és Kistengelic	7.	2994	Tengelic
gr. Apponyi József	9.	2955	több községben	-	-	-
Sztankovánszky Imre	10.	2772	Kajdacs	8.	2772	Kajdacs
hg. Esterházy (Miklós)*	11.	2667	Újkurd	-	-	-
Inkey Nándor	12.	2469	Miszla	10.	2469	Rasztina
Gindly Rudolf	13.	2247	Apáti pta.	12.	2247	Apáti pta.
Dőry Lajos	14.	2057	Újdombóvár, Majsza	13.	2057	Dombóvár
gr. Győry László	15.	2036	Tápé	-	-	-
br. Bésán János	16.	1985	Apáti pta.	-	-	-
Deutsch József	17.	1940	P. Dőry	152.	170	Zomba
br. Augusz Antal	18.	1900	Fadd, Szekszárd	14.	1900	Szekszárd
Cséry és Halász	19.	1886	Újdombóvár	15.	1886	Nosztán***
Kurcz György	20.	1883	Paks, Fadd	16.	1883	Paks
gr. Apponyi György	21.	1853	Bonyhád	-	-	-

gr. Pejácsevich László	111.	256	Szárasd	3.	4553	Nasic
Dőry Frigyes	22.	1734	Újdombóvár	4.	3145	Zomba
gr. Apponyi Rudolf (Rezső)	26.	1469	Varsád	11.	2262	London
Vizsolyi Gusztáv	28.	1409	Gyönk	9.	2728	Szekszárd

* Keresztnevük nem szerepel a névjegyzéken.

** A „hagyaték” szót utólag vezették a névjegyzékre.

*** A virilis jegyzéken csak Halász Gyula szerepelt (Nosztán pta. a pusztából alakult Újdombóvár szemei község egyik pusztája volt).

III. A „tervezet” (Az először összeállított jegyzék)

A 600 adózót tartalmazó megyei összesítést felhasználva a 97 tagú szervező bizottság állította össze a virilis jegyzék tervezetét.²³ A törvényi szabályozásnak megfelelően ennek során érvényesítették az értelmiségiek kétszeres adóbeszámítását, illetve a virilis jegyzékről kihagyták azokat, akik nem a megyében éltek virilis jogukkal. Emellett kijavították – a 600 adózót tartalmazó megyei listának az 1. és 2. táblázatunkban jelzett – pontatlanságait. A 600 fős listán többször előfordulók már összesített adóösszeggel kerültek fel a virilis jegyzéktervezetre, illetve további kiegészítésekre is sor került. A 2. táblázatra tekintve látható, hogy a véglegesített virilis jegyzéken többen nagyobb adóösszeggel szerepeltek, mint a megyei nyers adóösszesítésen. E kiigazítások döntő része már ekkor, az első körös virilis jegyzék elkészítésekor megtörtént. Gróf Apponyi Károly (Bátaapáti, Izmény), illetve Rudolf (Mucsi), valamint Dőry Frigyes (Dőry) esetében ekkor adták hozzá az első összegzéskor kimaradt bonyhádi adóhivatalhoz tartozó birtokaik adótételeit.²⁴ Ezt Pejácsevich László gróf esetében is elvégezték: a Szárazdnál feltüntetett 256 forinthez hozzászámították a bonyhádi adókerületben található Patlan 2306 Ft, Dőry 163 Ft és Zomba 244 Ft adótételeit, aminek eredményeként gr. Pejácsevich László 2967 forinttal került az első körben összeállított virilis jegyzék 7. helyére. Személyénél maradvá megemlíjtjük, hogy felszólamlását követően, további 1586 forintot beszámolva került végül a virilis jegyzék 3. helyére. A szlavóniai főnemesi család sarja (1880–1883 közt horvát-szlavón bán) a konzervatív, udvarpárti br. Dőry Gábor leányával, Gabriellával kötött házassága révén vált érdekeltté Tolna megyében. Pejácsevich adóösszegébe minden bizonnyal – a törvényi előírásoknak megfelelően²⁵ – feleségének vagyona után fizetett adót is beszámolták, amint az is elképzelhető, hogy a sikeres felszólamlásának tárgya az időközben elhunyt apósának adóösszegére vonatkozott.²⁶

Ezekén felül a szervező bizottság elvégezte a 600 fős jegyzéken még üzlettársakként, adott esetben testvérekként közös adóösszeggel szereplők „nevesítését” is. A „Cséry és Halász”-ként szereplő üzlettársak részéről, egyébként

²³ Jegyzéke a Tolna megyében legtöbb államadót fizetőknek (Tervezet), MNL TML, Alispáni i. 149/1871.

²⁴ Érdekes és részben ellentétes előjelű Deutsch József „karrierje”. A bonyhádi adóhivatali listán, illetve a megyei összesített adójegyzéken is a magas, egyaránt 1940 forintnyi adóösszeggel (P. Dőry) szereplő Deutsch még az augusztusban összeállított virilis jegyzéktervezeten is 1940 Ft-tal szerepelt, igaz, utóbbin már zombai lakhellyel. A végleges virilis jegyzéken azonban már csupán a 152. helyre került. Zomba Dőry (patlan) eszmei községgel volt szomszédos.

²⁵ 1870: XLII. tc. 23. §. 2. bekezdés

²⁶ A neoabszolutizmus ideje alatt a megyefőnöki tisztséget is betöltő br. Dőry Gábor 1871. június 24-én halálozott el.

földbérlők közül Halász Gyula volt az, aki az adóösszeget nevére vállalva a virilis jegyzékre, s így a törvényhatósági bizottságba került. Hasonló volt a helyzet a szekszárdi Leopold fivérékkel.²⁷ A neveik mellett feltüntetett 196 forint adóval a szekszárdi adóhivatal listáján negyedikiek voltak a szekszárdi adózók közt, míg a 600 fős megyei névjegyzéken a 142. helyet foglalták el. Minden valószínűség szerint a fivérek 196 Ft adóját teljes egészében Leopold Sándornál vették figyelembe, s a neve mellett a későbbiekben feltüntetett 210 forinthez szükséges 14 Ft különbözetet pedig Leopold Sándor külön, saját adója tehette ki.²⁸ Ezzel az adóösszeggel a virilis jegyzéktervezeten a 115., majd a végleges virilis jegyzéken a 121. helyet foglalta el.

A szervező bizottság által ily módon összeállított 220 nevet tartalmazó virilis jegyzéket²⁹ a megyegyűlésként funkcionáló állandó bizottmány 1871. augusztus 22-ei ülésén tárgyalta. A jegyzékre vonatkozó felszólamlásokat azt követően lehetett a benyújtani. Azokat a 97 tagú szervező küldöttség szeptember 12–14. közti ülésén tárgyalta meg.

IV. Felszólamlások, valamint a véglegesített virilis jegyzék

A fennmaradt iratok szerint számos felszólamlás történt, amelyek közül egy nyilvántartás alapján végül 29 került elfogadásra, s került a második körben összeállított virilis jegyzéken átvezetésre.³⁰ Mielőtt ezekről részletesebben szólnánk, meg kell említenünk, hogy a felszólamlásokkal egyidőben, tehát szeptember első napjaiban került sor a virilis jegyzéktervezetbe felvett személyek községi előjáróságok általi visszaigazolására, miszerint az illetők élnek, s hogy a községben továbbra is vagyonnal bírnak, adót fizetnek. Ezen előjárósági iratok, jelentések szerint az első körben összeállított virilis jegyzéken felvettek közül négy személy bizonyult elhunytnak, s ily módon le is került arról: a paksi Csaba Antal, illetve az egyaránt dunaföldvári „öreg” Németh János, Totth Bognár István, valamint Kuti János, akik nyilvántartott

²⁷ Közös gazdasági tevékenységük ezekben az években elsődlegesen a borkereskedést, az italmérésre és kocsmáltatásra vonatkozó regálébérleteket, valamint a földbérleten való gazdálkodást öltelte fel, ld. Csekő 2013: 279–288.

²⁸ Ez pedig túlságosan alacsony összegként már nem kerülhetett a szekszárdi adóhivatal 50 forintnál nagyobb adózókat tartalmazó listájára.

²⁹ Póttagok ezen még nem szerepeltek.

³⁰ Tolna megyében legtöbb fejedelmi adót fizetőknek névjegyzéke, különjegyzékben feltüntetve a felszólamlók. MNL TML, Alispáni i. 149/1871.; archaizáló megnevezése ellenére ez a névjegyzék tartalmilag megegyezik a virilis jegyzéktervezettel.

adójuk nagysága alapján egyébként egyaránt az első körös lista második felében szerepeltek.³¹

A felszólamlások legnagyobb számú csoportját alkották az adójuk kétszeres beszámítását kérők, akik csak ezáltal kerültek fel a virilis jegyzékre. Felszólamlásukban általában nemcsak feltüntették, hanem a fentebb elemzett adóhivatali listáknál részletesebben, adónemenkénti bontásban is megadták a fizetett adójukat, amihez rendre az adott település bírója, elöljárósága által kiállított, s adott esetben az illetékes kir. adóhivatal által hitelesített bizonyítványt is csatoltak. A kétszeres adóbeszámítást kérők legnagyobb csoportját az egyházi személyek, református, evangélikus, illetve római katolikus lelkészek, plébánosok alkották.³² A felsőiregi plébános Komáromi István 63 Ft összadója például a következőképpen állt össze: 48 Ft 61 krajcár (xr) földadó, 8 Ft 46 xr személyes kereseti adó, 5 Ft 93 xr jövedelemadó. Adóösszegének megkétszerezésével, 126 forinttal végül a virilis listán a póttagok sorában a 6. helyre került.³³ Kutor Ferenc tótkeszi plébános esetében ezek az adatok a következők voltak: 55 Ft 20 xr földadó, 11 Ft 82 xr személyes kereseti adó, 8 Ft 24 xr jövedelemadó. Az ő esetében az a furcsa helyzet állt elő, miszerint a számadatok alapján valószínűsíthető, hogy a jövedelemadóját nem vették figyelembe, vagy elszámolták, így adójának megduplázásával csak 134 forinttal vették fel a virilis listára, amellyel Kutor Ferenc a 206. pozíciót foglalta el.³⁴ Mócsy Antal felsőiregi református lelkész elkülönítve adta meg adójának összegét, amely szerint lelkészi állása után 49 Ft 26 xr volt az adója, míg saját 2/4 telke után 25 Ft 98 xr-t kellett fizetnie az 1870. évben. Az előbbi tételek kétszeres figyelembevételével kapott összegnél valamivel kevesebb adóértékkel, 146 forinttal került Mócsy a virilis jegyzék 187. helyére.³⁵ Szintúgy csak a kétszeres adóbeszámításnak köszönhetően kerültek felszólamlásuk eredményeként a virilisták közé a szakcsi, illetve a bölcskei római katolikus lelkészek, valamint két jogvégzett nemesi származású személy, a paksi lakosú Mádi Kovács János, valamint az aulikus, Perczel nevet megtagadó, Bonyhádon lakó Bonyhád Imre.³⁶

³¹ Dunaföldvár mezőváros 1871. szeptember 5-i levele, illetve szeptember 4-én kijavított jegyzéke, ill. Paks mezőváros bírójának 1871. szeptember 5-i levele és átküldött jegyzéke, MNL TML, Alispáni i. 714/1871.

³² Az egyházi személyek s elsősorban a római katolikus egyház képviselői esetében valószínűsíthetjük, hogy az egyházi birtokok, jövedelmek (pl. plébánia birtoka) utáni adót személyüknél vették figyelembe. Vesz össze Kosján 1993: 160–161.

³³ Komáromi István 1871. szeptember 9-én kelt kérelme, valamint Felsőireg mezőváros 1871. szeptember 8-án kiállított községi bizonyítványa. MNL TML, Alispáni i. 714/1871.

³⁴ Kutor Ferenc 1871. szeptember 6-án íródott beadványa, illetve Tótkeszi község 1871. szeptember 8-i bizonyítványa. MNL TML, Alispáni i. 714/1871.

³⁵ Mócsy Antal felsőiregi református lelkész 1871. augusztus 31-i kérelme, MNL TML, Alispáni i. 714/1871.

³⁶ Bonyhád Imréről lásd Dobos 2001: 334–335.

A kétszeres adóbeszámítást kérők melletti másik csoportot az első körben összeállított virilis jegyzéken feltüntetett adóösszegük kiegészítését kérők alkották. Voltak, akiknek erre a virilis jegyzékre kerüléshez volt szükségük, de számosan voltak köztük olyanok is, akik ettől függetlenül is már biztos tagjai voltak a virilis jegyzéknek. Korábban említettük Pejácsevich László gróf esetét, aki már a felszólamlás előtt is a legelőkelőbbek közt, a jegyzék 7. helyén foglalt helyet. De részben ez volt igaz Muttnyánszky Alajos bonyhádi kir. közjegyzőre, dr. Kramolin Emil szekszárdi ügyvédre, vagy éppen Willinger Márton bonyhádi gyógyszerész-földbirtokosra is. A sikeres felszólamlások eredményeképp Muttnyánszky Alajos 156 forintról 266 forintra kiigazított adójával a 159. helyről a 91., míg dr. Kramolin Emil 161 forintról 239 forintra javított adójával a 154. helyről a 104. helyre lépett előre.³⁷ Willinger Márton esetében nem érvényesült a kétszeres adóbeszámítás, ugyanakkor adója, felszólamlása eredményeként, 142 forintról 265 forintra emelkedett, ezzel a virilis jegyzéken a 181. helyről a 92.-re lépett előre. Az itt hozott példákat fontos abból a szempontból is kiemelnünk, miszerint azok a legnagyobb adófizetők magatartásában, de legalábbis egy jelentős csoportjuknál nem az adó eltitkolása, s az abból gazdagságukra való következtetés megnehezítése, hanem épp ellenkezőleg, a fizetett adó kimutatása s nyilvánosságra hozatala volt fontos motívum, legalábbis 1871-ben.³⁸

Még a felszólamlásoknál maradván, feltétlenül szólnunk kell arról, hogy az elfogadott 29 beadvány közül hat a Forster család valamelyik tagjához kapcsolódik. A tervezetként fungáló elsőkörös virilis jegyzéken még csak egy taggal jelen lévő Forster család a felszólamlások eredményeképp a véglegesített változaton már hét taggal szerepelt! Ezzel a megyei közgyűlésbe a legtöbb tagot delegáló családdá léptek elő az egyaránt hét-hét taggal reprezentált Dőry, illetve Perczel családokkal egyetemben. A Forsterek nem rendelkeztek közel sem akkora birtokmennyiséggel és birtoknagysággal, mint például a Dőryek, vagy a korábbi évtizedekben a Perczelek. Megyebeli történetük sem tekintett vissza olyan hosszú múltra, mint az előbbieké. Így 1848-at megelőzően földtulajdonaik nagysága alapján csak Forster Benedeket tekinthetjük középbirtokosnak, akinek 800 hold kiterjedésű birtoka a györkönyi közbirtokosságban feküdt.³⁹ Azonban ez csak az egyik oka volt annak, hogy a Forster családból először csak egy került fel a virilis jegyzékre, míg a többieknek ehhez a felszólamlás utáni kiigazításra volt szüksége. A másik ok az lehetett,

³⁷ Jogtudori végzettségük után értelemszerűen adójuk kétszeresen került beszámításra.

³⁸ Ugyanakkor elképzelhető, hogy a virilizmus intézményének és a virilis lista hordozta információknak az évek hosszú során a társadalomban kifejtett - akár annak az egy-két évvel későbbi gazdasági krach és a nyomában járó kieleződő társadalmi ellentétek által felerősített - hatása a későbbiekben már adóeltitkolásra ösztönzött többeket.

³⁹ Glósz 1991: 15.

hogy a Forsterek vagyona számos esetben és több településnél „*Forster örökösök*”-ként szerepelt az adóhivatali listákon, és az örökrész után adózók nem kerültek nevesítésre. Így minden bizonnyal a listákkal dolgozók ezeket nem vették figyelembe, az ott szereplő adótételeket nem tudták visszaosztani a megfelelő személyek részére.

3. táblázat

A Forster család tagjai a 600 legnagyobb adózó listáján,
valamint az 1872. évi virilis jegyzéken

Név	600 legnagyobb adózó listája			1872. évi virilis jegyzék		
	hely	adó (Ft)	település	hely	adó (Ft)	lakhely
Forster Zsigmond	245.	117	Mórággy	156.	167	Dunaföldvár
Forster Ernő	327.	98	Györköny	175.	153	Pálfa
Forster Benő	353.	91	Györköny	58.	469	Dunaföldvár
Forster Mátyás	420.	81	Dunaföldvár			
Forster Ferenc	515.	72	Györköny	182.	149	Györköny
Forster Antal	516.	72	Györköny	205.	134	Bonyhád
Forster Elek	517.	72	Györköny			
<i>Forster örökösök</i>	<i>81.</i>	<i>368</i>	<i>Fadd</i>			
<i>Forster János örökös</i>	<i>100.</i>	<i>290</i>	<i>Paks</i>			
<i>Forster Pál örökösei</i>	<i>317.</i>	<i>100</i>	<i>Dunaföldvár</i>			
<i>Forster örökösök</i>	<i>.....</i>	<i>109</i>	<i>Szekszárd</i>			
Forster Alfréd				157.	167	Dunaföldvár
Forster Ödön				158.	167	Dunaföldvár

A családtörténet ismeretében jól beazonosíthatóvá válik, hogy a faddi, paksi és szekszárdi Forster-örökségek a család mely ágát, illetve melyik családtag leszármazottjainak tulajdonát, tulajdonrészét képezték. Így a 3. táblázatból kiderül, hogy a János-ágbéli Forster Benedek 1848 előtt 800 holdas györkönyi birtoka⁴⁰ – legalábbis az azután járó adótételek alapján – öt felnőtt fia (Ernő, Benő, Ferenc, Antal, Elek) közt oszlott meg.⁴¹ Forster Benedek Benő

⁴⁰ Ezen örökség az úrbéri megváltás után szinte teljes egészében a Hangos pusztán elterült allodiális birtokrészből állt, ami például azon az 1875. évi adójegyzékből is kitűnik, amely külön oszlopokban adta meg a Györköny, Hangos, illetve Diós (Dúzs) „adóközségekben” fizetett adót. Györköny község előljáráóságának 1875. augusztus 9-én kiállított adójegyzéke, MNL TML, Alispáni i. 1001/1874.

⁴¹ Dunaföldvári kir. adóhivatal listája az 50 forintnál nagyobb adózókról, 1871. június 7., MNL TML, Alispáni i. 714/1871.

fia neve mellett az adóhivatali lista megjegyzés rovatában kerekén 100 forintnyi összeget találunk, amely megegyezik a paksi Forster Pál örökségével.⁴² Az Antal-ágon pedig Forster Károly három fia, így Alfréd, Ödön és Zsigmond esetében pedig a nagyapjuk, Antal, valamint apjuk, Károly után a faddi, illetve szekszárdi örökség és az azután fizetett adó esett latba a virilis listára kerülésükkor. A faddi és szekszárdi örökségek kapcsán feltüntetett adóösszeg harmada, 159 forint ugyanis alig maradt el a Forster Alfréd, Ödön és Zsigmond neve mellett szereplő 167-167 Ft mellett.

V. Akik kimaradtak

Az 1872. évi Tolna megyei virilis jegyzék összeállításának fázisait áttekintve, a megszokottól némileg eltérően folytatjuk a hátralevő pár oldalon tanulmányunkat. Ezúttal nem a virilis jegyzéken szereplőkről, összetételükről szólunk még, hanem azokról, akik ugyan rendelkeztek a megfelelő adóösszeggel, a jegyzékre végül mégsem kerültek fel. A távolmaradás okai alapján négy jelentősebb csoportot, személyi kört tudunk elkülöníteni.⁴³

Más törvényhatóságban is nagy vagyonnal bíró nagybirtokosok

Tanulmányunk korábbi részénél láttuk, hogy a 600 fős megyei adólista első huszonegy legnagyobb adófizetője közül nyolcan hiányoztak végül a közgyűlésileg jóváhagyott virilis jegyzékről (lásd 2. táblázat). Sőt, ha hozzájuk vesszük a hivatkozott adólista 23. helyéről gr. Zichy Edmundot, elmondhatjuk, hogy az adólista első 25 helyéről kilencen, azaz 36% hiányzott végül a virilis jegyzékről! E kilenc személy társadalmilag jól körülhatárolható, hiszen egyaránt nagybirtokosokról, arisztokratákról van szó. Többségük családja (Esterházy, Batthyány, Széchenyi, Apponyi, Zichy) hosszú történelmi múltra tekinthetett vissza, amely fontos szerepet játszott az ország történetében, életében. Az Esterházy, illetve Apponyi családnak a 19. század második felében is hatalmas birtokai voltak a megyében, előbbi két (dombóvári, ozorai), utóbbi három uradalomra (hőgyészi, kölesdi, lengyeli) felosztva. A Batthyány-birtokterületek története szintén a 18. századra nyúlik vissza. Az akkor még szintén jelentős Festetics családi birtokok területe ugyanakkor az 1870-es évekre elolvadt: közülük a nagydorogi, illetve Földes pusztai birtoktest Festetics Júlia 1824-ben bekövetkezett halálával került a Széchenyi család

⁴² Forster Pálnak a harmadik Salamon-leánnyal, Júliával kötött házasságából született Valéria leánya, aki unokatestvéréhez, Benőhöz ment feleségül.

⁴³ Meg kell jegyeznünk, hogy 1871-ben arra példa még nem volt, ami a későbbiekben azért előfordult, hogy egyesek megválasztásuk miatt mondanak le a virilis tagságukról.

birtokába, azt István bátyja, Lajos ága örökölte meg. A több megyében elterülő Esterházy, Batthyány családi birtokok fejei értelemszerűen nem Tolna megyében érvényesítették az egy törvényhatóságra korlátozódó virilis jogukat. Ez mondható el az országos politikában korábban fontos szerepet vivő gr. Apponyi Györgyről,⁴⁴ amiképp a szintén több megyében (még Somogyban, Vasban, Zalában) tulajdonos gr. Széchenyi Jánosról is. Az előbbieknél kisebb, de így is 1600–3500 kh. nagyságú Tolna megyei birtokkal bíró gr. Győry László, br. Bésán János, valamint a Felsőíregen tulajdonos (Muth pta) gr. Zichy Edmund⁴⁵ szintén nem a megyében laktak. Lényegesen nagyobb birtokkal rendelkeztek Tolna megye határain kívül, rezidenciáikat így az ottani kastélyaikban rendezték be: Győry – Perkáta (Fejér m.), Bésán – Gic (Veszprém m.), Zichy – Sárszentmihály (Fejér m.), Árva megye. Virilis jogukat ők minden bizonnyal e megyékben érvényesítették. Mindamellettt városi vagyoni megléte esetén a virilista jogukat éppenséggel városi törvényhatóságokban is gyakorolhatták, ami a szóban szereplő kilenc személy közül leginkább br. Sina Simon esetében valószínű.⁴⁶

Az 1870–1871-ben gyakorlatba ültetett törvényi szabályozással a megyében nagybirtokkal rendelkező arisztokrácia politikai jogait nagymértékben korlátozták. Legalábbis az intézményesített megyebizottsági politizálást illetően. Ez nemcsak az 1848 előtti időkkel egybevetve, hanem még az 1860-es évekhez viszonyítva is jelentős kontrasztot mutatott: ugyanis az 1861-ben felálló, akkor csak rövid ideig, majd 1867-től folyamatosan működő állandó bizottmánynak (megyegyűlés) a fent említett arisztokraták egyaránt tagjai voltak.⁴⁷ Ennek eredményeként az arisztokrata családok tagjai a korábbiaknál jóval kisebb szerepet játszottak a megye dualizmus kori köz- és politikai életében. A vármegye irányítása, az érvényesülő politikai irányvonal meghatározása, valamint a helyi közélet ethosának alakítása így nemhogy a középbirtokos réteg privilégiuma maradt, hanem az az eddigieknél is zavartalanabban érvényesült.

⁴⁴ A hosszú életkort megért gr. Apponyi György az 1840-es években al-, majd főkancellár volt, 1861-ben királyi biztosként ő nyitotta meg az összeülő országgyűlést, s a konzervatívok, illetve a császári udvar képviselőiben fontos szerepet játszott a kiegyezés előkészítésében is.

⁴⁵ A neves felfedező, régiség- és műgyűjtő Zichy Edmundtól a felsőíregi birtokot gr. Zichy Jenő, majd Alfonz örökölte meg.

⁴⁶ Sina Simon édesapja, György előbb 1820-ban az egykor a Styrum-Lymburg család tulajdonában lévő simontornyai uradalmat, majd 1842-ben a tolnai Festetics-uradalmat vásárolta meg. Tolna és Simonmajor után 4762, míg Simontornya, Nagy- és Kisszékely és Udvari után 9929 Ft szerepelt Sina Simon neve mellett az 1871. évi adójegyzékeken.

⁴⁷ Így például több Esterházy herceg (Pál, Miklós, ifj. Pál) is tagja volt az állandó bizottmánynak. Vess össze az 1861-ben választott állandó bizottmánnyal. Ennek névsorát közli Horváth 1978: 221–224.

A virilis jegyzékre fel nem került további nagy adófizetők

A megye 600 legnagyobb adózóját tartalmazó, 1871 júniusában összeállított listán 37 olyan személy található, akinek adója elérte az évi 128 forintot, amely alapján elméletileg⁴⁸ az 1872. évi virilis névjegyzék rendes tagjai sorába kerülhetek volna. Mégis lemaradtak arról, amelynek okai sokrétűek lehetnek. Sok esetben ezeket csak valószínűsíthetjük: egy esetben haláleset, más esetben technikai ok, vagy a megyétől távoli lakhely, más törvényhatóság bizottsági tagsága, vagy akár csőd eljárás.

Köztük csak egy arisztokratát, országos főnemesi család tagját találjuk, gr. Festetics Sándort, a család tulajdonában megmaradt faddi részbirtok alapján. A 37 név között nagy számban szerepeltek a megye középirtokos családjainak, illetve azok rokonságának tagjai. Ezt a településnevek is jelzik, hiszen azok a megye fontos közbirtokosságait reprezentálták, mint Bölcske: Tahy Lajos, Salamon Géza, Nedeczky György, Fadd: Bartal János, Vadnay Rudolf, Tengelic (Gindly család): ifj. Csapó Vilmos, Gyöng: Halász Lázár, Csibrák: Jeszenszky Andor, Jeszenszky Béla,⁴⁹ Paks-Gerjen: Daróczy István, Kéty: Svastics Sándor, illetve Dóry: Dóry Gábor, Dóry Aurél, Dóry Camillo, Kohner Henrik, Gasperi Antal, Bonyhád-Börzsöny: Kardos Antal. E csoport másik fele zömében mezővárosi iparos, kereskedő rétegekből került ki, ami részben már előrevetítette a virilis jegyzéken is érvényesülő jellemzőt, a nagyobb mezővárosok, illetve igazgatási és kereskedelmi központok erőteljes reprezentációját a nem nemesek körében.

Magas adót fizető nők

A másik három csoporttól ők annyiban is különböznek, hogy a nőket nem csupán a virilizmus szabályozása, hanem a jogrend is elzárta a politikai jogok gyakorlásától. Addig, amíg a másik (férfi) csoportok tagjai a virilis jog Tolna megyében történő érvényesítése, lakhelyváltás vagy nagyobb és megfizetett adó révén éppenséggel bekerülhettek az elkövetkező években a megyei virilisek közé, a nők esetében erre nem volt esély, hiszen a dualista korszak egészét tekintve el voltak zárva a politikai jogok gyakorlásától, így a törvényhatósági bizottsági tagságtól is. Véleményünk szerint egy rövid áttekintés erejéig ezzel együtt is feltétlenül érdemes szólnunk a női adózókról.

⁴⁸ Most attól a számszaki problémától tekintünk el, hogy ezen adófizetők jegyzékre kerülésével a jóváhagyott 1872-es virilis jegyzék utolsó, 220. helyén 128 forinttal szereplő Varasdy Ferenc (Dunaföldvár), ahogy az előtte lévő harminc-harmincöt személy így lecsúszott volna arról, és a jegyzékre kerüléshez szükséges 128 Ft is érdemben megemelkedett volna, úgy 140-144 Ft értékig.

⁴⁹ Jeszenszky Bélának a csibráki közbirtokossághoz tartozó Murgán volt birtokrésze.

Ehhez az eddigi elemzéseink során alapforrásként használt 600 legnagyobb megyei adófizetőt tartalmazó listát nem tudjuk használni, hiszen az a női adózókat már nem tartalmazza. Így kénytelenek vagyunk az annak alapjául szolgáló kir. adóhivatali névjegyzékekhez fordulni, méghozzá az öt adóhivatal közül annak a háromnak névjegyzékeihez, amelyek fennmaradtak.

4. táblázat

A dunaföldvári, a szekszárdi, valamint a bonyhádi kir. adóhivatalok által 1871-ben névjegyzékbe vett azon női adófizetők, akiknek az adóösszege elégséges lett volna az 1872. évi virilis jegyzékre kerüléshez

Név	Település	Adó (1871) - Ft	
		településenként	összesen
Dunaföldvári Kir. Adóhivatal			
Tallián Pálné	Bölcske	167	445
	Paks	278	
Kornis Miklósné	Paks	335	403
	Gerjen	68	
Nedeczky Györgyné	Paks		351
Kiss Ferencné	Paks		332
Estrede Vilmosné	Paks		295
özv. Kurcz Lajosné	Györköny		278
Perlaky Vigyázó Klementina	Paks		263
özv. Boda Mihályné	Paks		211
Kornis Rózsa	Paks	127	157
	Gerjen	30	
Tóth Józsefné	Dunaföldvár		153
Wieser Johanna	Bölcske		140
Szekszárdi Kir. Adóhivatal			
Bezerédj Istvánné	Hidja pta., Jegenyés pta.		2373
Csapó Vilmosné	Dunaszentgyörgy		586
Csapó Emília	Dunaszentgyörgy		297
Parragh Ignácné	Dunaszentgyörgy		247
Segesváry Ferencné	Dunaszentgyörgy		157
Bonyhád Kir. Adóhivatal			
Zichy Júlia	Tabód pta.		529
Mühlhenz Tivadarné	Dóry		212
Szuprits Lídia	Bonyhád		204
br. Wimmersperg Mária	Bonyhád		149

A fenti táblázatban szereplő nagy női adózók összetétele jelzi, hogy az 1870-es évek elején nagyobb adóösszeg szinte csak a birtok utáni földadóra támaszkodva jöhetett létre. Többségük így nem is egyszerűen a birtokos réteghez tartozott, hanem azon belül is a középbirtokosok közé. Hiszen a Kornis, Kurcz, Vigyázó, Nedeczky, Wieser (Vizer) nevek említésekor egyaránt a paksi, bölcskei, illetve dunaszentgyörgyi közbirtokosságokban régóta birtokkal, közép-birtokkal bíró családokról szólnak, akik közül e birtokkategóriának a Kurcz és a Kornis család még az 1870-es években is minden további nélkül megfelelt. A dunaszentgyörgyi közbirtokosságból Csapó Vilmosné, illetve Csapó Emília emelendő ki. A két idős hölgy közül Csapó Vilmosné Nedeczky Hedvignél vélhetően a Nedeczky-birtok jelenik meg a fizetett adóösszegben.⁵⁰ A fennmaradt korabeli adónévjegyzéken szereplő női adózók közül messze kiemelkedik a neves reformkori politikus, Bezerédj István özvegye, egyben második neje, Bezerédj Etelka, aki férje, Bezerédj István (megh. 1856) után hátramaradt, 2000 kh-nál nagyobb, magas szinten művelt birtokán gazdálkodott. A bonyhádi adókerületből a Zichy család egy másik tagja, Zichy Júlia emelendő ki. Édesanyja, Eperjesy Julianna a kétyi közbirtokosság egyik meghatározó családjának tagja, édesapja Zichy Sándor Zala megyei birtokos.⁵¹

Akik a kétszeres adóbeszámítás miatt nem kerültek a virilisek közé

Az 1872. évi virilis jegyzéken végül 61 rendes tagnál és 2 póttagnál érvényesítették a kétszeres adóbeszámítást, enélkül közülük mindössze 17 tagnak érte volna el az adója az azon a 220. helyet érő 128 forintot, míg 44 esetben nem. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy az így kieső értelmiségiek helyett kik léphettek volna fel a jegyzékre, akkor azokat a 600 fős megyei adójegyzék 109–128 Ft közti adófizetőinek körében kereshetjük. E negyvennégy adózó közt találjuk azt a hat értelmiségit (három ügyvéd, két bíró, egy gyógyszerész) is, akiknek a duplázás nélküli adója még ebbe az intervallumba esik. Lakhely szerinti megoszlásuk kapcsán kiemelendő, hogy háromnegyedük (32 fő, 73%) a megye négy legjelentősebb mezővárosának (Szekszárd, Duna-földvár, Paks, Bonyhád) egyikében lakott. Ők jellemzően iparosok, kereskedők

⁵⁰ Nedeczky Hedvig esete annyiban is érdekes tanulmányunk szempontjából, hogy nem egyedülálló nőről van szó, hiszen férje, Csapó Vilmos (1798–1879) is élt, de láthatóan az asszony nevével szereplő adóösszeg nem került férjénél beszámításra.

Csapó Vilmos Tolna megyei birtokai után fizetett adó ugyanis fiánál, ifj. Csapó Vilmosnál – a virilis jegyzékre fel nem kerültek közt, róla már korábban volt szó – került nyilvántartásra, hiszen a birtokok kezelését húszéves korától, 1860 tájékatól ő végezte. Gaál 2009: 78–80.

⁵¹ Zichy Júlia testvére volt Zichy Mihály festőművésznek.

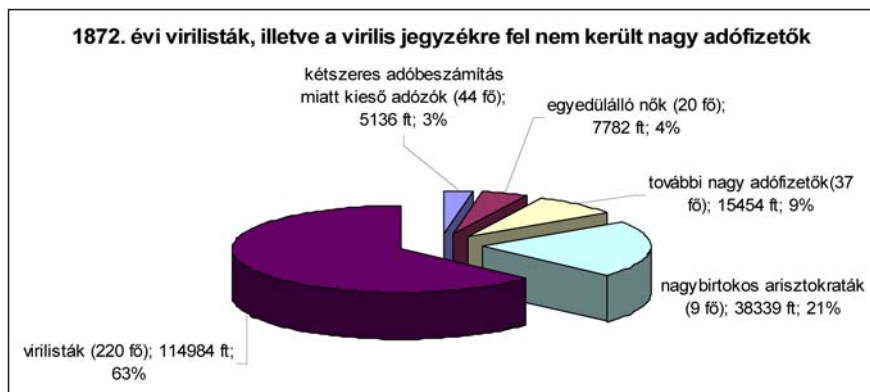
voltak, amely képet Dunaföldvár esetében a parasztgazdák, míg Szekszárdnál az értelmiség reprezentánsai színesítettek.

* * *

Ha mindezek után azt szeretnénk számszerűsíteni, hogy a virilis jegyzékre fel nem került adófizetői csoportok mögött mekkora gazdasági erő, vagyoni, jövedelmi potenciál húzódott meg, érdemes az általuk fizetett adók összegét a virilis jegyzékre felkerült 220 fő által fizetett összesített adó értékéhez viszonyítani. Az 1. ábrára tekintve láthatjuk, hogy az 1872. évi virilis jegyzéken szereplő 220 rendes tag – levonva az értelmiségiek adójának kétszerezéséből származó pluszértékeket – összesen 114 984 Ft adót fizetett. Ennek szinte pontosan egyharmadát, 38 339 forintot tesz ki a 600 fős megyei adójegyzékre felkerült azon kilenc nagybirtokos által befizetett adó összege, akik a Tolna megyei virilis jegyzékre nem vetették fel magukat. Látható, hogy esetükben jóval nagyobb az egy főre eső adó értéke (4260 Ft/fő), mint a 220 virilistára számolt átlagos adóérték (522 Ft/fő).

1. ábra

Az 1872. évi virilisták, illetve a virilis jegyzéken nem szereplő nagy adófizetők megoszlása, illetve aránya

Ugyanakkor fontos kiemelnünk, hogy a kilenc nagybirtokosnál szereplő összeg a valóságban lényegesen nagyobb lehetett, mert a 600 fős adójegyzékünk hg. Esterházy Miklós esetében csak az Újkurd esetében tüntet fel adót, míg az Esterházy-hitbizomány ozorai, illetve dombóvári uradalmainak közel 80 000 kh összkiterjedésű birtokai esetében nem. Ennek kapcsán akkor is minimálisan tízezer, de akár tizenötezer forintos adótételt feltételezhetünk, ha figyelembe vesszük, hogy az uradalom birtoktesteihez, ingatlanaihoz kapcsolódó adók egy részét a bérlők fizethették, náluk került nyilvántartásra. Az egy főre eső adót tekintve a virilis jegyzékre fel nem vett 37 adózó csoportja (418 Ft/fő), valamint az egyedülálló női adófizetők (389 Ft/fő) is elmaradnak. A legalacsonyabb átlagos adóérték értelemszerűen ahhoz a csoporthoz társul, amely

az értelmiségiek kétszeres adóbeszámítása miatt kieső 44 személyből áll (116 Ft/fő). A fizetett adó értéke alapján potenciálisan számba jöhető, ugyanakkor a virilis jegyzéken nem szereplő, arra fel nem került adófizetők összlétszáma a virilisták 220 fős személyi körének pontosan a felét teszi ki (110 fő). Az általuk fizetett adó összértéke (66 711 Ft) pedig jelentősen felülmúlja ezt (a 220 virilis által fizetett adó összegének 58%-a!), pedig mint említettük, a hg. Esterházy Miklósnál hiányolt, Esterházy-hitbizományhoz kapcsolódó adóterhek (egyeses állami adó) még meg sem jelennek ebben az összesítésben.

Források

MNL TML

IV. B. 402. b. Tolna Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek (Közgyűlési jegyzőkönyvek)

IV. B. 404. b. Tolna vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási iratok (Alispáni i.)

Hivatkozott irodalom

Cieger András 1997: 213–281. A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv XII.* 213–281.

Csekő Ernő 2003: Községek, városok helye és szerepe a polgári kori adóigazgatásban. In: *Levéltári Szemle (53.) 2.* 28–42.

Csekő Ernő 2013: A nagybérletek családi rendszerének kiépülése a szekszárdi Leopold familia esetében (1861–1920). In: Borsy Judit Borbála (szerk.): *Uradalmak térben és időben. Baranyai történelmi közlemények V.* 267–335.

Csekő Ernő 2015: Országgyűlési választások, képviselők, jelöltek. A Tolna megyei elitrétegek politikaszervező erejéről. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXVI.* 447–478.

Dobos Gyula 2001: *A Perczelek.* Szekszárd.

Gusztiné Toronyi Judit 2008: *A dualizmus kori Nógrád vármegye társadalmá a választói névjegyzékek tükrében (1886–1914). A választói elit a dualizmus kori Nógrád megyében.* PhD-disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Gaál Zsuzsanna 2009: *A dzsentri születése. A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában.* Szekszárd.

Glósz József 1991: *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében.* (A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve XVI.) Szekszárd.

Gottfried Barna 1993: Nyíregyházi virilisek 1874. és 1912. között. In: *Helytörténeti tanulmányok IX - Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványa I. Évkönyvek 9.* 141–168.

Horváth Árpád 1978: A megyei önkormányzat működése Tolnában 1848–1872. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII.* 175–234.

Kosján László 1993: A virilis jegyzékek elemzésének kérdése. In: Bán Péter – Á. Varga László (szerk.): *Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum.* Eger, 149–162.

- Kövér György 2009: Kiből lett és kiből nem lett virilista? Szabolcs megye, 1883. In: Bódy Zsombor et al. (szerk.): *Megtalálható-e múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, 282–296.
- Kövér György 2012: Budapesti milliomosok a 19. század végén. In: Uő: *A pesti city öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Budapest, 245–264.
- Veliky János 1975: A helyi politikai vezetőréteg és a virilizmus kölcsönviszonya a hajdú városokban a polgári forradalom után. In: *Hajdúsági Múzeum évkönyve 2*. 107–131.
- Vincze László 1982: Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása (Maisa 1861–1940) I. rész. In: *Agrártörténeti Szemle (24.)* 1–2. 149–183.
- Vörös Károly 1971: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.) In: *Tanulmányok Budapest múltjából 18*. 249–308.

Virilizmus és választójog

A választójogot szabályozó 1874. évi XXXIII. törvény a választói jogosultságot az életkoron túl cenzushoz kötötte, így az összeírások során keletkezett választói névjegyzékek felhasználhatóak a dualizmus korszakának társadalomtörténeti elemzéséhez. A választók nevét, életkorát, foglalkozását, választói jogcímét¹ és lakhelyét tartalmazó választói névjegyzékeken jövedelem jogcímen szereplő választókról a választójogi törvény alapján azt tudjuk, hogy legalább 105 forint adózott jövedelemmel kellett rendelkezniük ahhoz, hogy választók lehessenek, de a valódi jövedelem nagyságáról nincs információnk. Ennek feltárásához kiegészítő forrásként vizsgálhatóak meg a korszakban keletkezett virilis jegyzékek.²

A *virilizmus* fogalma a magyar társadalomtörténeti kutatásban Vörös Károly *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917.* című tanulmánykötete óta jelent meg. A *virilizmus* intézményének létrejöttét az alábbiakban így foglalja össze: „A törvényhatóságok és községek legnagyobb adófizetőinek folyamatos jegyzékbe foglalását a különböző fokú (törvényhatóság, rendezett tanácsú város, község) önkormányzati testületeket immár a polgári állam igényeinek megfelelően átszervező, kiegyezés utáni törvényalkotás, az 1870. évi 42. és az 1871. évi 18. törvénycikkek rendelték el azzal a céllal, hogy e jegyzékek szolgáljanak alapul az önkormányzatokat irányító képviselői testületekben (törvényhatósági bizottság, rendezett tanácsú városi, illetve községi képviselő-testület) ugyane törvények által a legvagyonosabb elemek számára biztosított, őket automatikusan, minden jelölés, választás kizárásával, csupán megfelelő vagyoni helyzetük, illetve az ezt kifejező állami egyenes adójuk összege alapján megillető, a testület tagságának felét jelentő tagsági helyek betöltéséhez. A politikai befolyást a legtöbb adót fizetők (értékképviselők vagy közkeletű néven virilisek, virilisták) személyükön át a vagyon számára ilyen nyersen

¹ A választói jogosultság jogcímei a következők lehettek: régi jog, földbirtok, házbirtok, jövedelem, értelmiség.

² A virilis jegyzékek az 1870. XLII. törvény alapján keletkezett összeírások, melynek 19. §-a szerint a megyei törvényhatósági bizottságokban „a bizottság áll fele részben a törvényhatóság területén legtöbb egyenes államadót fizető azon nagykorú honpolgárokból, kik országgyűlési képviselőválasztásra jogosítva vannak: hason fele részben pedig a választó közönség választottjaiból”, illetve a községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvény nyomán, melynek 34. §-a előírása szerint a községi önkormányzatok testületének is a felét a legtöbb állami egyenes adót fizető nagykorú honpolgárok alkották.

biztosító törvények meghozatala természetesen nem ment ellenkezés nélkül. (...) A virilizmus, amely ettől kezdve, egyes módosításoktól eltekintve, egészen 1945-ig rányomta bélyegét a magyar polgári önkormányzatok életére”.³

Vörös Károly kötete után egyre-másra születtek a különböző települések virilizmusáról szóló értekezések. „A virilis jegyzékek forrásértékének »felfedezése«, s a legnagyobb adófizetők kvantitatív módszerekkel történő vizsgálata mellett Vörös Károly munkássága egyben az elemzés alá vont gazdasági elit határát is kijelölte. Már a 70-es évek végétől több tanulmány született a virilis jegyzékek tükrében a különböző helyi, később megyei elitekről.⁴ Azóta társadalomtörténet-írásunk túllépett azon, hogy a virilis jegyzékek elsődleges, több esetben kizárólagos forrásául szolgáljanak a gazdasági elit kutatásához, de egy-egy város elitjének elemzéséhez – amint Tóvári Judit Miskolcra, Szakál Gyula⁵ Győrre írt munkája esetében – továbbra is a virilis jegyzékek jelölik ki a vizsgálat tárgyát képező személyek körét.”⁶ Kövér György az 1884-es szabolcsi virilis jegyzékeket vizsgálva felhívja a figyelmet arra, hogy „a jegyzék születési körülményeinek mélyebb elemzése óvatosságra int, hogy az abban szereplő adatokat akár a vagyonosodás mértékének, akár a jövedelem természetének megállapítására önmagukban alkalmasnak tekintjük. (...) Megnyugtatóan csak az szolgálhatna, ha a virilis jegyzékek, majd adóhivatali előzmények vizsgálata után mennél több eredeti adókönyv feltárására és elemzésére kerítenénk sort”.⁷

Halmos Károly monográfiájában a virilizmus intézményéről elkészült tanulmányok címeit és szerzőit összegyűjtve az alábbiakat állapította meg: „A virilizmus kapcsán a személyes képviselő jogának fogalmához járulékos elemként kapcsolódott a választójog egy különös föltételének, az adócenzusnak a fogalma. A magyar jog a virilizmus megnevezése alatt e két fogalmat összekapcsolta. A köznyelv idővel a szóalakra jelentésként a járulékos elemet kötötte – így határozták meg a nyelvvédők a virilista szót még az intézmény fennállásának idején »legtöbb adót fizető«-ként, nagyadózóként. Társadalomtörténet-írásunk a járulékos elemet tette vizsgálat tárgyává”⁸.

Nógrád megyei vonatkozású viriliskutatás Kosján László vizsgálata, aki az 1873 és 1916 évek közötti törvényhatósági virilis listákat elemezve megállapította, hogy „a legnagyobb adófizetők között jelentős szerkezeti átalakulásról nem beszélhetünk. A földbirtokosok nagy arányban megmaradnak a nógrádi megyei virilis jegyzékeken. A tendenciák az 1910-es évekre teljesednek ki, s a

³ Vörös 1979: 7–8.

⁴ Gyáni 1977; M. Tóvári 1980; Bérdi 1977; Kosján 1987.

⁵ Tóvári 1997; Szakál 2002.

⁶ Csekő 2003: 198.

⁷ Kövér 2010: 295.

⁸ Halmos 2006: 168.

szerkezet elmozdulása tapasztalható a polgári fejlődés irányába. A történelem menete azonban nem kedvezett a folyamat kiteljesedésének, s így nem tudhatjuk meg, hogy az ígéretesen kibontakozó losonci, illetve salgótarjáni polgári átalakulás milyen további gazdasági, társadalmi és tudati átalakuláshoz vezetett volna, illetve felbontotta volna-e a nagybirtok dominanciáját”.⁹

A virilizmus intézménye a települések legtöbb adót fizetőinek vagyonuk révén automatikusan biztosította a képviselő-testületi tagságot, és ezzel együtt helyi befolyásukat. Az 1870–71-es törvényalkotás a férfiak számára adta csak meg a képviselői jogot, míg az 1886. évi XXII. – a második községi – törvényben leírtak szerint¹⁰ már nők is tagjai lehettek a képviselő-testületnek.

Tanulmányomban azt a választójoggal rendelkező választót, aki virilisként megyei törvényhatósági vagy községi képviselő-testületi tag is volt, választóvirilisként neveztem el, és az országos, illetve helyi politikában a közeleti részvételre lehetőséget kapó elitként szeretném bemutatni.

A vizsgálat egyrészt lehetőséget ad a virilis listán is szereplő választók vagyoni helyzetének a feltárására. Amennyiben a választói névjegyzéken jövedelem jogcímen nyer besorolást az adott választó, akkor virilisként az adójának nagysága a jövedelmi viszonyairól is árulkodik.

Másrészt megtudhatjuk a két csoport közös metszetéből azt is, hogy milyen foglalkozású és választói jogcímű személyek alkották Nógrád vármegye közeleti elitjét. A törvényhatósági és a képviselő-testületi listák feldolgozásával választ kapunk arra is, hogy a területi elhelyezkedés mennyire befolyásolta a legtöbb adót fizetők foglalkozási szerkezetét.

Első megközelítésként az 1886. és az 1892. évre felvett országgyűlési választói névjegyzékhez a Nógrád vármegyei legtöbb adót fizető bizottsági tagoknak az 1887. évre összeállított névjegyzékét, valamint az 1891. évre érvényes névjegyzékét társítottam.

Amikor az időmetszetekhez kapcsolódóan mutatom be a választóviriliseket, akkor 1886. és 1892. évi csoportoknak nevezem azokat.

Az 1900-as népszámlálás által kialakított foglalkozási besorolásokat alapul véve, az alábbi táblázat szerint rendszereztem az 1886. és 1892. évi nógrádi választókat.

⁹ Kosján 1987: 304.

¹⁰ 1886. XXII. törvény 32. §-a szerint: „A képviselő-testület felerészben a legtöbb egyenes államadót fizető községi lakos vagy nagykorú birtokosból, illetőleg a község területén fekvő vagyonuk után legtöbb adót fizető nagykorú hajadon, özvegy, vagy törvényesen elvált nők s jogi személyek meghatalmazottjaiból, kiskorúak gyámjaiból és gondnokság alatt állók gondnokaiából, hason felerészben pedig a választó közönségválasztottaiból és azokon kívül még az állásuknál fogva szavazati joggal bíró előjárósági tagokból áll.”

1. táblázat

Nógrád vármegye választóinak foglalkozási szerkezete az 1886. és 1892. évben

Sor- szám	Főszektor	Foglalkozási viszony	1886. év (fő)	1892. év (fő)	Változás %
1.	Őstermelés	Földbirtokos	232	321	+38
		Kisbirtokos	9.637	10.205	+6
		Gazdasági tisztviselő	66	78	+18
		Összesen:	9.935	10.604	+7
2.	Bányászat, kohászat	Tisztviselő	66	78	+18
		Művezető, elő- és szakmunkások	7	4	-43
		Segédszemélyzet	-	-	-
		Összesen:	73	82	+12
3.	Ipar	Tisztviselő	33	19	-42
		Önálló iparos	846	857	+1
		Segédszemélyzet	3	1	-67
		Összesen:	882	877	-1
4.	Kereskedelem, hitel	Önálló kereskedő	447	438	-2
		Tisztviselők	12	24	+200
		Egyéb	22	15	-32
		Összesen:	481	477	-1
5.	Közlekedés	Tisztviselő és díjnok	77	59	-23
		Segédszemélyzet	-	-	-
		Összesen:	77	59	-23
6.	Közszolgálat és szabadfoglalkozás	Törvényhozási és közigazgatási tisztviselők	243	232	-5
		Igazságszolgáltatás	100	98	-2
		Egyházi szolgálat	164	163	-1
		Tanügy	251	247	-2
		Közegészségügy	52	63	+21
		Irodalom és művészet	10	7	-30
		Egyéb	79	61	-23
		Összesen:	899	871	-3
7.	Egyéb	Házbirtokos	180	108	-40
		Magánzó	22	35	+59
		Összesen:	202	143	-30
		Mindösszesen:	12.549	13.087	+4

Elmondhatjuk, hogy Nógrád vármegyében 1886-ban és 1892-ben is az őstermelésben dolgozott a választók döntő többsége, arányait tekintve a 80%-a. A szektoron belül is a kisbirtokosok csoportjába besorolt, a választói névjegyzéken földész és földműves megnevezésekkel megjelenő választók voltak azok, akik 95% feletti arányukkal uralják ezt az ágazatot.

Az 1886. és 1892. évi Nógrád vármegyei választók után most szeretném megvizsgálni ugyanezen évek megyei választójoggal rendelkező, legtöbb egyenes állami adót fizetőit – a megyei választóviriliseket.

A póttagokkal együtt 208 virilis tagot számlált a megyei törvényhatósági bizottság.¹¹ Összehasonlítva a két év névsorát, azt tapasztaljuk, hogy 122-en szerepeltek a bizottság mindkét listáján.

A névsorokat a választókkal összevetve pedig 1886-ban 159-en találhatóak meg a nógrádi választói névjegyzékeken, 1892-ben pedig ennél kevesebben, 143-an. Mivel a választói jogosultság cenzusa jóval alacsonyabb, mint amennyivel az egyenes adó nagysága alapján be lehetett kerülni a törvényhatósági bizottságba, így valószínű, hogy a választói névjegyzékről hiányzó virilisek más megyében vetették fel magukat a választók közé.

A választóvirilisekről a választói névjegyzékek alapján tehát tudjuk, hogy milyen jogon voltak választók és mi a foglalkozásuk.

A jogosultsági megoszlást az alábbi táblázatban foglaltam össze.

2. táblázat

A Nógrád vármegyei választóvirilisek jogosultsági megoszlása az 1886. és 1892. évben

Jogosultság	1886. év		1892. év	
	fő	%	fő	%
Régi jog	43	27	23	16
Földbirtok	64	40	67	47
Házbirtok	6	4	3	2
Jövedelem	24	15	25	17,5
Értelmiség	22	14	25	17,5
Összesen:	159	100	143	100

A választóvirilisek között a legnagyobb arányt mindkét évben a földbirtok jog képviseli.

Őket követik a régi jogon¹² választók. Az 1886. évben régi jogon választó törvényhatósági bizottsági tagok közül 6 választóvirilis nem ezt a jogosultságot

¹¹ MNL NML IV. 404.

¹² Az 1874. évi XXXIII. törvény a választói jogát meghagyta mindazoknak, akik az 1848: V. és az erdélyi 1848: II. törvénycikkek értelmében a régi jogosultság alapján az 1848. évtől 1872. évig bezárólag készített országgyűlési választói névjegyzékek valamelyikében bennfoglaltak.

jelöli meg az 1892. évben. A földbirtok utáni jövedelem 5 esetben lép a régi jog helyébe, és Ujhelyi Boldizsár Balassagyarmatról 1886-ban foglalkozása szerint földbirtokos, 1892-re mint királyi táblabíró már az értelmiségi kategóriában szerepel.

A jövedelem szerint választók csak 15–17%-os arányban szerepelnek a megyei virilisek között a vizsgált időszakban. Hozzájuk hasonló az értelmiségi jogon választók részesedése a választóvirilisek között.

A foglalkozás tekintetében a megyei választóvirilisek az előbb is bemutatott hét szektoros felosztásban az alábbiak szerint oszlanak meg.

3. táblázat

A Nógrád vármegyei választóvirilisek foglalkozási szerkezete az 1886. és 1892. évben

Szektor	1886. év	1892. év
Őstermelés	115	92
Kohászat, bányászat	0	0
Ipar	1	4
Kereskedelem, hitel	17	11
Közlekedés	0	0
Közszolgálat és szabadfoglalkozás	26	34
Egyéb	4	2
Összesen:	163	143

Az őstermelésben találjuk a megyei választóvirilisek több mint kétharmadát. Ők a nagy- és földbirtokosok, akik birtokuk utáni jelentős jövedelmük alapján lesznek tagjai a törvényhatósági bizottságnak.

A közszolgálat és szabadfoglalkozás lesz a következő népesebb csoport, ahol a tisztviselőket és ügyvédek találjuk nagy számban. Kétszeres adóbeszámítással az 1886. évben 25-en, 1892-ben 42-en rendelkeztek a választóvirilisek közül. A legtöbb esetben ügyvédi, illetve lelkészi oklevél adta az alapját a kétszeres adószámításnak. 1886-ban 15, 1892-ben 21 ügyvédi végzettség és 7, illetve 5 lelkészi oklevél szerepel a jegyzékeken.

A megyei törvényhatósági bizottságban a kereskedők 1892-re kisebb számban képviseltetik magukat, mint 1886-ban. Kosján László a Nógrád vármegyei kereskedő virilisekről azt állapította meg, hogy az 1870–80-as években jellemzően terménykereskedők találhatók a listákon. Számuk azonban egyre fogy. Két okot jelöl meg erre a szerző. Egyrészt jövedelmük nem elégséges

laltatnak. A választói névjegyzéken a jogosultság megnevezésénél ebben az esetben a „régí jog” kategóriánév szerepel.

ahhoz, hogy tartósan a virilisek között maradjanak. Másrészt azok, akik képesek nagyobb vagyont felhalmozni, azt földbirtokba fektetik, és később mint földbirtokosok szerepelnek a virilisek között, bár a kereskedést sem hagyják abba.¹³

A választóvirilisek között az 1886. évben 16 kereskedőt láthatunk a megyei listán. 1892-re számuk 8 főre csökken. Az 1892. évi kereskedők közül öten vannak azok, akik az 1886. évi listán is szereplő választóvirilisek¹⁴ voltak. Mindannyian balassagyarmati illetékességűek. Az 1886-os listáról lemaradt kereskedőkből hárman¹⁵ az 1892. évi választói névjegyzéken háztulajdonosként jelennek meg. Az ipari szektor a választóvirilisek esetében láthatóan alulreprezentált. Az 1892. évre az iparban dolgozók létszáma 4 főre emelkedik. Bolváry Zahn Dénes és István, zlatnói üvegyárosok, Deutsch Károly losoncugári gőzmalmos és elsőként az önálló iparosok közül Oláh Alajos ecsegi mészáros 374 forintos adóbeszámítással.

A két évet vizsgálva a virilis joghoz jutást jelentő egyenes adó átlagos nagyságáról és foglalkozásokról a jogosultság tekintetében az alábbiakat állapíthatjuk meg.

4. táblázat

Nógrád vármegye választóviriliseinek jogosultsága és adóátlaga az 1886. és 1892. évben

Jogosultság	1886.		1892.	
	Foglalkozási viszony	Adóátlag (Ft)	Foglalkozási viszony	Adóátlag (Ft)
Régi jog	38 földbirtokos 4 nagybirtokos 1 ügyvéd	835	14 földbirtokos 4 nagybirtokos 2 bíró 1 főispán 1 alispán	11375
Földbirtok	49 földbirtokos 11 nagybirtokos 1 kereskedő 1 haszonbérlő 1 ügyvéd 1 lelkész	899	50 földbirtokos 9 nagybirtokos 2 kereskedő 1 bérlő 2 ügyvéd 1 főszolgabíró 1 mészáros 1 földműves	814

¹³ Kosján 1987: 300.

¹⁴ Aninger László, Berczell Lipót, Elfer Ede, Felsenburg Tivadar és Streisinger Lipót választóvirilisek.

¹⁵ Felsenburg Mór, Rónai Ignác és Unger Sándor választóvirilisek.

Jogosultság	1886.		1892.	
	Foglalkozási viszony	Adóátlag (Ft)	Foglalkozási viszony	Adóátlag (Ft)
Házbirtok	2 magánzó 4 kereskedő	433	1 magánzó 1 kereskedő 1 háztulajdonos	510
Jövedelem	7 földbirtokos 2 birtokbérlő 2 magánzó 1 közjegyző 11 kereskedő 1 szállodatulajdonos	442	8 földbirtokos 2 bérlő 1 építész 4 tisztviselő 1 ügyvéd 1 lelkész 2 gyáros 6 kereskedő	786
Értelmiség	5 földbirtokos 7 lelkész 5 ügyvéd 2 gyógyszerész 1 gyárigazgató 1 orvos 1 kir. közjegyző	243	5 földbirtokos 6 tisztviselő 7 ügyvéd 1 gőzmalmos 4 lelkész 1 orvos 1 gyógyszerész	465

A kétszeres adóbeszámítás legtöbbször az értelmiségi jogon választóknál fordult elő, 1886-ban 15, 1892-ben 17 esetben, de a házbirtok kategória kivételével néhány esetben mindenhol találkozunk vele. Az 1892. évi földbirtokos jogcímen választó viriliscsoportnál például 67 választóból 12 személynél kétszeresen veszik figyelembe az adóösszeget.

Az átlagolt adatokból látszik, hogy a legtöbb adót fizetők csoportját a régi jog és földbirtok alapján választójoggal rendelkezők alkotják. Ebben a kategóriában találjuk mindkét évben a nagybirtokosok és földbirtokosok közel 90%-át, akik szinte ki is töltik ezt a két kategóriát. Nem hiányzik a földbirtokosság a jövedelem és értelmiség alapján választójoggal rendelkező virilisek közül sem, de itt már kisebb arányban szerepelnek természetesen.

Az 1892. évben a jövedelem kategóriában az 1886. évihez képest igen magas adóátlagot látunk. Ez a kiemelkedő összeg annak köszönhető, hogy a megyei virilis lista második helyén szereplő Dr. Pulszky Ágoston egyetemi tanár választóként földbirtokos foglalkozást jelölt meg, de a választói jogcímként a jövedelem kategóriát. A választói névjegyzéken számos olyan szereplő is van, aki több kategóriának is megfelelt vagyona vagy képzettsége révén. Egyéni döntésen alapult, hogy ki melyik választójogi kategóriába soroltatta magát. Ebben nagy szerepet játszott az egyéni szubjektivitás, és presztízsszemponctok is befolyásolták a döntést. Mivel vizsgálatomban a jövedelem alapján választói joggal rendelkezők vagyoni háttéréről szeretnék pontosabb

információt kapni, ezért a jövedelem jogcímen választó virilisek adóját néztem meg személyenként.

5. táblázat

Nógrád vármegye jövedelem alapján választó virilisei, 1886. év

Név	Foglalkozási viszony	Lakhely	Kerület	Adó (Ft)
Streisinger Lipót	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	1429
Sacher Vilmos	kereskedő	Losonc	losonci	1225
Deutsch Adolf	földbirtokos	Szécsény	szécsényi	881
Weisenbacher András	kereskedő	Salgótarján	füleki	719
Ungár Rudolf	kereskedő	Losonc	losonci	705
Házenfeld Benjámín	földbirtokos	Szirák	sziráki	617
Heks József	magánzó	Losonc	losonci	466
Grottner János	földbirtokos	Losonc	losonci	456
Berczell Lipót	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	377
Simli József	birtokbérlő	Diósjenő	nógrádi	360
Alk György	magánzó	Losonc	losonci	345
Kóhn Vilmos	földbirtokos	Nógrád	nógrádi	316
Serli Antal id.	földbirtokos	Losonc	losonci	316
Felsenburg Tivadar	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	306
Szakall Barna	földbirtokos	Losonc	losonci	298
Ruszinkó Antal	birtokbérlő	Szécsény	szécsényi	247
Klamarik Danó	szállodatulajdonos	Losonc	losonci	235
Elfer Ede	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	232
Feledi Henrik	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	213
Gazdik Lajos	földbirtokos	Balassagyarmat	balassagyarmati	211
Szláv Lajos	kereskedő	Losonc	losonci	195
Kis Jakab póttag	kereskedő	Kékkő	balassagyarmati	194
Weisz Salamon póttag	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	185
Sztranyavszky Géza*	kir. közjegyző	Balassagyarmat	balassagyarmati	133

* kétszeres adószámítású választóvirilis

Nógrád vármegye jövedelem alapján választó virilisei, 1892. év

Név	Foglalkozási viszony	Lakhely	Kerület	Adó (Ft)
Dr. Pulszky Ágoston*	földbirtokos	Szécsény	szécsényi	4932
Streisinger Lipót	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	3078
Berczell Lipót	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	1580
Felsenburg Tivadar	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	1090
Hoffmann Dávid	bérlő	Bánk	nógrádi	1053
Deutsch Adolf	földbirtokos	Szécsény	szécsényi	773
Kuchinka István	földbirtokos	Málnapatak	füleki	691
Seidner Mór	kereskedő	Salgótarján	füleki	598
Pick József	bérlő	Szécsény	szécsényi	492
Glósz Sámuel	földbirtokos	Felfalu	szécsényi	449
Bolváry Zahn Dénes	gyáros	Zlatnó	füleki	434
Bolváry Zahn István	gyáros	Zlatnó	füleki	434
Balás József*	ügyvéd	Balassagyarmat	balassagyarmati	427
Ungár Rudolf	kereskedő	Losonc	losonci	440
Klein Soma	vásárbérlő	Losonc	losonci	407
Pongrácz György*	árv. elnök	Balassagyarmat	balassagyarmati	394
Elheniczky Flóris	földbirtokos	Balassagyarmat	balassagyarmati	368
Holéczy Gusztáv	földbirtokos	Salgótarján	füleki	341
Zahoránszky Pál	földbirtokos	Málnapatak	füleki	335
Ruszinkó Antal	földbirtokos	Szécsény	szécsényi	320
Karlik János	építész	Balassagyarmat	balassagyarmati	315
Baintner Ottó*	vármegyei pénztárnok	Balassagyarmat	balassagyarmati	216
Pajor István*	ny. árv. elnök	Balassagyarmat	balassagyarmati	175
Herman Kálmán*	okleveles erdész	Losonc	losonci	157
Borbás Géza*	lelkész	Vilke	losonci	151

* kétszeres adószámítású választóvirilis

1886-ban 24 fő, 1892-ben 25 választóvirilis volt jövedelem jogcímen választó.

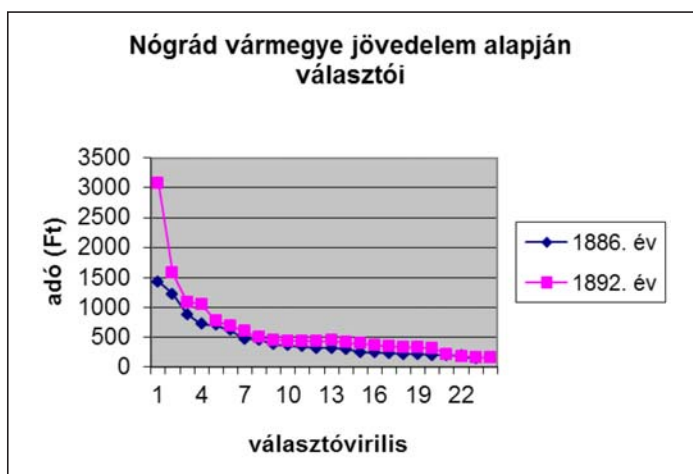
Ebből 1886-ban 7 földbirtokos és 11 kereskedő adja a csoport túlnyomó részét. 1892-ben megfordul a helyzet. A földbirtokosok 8 fővel képviseltetik magukat a listán, míg a kereskedők már csak 5-en maradnak.

A többi választóvirilist vizsgálva igen változatos foglalkozások jelennek meg az 1892. évi listán. Bérlők, tisztviselők, gyárosok egyaránt megtalálhatóak egy-egy építész, ügyvéd és lelkész mellett.

A jövedelem jogcímen választók adónagyságát a két évre vonatkozóan grafikonon hasonlítottam össze. (Pulszky Ágoston kiugróan magas adóját az 1892. évben nem vettem fel az adatok közé, hogy a két év értékei ne mosódjanak össze.)

1. grafikon

Nógrád vármegye jövedelem alapján választó virilisei az 1886. és 1892. évben

A grafikonon is jól látszik, hogy az 1892-es év adójövedelmei jóval felette vannak az 1886. évinek. Mindkét évben (természetesen 1892-ben Pulszky Ágoston után) Streisinger Lipót vezeti a listát, de fizetett adója megduplázódik 1892-re. Az adatokból tehát vagyonosodásra, anyagi gyarapodásra következtethetünk. A két év megyei választóviriliseit összehasonlítva 70-en hiányoznak az 1892-es törvényhatósági listáról. Ezek több mint 70%-át az őstermelés szektorából jövedelmet szerző választóvirilisek teszik ki. Ebből 5 nagybirtokos és 45 földbirtokos.

A megyei virilisek után községi szinten is szerettem volna megvizsgálni a választók jövedelmi viszonyait a virilis listák tükrében. Ezt azért is fontosnak tartom, hogy a megyei választóvirilisek megismerése után a községi önkormányzatokban szerepet vállaló személyek választói jogosultsága és foglalkozása leírható legyen, és rávilágítson a két listán megfigyelhető különbségekre vagy hasonlóságokra.

Balassagyarmat ekkor a városiasodás útját járó, a rendezett tanácsú város rangjáért folyamatosan küzdelmet folytató település, de megyeszékhelyi státusza ellenére (egészen 1923-ig) csak nagyközség.

A balassagyarmati virilis lista¹⁶ a levéltári iratokban megtalálható. Ez a forrás annyiban jelent bővebb információt a korabeli sajtóban közölt virilis névsorhoz képest, hogy itt az adó nagyságát is tudjuk. (Losonc esetében csak a helyi sajtóból tudtam tájékozódni a virilisek kilétéről, és ebben nem tudósítanak a fizetendő adó nagyságáról.)

A településen 1886-ban 652 választót találunk, ebből 375-en választanak jövedelem jogcímen. Ez a létszám a választóknak az 58%-a. 1892-ben már csak 511 választója van Balassagyarmatnak, és ebből 308-an jövedelem szerint választók. Ez kicsivel, mindössze 2%-kal magasabb arányt mutat, mint az 1886-os évben.

Az 1886. évben 23, 1892-ben 24 legtöbb adót fizetőt találunk a képviselő-testületben, akikből mindkét évben 16-an szerepelnek az országgyűlési választói névjegyzéken. A balassagyarmati jegyzéken található adó mellett a megyei virilisek listáján is szereplő balassagyarmati választóvirilisek megyei adóösszegét tüntettem fel a táblázatban. A kétszeresen számított adók esetében itt is csak a felét vettem fel az adatok közé.

Most nézzük meg, hogy kik voltak Balassagyarmat választóvirilisei az 1886. és 1892. években.

7. táblázat

A balassagyarmati választóvirilisek, 1886. év

Név	Foglalkozási viszony	Jogosultság	Adó (Ft)	Megyei adó (Ft)
Farkas Ferenc*	ügyvéd	értelmiségi	132	181
Szilágyi Mór*	ügyvéd	értelmiségi	151	127
Kövy Tivadar*	ügyvéd	értelmiségi	220	223
Havas Gyula*	gyógyszerész	értelmiségi	260	261
Sugár Mór	gyógyszerész	értelmiségi	284	-
Grünbaum Henrik	ügyvéd	értelmiségi	332	-
Elfer Ede id.	kereskedő	jövedelem	233	232
Sztranyavszky Géza*	körjegyző	jövedelem	263	133
Berczek Lipót	kereskedő	jövedelem	359	377
Felsenburg Tivadar	kereskedő	jövedelem	359	306
Schleisinger Károly	mészáros	jövedelem	410	-
Baintner Ottó	megyei tisztviselő	jövedelem	451	-
Herczfeld László	háztulajdonos	jövedelem	475	-
Streisinger Lipót	bérlő	jövedelem	584	1429

¹⁶ MNL NML V. 41.; MNL NML V. 71.

Név	Foglalkozási viszony	Jogosultság	Adó (Ft)	Megyei adó (Ft)
Schwartz Samu	bérlő	jövedelem	854	-
Aninger László	kereskedő	földbirtok	363	351

* A virilis listán kétszeres adószámítással szereplő választóvirilis

8. táblázat

A balassagyarmati választóvirilisek, 1892. év

Név	Foglalkozási viszony	Jogosultság	Adó (Ft)	Megyei adó (Ft)
Grünbaum Henrik*	ügyvéd	értelmiségi	162	162
Kövy Tivadar*	ügyvéd	értelmiségi	224	224
Sztranyavszky Géza*	kir. körjegyző	értelmiségi	280	280
Weisz Ábrahám	háztulajdonos	házbirtok	370	-
Elfer Ede id.	háztulajdonos	házbirtok	655	773
Balás József*	ügyvéd	jövedelem	166	427
Baintner Ottó*	m. pénztáros	jövedelem	216	216
Karlik János	építész	jövedelem	315	315
Kondor József	gabonakereskedő	jövedelem	318	-
Doman Izsák	mészáros	jövedelem	321	-
Doman Mayer	mészáros	jövedelem	321	-
Schwarz Samu	bérlő	jövedelem	360	-
Schlésinger Károly	mészáros	jövedelem	391	-
Schmidt Samu	birtokos	jövedelem	456	-
Berczel Lipót	kereskedő	jövedelem	543	1580
Felsenburg Tivadar	kereskedő	jövedelem	1090	1090

* A virilis listán kétszeres adószámítással szereplő választóvirilis

Az 1886. évben 10 balassagyarmati képviselő-testületi virilis található meg a megyei törvényhatósági listán is, 1892-ben pedig 9 fő megyei választóvirilis is. Az adónagyságokat illetően látunk különbségeket a két lista adatai között. A megyei lista magasabb jövedelmei annak tudhatók be, hogy itt az egész megye területén szerzett jövedelmet vették figyelembe, nem csak a Balassagyarmaton szerzettet.

Mindkét évben a virilisek több mint a fele jövedelem alapján volt választó. Az ügyvédek, tisztviselők és kereskedők mellett itt már megjelennek az önálló iparosok is. A balassagyarmati képviselők között Aninger László az egyetlen 1886-ban, aki földbirtok jogosultság szerint lesz választó. Rajta kívül

nem találunk földbirtok vagy régi jogon választót egyik évben sem a balassagyarmati választóvirilisek között.

Ha az adónagyságot nézzük, 1886-ban 358 forintos átlagos adót regisztráltak az egy földbirtok, 6 értelmiségi és 9 jövedelem alapján választó virilisnél. A listát két bérlő, Schwartz Samu és Streisinger Lipót vezeti 854 és 584 forinttal. Érdekeség, hogy Schwartz Samu 1892-ben már csak 360 forintos adót mondhat magáénak, míg Streisinger Lipótot már nem találjuk a virilisek között.

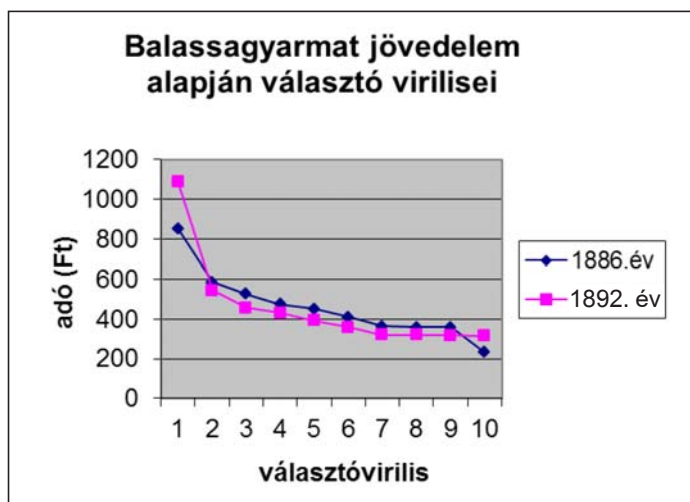
1892-ben az átlagos adónagyság 387 forint. Felsenburg Tivadar kereskedő és Elfer Ede háztulajdonos lesz a két listavezető 1090 és 655 forintos adójukkal.

1886-ban Felsenburg Tivadar 359 forint adót mondhatott magáénak, Elfer Ede pedig csak utolsó helyen volt 233 forint adóval. Az öt év alatt jelentős anyagi gyarapodás áll a két virilis mögött.

A két év jövedelem alapján választóinak összehasonlításakor az alábbi képet kapjuk.

2. grafikon

Balassagyarmat jövedelem alapján választó virilisei az 1886. és 1892. évben

A két év jövedelem alapján választóinak adóját összehasonlítva azt tapasztaltam, hogy nagyságrendileg nincs olyan jelentős eltérés, mint a megyei virilisek esetében. Az 1886. év legkisebb adója összegében még meg is haladja az 1892. évit.

A balassagyarmati központ nélkül a választókerületben a földbirtok jog szerint választók aránya meghaladja a 85%-ot. Ugyanez a jogcím Balassagyarmaton mindkét évben 5-7% körül mozog. Így nem meglepő, hogy a

balassagyarmati választóvirilisek között nem találunk régi jog és – egy kivételtől eltekintve – földbirtok jogon választó virilist.

Ha összehasonlítjuk a Balassagyarmaton és a balassagyarmati kerületben a választói jogosultságokat, akkor azt tapasztaljuk, hogy mindkét évben a kerületben jövedelem alapján választóknak a közel 80%-a Balassagyarmaton él.

9. táblázat

Balassagyarmat és a balassagyarmati kerület választóinak jogosultsági megoszlása

Sor- szám	Jogosultság	1886. év		1892. év	
		Balassa- gyarmati választók	Balassa- gyarmati kerület választói	Balassa- gyarmati választók	Balassa- gyarmati kerület választói
1.	Régi jog	20	68	1	35
2.	Földbirtok	108	1461	70	1335
3.	Házbirtok	80	80	54	54
4.	Jövedelem	375	486	308	397
5.	Értelmiség	69	142	69	141
	Összesen:	652	2237	502	1962

A megyeszékhely után most nézzük meg a megye egyetlen rendezett tanácsú városának, Losoncnak a választók és virilisek viszonylatában jellemző képét.

Losoncon 1886-ban 34 legtöbb adót fizető¹⁷ találunk a képviselő-testületben, akikből 26-an választók városukban, tehát a 76%-uk.

1891 decemberében Losonc város egyesült Losonc-Tugárral és Losonc-Kisfaluval,¹⁸ melynek következtében a városi képviselő-testület 48 főről 74 főre növekszik. Így 1892-ben 37 legtöbb adót fizető tagot¹⁹ ismerünk a losonci képviselő-testületben, valamint a 15 póttagot, tehát összesen 52 fővel számolhatunk.

A város virilisei közül a választói névjegyzéken 31-en szerepelnek. Az 1886. évihez képest jóval alacsonyabb arány (60%) azzal magyarázható, hogy 4 jogi személy²⁰ mellett (Nógrád megyei Népbank, Losonci Takaré- és Hitel-

¹⁷ Losoncz és Vidéke, 1886. 12. 05.

¹⁸ Losoncz és Vidéke, 1891. 12. 06.

¹⁹ Losoncz és Vidéke, 1891. 12. 06.

²⁰ Az 1886. évi XXII. községi törvény fogalmazta meg a jogi személyeknek közvetett módon történő képviseletét. (32. §)

bank, Református Egyház, Kármán Társulat²¹) 5 özvegyi jogon megnevezett hölgyet találunk a virilisek között ebben az évben.

A megyei és a balassagyarmati választóvirilisekhez hasonlóan itt is *-gal jelöltem a kétszeres adószámítással rendelkező választóviriliseket, ahol a megyei lista alapján adatokat találtam.

10. táblázat

Losonc választóvirilisei, 1886. év

Név	Foglalkozási viszony	Jogosultság	Magyei adó (Ft)
Kirchner Dávid	gyógyszerész	értelmiség	-
Kovács Ferenc*	királyi körjegyző	értelmiség	195
Illés Lajos	református lelkész	értelmiség	-
Doleschall Soma	mérnök	értelmiség	278
Gellén Endre	ügyvéd	értelmiség	327
Wagner Endre	ügyvéd	értelmiség	-
Zelenka Gyula	ügyvéd	értelmiség	-
Battik Elek	birtokos	földbirtok	461
Gömöry Pál	házbirtokos	házbirtok	-
Ungár Sándor	háztulajdonos	házbirtok	601
Better Márkus	bérlő	jövedelem	-
Grittner János	bérlő	jövedelem	456
Martinyi Pál	bérlő	jövedelem	-
Andrejcsik Román	gőzmalom tiszt	jövedelem	-
Deutsch Nátán	kereskedő	jövedelem	-
Hammermüller Ignác	kereskedő	jövedelem	-
Heksch József	kereskedő	jövedelem	466
Kohn Adolf	kereskedő	jövedelem	-
Popper Mór	kereskedő	jövedelem	-
Popper Mór	kereskedő	jövedelem	-
Ungár Rudolf	kereskedő	jövedelem	705
Wankovics Danó	kereskedő	jövedelem	-
Hercz Adolf id.	szabó	jövedelem	-
Hoffmann Gábor	szabó	jövedelem	-
Klamárik Danó	vendéglős	jövedelem	235
Petyko Imre	ügyvéd	régi jog	-

²¹ A Kármán Társulat a Kármán József írói munkásságának és örökségének gondozására és megőrzésére alakult lelkes losonciakból. Virilis jogukat feltételezhető, hogy közösen birtokolt házingatlanukból befolyó jövedelem biztosította.

11. táblázat

Losonc választóvirilisei, 1892. év

Név	Foglalkozási viszony	Jogosultság	Megyei adó (Ft)
Kirschner Dániel	gyógyszerész	értelmiség	496
Pokorny Lajos	gyógyszerész	értelmiség	-
Kemény Ignác dr.	járási orvos	értelmiség	-
Illés Lajos	református lelkész	értelmiség	-
Okolicsányi Manó	szolgabíró	értelmiség	-
Gellén Endre	ügyvéd	értelmiség	1138
Zelenka Gyula	ügyvéd	értelmiség	-
Sacher Gusztáv	földbirtokos	föld	-
Unger Sándor	háztulajdonos	házbirtok	491
Grittner János	magánzó	házbirtok	-
Serly Antal id.	magánzó	házbirtok	266
Kohn Mór	búzakereskedő	jövedelem	-
Minkus Bernát	búzakereskedő	jövedelem	-
Őrsztreicher Lajos	cserkereskedő	jövedelem	-
Heksch József	fakereskedő	jövedelem	-
Andrejsik Román	gőzmalmi tiszt	jövedelem	-
Kohn Adolf	kereskedő	jövedelem	-
Lutoczka Danó	kereskedő	jövedelem	-
Rottman Herman	kereskedő	jövedelem	-
Sacher Soma	kereskedő	jövedelem	-
Szlávy Dezső	kereskedő	jövedelem	-
Sztolár Adolf	kereskedő	jövedelem	-
Ungár Rudolf	kereskedő	jövedelem	440
Better Márk	korcsmáros	jövedelem	-
Róth Simon	könyvtáros	jövedelem	-
Duda Danó	mészáros	jövedelem	-
Sacher Pál	mészáros	jövedelem	-
Herman Kálmán	okleveles erdész	jövedelem	314
Deutsch Henrik	szállodás	jövedelem	-
Klein Soma	vásárbérlő	jövedelem	407
Szilassy Béla	földbirtokos	régi jog	2717

Losoncon az 1886. évben 9, 1892-ben 8 választóvirilis található meg a megyei virilisek között is. Arányait tekintve jóval kevesebben, mint Balassagyarmat esetében. Balassagyarmaton közel a választók 2/3-a volt megyei és községi virilis, míg Losoncon nem éri el az 1/3-os arányt.

A losonci választóvirilisek jogcím szerinti összesítését a következő táblázat mutatja.

12. táblázat

**Losonc választóviriliseinek jogosultsági megoszlása
az 1886. és 1892. évben**

Jogosultság	1886. év	1892. év
Régi jog	1	1
Földbirtok	1	1
Házbirtok	2	3
Jövedelem	15	19
Értelmiségi	7	7
Összesen	26	31

A balassagyarmattal ellentétben Losoncon találunk mindkét évben régi jogon és földbirtok után választó virilist, igaz, csak egy-egy személyt. A régi jogot 1886-ban Petyko Imre ügyvédnél jelölték, 1892-ben Szilassy Béla földbirtokos sorolta magát ide.

Többségben a jövedelem alapján választó virilisek vannak a listán. Az értelmiségi kategória kevesebb, mint a fele a jövedelmiének.

Ha összehasonlítjuk a két év választóviriliseit, akkor a 11 fő mindkét évben szereplő közül öten találhatóak a jövedelem szerint választók között, négyen értelmiségiek és ketten házbirtok alapján lesznek választók.

A jövedelem és értelmiségi jogosultságnak a választókerülettel szembeni losonci dominanciája figyelhető meg. A balassagyarmathoz hasonlóan a losonci választókerület esetében is elmondható, hogy Losoncon koncentrálnak a kerület jövedelem és értelmiségi jogon választóinak több mint a fele. Nem meglepő, hogy a város választóvirilisei is ebből a csoportból kerülnek ki túlnyomórészt.

13. táblázat

**Losonc és a losonci kerület választóinak jogosultsági megoszlása
az 1886. és 1892. évben**

Sor- szám	Jogosultság	1886. év		1892. év	
		Losonci választók	Losonci kerület választói	Losonci választók	Losonci kerület választói
1.	Régi jog	4	26	4	13
2.	Földbirtok	5	1824	4	1908
3.	Házbirtok	57	77	67	87
4.	Jövedelem	339	578	332	549
5.	Értelmiség	96	173	82	157

A központot kivéve a földbirtokosi jog aránya ebben a kerületben is 85% körül mozog mindkét évben. Losoncon mindössze 5, illetve 4 fő választ földbirtoka után az 1886. és az 1892. évi országgyűlési választói névjegyzéken.

A foglalkozások közül 1886-ban a legnagyobb számban a kereskedők vannak jelen. Őket az ügyvédek követik. Két szabó és egy vendéglős képviseli az önálló iparosokat a listán.

1892-ben továbbra is a kereskedők töltik ki legnagyobb számban a képviselő-testület legtöbb adót fizetőinek a csoportját. Az ügyvédek száma viszont négyről kettőre csökken, és a kisipart sem a szabók, hanem a mészárosok képviselik a testületben. A többi foglalkozási típus igen változatos, de túlnyomóan a közigazgatás és szabadfoglalkozás szektorából származnak.

Szécsény Nógrád vármegye egyik kerületi és járási központja volt a korszakban. Az 1874. évből rendelkezünk a község képviselő-testületének virilis listájával,²² valamint az 1893. évi képviselő-testületi jegyzőkönyvi iratainak mellékleteként találjuk meg a szécsényi tisztviselők és képviselők névsorát, ahol a legtöbb adót fizetők neve is fel van sorolva.

Az 1893. évi szécsényi választóvirilisek neveit az 1892. választói névjegyzéken szereplőkkel vetettem össze. A szécsényi 1892–1893. évi választóvirilisek a következők voltak.

²² MNL NML V. 503.

Szécsény választóvirilisei, 1892/1893. év

Név	Foglalkozási viszony	Választói jogcím	Megyei adó (Ft)
Bölöny Ödön	földbirtokos	értelmiség	-
Terstyánszky István*	ügyvéd	értelmiség	190
Pintér Sándor*	ügyvéd	értelmiség	151
Velics Antal dr.	földbirtokos	földbirtok	-
Krivácsy Antal	földbirtokos	földbirtok	-
Vancsó Béla	földbirtokos	földbirtok	472
Pokorny Pál	földbirtokos	földbirtok	686
Velics Lajos dr.	titkár	földbirtok	-
Pulszky Ágoston dr.*	földbirtokos	jövedelem	4932
Pick József	bérlő	jövedelem	492
Herkovich Sándor	gyógyszerész	jövedelem	-
Deutsch Adolf	kereskedő	jövedelem	773
Deutsch Sándor	kereskedő	jövedelem	-
Gutfreund Ignác	kereskedő	jövedelem	-

* A megyei virilis listán kétszeres adószámítással szereplő választóvirilis

A 16 fős legtöbb adót fizető képviselőből 14-en szerepeltek a szécsényi választójegyzéken. A balassagyarmati és a losonci választóvirilisekhez képest Szécsényben a legtöbben földbirtok jogon lettek választók. Őket követik a jövedelem, majd értelmiségi jogcímek. Döntően földbirtokosok, kereskedők és ügyvédek alkotják a szécsényi választóvirilisek csoportját. A megyei virilis listán az 1892. évben hét szécsényi választóvirilis található.

Szécsény nagyközségből szeretnék kiemelni a választóvirilisek illusztrálására három olyan személyt, akik megtalálhatóak az 1886. és 1892. évi megyei törvényhatósági virilis jegyzékeken is, és választójoggal is bírtak.

Dr. Pulszky Ágoston²³ az 1886. évi megyei törvényhatósági bizottság legtöbb adót fizetőinek listáján az első helyen áll nagybirtokosként 11 977 forinttal, 1892-ben egyetemi tanárként 9864 forinttal a második. Tudori oklevelének köszönhetően adóját kétszeresen számították.

²³ A nagyközség földbirtokosa Dr. Pulszky Ágoston, aki a vásártartási és helypénzszedési jogot földesúri jogon gyakorolta. Ruzinkó Antal bíró a megyei törvényhatósági bizottsághoz fordult a Szécsényi Nagyközség képviselő-testületének megbízásából, hogy ezt a jogot a földbirtokostól megvásárolhassa. A vételárát 20 000 forintnyi összegben határozták meg, amelyet a település kölcsön felvételével kívánt rendezni. A vármegye az adásvételt az 1893. évi november 30-án tartott közgyűlésen engedélyezte. MNL NML IV. 405. Nógrád Vármegye alispánjának iratai 1894. (560/1894.)

Komjáthy Anzelm az 1886. évi megyei törvényhatósági bizottság legtöbb adót fizetőinek listáján a 101. helyen áll földbirtokosként 450 forinttal, 1892-ben királyi tanfelügyelőként 323 forinttal a 181. Ügyvédi oklevelének köszönhetően adóját kétszeresen számították.

Ruszinkó Antal az 1886. évi megyei törvényhatósági bizottság legtöbb adót fizetőinek listáján a 174. helyen áll birtokbérlőként 247 forinttal, 1892-ben földbirtokosként 320 forinttal a 182.

Összegzés

Megállapítható, hogy Nógrád vármegye dualizmus kori választóinak társadalomtörténeti megközelítéséhez források lehetnek a választók jövedelmi és vagyonossági leírására a virilis jegyzékek, bár igen szűk csoport, az „elit elitjének” feltárásához adnak lehetőséget.

A választói névjegyzékeken szereplő választókat a legtöbb adót fizetők csoportjaival összevetve azt tapasztaltam, hogy a megyei virilis jegyzékek a választók 15–16%-os arányára kivetítve tartalmaznak az adónagyságra vonatkozóan adatokat. Ennek az az oka, hogy a vizsgálat alá vont két év megyei választóviriliseinek közel a háromnegyede földbirtoka után mint nagy- és földbirtokos rendelkezik választójoggal, és nem jövedelem alapján.

Balassagyarmat és Losonc esetében elmondható, hogy bár a jövedelem és értelmiség alapján választó virilisek dominálnak a képviselő-testületben, mivel régi jog és földbirtok után választó virilis nincs vagy elenyésző, de a 10–15 fő körüli létszám szintén nagyon kis szeletét adják a választóknak.

A virilis listán szereplőknek a választók jogcím és foglalkozási típusok szerinti elhelyezkedése a vármegyében nem egyenletes. A járási és választókerületi közigazgatási határok ebből a szempontból eltűnnek, és megállapítható, hogy a választók regionális megoszlást mutatnak. Ez azt jelenti, hogy a megye északi – losonci, balassagyarmati, majd 1914-re a füleki kerületet magába foglaló – része alkotja a megye egyik regionális területét. A felső-nógrádi részen nemcsak az önálló iparosok és kereskedők megnövekedett száma jelzi új foglalkozási szektor előretörését, és ezzel új társadalmi csoportok megjelenését, hanem a gyártulajdonosok és igazgatók, valamint az ipari tisztviselők és gyári munkások megszorodott létszáma is. Ennek oka, hogy ezeken a területeken erőteljes iparosodás tanúi lehetünk, a bányászat, kohászat és üvegipar meghonosodásával, amely jelenség a jövedelmük alapján választók és helyi szinten képviselői joggal rendelkezők létszámnövekedésében realizálódik.

A másik régió a megye déli területe – a szécsényi, a sziráki és nógrádi kerületek –, ahol úgy tűnik, hogy a földbirtok őrzi nagyarányú részesedését a választók jogcímei között. Az északi területekkel szemben ebben a régióban azonban a kisipar és kiskereskedelem képviselői vannak jelen elsősorban.

A megyei közéletet továbbra is a nagy létszámban jelen lévő földbirtokosok túlsúlya jellemzi, míg a városi vagy nagyközségi szinten ez már áttevéődik az újonnan feltörekvő iparos és kereskedő választói csoport kezébe. Itt a polgárosult pénztőke már teljesen átveszi a vezető szerepet a földbirtoktól.

A kutatás során megállapíthattam, hogy az 1886-tól 1914-ig terjedő korszakban felfedezhető volt egyfajta együttélés a rendi múlt és az új korszak polgárosodása között. Ennek oka, hogy a vizsgált időszakban még nem történt meg a gyökeres szakítás a két korszak között. Nem is történhetett meg, ahogy Kövér György a magyarországi viszonyokra vonatkoztatva megállapítja, mert az „iparosodás folyamatában húzó szerepet betöltő centrumok és ágazatok háttérében az alapján továbbra is elsősorban élőmunka-felhasználáson alapuló tágabb értelemben vett őstermelés, a mezőgazdaság és a bányászat állt”.²⁴

A Nógrád vármegyei választóvirilisek vizsgálatának eredményei alátámasztják Gyáni Gábornak a virilis fogalom konkrét társadalmi tartalmára vonatkozó megállapítását, miszerint „a virilista annyi mint arisztokrata (vagy nagybirtokos) 1870-ben közkedvelt képzetének utóbb bealkonyul, melyet a virilis annyi mint nagytőkés (nagyipoljár) jellegzetes elgondolása vált fel. Ez persze főként a városi, kivált a budapesti virilisekre vonatkozóan szerez magának létjogosultságot; a vidéki városok ellenében – saját tapasztalataik okán – a középosztályi (nagy számban értelmiségi és hivatalnok) és nem ritkán a hagyományos (tehát rendi eredetű) városi polgárságot is magába fogadó helyi elit terminusában tudatosítják a virilis szó társadalmi értelmét”.²⁵

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML)

IV. 404. Nógrád vármegye Törvényhatósági Bizottsága Központi választmányának iratai (1878–1922)

IV. 405. Nógrád Vármegye alispánjának iratai (1872–1923)

V. 41. Balassagyarmat Mezőváros Tanácsának iratai (1845–1886)

V. 71. Balassagyarmat Nagyközség Képviselő-testületének iratai (1886–1922)

V. 503. Szécsény nagyközség iratai (1774–1950)

Losoncz és Vidéke 1886. december 5., 1891. december 6.

²⁴ Kövér 1997: 298.

²⁵ Gyáni 2005: 290.

Hivatkozott irodalom

- Bérdi György 1977: Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901. In: Uhierkovich Ákos (felelős szerk.): *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XX–XXI.* kötet. Pécs. 113–126.
- Csekő Ernő 2003: Korlátozott előjog. Virilista nők Szekszárd r. t. városban a XX. sz. első évtizedében. In: Láczy Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története. (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.)* Nyíregyháza. 198–229.
- Gyáni Gábor 1977: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői. *Történelmi Szemle.* 3–4. 626–640.
- Gyáni Gábor 2005: Vagyon és polgár, avagy a vagyonos polgár a diskurzusban. In: Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára.* Debrecen. 277–291.
- Halmos Károly 2006: Besitzbürgertum Magyarországon (A virilizmus). In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Budapest. 161–194.
- Kosján László 1987: Nógrád megye gazdasági elitje a dualizmus korában. (A polgárosulás tendenciái, hordozói). In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom I.* Salgótarján. 297–304.
- Kövér György 1997: Draskóczi István – Buza János – Kaposi Zoltán – Kövér György – Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete a bonfoglalástól a 20. század közepéig.* Budapest.
- Kövér György 2010: Kiből lett és kiből nem lett virilista? Szabolcs megye, 1883. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* H. n. 282–297.
- M. Tóvári Judit 1980: A miskolci társadalom gazdasági vezető csoportjának átrétegződése (1872–1917). *Századok* 5. 781–817.
- Szakál Gyula 2002: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940 között.* Budapest.
- Tóvári Judit 1997: *Az elit Miskolc város társadalmában.* Nyíregyháza.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917.* Budapest.

PRIVÁT ÉS NYILVÁNOS SZFÉRA

*„Eme erkölcstelen életmódból az által leszek
megszabadítva.”*

A házasság szerepe a prostituáltak életében

*„A boldog családok mind hasonlók egymáshoz,
minden boldogtalan család a maga módján az.”¹*

(Lev Tolsztoj: Anna Karenina)

Ifj. Bölcskey Géza 1922 őszén, egy „átvirrasztott báli éjszaka folytatásaként [...] a szokott módon, az utcán”² ismerkedett meg Balázs Borbála „kéjnővel”. A kettejük közötti egyéjszakás kalandból egy több mint négy éven át tartó szerelmi kapcsolat alakult ki. Ifj. Bölcskey Géza nemcsak munkatársainak és ismerőseinek, hanem szüleinek is bemutatta Balázs Borbálát, aki közös társasági életet is élt a férfi anyjával, Bölcskey Gézáné Csató Mária Annával³, ám a szerelmi viszony 1927-ben egyszer csak véget ért: Géza szakított Borbálával.

A nő nem hagyta annyiban a dolgot, és a bírósághoz fordult jogorvoslatért. Kártérítési polgári per indítását kérvényezte ifj. Bölcskey Géza ellen, aki „akkortájt szorult anyagi helyzetben volt és én abban a reményben, hogy feleségül vesz és így ő általa módomban lesz a tisztességes polgári élethez visszatérni, anyagilag a legmesszemenőbb módon több mint 4 éven át támogattam. 5 öltözet ruhát csináltattam neki, rengeteg fehérneműt készítettem, az ebédjét és a reggelijét fizettem és magam is főztem neki, amit nemcsak eredeti számlákkal, hanem számos tanúval is bizonyítani tudok. Minthogy mindazt, amit rája házasság reményében költöttem, tőle visszakövetelni vagyok jogosult, alperes nekem 5000 pengővel tartozik.”⁴ Románcuk és a lánykérés bizonyítékaként, a férfitől kapott két szerelmes levelet is csatolta a peranyaghoz. A „Kicsi Selyembogaram” megszólítású levélben Géza annak a gyűrűnek a jelentőségét ecseteli, amit szerelme jelképeként, 1923. február 28-án adott át Borbálának. Ugyanebben arra is felhívja kedvese figyelmét, hogy a házassági kötelék egy másik nőhöz köti: „Egy arra nem érdemes idegen másvilágba járó asszony kényszerű – nekem ellenszenves – akaratoskodása köt

¹ Tolsztoj [1877] 1989: 5.

² BFL VII. 2. c. 47210/1934.

³ Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1910: 593.

⁴ BFL VII. 2. c. 47210/1927.

engem. Remélem, hogy nem sokáig leszek olyan helyzetben és akkor érdemed szerint más láncokkal fűzlek magamhoz, hogy soha el ne váljunk mi ketten, akik úgy szeretik egymást, mint mik!” Balázs Borbála az udvarlás idején tisztában volt a férfi házas voltával, ennek ellenére a beadványhoz csatolt bizonyítékokat, a számlákat és a szerelmes leveleket annak bizonyítására kívánta felhasználni a bíróságon, hogy őt ifj. Bölcskey Géza becsapta és megkárosította: megkérte a kezét és házassággal hitegette, de feleségül már nem vette. Az ügyvédje segítségével megkonstruált szöveg Borbála számára eszköz volt arra nézve, hogy bosszút álljon és elégtételt vegyen a férfin. A peranyagból nem derül ki, hogy Bölcskey Géza 1927-ben miért hagyta el Borbálát, de abban azért néhány fogódzót mégiscsak találni.

A férfi szülei, id. Bölcskey Géza és Csató Mária Anna kereskedők voltak. Szüleinek a Belvárosi Tiller-palotában volt jól működő sportruházatüzlete.⁵ Ifj. Bölcskey Géza vélhetően társadalmi státusának és gazdasági helyzetének megfelelő oktatásban és nevelésben részesült. Szülei vagy saját indíttatásra a tisztviselői pályát választotta magának, és az Országos Munkásbiztosítási Intézetnél⁶ kezdett el dolgozni. Ebben az időszakban számellenőrként tevékenykedett. Balázs Borbála társadalmi és családi hátteréről, rejtőzködő foglalkozása miatt nem sokat tudunk. Valamikor az 1910-es években kezdett el prostituáltként tevékenykedni. Korábban vagy ezzel párhuzamosan felíróként dolgozott valamelyik vendéglátóipari egységben.⁷ A peranyagban a feleség kiléte homályban marad. Bölcskey Géza feleségéhez fűződő viszonyáról a Borbálának szánt szerelmes levélben vall: a számára „*ellenszenves*”, házas kötelék a feleség „*akaratosság*” miatt nem szüntethető meg. A kettejük közötti feszültség ugyan kiolvasható a szerelmes levél soraiból, de a házaspár különválásának oka és a házasság felbontását akadályozó tényezők, ha valóban voltak ilyenek, már nem derülnek ki a szövegből.

Ifj. Bölcskey Géza a beadványban ugyan elismeri a Balázs Borbálával folytatott viszonyt, de minden más állítást egytől egyig tagad. Nem ismeri el, hogy beleszeretett volna a lányba, hogy feleségül akarta őt venni, hogy Bor-

⁵ A korabeli budapesti cím- és lakásjegyzékek bejegyzése szerint: „*Bölcskey Gézáné szül. Csató Mária Anna, sport úri és női divatáru és díszműáru cikkek eladási és javító ipariüzlettulajdonos*” címszó alatt került bejegyzésre. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1910: 593., 839. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1911: 615. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1912: 648. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1913: 669. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék: 1914: 680. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1916: 692. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1922–1923: 369. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1928: 483. Egy 1915. december 29-én kelt számla tanulsága szerint a sportüzletben „*az összes angol sportkellékek legnagyobb választékban kaphatók*”. Ugyanitt az is olvasható, hogy a cég „*elvéállal tennis-pályák készítését és felszerelését*”, illetve „*külön berendezett teniszrakett javítóműhely*” is szolgáltatásaik közé tartozik. Címtár 1924: 119.

⁶ 1927-től Országos Társadalombiztosítási Intézet.

⁷ BFL VII. 2. c. 1927/47210.

bálát bemutatta volna szüleinek és kollégáinak. Tagadja, hogy ők jegyben jártak, illetve hogy a nő őt négy éven át anyagilag támogatta volna.

Balázs Borbála kártérítési kérelmét az 1894. évi XXXI. tc. 3. §-ra alapozza, amely lehetővé teszi az anyagi kártérítést arra az esetre, ha az egyik fél visszalép a jegyességtől. Ifj. Bölcskey Géza azzal hárít, hogy a férfi házasság megkötése szerint az említett cikkelyben szereplő elégtétel *„csak tisztességes életet folytató nőt illet meg”*.⁸ Mint kifejti: *„Ezen jogi álláspontból kiindulva, most is tagadom, hogy felperessel eljegyeztem volna magamat, és erre vonatkozólag az A/ és B/ alatt csatolt levelek bizonyítékot nem képeznek, mert felperes kéjtnő mivolta egymagában kizárja azt, hogy én vele valaha házasságra lépni kívántam volna”*.⁹ Ifj. Bölcskey Géza vélhetően saját ügyvédjének tanácsára morális szempontból közelíti meg a kérdést, és Balázs Borbála kétes hírű foglalkozása, prostituált státusa okán emel kifogást. Szerinte Borbála *„nem tartozik a tisztességes nők sorába”*.¹⁰ Kimondja a verdiktet, és megbélyegző, illetve kirekesztő normatív állásfoglalást olvas Borbála fejére: *„házassági törvény egész szervezetén vörös fonálként húzódik végig azon szabály, hogy csak is tisztességes életet folytató akár jegyes, akár házasság felek”*¹¹ élhetnek az általa biztosított lehetőségekkel. Továbbá *„csak is tisztességes egyéneket terbelik azon kötelezettségek, amelyek a törvényben, mint ilyenek szabályozva vannak”*.¹² Géza nemcsak a törvényen kívüliek közé sorolja Borbálát, de kapcsolatukat is saját elbeszéléséhez igazítva határolódik el a nőtől, mint fogalmaz: *„felperest használtam házasságon kívül nemi szükségleteim kielégítésére.”*¹³

Míg ifj. Bölcskey Géza a korszakban elfogadott kettős morált alkalmazza, addig Balázs Borbála válaszában, a sajátján túl, a prostituáltak védelmében is fellép. Szerinte *„a kéjtnők általában nincsennek elzárva attól, hogy rendes házassági életet éljenek és tény az is, hogy a házassági jognak minden egyes rendelkezése a kéjtnőkre is vonatkozik. [...] Egy kéjtnő jogérvényesen előjegyezheti magát, házasságot köthet, házasságában élhet és ennek folytán a házassági törvények minden jogát élvezheti.”*

Ezen a ponton kapcsolódik össze az egyéni és csoportidentitás, a mikro- és a makroszint. Kettejük törvényszéki csörtéje már nem (csak) arról szól, hogy Borbála perelhet-e az 5000 pengőért vagy sem. Több olyan általánosabb érvényű társadalmi és kulturális problémát feszeget, mint a norma és az erkölcs, identitás, házasság és a prostitúció kérdése, illetve ezek egymáshoz való viszonya. Felvetődik a kérdés, hogy házasodhatott-e a prostituált? Ha igen,

⁸ BFL VII. 2. c. 1927/47210.

⁹ BFL VII. 2. c. 1927/47210.

¹⁰ BFL VII. 2. c. 1927/47210.

¹¹ BFL VII. 2. c. 1927/47210.

¹² BFL VII. 2. c. 1927/47210.

¹³ BFL VII. 2. c. 1927/47210.

akkor hogyan viszonyultak a házassági kötelékhez? Egyáltalán számukra mit jelentett a házasság és a család? Milyen volt a családi életük? Ha zátonyra futott a házasságuk, akkor az miért történt és milyen következményekkel járt? Amíg Borbála számára egyértelmű, hogy egy nő azért, mert prostituált még nem zárható ki a házasságból és a családi életből, addig Géza normatív megközelítését a kettősség jellemzi: a magánéletben elfogadja Borbálát, de a törvényszék nyilvánosság előtt már elítéli a lányt.

Ahhoz, hogy megértsük Borbála és Géza prostitúcióhoz és házassághoz való viszonyát, további kutatásokra van szükség. De hogyan juthatunk el a prostituáltak házassági és családi élete mindennapi tapasztalatainak a megismeréséhez és megértéséhez? A dualizmus korában legális tevékenységnek számított a prostitúció, de az ebből élő személyek mégsem verték nagydobra. Magánéletükről pedig csak ritkán hagytak hátra írásos emlékeket. Ezért fordultam a Budapest Főváros Levéltárában található válóperes iratokhoz.¹⁴ Mátay Mónika debreceni válóperekkel kapcsolatos munkájában már rámutatott arra, hogy a házassági bontóperek az emberek magánéletének legintimebb és legszemélyesebb titkaiba avatják be a kívülállót.¹⁵ A levéltárban található és a Hungaricana adatbázisában is kereshető közel húszezer budapesti válóperes ügyiratok közül 39 prostituált válóperének iratanyagát sikerült beazonosítani.¹⁶ Az irattári selejtezések nyomán a peranyagok többsége esetében csak a törvényszéki ítéletek maradtak ránk. De akad néhány olyan válóperes irat is, ahol az eljárás során keletkezett egyéb narratív források: úgymint a keresetlevelek, iratváltások, tanúkihallgatások, tárgyalási jegyzőkönyvek fennmaradtak. A források mennyiségének növekedése a perek erőteljes formalizálódását hozta magával, ezért a 19. század folyamán egyre elhalványul a házastársak hangja, és a századfordulóra a bírósági iratok már sokat veszítenek közvetlenségükből.

A világi bíróságok peres iratai kiegészíthetők az egyházi levéltárak forrásaival is.¹⁷ Ezekből megismerhetjük az életük adott szakaszában prostituáltként nők válságba jutott házaseleeteinek sérelmeit és reményeit, a házassággal és családdal kapcsolatos elvárásaikat és vágyaikat; betekintést nyerhetünk az együttélés során szerzett tapasztalataikba. Feltérképezhetjük azokat a nézet-

¹⁴ A levéltári kutatás során nyújtott segítségért ezúton kívánok köszönetet mondani Nagy Sándor történész-levéltárosnak.

¹⁵ Mátay 2006: 11.

¹⁶ A levéltárakban összességében ennél lényegesen nagyobb mennyiségű anyag található. Nagy Sándor a budapesti válópereket statisztikai módszerekkel feldolgozó disszertációjában 70 000 1850 és 1910 közötti házassági bontóperet vizsgált. Nagy 2012: 36.

¹⁷ Az 1895. október 1. előtt, szentszéki eljárás keretében indított házassági perek iratanyagába, az iratokhoz való nehézkes hozzáférhetőség miatt eddig nem sikerült betekinteni. Emellett fontos lenne még a fővárosi plébániák iratanyagát is áttekinteni. Újpest esetében a teljes válóperes anyag megsemmisült. A Budapesti Törvényszék részletes iratpusztulásához lásd Nagy 2012: 16.

eltéréseket, amelyek éket vertek párkapcsolataikba és a házassági kötelék felbontásához vezettek. Ahol lehetett, a válóperes iratokat kiegészítettem más rendelkezésre álló forrásokkal, úgymint az anyakönyvek, polgári és büntetőpererek, fogolytörzskönyvek, sajtó és egyéb források. Hosszabb távú cél lehetne az egyéni életutak minél teljesebb rekonstrukciója. A kutatás e tekintetben még nem zárult le, ezért jelen írás inkább egyfajta kísérlet az eddigi eredmények összegzésére.¹⁸ A rendelkezésre álló forrásokon keresztül arra keresem a választ, hogy a prostituáltakat mi vezette a házasságkötéshez és fordítva: miért vett el valaki egy prostituált személyt? Egyáltalán hogyan élték meg a házáséletet, és mi okozta a házasságuk felbomlását?

Házasságkötési stratégiák és motivációk

Az anyakönyvi kivonat tanúsága szerint a 41 éves Schwartz Antónia magánzó és a 42 éves Wagner Rezső, foglalkozását tekintve bérkocsissegéd 1909. október 26-án lépett házasságra.¹⁹ A nő bécsi származású, míg a férj Budapest VII. kerületében született és ott is élt. Nem tudjuk, hol és hogyan találkoztak, de az biztos, hogy Rezső már a házasságkötés előtt tisztában volt jövőbelijének prostitúciós tevékenységével. Kettejük első találkozására nagy valószínűséggel egy bordélyházban kerülhetett sor. A bordélyházakban a „kéjhölgyet” udvarlója hetente akár többször is meglátogathatta.²⁰ Az is közismert, hogy a prostituáltak a kuncsaftoktól igyekeztek érzelmileg minél jobban elzárkózni, de sűrűn akadt egy-egy udvarló, akivel szerelmi viszonyba keveredtek.

Schwartz Antónia a válóper során részletesen vall a házasságkötés okáról és azzal kapcsolatos elvárásairól. „Házasságom célja főképp az volt – amit férjem a házasságkötés előtt meg is ígért, hogy eme erkölcstelen életmódból az által leszek megszabadítva, hogy férjem mind bérkocsis keze munkája által engem fenntartani s velem tisztességes házáséletet folytatni fog.”²¹ Antónia nagy elvárásokkal vágott neki a házasságának. A házasságkötéstől korábbi „romlott” életétől való megszabadulását várta. Azt remélte, hogy férje róla „mint törvényes feleségéről gondoskodni fog”.²²

¹⁸ Budapest vonatkozásában a témában született eddig legátfogóbb írás Nagy Sándor tollából származik. Az „Engesztelhetetlen gyűlölet”. Válás Budapesten címet viselő kötet e sorok írásakor még megjelenés alatt állt. Nagy 2018.

¹⁹ BFL VII. 2. c. 1910/V.0260.

²⁰ Írta egy orvos 1879: 234.

²¹ BFL VII. 2. c. 1910/V. 0260.

²² BFL VII. 2. c. 1910/V. 0260.

A nő számára a házasságkötés nemcsak egy intézményesített kapcsolatot, a család alapját jelentette, hanem ennél sokkal többet: a prostitúciós létből való egyszer és mindenkorra történő megszabadulást. A prostitúció nemcsak a test pénzért történő kiárusítását jelentette, de olyan nagymértékű anyagi és egyéb függőséggel is együtt járt, a prostituált futtató személy, a bordélyházvezető vagy egyéb személyek irányába, amely egyoldalú függőségi viszonyból csak nagyon nehezen lehetett szabadulni. A korszakban a házastársak közötti kapcsolat számos tekintetben aszimmetrikus jelleget hordozott, amit meghatározott a nőknek a férfiakhoz képest alárendelt társadalmi helyzete, a két nem egyenlőtlen munkaerőpiaci helyzete, a férfiak magasabb fizetése és az eltérő nemi szerepek is.

Hodos Gedeon a Szociális Erkölcsvédelem budapesti nemzetközi kongresszusán, 1934. október 15-én tartott előadásán a prostitúció okairól értekezett. A számos indíték mellett a prostitúció legfőbb okának „a családi élet tisztaságának”²³ hiányát említi meg. De más elemzők is fontos szerepet tulajdonítottak a családi viszonyoknak.²⁴ Baráth Ferenc irodalomtörténész, a budapesti református gimnázium tanára 1872-ben a prostitúció kapcsán megjelentetett írásában kitér a nők társadalmi mobilitására is. Szerinte a „*prostituáltak gyorsan rohannak alá nyomorult életüknek egyik fokáról a másikra, folyvást lefelé, míg a nyomor és elaljasodás legalsó mélységét el nem érik*”.²⁵ A morális ítéletektől sem mentes megállapítás jól summázza a prostituáltakról kialakított képet. A szerző előbbi állítását azzal folytatja, hogy nagyon sok örömlány pályája a halállal végződik. A 19. század közepének párizsi nyilvántartási adatokra hivatkozva állítja, hogy több mint 900 éjszakai pillangó meghalt, 1100 valahol máshol állt munkába és mindössze 240 személy ment férjhez.²⁶ Budapesten a hivatalosan regisztrált kéj nők száma 1897-ben 1262, míg 1912-ben 2199 fő volt. Még a legóvatosabb becslések szerint is a prostitúcióból élő női személyek száma ennek a többszöröse. Papp Barbara a Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen²⁷ fennmaradt 1912. és 1913. évi kérdőívek statisztikai adatait dolgozta fel. A kérdőíves felmérésre 761 bárcát kiváltani akaró vagy annak kiváltására kényszerített nő válaszolt. Arra a kérdésre, hogy van-e férje, a megkérdezettek 8 százaléka, vagyis 63 fő felelt igennel. De ezek közül is csak 60 százalék élt együtt a férjével. 698 fő családi állapotát tekintve hajadon volt.²⁸ Ez nagyrészt annak tudható be, hogy a prostitúcióra fiatal korban a

²³ Doros 1935: 5.

²⁴ Doros 1935: 23–33.

²⁵ Baráth 1872: 11.

²⁶ Baráth 1872: 18–19.

²⁷ A szervezet legfőbb célja a prostitúció visszaszorítása és a prostituáltaknak való segítségnyújtás volt. Egyszerre folytattak társadalmi és karitatív tevékenységet.

²⁸ Papp 2009: 141–142.

házasságot megelőző időszakban került sor. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint Budapest propagatív korú női népességének 50 százaléka volt házas.²⁹ Saját kutatásom a 19. század második felében és a 20. század első három évtizedének Budapest területén bűnelkövető és börtönbüntetésre ítélt prostituáltjaira vonatkozik, de ettől még érdekes adalékokkal járul hozzá a kurtizánok házassági szokásainak a jobb megismeréséhez. Az 1280 adatszolgáltatóból mindösszesen 124 fő volt házas. 951 hajadon és 122 ismeretlen egyén mellett az elvált, özvegy, vadházasság családi állapotra vonatkoztatott kategóriákon további 83 személy osztozott.³⁰ A prostituáltak házasságkötési hajlandóságát tekintve a frigy mint a társadalmi mobilitás egyik lehetősége, csak a státuscsoport egy kisebb részére vonatkozott. Mivel a nők jellemzően fiatal korban lettek prostituálttá és nem alkottak stabil, az egyéni életutat tartósan meghatározó státuscsoportot, figyelembe kell venni, hogy az ezzel kapcsolatos felmérések döntő része a nők tizen- és huszonéves időszakára vonatkozik. A „*kéjlgést*” követően vagy amellet egyéb munkát vállaló személyek előtt még nyitva állt a házasságkötés lehetősége. A prostitúcióval kapcsolatos statisztikák ezen személyek életútjait már nem követik nyomon, így az ő házasságkötési hajlandóságukról már nem sokat tudunk. Az viszont egyértelműen megállapítható, hogy a „*kéjnők*” státuscsoportján belüli nőket nem jellemezte a tömeges házasságkötés. Molnár Lajos budapesti rendőrkapitány a prostitúcióval felhagyó és más munkakörben elhelyezkedő nőket ostromozza. Szerinte a prostitúciót maga mögött hagyó nő „*káros erkölcsrontó befolyással van*”, s lehet, hogy most cselédként dolgozik, de „*olykor-olykor megnyilvánul benne a volt prostituált*”.³¹

A valóperes iratokban a férjek házasságkötési szándékairól és céljairól is tájékozódhatunk. Korábban már láthattuk, hogy Schwarz Antónia sok nő-társához hasonlóan a „*kéjlgéstől*” való szabadulását remélte a házasságtól. Csalódnia kellett. Saját bevallása szerint férje, Wagner Rezső csak azért vette el őt feleségül, mert azt gondolta, hogy a nő vagyonos. Miután ellenkezőjéről meggyőződött, a férfi vele „*a legnagyobb brutalitással bánt*”³² és kijelentette, hogy nem akar a nővel tovább együtt élni, és arra utasította Antóniát, hogy korábbi életmódját folytatva, Rezsőt saját keresetéből tartsa el. Wagner Rezső ahelyett, hogy házastársát kiszabadította volna a prostitúció fogságából, inkább kihasználta a nő kiszolgáltatott helyzetét. Rezső anyagi helyzetének javulását remélte a házasságkötéstől. Számára a házasság csupán eszköz volt arra nézve,

²⁹ Magyar népszámlálás 1920: 96–97.

³⁰ Prostitúáltak fogolytörzskönyvi adatbázisa. A kutatás eredményei még nem kerültek publikálásra. Az adatok a szerző tulajdonát képezik. BFL VII. 101. c., BFL VII. 101. d., BFL VII. 102. a., BFL VII. 103., BLF VII. 104. a., BFL VII. 105., BFL VII. 106., BFL VII. 107.

³¹ Molnár 1899: 12.

³² BFL VII. 2. c. 1910/V. 0260.

hogy kitörjön abból a szegénységből, amiből bérkocsissegédként nemigen volt lehetősége. A férj felesége iránti teljes közömbösségét mutatja, hogy Antónia számára csak 50 korona ellenében engedte meg, hogy elhagyja a házat. Nem csoda, hogy a házasságra nagy reményekkel tekintő Schwarz Antónia fél évvel a házasságkötés után beadta a válópert, és egy időre visszaköltözött Bécsbe. Legközelebb a válóper ügyében találjuk újra Budapesten.³³

Az, hogy a férj a házasságot mint eszközt használja fel a feleség prostitúcióra kényszerítésére, a 39 válóperes ügyirat tanulsága szerint nem egyedülálló eset. A kényszernek ez a formája széles skálán mozgott: a verbális agressziótól a fizikai erőszakig számos eszközzel éltek céljaik elérése érdekében. Úgy tűnik, a férfiak egy része csupán érdekből házasodott és a legkülönbözőbb módszerek és eszközök igénybevételével kényszerítették prostitúcióra feleségeiket. Velczel Gyula házastársának prostitúcióra kényszerítése érdekében nem riadt vissza a fizikai erőszaktól sem. Vavrik Sarolta Margit válókeresetében azt állította, hogy férje őt „*durván bántalmazta, sértegette, megöléssel fenyegette, arra akarta rábeszélni, hogy becsületét áruba bocsátva, ily módon pénzt szerezzen - végül pedig a rendőrség előtt alaptalanul lopással és sikkasztással vádolta*”.³⁴ A törvényszék azzal az indokkal utasította el a nő keresetét, hogy a nő „*semmivel sem bizonyította*”³⁵ állítását. Vavrik Sarolta Margit két évvel később újra beadta a házassági bontópert. A bíróság ekkor már kimondta a házassági kötelék felbontását.³⁶ Egy másik válóperben Nyíri Terézia arról számolt be a bíróságon, hogy férje nem akart gondoskodni róla, és „*utasította őt a kéjnői kenyérkeresetre*”.³⁷ De arra is akad példa, hogy a feleség a „*szabadszerелеm úzéséhez szükséges*”³⁸ bárca kiváltásához a házaspár közös döntése nyomán, de legalábbis a férj beleegyezésével folyamodott. A Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen ránk maradt kérdőíveinek narratív szövegei is megerősítik, hogy a házaspárok többször folyamodtak közös döntés nyomán ehhez a módszerhez, akkor is, amikor a férj magatehetetlen beteg volt, a nő teste és odaadása pedig az egyetlen kenyérkereseti lehetőség volt.³⁹

Anélkül, hogy további eseteket ismertetnék, a fentebbi példák már önmagukban rámutatnak a férfiek mögöttes házassági motivációira és szándékaikra. Ezek az erőszak történetek egytől egyig arról mesélnek nekünk, hogy az intézményesített házasság sok prostituált számára nem az új életet, hanem

³³ BFL VII. 2. c. 1910/V. 0260.

³⁴ BFL VII. 2. c. 1900/V. 0315.

³⁵ BFL VII. 2. c. 1900/V. 0315.

³⁶ BFL VII. 2. c. 1902/V. 0210.

³⁷ BFL VII. 2. c. 1920/36572.

³⁸ BFL VII. 2. c. 1920/36572.

³⁹ BFL X. 214. 1-2. kötet

a prostitúciónak más keretek között történő tovább folytatását hozta magával. A fentiekén kívül természetesen számos más okból is köthettek házasságot a prostituáltak: vagyonszerzés, felfelé irányuló társadalmi mobilitás, presztízszerzés, de nem zárható ki a szerelem sem. A házasságok egy része alapulhatott az intimitáson, a kölcsönös bizalmon is.

Az alábbiakban egy esettanulmányon keresztül kívánom bemutatni, hogy a különböző házassági konfliktusok hogyan vezettek váláshoz, illetve az erőszak eltérő formái milyen elementáris erővel voltak jelen a prostituáltak által kötött házasságokban. Nem utolsósorban pedig arra kívánok rámutatni – természetesen a teljesség igénye nélkül –, hogy az egyes válóperek esetében milyen elemzési és értelmezési lehetőségek kínálkoznak.

Házassági konfliktustól a válóperig: a vitriolos asszony

Kocsis Ilona Berta és Stirand Antal kőfaragó esküvőjére 1904 márciusában került sor. A felek életük 30. és 31. évében léptek frigyre. A vizsgált csoport férfi tagjai átlagosan 29 évesen, míg a prostituált nők átlagosan 24 évesen kötöttek házasságot.⁴⁰ Stirand Antal rendhagyó módon 1893 tájékán az egyik budapesti bordélyházban ismerkedett meg későbbi feleségével, akinek ekkortájt állandó vendége volt.⁴¹ A kuncaftok gyakran udvaroltak egyik-másik prostituálnak. A különböző leírásokban visszatérő elem, hogy a „kéjnlők” a vendégek közül választanak maguknak partnert, többen házastársat is. A válóperes iratok között nem egy ilyen esetet találni. A férfi megismerkedésük idején sztrájkolt, és több alkalommal pénzért fordult Kocsis Ilonához. Az eset hasonló az ifj. Bölcskey Gézáéhoz, aki rossz anyagi helyzetében Balázs Borbála támogatását vette igénybe. Kocsis Ilona saját bevallása szerint házasságuk első hat hónapja „szép egyetértésben telt”. De ezen a ponton élesen elválnak a házastársak visszaemlékezései. Házás kapcsolatukat és egymáshoz való viszonyukat az egyes szereplők eltérő szempontok és látószögek alapján mutatják be. Nem véletlen, hogy a periratok alapvetően többszerzős művek. E szerint is kell olvasni őket. Az egyes szereplők saját szemszögükből eltérő epizódokat ismertetnek és említenek meg, ezzel kiegészítve ugyanazt a történetet. Az

⁴⁰ BFL XV. 20. 2. A307/0621., BFL XV. 20. 1. XXXIII. a/A665., BFL XV. 20. 1. XXXIII. a/A664., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A668., BFL XV. 20. 2/A124., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A667., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A425., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A668., BFL XV. 20. 2/A125., BFL XV. 20. 1. XXXIII/A761., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A765., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A766., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A666., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A771., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A590., BFL XV. 20. 1. XXXIII/1. a/A667., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A588., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A632., MNL OL X. 5754/A3784., MNL OL. X2151/A0506.

⁴¹ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112

eseményeket eltérő nézőpontból adják elő.⁴² A törvényszéken elhangzott és a peranyagokban ránk maradt narratívák töredezetek. A férj és feleség, esetünkben Kocsis Ilona és Stirand Antal két, egymásnak ellentmondó változattal áll elő arról, hogy miért fulladt kudarcba a házasságuk. A prostituáltak házasságáról így kialakítható képet a felkért tanúk és szakértők még tovább bonyolítják. A megszólalók sokrétűsége mellett számolni kell a peranyagok sajátos jogi nyelvezetével is, amelyek meghatározzák és mintegy keretezik a bíróságokon elhangzottakat. A jogi képviselők jól meghatározott szempontok és érdekek mentén szelektálják az adatokat. Érveléseiket szakmailag építik fel. Igyekeznek minél meggyőzőbb elbeszéléseket létrehozni. A történész sincs egyszerű helyzetben. Nem feladata az utólagos bíraskodás. Sokkal inkább az egyes esetek kellő távolságtartással történő értelmezése. Mátay Mónika találóan fogalmazta meg a válóperek célját, amikor azt írta, hogy a „főhősök viselkedésének és motivációinak alaposabb megértéséhez anekdotákon át vezet az út. A narratívák nyomán jellemek formálódnak, a marakodó házastársak cselekvő lényekké válnak, akik formális és informális, törvényes és törvénytelen eszközöket igénybe véve törekednek céljaik elérésére”.⁴³ Természetesen tekintettel kell lenni a törvényszéki iratok korlátaira is. A perlekedés idején az egyes szereplők jól láthatók, ugyanakkor korábbi életük és a válás utáni sorsuk ismeretlen marad. A különböző forrásokból rekonstruálható történetek még így is foghíjasok maradnak. Ráadásul a történész is történeteket konstruál. A folyamat részeként pedig válogat, kihagy részeket, igyekszik feloldani a forrásokban található ellentmondásokat, az eseményeket új kronológiai sorrendbe állítja, értelmez, magyaráz és hipotéziseket állít fel. Mátay Mónika arra is felhívja a figyelmet, hogy a történészi munka során a történetíró nemcsak újra rendezi az iratokat, hanem munkája során óhatatlanul is „torzítja a hősök által megélt valóságot, kategorizál, kommentárokat fűz a döntéseikhez és cselekedetekhez”.⁴⁴ Úgy láttatja a szereplőket, ahogyan ők sosem látták magukat. A történész munkáját tovább nehezíti, hogy az alperes és felperes egymásnak adott válaszaival és egyéb beadványok szerzői a másik fél befeketítésével próbálják kedvezőbb színben láttatni magukat. Ebben elévülhetetlen szerepük van az ügyvédeknek is. Ki beszél hát a dokumentumokban? Az ügyvédek ugyan az ügyfeleiktől kapott információkra támaszkodnak, de a törvényszék elé terjesztett beadványok szövegein, annak szerkezetén és nyelvi megformálásán, illetve az érvelés egészén az ügyvédek dolgoznak. A tanúvallomásokot is fenntartásokkal kell kezelni. Egyfelől azért, mert elkötelezettek a felperes vagy az alperes mellett, másfelől a hamis tanúzás sem zárható ki. Mivel az alsóbb társadalmi rétegek nagyon kevés levelet, naplót és egyéb ego dokumentumot

⁴² Mátay 2006: 62.

⁴³ Mátay 2006: 63.

⁴⁴ Mátay 2006: 64.

hagytak hátra, fontos kiaknázni a törvényszéki iratokban rejlő lehetőségeket. Leginkább ezeken keresztül közelíthetők meg a prostituáltak élettörténetei. A bírósági eljárásokban mutatkoznak meg a cselekedeteik mozgatórugói. A házasság felbontása, amely az egész életre kihatással van, módot ad a szereplők komplexebb megismerésére, valamint arra, hogy közelebb férközzünk a személyiségükhöz.

A szereplők

Minden házasság, életúttörténet egyedi, de Kocsis Ilona és Stirand Antal házassági krízise több szempontból is eltér a többiek esetétől. A nő 1906 nyarán vitriollal öntötte le férjének arcát, aki így mindkét szemére megvakult. A valóper ezért egy büntetőperrel egészült ki. Az ügy súlyánál fogva sokkal nagyobb figyelmet kapott mind a nyilvánosság, mind a törvényszék részéről. De mi vezetett oda, hogy Kocsis Ilona ilyen brutális módon bánt el a férjével?

A nő azt állította, hogy férje öt fél év után „üldözni” kezdte. Kijelentését a tanúk is alátámasztották, de ő több alkalommal a saját szemével is meggyőződött arról, hogy Stirand Antal szeretőt tart, akivel megcsalja őt. A feleség szerint „*ezért volt minden veszekedés*”.⁴⁵ Felrótta férjének, hogy ezt követően őt már sehova sem vitte magával. Ha mégis utánament a kocsmába, akkor Antal nem akart mellé ülni. A törvényszéken azt is elpanaszolta, hogy körülbelül 800 forintnyi értékű ékszereit és ruháit lassacskán eladogatta.⁴⁶ A férj hűtlensége mellett Kocsis Ilona kiemeli, hogy „*nagyon rosszul bánt velem, ütött vert, s kiüldözött a házból*”.⁴⁷ Egyébként elismerte, hogy férje róla gondoskodott, tőle heti 5 forintot kapott (a férj szerint 7-et).

Stirand Antal önmagát gondoskodó férjként állította be a törvényszéken, aki önálló jövedelemmel nem rendelkező feleségét eltartja, róla gondoskodik. Amikor Kocsis Ilona, feltételezhetően nemi betegség miatt több hónapig a Szent János kórházban feküdt, akkor őt minden vasárnap meglátogatta. Saját bevallása szerint feleségét betegeskedései miatt nem vitte magával. Amikor (késő) esténként hazament, akkor „*nyomban veszekedni kezdett*”⁴⁸ vele és kérdőre vonta: „*hol jársz megint te gazember, biztosan megint azzal a kurvával voltál*”.⁴⁹ Stirand Antal szerint, ha „*bármely tisztességes asszonnyal beszéltem, feleségem azt elnevezte kurvának s mindennek másnak. Ezért már túrhetetlen lett otthon a helyzetem s inkább kocsmában töltöttem szabad időmet*”.⁵⁰

⁴⁵ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁴⁶ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁴⁷ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁴⁸ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁴⁹ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁵⁰ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

Tóth József, Stirand Antal testvérének férje kettejük viszonyáról azt állította, hogy „*rendesen éltek, házások közt patvar volt közöttük, mert az asszony féltékeny volt a férjére, bár én soha sem vettem észre, hogy erre oka is lett volna.*”⁵¹ Azt elismerte, hogy Stirand Antal eleinte mindenhova magával vitte a feleségét, de „*az asszony azonban csak hamar betegeskedni kezdett s a férj kénytelen volt magában járni. Azt azonban csak vallomásból tudom, hogy vádlott férje után járt a kocsmába s mindenféle kellemetlenséget okozott ott neki.*” Arról, hogy mit értett kellemetlenségek alatt, nem ad bővebb tájékoztatást. A házaspárt soha nem látta verekedni, de hallomásból tudja, hogy Kocsis Ilona egyszer pofon ütötte és több alkalommal is megfenyegette a férjét. Szerinte a nő idővel egyre inkább „*összeférhetetlen természetű*”⁵² személlyé vált.

Geisler Ferencné Urbanics Mária 47 éves, fodrász felesége, az egyik éjszaka hallotta, amint a házaspár az ablaka alatt veszekszik. Kocsis Ilona kérlelte férjét, hogy menjen haza, de Stirand Antal nem akart neki engedelmeskedni, mire a nőt kétszer is oldalba lökte. A tanú szerint a férj ekkor már ittas lehetett.

Jenei Ábelné Ocsai Judit, 27 éves, a házmester felesége. Házmesternéként viszonylag nagyobb rálátása volt az egyes személyek magánéletére. Elismeri, hogy Kocsis Ilona sokat betegeskedett és hosszú ideig kórházban volt, és amikor hazakerült, akkor otthonában feküdt. Mikor 1905 őszén egy asszony a gyárból (ahol Stirand Antal is dolgozott) felkereste Kocsis Ilonát, hogy elmondja neki, férje „*egy gyárbeli leánnyal viszonyt folytat*”⁵³, Ocsai Judit visszatartotta. A tanú így vallott az esetről: „*tekintettel vádlott beteg állapotára nem engedtem hozzá az asszonyt, tavasszal azonban magam mondtam el neki az asszony üzenetét.*”⁵⁴ Milyen érdek fűzte a házmesternét ahhoz, hogy beavatkozzon az egyik ott élő személy magánéletébe? Az egyik lehetséges forráskönyv szerint talán barátság fűzte Kocsis Ilonához, és tekintettel annak betegeskedéseire, csak őt akarta kímélni azzal, hogy eltitkolta tőle: férje szeretőt tart és megcsalja. Egy másik lehetséges magyarázat szerint Stirand Antallal lehetett jó viszonyban, és a hallgatásával a férjnek fedezett. De az sem zárható ki, hogy a kíváncsiság hajtotta. Nem tudjuk. A rendelkezésre álló kevés információ alapján nem lehet megrajzolni a kapcsolati hálót. A vallomásokból azért következtetni lehet az egyes szereplők közötti személyes viszonyokra. Egyfelől ott találjuk a sógort, aki érthető okokból inkább a férjet próbálja meg jobb színekben feltüntetni. Másfelől ott van a fodrász feleség, aki szem- és fültanúja a házaspár veszekedésének, illetve a házmesterné, aki a lakók magánéletének megfigyelője és mint ilyen, bizonyos tekintetben felettük is áll. Ocsai

⁵¹ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁵² BFL VII. 2.c. 1907/V. 0112.

⁵³ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁵⁴ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

Judit a törvényszék előtt arról is beszámolt, hogy a vitriolos incidens előtt pár órával látta, amint Stirand Antal arcul ütötte a feleségét és azt mondta neki, hogy menjen el a háztól, mert kidobja. Más alkalommal meg annak volt tanúja, hogy Kocsis Ilona többször is megfenyegette a férjét.

Dr. Schnaffer Károly és Dr. Minich Károly királyi törvényszéki orvosok mint szakértők vizsgáldták az ügyben. Előbbi „*vádlottnál elmebeli kóros momentumot nem*”⁵⁵ észlelt. Szerinte Kocsis Ilona beszámítható állapotban van. Ugyanerre a megállapításra jutott az utóbbi szakértő is. Ezen túlmenően Dr. Schnaffer Károly megállapítja, hogy Kocsis Ilona „*koponyája bizonyos eltérést mutat a rendestől, ezenkívül régi foglalkozásából (kéjő) eredő baja különben is indulatos természetét megfokozhatta*”.⁵⁶

A tanúvallomások, a szakértői vélemények és az egyéb bizonyítékok alapján a törvényszék is megfogalmazza Kocsis Ilona és Stirand Antal házasságára és párkapcsolatára vonatkozó álláspontját. A feleség betegeskedéseivel magyarázzák, hogy a fél évig tartó zavartalan házasság után a férj egyre inkább elfordult feleségétől: „*Stirand Antal nejét elhanyagolta, kirándulásaira, vendéglői összejöveteleire őt már nem vitte magával*”.⁵⁷ A bíróság szerint a féltékenységet és az abból származó konfliktusokat csak tetőzte a feleség „*ismerőseinek jóakaró besúgása*”,⁵⁸ ami megerősítette a feleség gyanakvását: férje hűtlen hozzá. A felek fizikai bántalmazásáról csak annyit jegyeznek meg, hogy tanúk vannak arra nézve, hogy a férfi feleségét „*két ízben pofon ütötte*”. Az eddigiek során kevés szó esett a törvényszék működéséről, a jogi szempontokról. De egy társadalomtörténeti igényű munka esetében ez talán elnézhető. Főleg, hogy a jogtörténeti munkák már jó alaposan körüljárták a témát.⁵⁹

Házassági életciklus: boldogság, féltékenység, erőszak és bosszú

A törvényszéken elhangzott narratívák töredezettek, a történetek hiányosak. Ezzel együtt a rendelkezésünkre álló információk alapján nagyvonalakban mégis rekonstruálható Stirand Antal és Kocsis Ilona rövid ideig (másfél évig) tartó házassága. A házaseletnek megvan a saját fejlődési dinamikája, amit számos tényező határoz meg. Ennek megértéséhez a kutatók (főleg család-pszichológusok, pszichológusok) különböző, úgynevezett családi életciklusmodelleket dolgoztak ki.⁶⁰ A családi élet fejlődési folyamatában elkülöníthető szakaszok vannak. Az egyes életciklusok közötti átmenet pedig rugalmasságot

⁵⁵ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁵⁶ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁵⁷ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁵⁸ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁵⁹ Bódiné Beliznai-Homoki Nagy-Horváth-Zlinkszy 2007: 227–232. Dezső 1922: 85. Kőváry 1922. Kőváry Mihály: 202–206

⁶⁰ Vaughan, Diane 1990.

és alkalmazkodóképességet igényel. Ennek hiányában válságok alakulnak ki. De mennyiben rekonstruálható Stirand Antal és Kocsis Ilona házassága? Párkapcsolatukban milyen házassági életciklus(ok) különíthető(k) el? Milyen házassági krízisek alakultak, és hogyan jutottak el a válásig? Egyáltalán a prostitúciónak milyen szerepe volt a házasságokra és a válásokra nézve?

Korábban már láthattuk, hogy Stirand Antal és Kocsis Ilona kapcsolata az 1893-es évekre nyúlik vissza. Az utána következő egy évtizedről, azon túl, hogy Antal egy bordélyházban ismerkedett meg Ilonával, többet nem tudunk meg. Az 1904 és 1906 közötti rövidebb időszakra nézve, amely magába foglalja (az udvarlást?) a házasságkötést és a házasetet, töredékes információk maradtak ránk, de az események időbeliségének vizsgálatán keresztül valamegyest eligazodhatunk a vallomásokban. Az ezekben megnyilvánuló szubjektív idő ki van téve az elbeszélés módjának, a mondandó tartalmának, amit a törvényszék által feltett kérdések is egyengetnek. A történész ugyan megpróbálhatja „kiegyenesíteni” és kronológikus sorrendben egymás után illeszteni az egyes cselekményeket, de az így kapott lineáris időben megnyilvánuló események láncolata igencsak foghíjas marad. A történések rekonstrukcióját az is nehezíti, hogy a főtárgyalás során megvalósuló kihallgatásokra csak 1907. január 10-én került sor a budapesti királyi büntető törvényszéken. Az egyes szereplők a bűntény esetében fél év, míg a házasság kapcsán három év távlatából kellett visszaemlékezzenek.

Az udvarlás körülményei nem ismertek, de azt tudjuk, hogy valamikor az 1904. január és március közötti időszakban Kocsis Ilona Stirand Antal lakóhelyének közelébe költözik. A férfi vallomásaiban azt állította, hogy ekkor került közelebbi kapcsolatba a vádlottal, amit március folyamán a házasságkötés és az összeköltözés követett (a források egymásnak ellentmondva említik a X. kerületi Korponai utca 6. szám és a józsefvárosi Koszorus utcai 26. számú lakásokat).⁶¹ Az 1904. március és november közötti időszakban még csak ketten laktak együtt. Ekkor költözött be hozzájuk Tóth József és felesége, akik a bűntény idejéig ott is maradtak. A költözés oka nem ismert. Kocsis Ilona 1904. március és szeptember közötti periódusra teszi a házasság boldog időszakát. Ezt követően kezdett el gyanakodni a férjére, hogy megcsalja őt. Ettől kezdve a féltékenység állandósul és a házasság egyik meghatározó jellemzőjévé válik. Ehhez képest Stirand vallomásaiban azt állította, hogy felesége már 14 nappal a házasság után beteg lett, és ezért került 3–4 hónapra a Szent János kórházba (a feleség vallomásaiban 6 hónapot említ). A férj állításainak nemcsak a feleség, hanem a tanúk vallomásai is ellentmondanak. Ocsai Judit vallomásából megállapítható, hogy Kocsis Ilona betegeskedésére és annak 3–4 hónap közötti hosszas kórházi kezelésére leghamarabb az 1904. év végétől

⁶¹ *Népszava*, 1906. augusztus 28., 34. évf., 202. sz.: 7. *Pesti Hírlap*, 1906. augusztus 28., 28. évf., 236. sz.: 9. *Budapesti Hírlap*, 1906. augusztus 26., 39. évf., 235. sz.: 11.

vagy az 1905. év elejétől kerülhetett sor. Az biztos, hogy 1905 nyarán Ilona már otthon lábadozik. A feleség kórházi gyógykezelésének ideje alatt kettejük kapcsolata a férj vasárnapi látogatásaiban merült ki. A későbbi események tükrében jól kivehető, hogy Kocsis Ilona a kórházi betegágyat a férje iránt érzett vélt vagy valós hűtlenségéből fakadó féltékenység miatt is nyomta. A nő hazakerülése után a kettejük közötti nézeteltérés csak tovább mélyült. A problémákat, úgy tűnik, nem sikerült orvosolni. Kapcsolatukat a folyamatos veszekedések, fenyegetések határozták meg, ami mind verbális, mind fizikai agresszióban is megnyilvánult. Stirand Antal ahelyett, hogy szembenézett volna a problémákkal és arra megoldást talál, inkább elmenekült és a passzív elutasítást és a hallgatást választotta. Mátay Mónika megállapítása szerint a „kommunikáció megtagadása, a büntetésnek ez a formája, a fordított agresszió megsemmisítő csapást mér a másikra, aláássa, megtépázza a házastársi viszonyt, kétségbe vonja a partnerséget”.⁶² Ennek helyszíne lett a kocsmá. Egy idő után Stirand Antal számára már ez lett a biztos pont: „*tűrbetetlen lett otthon a helyzetem s inkább kocsmában töltöttem szabad időmet*”.⁶³ Mivel Ilona több alkalommal is férje után ment a kocsmába, az italfogyasztás csak ideiglenesen jelentett kiutat az egyre inkább fokozódó házassági konfliktusokból. Diane Vaughan a párkapcsolatok felbomlását bemutató könyvében⁶⁴ azt vizsgálja, hogyan alakul a partnerek viszonya a szétköltözés vagy a válás folyamán. Mint rámutat: a fizikai válást megelőzi a szociális elkülönülés. Ennek jegyei, akárcsak Stirand Antal esetében történt, hogy az egyik házastárs, esetünkben a férj, új életstílust alakít ki, új célok izgatják, új barátokat talál, olyan közegekben mozog, ahol felesége nincs jelen. Stirand Antal tagadása idővel csak fokozta a nő féltékenységét. Kocsis Ilona helyzetére és konfliktuskezelésének módjára betegeskedése és a férjétől való anyagi függőség is rányomta a bélyegét. Meghatározó motívum volt a feleség férjéhez való nagymértékű ragaszkodása is. A családon belüli nemi szerepek, a kettős erkölcs, amely megengedőbb volt a férjre nézve, Ilona társadalmi helyzetét és lehetőségeit csak tovább nehezítette. Bár több alkalommal is kérdőre vonta férjét, a maga módján pedig igyekezett megbeszélni és megoldani a kialakult konfliktusokat, de a kísérletek többnyire csak veszekedésekbe torkollottak és a nő bántalmazásában merültek ki. A többi prostituált házasságában kialakult krízishelyzetekben a férfiak konfliktuskezelésükhöz olyan eszközöket is igénybe vettek, amelyben fölényben voltak a nőkkel szemben: a fizikai erőszakot. Igaz, hogy a feleségek túlozhatnak, mert érdekükben állt, hogy férjeiket minél sötétebb színekben tüntessék fel a törvényszék előtt. De a feleségek megpofozása, megverése és a férfiak egyéb agresszív megnyilvánulásai mellett, mint

⁶² Mátay 2006: 237.

⁶³ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁶⁴ Vaughan 1990.

korábban láthattuk a prostituáltak házasságaiban, számolni kellett a prostitúcióra kényszerítés eszközével is. A fizikai erővel való visszaélés nemcsak a házassélet, hanem a magánélet része is volt. Sok konfliktusos esetet próbáltak meg a verekedés, a fizikai agresszió bevetésével is megoldani. A nők helyzetét nehezítette, hogy a magánéleti vitákba a szomszédok, rokonok csak akkor avatkoztak be, ha a perpatvar túlságosan elfajult. De még ebben az esetben is átgondolták, hogy érdemes-e belekeveredniük. A válással végződő prostituált házasságok egyik velejárója volt az összevert, de főleg megfélemlített és kiszolgáltatott feleségek. A 20. századig a nők verése egész Európában elterjedt és elfogadott magatartásformának számított, amit a közvélemény és részben a jog is tolerált.⁶⁵ A „gyengébbik nem” képviselői a nyílt erőszak alkalmazása helyett nézeteltéréseik kezeléséhez többnyire egyéb eszközökhöz folyamodtak. A legelterjedtebb a verbális agresszió volt, amit Kocsis Ilona előszeretettel alkalmazott. A felgyülemlett feszültség, a kilátástalan helyzet, a folyamatos perlekedés, illetve az, hogy Ocsai Judit megerősítette Kocsis Ilonának, hogy férje megcsalja őt, oda vezettek, hogy 1905 nyarán Ilona egy revolvert vásárolt. A férj elmondása szerint felesége verbálisan megfenyegette a revolverrel, de azt ő sohasem látta. A feleség viszont azt állította, hogy a fegyvert azért vásárolta, mert öngyilkos akart lenni. A tanúk elmondása szerint nem hallottak a fegyverről. A törvényszék annak kapcsán foglalkozott a revolverrel, hogy a vádlott azzal megfenyegette-e vagy sem az áldozatot, de ezen túlmenően nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget. Émile Durkheim az öngyilkosságról szóló munkájában külön fejezetben tárgyalja a házasság és az öngyilkosság közötti összefüggéseket.⁶⁶ Könyvében kimutatta, hogy a feleségek sokkal nagyobb mértékben részesednek a házasság öngyilkosságaiban, mint a férjeik. Szerinte a gyermektelen házasemberek, amilyen Kocsis Ilona is volt, nagyobb hajlandóságot mutatnak az öngyilkosságra, mint a gyermekkel rendelkező házaspárok.⁶⁷ A fegyvervásárlás önmagában még nem igazolja az öngyilkossági kísérletet, de jól mutatja a nő kilátástalan helyzetét. Mivel önálló egzisztenciával nem bírt, ezért feltételezhetően férjét elhagyni nem akarta, de a folyamatos megcsalás, a kommunikáció hiánya és a szövegekből kiolvasható érzelmi sekélyesség aláásta a házasság alapjait.

Az 1905 és 1906 nyara közötti időszakról rendelkezünk a legkevesebb információval. A tanúvallomások szerint a kettejük közötti konfliktus az idő előrehaladtával egyre csak mélyült. A veszekedések száma is csak gyarapodott. Az egyes narratívák legtöbbit a konkrét esettel és az azt megelőző időszakkal foglalkoztak. Amíg korábbi életükről csupán elnagyolt képet kaphattunk, addig az egyes szereplők a vitriolos incidensről és annak körülményeiről már

⁶⁵ Vigarello 1998: 229–260.

⁶⁶ Durkheim 2003: 177–231.

⁶⁷ Durkheim 2003: 195., 197.

részletesen beszámoltak. Kocsis Ilona 1906. augusztus 25-én azt követően vásárolta meg a vitriolt, hogy szombat délután 6-7 óra tájban a Wesselényi és Diófa utca sarkán férjét szeretője ölelésében látta. Hazaérkezését követően indulatai némileg alábbhagytak és (egyelőre) letett arról, hogy vitriollal elcsúfítsa a férjét. A kénsavat pedig egy söröskorsóba rejtette. Kocsis Ilona korábban többször is kísérletet tett a házassági konfliktus megoldására, de egy bizonyos ponton túl már úgy gondolhatta, hogy erőfeszítései kudarcot vallottak és a kapcsolat menthetetlen. Persze nem zárható ki, hogy párbeszéd útján kívánta rendezni a kialakult helyzetet. Az viszont bizonyos, hogy Stirand Antal nem időzött sokáig otthon. Miután odaadta a feleségének a heti fizetésének rá eső részét, betért egy közeli kocsmába, ahol barátaival találkozott.⁶⁸ Felesége utána ment, de a férfi otthagya. A férj beszámolója szerint Ilona a kocsmában maradt, és Stirand egyik barátjával mulatott „s úgy berúgott, hogy hazament, összeesett”.⁶⁹ Amikor éjjel egy óra körül hazaérkezett, látta, hogy felesége még ébren van, ezért a lakásba nem ment be, hanem az udvaron aludt és ott várta meg a vasárnap reggelt. Valamikor a reggeli órákban elment otthonról, amikor visszaérkezett, Ocsai Judit személyesen látta, hogy Stirand Antal „arcul ütötte a feleségét s azt mondta neki, hogy menjen el a háztól, mert kidobja. Viszont azt is hallottam, hogy vádlott sokszor fenyegette férjét: majd megbánod, de revolverről vagy vitriolról említést nem tett”.⁷⁰ A veszekedés után a férj otthagya Kocsis Ilonát. Délután azzal a szándékkal tért haza, hogy átöltözik. A felek közötti szóváltást dulakodás követte, aminek következtében összetört az égő lámpa. Kocsis Ilona a hirtelen beállt sötétségben férjére öntötte a vitriolt. A férfi ennek következtében mindkét szemére megvakult. Az 1906. november 6-i törvényszéki orvostani vizsgálat során Dr. Minich Károly megállapította, hogy az „egész arcon a bőr felülete heges. Mindkét személy össze van forrva egymással és a szemtekével, ezenkívül a bal oldali szemteke zsugorodott állapotban van. A mellkason és a jobb karon szintén hegesedés található”.⁷¹ Az eseményekről három napilap rendőrségi rovatában számolt be.⁷² A törvényszék 1907. január 10-i ítéletében Kocsis Ilonát háromévi börtönbüntetésre ítélte. Az agresszió nemcsak férfi privilégium, hanem a nők is éltek vele. Ha fellapozzuk a korabeli sajtó büntetőügyekkel kapcsolatos beszámolóit, számos olyan üggyel találkozhatunk, ahol szerelemföltésből a nők vitriollal, vagyis tömény kénsavval csúfították el férjeik arcát.⁷³ A *Pécsi Napló* munkatársa találóan fogalmazott az 1907. évi

⁶⁸ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁶⁹ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁷⁰ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁷¹ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112.

⁷² *Népszava*, 1906. augusztus 28., 34. évf., 202. sz.: 7. *Pesti Hírlap*, 1906. augusztus 28., 28. évf., 236. sz.: 9. *Budapesti Hírlap*, 1906. augusztus 26., 39. évf., 235. sz.: 11.

⁷³ Békés 1966.

lapszámban: „Az elkeseredett szerelem meg a vitriol nagyon összeillő két dolog. Szinte szükségszerű vele járója egyik a másiknak, legalább a rendőri krónikák gyakran tesznek erről az összefüggésről tanúságot.”⁷⁴ Más nők alattomosabb módszerhez folyamodtak, és megmérgezték férjeiket. Viszonylag elterjedtnek számított az arzénrel történő gyilkosság, ami a vitriolhoz hasonlóan könnyen beszerezhető volt.⁷⁵

Stirand Antal és Kocsis Ilona Berta házassága olvasható az úgynevezett értékegyensúly szociálpszichológiai elméletén keresztül is. Az elmélet alapja, hogy az emberi kapcsolatok nem szorítkoznak csupán a szexuális viszonyra. A házasságban, mint társadalmi együttélési formában, a szexualitás mellett fontos szerepet játszik az érzelmi és intellektuális kapcsolat, a gazdasági stabilitás. A házasfelek kölcsönösen elfogadják egymás társadalmi, kulturális és morális értékeit. A házasság tartóssága e viszonyrendszer egyensúlyi kiegyenlítődésén, az egymáshoz való alkalmazkodáson alapszik, ami időben dinamikus és változó. A konfliktushelyzet megoldása a kapcsolaton belüli értékek újra kialakulása révén valósítható meg.⁷⁶ A szerző által javasolt nyolc szempontot, ha Stirand Antal és Kocsis Ilona házasságára vetítjük, a rendelkezésre álló kevés információ ellenére néhány megállapítást tehetünk. A *biológiai érték*, amely magába foglalja az életkort, a testi szépségét és egyebeket, Kocsis Ilona esetében nagymértékben torzult. Hosszas betegeskedése, vélhetően korábbi foglalkozásának köszönhetően, folyamatos gócpontként volt jelen kettejük házasságában. A *szexualitás értékről* nem sokat tudunk, de az, hogy Stirand Antal megcsalta feleségét, arról árulkodik, hogy e téren is voltak problémák. Ha elfogadjuk a nemi betegséget, akkor lehet, hogy Stirand Antal emiatt távolodott el a feleségétől. A szexualitás kapcsán számításba vehető a feleség 30 év feletti kora is. Az *érzelmi és intellektuális értékekről* is csak korlátozott információval bírunk. De a válóperes iratokból úgy tűnik, hogy a gyengédség, a tapintat és a kímélet, a partner élethelyzetébe való beleélés képessége egyik személynek sem volt az erőssége. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy bizonyos esetekben ne rendelkeztek volna vele. *Gazdasági és társadalmi értékek* vonatkozásában látnunk kell, hogy Stirand Antal kemény fizikai munkával tartotta el betegeskedő, tudomásunk szerint nem dolgozó feleségét. A férj gondoskodása legfőképp abban mutatkozott meg, hogy fizetése egy részét heti rendszerességgel odaadta feleségének, de cserébe saját maga rendelkezett a hétvégekkel. A tanúvallomások arról tanúskodnak, hogy Antal minden hétvégén kocsmába járt és a barátaival találkozott. Nem kell sok fantázia elképzelni azt, hogy az egész héten kőfaragóként dolgozó gyári munkás hétvégén kiengedi a gőzt. Mivel Stirand Antal volt a családfenntartó, ezért

⁷⁴ Pécsi Napló, 1907. szeptember 8., 16. évf., 224. sz.: 9.

⁷⁵ Mátay 2016: 22.

⁷⁶ Lőcsei 1970: 180–186.

Kocsis Ilona mind társadalmi, mind gazdasági szempontból tőle függött. A válóperes iratokban visszatérő motívum, hogy bár a férj válni akar, a feleség nem szeretne, a konfliktusok ellenére inkább fenntartaná a házassági köteleket. Mindegyik közül a *morális érték* volt az, ami a leginkább aláshatta kettejük házasságát. A nő részéről hiányzott a férje iránti bizalom. A (nem ok nélküli) féltékenységi folyamatosan mérgezte a házasságukat. Másfelől a férj szeretőtartását illetően nem volt őszinte feleségével. Talán a kölcsönösen elfogadható életszabályok kialakítása képességének hiánya volt az, ami a vitriolos támadáshoz és végső soron a válóperhez vezetett. Ugyanakkor a legtöbb esetben nincsenek olyan objektív módon meghatározható körülmények és viselkedésformák, amelyek alapján kívülállóként egyértelműen meghatározható, hogy egy házasság tönkrement. A valóságban a gondosan előre eltervezett lépésekkel, amelyek mögött sokéves nyomorúság húzódik meg, és a hirtelen érzelmi kirohanások reakciójának együttes jelenlétével kell számolni. A házasságokat különböző állapotok, körülmények és viselkedésformák egész sora és azok hullámválása jellemzi, úgymint a házasságtörés, erőszak, kegyetlenség, anyagi nehézség, mások iránti közömbösség stb. Ezért sem lehet a házasság megromlásának mindenkor érvényes meghatározását megalkotni.⁷⁷

Informálisan és jogilag megszakadt házasságok

A házastársak eltávolodása még nem vezetett váláshoz, de amennyiben a házasság során kialakult konfliktusok nem oldódtak meg, azok házassági krízisekhez vezettek, aminek a vége válás is lehetett. De meddig tartottak a prostituált nők házasságai? A házasságon belül mikor került sor a kenyértörésre? A házassági krízisek már önmagukban a váláshoz vezettek, vagy ezt megelőzte a különválás? Végül, de nem utolsósorban a prostitúció hogyan illeszkedett a házassághoz? A frigy a prostitúció végét jelentette, ahogy Kocsis Ilona esetében történt, vagy inkább tovább folytatódott, mint Neuhold Antónia és sok más nő életében? Egyáltalán a házasságnak milyen szerepe volt a prostituálásban? A házasságok és a prostitúció viszonylatában ezért azt is érdemes vizsgálni, hogy adott személy életének mely szakaszában lett prostituálttá: házasságkötés előtt, alatt vagy utána. Az alábbi táblázat a frigy, a házassági konfliktus, a válás és ehhez kapcsolódóan a prostitúció időbeliségének összefüggéseire mutat rá.

Mivel nem áll módomban teljes életutakat vizsgálni, ezért egy-két esettől eltekintve csak ritkán lehet pontosan meghatározni, hogy adott személy életének mely szakaszában prostituálódott. Az első oszlop adatai a házasságkötéstől a válásig terjedő időszakot, a második a tényleges házasság együttlést, a har-

⁷⁷ Roderick 2004: 135–136.

madik a válókeresettől a jogerős válásig eltelt időszakot ismerteti. Az utolsó oszlop az egyes női házastársak prostituáltként tevékenykedő időszakát tünteti fel. Amíg az első adatok viszonylag hiánytalanul rekonstruálhatók, addig ez utóbbi esetében sokszor csak a prostitúciós tevékenység kezdete, egy meghatározott időszaka, egy évszáma ismert. Más alkalommal csak az derül ki, hogy a prostitúcióra a házasság előtti, alatti vagy utáni időszakban került sor.

1. táblázat

A házasságok szerkezete⁷⁸

Sz.	Házastársak nevei (felperes és alperes)	Házasság időszaka	Együttélés időszaka	Különélés periódusa	Válóper időtartama	Prostituá- lás ismert időszaka
1.	Betz József és Neuhöld Antónia ¹	15 év (1874–1889)	10 év (1874–1884)	5 év	5 év (1884–1889)	Házás együttélés alatt
2.	Stirand Antal és Neuhöld Antónia	4 év (1904–1908)	2 év (1904–1906)	2 év	n. a.	Házasság előtt
3.	Pollak Manó (névváltoztatás után Prónai János Tibor) és Fischer Róza Lujza ²	22 év (1871–1893)	18 év (1871–1889)	4 év	4 év (1890–1894)	Házás együttélés alatt
4.	Lienhard Jakob és Nagy Veronika	2 év (1908–1910)	1 hónap (1908. aug.–szept.)	2 év és 11 hónap	1 év (1910–1911)	Különélés alatt (1909)

⁷⁸ BFL VII. 2. c. 1907/V. 0112., BFL VII. 2. c. 1887/V. 0078., BFL VII. 2. c. 1892/V. 0061., BFL VII. 2. c. 1910/V. 0139., BFL VII. 2. c. 1910/V. 0260., BFL VII. 2. c. 1895/V. 0091., BFL VII. 2. c. 1898/V. 0395., BFL VII. 2. c. 1920/36572., BFL VII. 2. c. 1917 V/30673., BFL VII. 2. c. 1910/V. 0084., BFL VII. 2. c. 1902/V. 0079., BFL VII. 2. c. 1901/V. 0352., BFL VII. 2. c. 1899/V. 0464., BFL VII. 2. c. 1899/V. 0367., BFL VII. 2. c. 1900/V. 0368., BFL VII. 2. c. 1900/V. 0255., BFL VII. 2. c. 1900/V. 0315., VII. 2. c. 1902/V. 0210., BFL VII. 2. c. 1896/V. 0208., BFL VII. 2. c. 1896/V. 0470., BFL VII. 2. c. 1896/V. 0072., BFL VII. 2. c. 1904/V. 0221., BFL VII. 2. c. 1905/V. 0486., BFL VII. 2. c. 1901/V. 0271., BFL VII. 2. c. 1910/V. 0274., BFL VII. 2. c. 1907/V. 0216., BFL VII. 2. c. 1913/V. 0014., BFL VII. 2. c. 1920/41581., VII. 2. c. 1909/V. 0677., BFL VII. 2. c. 1909/V. 0803., BFL VII. 2. c. 1900/V. 0431., BFL VII. 2. c. 1897/V. 0589., BFL VII. 2. c. 1890/V. 0106., BFL VII. 2. c. 1905/V. 0053., BFL VII. 2. c. 1901/V. 0162., BFL VII. 2. c. 1902/V. 0283., BFL VII. 2. c. 1906/V. 0346., BFL VII. 2. c. 1906/V. 0118., BFL VII. 2. c. 1923/44548., BFL VII. 2. c. 1922/39894., BFL VII. 2. c. 1927/47210. BFL XV. 20. 2. A307/0621., BFL XV. 20. 1. XXXIII. a/A665., BFL XV. 20. 1. XXXIII. a/A664., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A668., BFL XV. 20. 2/A124., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A667, BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A425., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A668., BFL XV. 20. 2/A125., BFL XV. 20. 1. XXXIII/A761., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A765., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A766., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A666., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A771., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A590., BFL XV. 20. 1. XXXIII/1. a/A667., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A588., BFL XV. 20. 1. XXXIII. 1. a/A632., MNL OL X.5754/A3784., MNL OL X.2151/A0506.

Ssz.	Házastársak nevei (felperes és alperes)	Házasság időszaka	Együttélés időszaka	Különélés periódusa	Válóper időtartama	Prostituá- lás ismert időszaka
5.	Schwartz Antónia és Wagner Rezső	3 év (1909–1912)	Néhány hónap n. a.	közel 3 év	2 év (1910–1912)	Házasság előtt és házas együttélés alatt
6.	Blumberger Dávid és Kramer Zsófia	5 év (1892–1897)	2 év (1892–1894)	3 év	3 év (1895–1898)	Házasság előtt és különélés alatt (1894-től)
7.	Árki István és Bácskai Mária	8 év (1895–1903)	n. a.	n. a.	5 év (1898–1903)	Házasság előtt és házas együttélés alatt
8.	Donhauer József és Nyíri Terézia	8 év (1914–1922)	5 év (1914–1919)	3 év	2 év (1920–1922)	Házasság előtt és különélés alatt (1919-től)
9.	Reiner Izidor és Horváth Ilona	13 év (1904–1917)	10 év (1904–1914)	3 év	1 év (1917)	Házás együttélés alatt (1904, 1905)
10.	Erscheiner Henrik és Kassier Katalin	5 év (1906–1911)	1 év (1906–1907)	1 év	1 év (1910–1911)	Különélés alatt (1910)
11.	Molnár Károly és Kolarik Mária	20 év (1884–1904)	5 év (1884–1889)	15 év	2 év (1902–1904)	Különélés alatt (1902)
12.	Bántó Ferenc és Ember Mária ³	14 év (1899–1903)	3 év (1899–1902)	1 év	2 év (1901–1903)	Házás együttélés alatt (1901)
13.	Horgos István és Horváth Lujza	7 év (1895–1902)	2 év (1895–1897)	5 év	3 év (1899–1902)	Különélés alatt (1897-től)
14.	Vagarszky József és Szöllősy Katalin ⁴	12 év (1892–1904)	9 év (1892–1901)	3 év	5 év (1899–1904)	Házás együttélés alatt
15.	Czigler Ferenc és Kovács Erzsébet	19 év (1883–1902)	17 év (1883–1900)	2 év	6 év (1896–1902)	Különélés alatt (1900)
16.	Pericht Gyula és Ocsenás Paula	21 év (1883–1904)	6 év (1883–1889)	15 év	4 év (1900–1904)	Különélés alatt (1893, 1900, 1901)
17.	Vavrik Sarolta Margit és Velczl Gyula ⁵	9 év (1896–1905)	4 év (1896–1900)	5 év	3 év (1902–1905)	Különélés alatt (1901. márc.–ápr.)

Sz.	Házastársak nevei (felperes és alperes)	Házasság időszaka	Együttélés időszaka	Különélés periódusa	Válóper időtartama	Prostituá- lódás ismert időszaka
18.	Sánthó Elemér és Mautler Róza	4 év (1895–1899)	1 év (1895–1896)	3 év	3 év (1896–1899)	Házás együttélés alatt
19.	Fodor Lajos és Szalai Mária	15 év (1884–1899)	13 év (1884–1897)	2 év	9 év (1890–1899)	Különélés alatt (1897-től)
20.	Kolin Sándor és Baron Regina	3 év (1896–1899)	n. a.	n. a.	3 év (1896–1899)	n. a. (1891, 1897)
21.	Popper Sámuel és Eisler Rozália ⁶	15 év (1892–1907)	2 év (1892–1894)	13 év	3 év (1904–1907)	Különélés alatt (1896–1920)
22.	Lebenszky Rezső és Csontos Zsuzsanna	7 év (1900–1907)	4 év (1900–1904)	3 év	2 év (1905–1907)	Különélés alatt (1905)
23.	Pollák János és Horn Mária	3 év (1901–1904)	1 év (1901–1902)	2 év	3 év (1901–1904)	Különélés alatt (1902)
24.	Hartmann Alajos és Tamás Erzsébet Berta	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	Különélés alatt
25.	Lőb József és Boda Julianna	6 év (1902–1908)	4 év (1902–1906)	2 év	1 év (1907–1908)	Házás együttélés alatt (1901-től)
26.	Hafenscheer Antal és Schlemmer Anna ⁷	6 év (1907–1913)	6 év (1907–1913)	-	1 év (1913)	Különélés alatt (1913, 1923)
27.	Molnár János és Juhos Julianna	7 év (1915–1922)	3 év (1915–1918)	4 év	2 év (1920–1922)	Különélés alatt (1920-tól)
28.	Ditrich Zoltán László és Szabó Anna Mária	7 év (1904–1911)	4 év (1904–1908)	3 év	3 év (1909–1911)	Különélés alatt
29.	Wiener Dávid és Frank Fanni	16 év (1897–1913)	n. a.	4 év	4 év (1909–1913)	Házás együttélés és különélés alatt (1893–1910)
30.	Weingarten Kálmán és Kanyuk (Kanik) Fanni	3 év (1900–1903)	1 év (1900–1901)	2 év	3 év (1900–1903)	Házás együttélés alatt (1898–1900)
31.	Huszár Mátyás és Pethő Teréz	12 év (1889–1901)	2 év (1889–1891)	10 év	4 év (1897–1901)	Házás együttélés és különélés alatt (1895–1898?)

Ssz.	Házastársak nevei (felperes és alperes)	Házasság időszaka	Együttélés időszaka	Különélés periódusa	Válóper időtartama	Prostituá- lás ismert időszaka
32.	Rusznyák János és Didák Jozefa	20 év (1872–1892)	n. a.	–	6 év (1886–1892)	Házasság együttélés alatt
33.	Bánszky Ede és Fehér Anna	7 év (1900–1907)	n. a.	–	2 év (1905–1907)	Házasság együttélés alatt
34.	Holuj Ferenc és László Emerencia (Emma) ⁸	7 év (1896–1903)	2 év (1896–1898)	5 év	5 év (1898–1903)	Különélés alatt (1898)
35.	Gráczol György és Nagy Mária	5 év (1900–1905)	1 év (1900)	5 év	3 év (1902–1905)	Házasság előtt és házasság együttélés alatt (1899–1902)
36.	Tarpai András és Székely Ilona	5 év (1903–1908)	1 év (1903–1904)	4 év	2 év (1906–1908)	Házasság együttélés alatt (1904–1905)
37.	Blau Sándor és Fleischmann Sarolta	3 év (1905–1908)	1 év (1905)	2 év	2 év (1906–1908)	Különélés alatt (1905-től)
38.	Mautner József és Fabick Ilona	5 év (1919–1924)	1 év (1919–1920)	4 év	1 év (1923–1924)	Házasság előtt (1914-től)
39.	Martinek Lajos és Gyuricza Irén	4 év (1919–1923)	1 év (1919–1920)	3 év	2 év (1921–1923)	Házasság előtt (1913-tól) és különélés alatt (1920 dec.-től)

¹ A házasságuk során négy gyermek született: Izabeli Katalin (1875), Gusztáv (1876), Adolf (1879) és Rezső (1881).

² A házasságuk során három gyermek született: Regina (1872), Mária (1875) és Aranka (1877).

³ Házasságuk során egy gyermek született: Mária Erzsébet (1900).

⁴ A házasságuk során egy gyermek született: Mária (1900).

⁵ Vavrik Sarolta Margit 1900. szept. 8-án beadott válókeresetét a bíróság elutasította. Házasságuk során két gyermek született: Győző (1897) és Gyula (1898).

⁶ Házasságuk során egy gyermek született: Erzsébet (1893–1894). Élt három hónapot.

⁷ Házasságuk során egy gyermek született: Mária (1902).

⁸ Házasságuk során egy gyermek született: Laura (1898).

A házasságok időszakának adatait 38 esetben lehetett közelebbről megvizsgálni. Ezen frigyek esetében a házasságok átlagos időtartama nyolc és fél év volt. A legrövidebb ideig tartó frigy 3 évig, a leghosszabb pedig 22 évig tartott. A prostituált személyek házasságára vonatkozó adatokat a házasságon belüli együttélésre vonatkozó információkkal egészíthetjük ki. A házastársak tényleges együttélése a házasság átlagos időszakának a fele, azaz 4 év volt. A város népességének esetében ugyanez 3 év volt.⁷⁹ A prostituált házasságok esetében a legrövidebb ideig tartó tényleges együttélés mindössze egy hónapig tartott. A leghosszabb ideig tartó együttélés pedig 18 évig állt fenn. Ha arányaiban nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy az összes házassági évhez viszonyítva csupán negyvenhét százalékot éltek együtt. A 38 házaspár összes házassági évének több, mint ötvenkét százaléka különélésben telt el. Nagy Sándor a válóperes iratok kvantitatív vizsgálata során hasonló eredményre jutott. A budapesti válóperek megindításakor a házasságok jelentős része már tönkrement, és a közös háztartás már huzamosabb ideje megszűnt.⁸⁰ Széles skálán mozog az, hogy az egyes házaspároknak a külön költözést követően mennyi idő múlva sikerült jogi értelemben is elválnia. Erre átlagosan négy és fél évet kellett várni. De a különéléstől a házasság de iure felbontásáig a legtöbbet 15 évet, legkevesebb egy évet kellett várni. A házasságon belüli intim kapcsolat felbontására és a felek szétköltözésére már jóval a válóperek előtt sor került. A házasság tehát nem akadályozta meg őket abban, hogy valaki mással új életet kezdjenek. A peranyagokban erre vonatkozóan is számos példa akadt.⁸¹ Ezen személyek számára elegendő volt a különválás, azt nem követte azonnal a házassági kötelék felbontása is. A különélés alatt kialakult új kapcsolatok létezéséről maguk a válóperes iratok tájékoztatnak, de az újrահázasodásról semmilyen adattal sem rendelkezünk. A nagyszámú válókereset miatt a házassági bontóperek átlagosan 3 évig tartottak, amennyiben a szélső értékeket is figyelembe vesszük, akkor a válóperek 1-től 9 évig is elhúzódhattak. A per lefolytatását lassította a bontóperek nagy mennyisége és az, hogy 1907-ig a válópereket kötelezően fel kellett terjeszteni az illetékes Ítéltáblára, onnan pedig a Kúriára. Országos szinten Budapesten volt a legmagasabb a válások aránya, 1900-ra elérte a 12 százalékot. Budapesten foglalkozási rétegződés tekintetében az úgynevezett munkásosztályhoz tartozó társadalmi rétegek válása nőtt meg nagyobb mértékben.⁸² Egy kivételtől eltekintve, az általam vizsgált státuscsoport tagjai is ide sorolhatók. A törvényszéki bírák elsősorban arra törekedtek, hogy helyreállítsák a megromlott párkapcsolatokat. Kibékülésre és együttélésre biztatták a marakodó házastársakat. De a felek különélése miatt

⁷⁹ Nagy 2012: 44.

⁸⁰ Nagy 2012: 34.

⁸¹ BFL VII. 2. c. 1920/36572., VII. 2. c. 1898/V. 0395.

⁸² Nagy 2012: 18., 26., 33.

az ágytól és az asztaltól való elválasztás csak késleltette a válást.⁸³ A válni akaró házastársaknak meghatározott rend szerint kellett eljárnia. A pereskedés mellett döntő személyeknek azt is mérlegelniük kellett, hogy a jogvita hosszú évekig is elhúzódhatott, ami sok türelmet igényelt. A gyermekek elhelyezése során a törvényszék, a feleség „erkölcstelen” foglalkozására való tekintettel, mindig az apának ítélte a gyereket.⁸⁴ Pollak Manónak Fischer Róza Lujzával 1871 nyarán kötött házasságából három gyermeke is született: Regina (1872), Mária (1875) és Aranka (1877). 18 évnyi együttélés után oly mértékben megromlott a házasságuk, hogy Fischer Róza Lujza elhagyta férjét és serdülőkorú gyermekeivel együtt szeretőjéhez költözött. A férj és a tanúk állítása szerint a feleség, hogy magát és gyermekeit fenntartsa, „erkölcstelen életet folytat, de legidősebb leányokat is becstelen életre csábította, annak testével [...] üzérkedik”.⁸⁵ Fischer Róza Lujza vallomásában a házassági konfliktus további részleteire is rávilágít. Egyfelől ragaszkodik a házasság fenntartásához, „mert férjét szereti”. Másfelől azt állította, hogy azért hagyta el férjét és állt össze valakivel, mert férje megcsalta őt. Gyermekeit pedig azért vitte magával, mert az apa „leányukon erőszakot akart elkövetni s eltávozott azért, hogy ezt megakadályozza”.

Végezetül tisztázni szükséges, hogy a házasságnak mennyiben volt visszatartó ereje a prostitúcióra nézve. A fentebbi táblázatban a prostitúció időszakára vonatkozó információk egy-két kivételtől eltekintve statikus adatok. Ezért az abban szereplő adatsorok alkalmatlanok a monogám házasság és a promiskuitással járó prostitúció közötti dinamikus viszonyrendszer komplex elemzésére. De arra jók, hogy a házasság és az azon belül váltakozó intim viszony és házassági krízis időszakát figyelembe véve állapítsuk meg a prostituálódás időszakát. Összesen öt ideáltipikus kategóriát különítettem el, amelyeket két szempont szerint vizsgáltam. A 38 házasságból a prostituálódás 42 százaléka esett a házasság együttélések időszakára is. Ennek többsége (29 százalék) kizárólag csak a házasság időszakára vonatkozott. A fennmaradt 13 százalék nagyjából fele-fele arányban oszlott meg a házasság előtti és alatti, illetve a házasság alatti és utáni időszakok között. A 38 házasság 58 százalékának esetében a nők prostituálódásának időszaka a különválások idejére esett. Bár nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni, de úgy tűnik – legalábbis statisztikai értelemben –, hogy a prostituálódás folyamatát nagymértékben elősegítette a házassági kapcsolat meggyengülése, a válás. De nem tekinthetünk el a férjek által történő prostitúcióra kényszerítéstől sem. Az is beszédes, hogy a különélés alatt prostituálódó személyeknek csak 13 százalékaról derült ki,

⁸³ Bódiné Beliznai-Homoki Nagy-Horváth-Zlinkszy 2007: 231.

⁸⁴ BFL VII. 2. c. 1892/V. 0061., BFL VII. 2. c. 1887/V. 0078., BFL VII. 2. c. 1901/V. 0352., BFL VII. 2. c. 1899/V. 0367., BFL VII. 2. c. 1900/V. 0315., BFL VII. 2. c. 1902/V. 0210., BFL VII. 2. c. 1904/V. 0221., BFL VII. 2. c. 1913/V. 0014., BFL VII. 2. c. 1901/V. 0162.

⁸⁵ BFL VII. 2. c. 1892/V. 0061.

hogy a házassága előtt is „kéjnőként” kereste kenyerét. Ha ehhez hozzáadjuk a házasság előtt és az együttélés, illetve a különélés alatt is éjszakai pillanóként tevékenykedő nők arányát, akkor ez a szám eléri a 21 százalékos arányt is. A nők házasságot követő státusváltása általánosan elterjedt jelenség volt a korszakban. A legtöbb nő a házasságra lépést követően feladta állását és a háztartás vezetését, a gyermekek nevelését vállalta magára.

* * *

A prostituáltak válóperes iratainak vizsgálata nem meglepő módon cáfolta ifj. Bölcsey Géza 1928-ban, a törvényszék előtt tett állításait. A prostituáltak nemcsak hogy házasodtak, de párkapcsolati attitűdjük a vadházasságtól a házasságon át, a nyitott párkapcsolatig széles skálán mozgott. De az is kiderült, hogy a házasságot a férfiak és a nők ugyanúgy rombolják. A számos veszélyforrás közül a házasságtörés, az erőszak és a feleségek prostitúcióra kényszerítése volt a jellemző. A bírósági ítéletek megerősítették, hogy a nők félrelépése, „bukott női” státusuk elegendő a házasság hibájukból történő kimondására. A törvény betűje mellett a törvényszékeken nagymértékben esett latba a személyes imázs, a hírnév, ami döntően befolyásolta az életük egy adott szakaszában prostituálódott nők jogképességét. A bíróságok előtt a nők a férfiakkal képest hátrányosabb helyzetben voltak: megítélésük alapja elsősorban erkölcsi magaviseletük volt. A törvényszéki játszmák egész jellegét meghatározták a nemi szerepekből adódó eltérések. Az erkölcsi mérlegelés eredményeként a bíróságokon a férfiak ellen a feleségek által felhozott vádak kevesebb súllyal estek latba. A nőket gúzsba kötötték a társadalmi elvárások és a szokások, másfelől a látszat megőrzése mellett a házasság álarca mögött a férjeik szinte bármit megtehettek velük. Végső soron a házasság egyéni tapasztalatai, elvárásai húzzák meg a határt az elviselhető és az elviselhetetlen között, nem pedig a törvények, mint ahogyan azt ifj. Bölcsey Géza gondolta.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai
- VII. 101. c. Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház iratai. Fegyencetörzskönyvek
- VII. 101. d. Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház iratai. Rabtorzskönyvek
- VII. 102. a. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogház iratai. Fogolytorzskönyvek
- VII. 103. Budapesti Királyi IV–X. Kerületi Járásbírósági Fogház iratai
- VII. 104. a. Budapesti Királyi Büntető Járásbírósági Fogház iratai. Fogolytorzskönyvek
- VII. 105. Budai Királyi Törvényszéki Fogház iratai
- VII. 106. Pesti (Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai
- VII. 107. Budapesti Királyi I–III. Kerületi Járásbírósági Fogház iratai
- X. 214. Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen iratai

- XV. 20. 1. XXXIII Állami anyakönyvek
XVI. 3. Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházának iratai
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
X. Állami anyakönyvek
Népszava, 1906
Pesti Hírlap, 1906
Pesti Napló, 1907
Budapesti Hírlap, 1906
Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1910–1914, 1916, 1922–1923, 1929.
Címtár 1924: *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*. Budapest.
Magyar népszámlálás 1920: *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 6. rész. Budapest.

Hivatkozott irodalom

- Baráth Ferenc 1872: *A prostitutio s befolyása a közegészségi állapotra*. Pest.
Békés István 1966: *Magyar Ponyva Pitaval*. Budapest.
Bódiné Beliznai Kinga – Homoki Nagy Mária – Horváth Attila – Zlinszky János 2007: A magyar magánjog története. In: Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest. 77–259.
D. Dezső Gyula 1922: *A vétkesség kérdése a házassági bontóperben*. Budapest. 1922.
Doros Gábor 1935: *Küzdelem a leánykereskedés ellen*. Budapest.
Durkheim Émile 2003: *Az öngyilkosság*. Budapest.
Írta egy orvos 1879: *A társadalom-tudomány elemei vagy érzéki, nemi és természeti vallás. A társadalom három főbajának a szegénység, prostitutio és házasságtalanság valódi okáról és gyógyításáról*. Budapest.
Kőváry Gyula 1922: *A vétkesség kérdése a házassági bontóperben*. Budapest.
Kőváry Mihály 1886: *Házasságügyi bíráskodásunkról*. Budapest.
Lev Nyikolajevics Tolsztoj 1989: *Anna Karenina*. Bukarest.
Lőcsei Pál 1970: *A házasságbomlás problémái Magyarországon*. Budapest.
Mátay Mónika 2006: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848*. Debrecen.
Mátay Mónika (szerk.) 2016: *Méregkeverők*. Budapest.
Nagy Sándor 2012: *A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században*. (PhD disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
Nagy Sándor 2018: „Engesztelhetetlen gyűlölet”. *Válás Budapesten (1850–1914)*. Budapest.
Papp Barbara 2009: Az utolsó lépcső ama mélységbe. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából* 35. Budapest. 133–158.
Roderick, Phillips 2004: *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest.
Vaughan, Diane 1990: *Uncoupling: The Turning Points in Intimate Relationships*. Oxford.

Egy nagyváradai polgár tigrisvadászata nyomában: fikció és valóság

1919 januárjában a *Váradai Hét* című nagyváradai hetilap figyelemfelkeltő hírt közölt Vaiszlovich Gyuláról, a nagyváradai Park Szálló egyik tulajdonosáról. Az újságíró szerint a „karakán természetű”, „hangos és kemény”, ámde „vajszívű, derék” férfi, aki a városi törvényhatósági bizottság tagjaként „pattogó beszédek” mondott a közgyűléseken, Egyiptomba igyekszik, ahol „munkás életének” fáradságát akarja kipihenni. Ez a hír már önmagában is feltűnést kelthetett, de hogy tovább fokozza az olvasó érdeklődését, a bulvár műfajához sorolható könnyed elbeszélés keretében rajzolta meg a Vaiszlovich fivérek, elsősorban Gyula portréját. A szerző szerint a fivérek (Gyula és Emil) dolgos, munkás életet élő polgárok. Először a Csáky család birtokán gazdálkodtak, majd Nagyváradon nyitottak „páratlan” szállodát, igényes berendezéssel. A leírás azonban nem vállalkozói tevékenységükre, hanem különös viselkedésükre fókuszál, és különböző eseteken keresztül mutatja be környezetüket hol bosszantó, hol pedig szórakoztató magatartásukat. A vendéglőt például azért nem tudták bérbe adni, mert a legteljesebb felügyeletet kötötték ki maguknak az ételek, italok és a kiszolgálás kifogástalansága tekintetében. A szállodában árgus szemekkel figyelték a párokat, és akadályozták az „illegálisban lévők” zavartalan szállodai együttlétét, különösen Gyula volt „kijátszhatatlan” ebben a tekintetben. Harcba álltak mindennel és mindenkivel, támadták a közigazgatást, a „Tisza-uralmat”, és a háborúnak is kritikusai voltak. Gyula mindemellett megtestesítője a férfierőnek, egy alkalommal érzéstelenítés nélkül tűrte a műtéti fájdalmakat, és közben az ápolónőnek udvarolt. A szerző úgy tudta, nem ez az első alkalom, hogy az idősebbik Vaiszlovich valamely távoli, egzotikus országba készül, korábban már Indiában is megfordult.¹ A leírásban kimutatható a későbbiekben is alkalmazott sajátos ábrázolási mód: a fivérek dolgos polgárokként és a város színfoltjaiként, furcsaságaik ellenére is szerethető különceiként való megjelenítése, valamint az esetükben oly gyakran használt anekdotikus stílus, tetteik komikus, de nem gunyoros ábrázolása. Az egyiptomi és az indiai utaknak több későbbi említésével is találkozhatunk. Ezek között olyanok is előfordulnak, melyek vadászutazóként írták le Gyulát (vagy Emilt, esetleg mindkettőjüket), vagyis azt állították, hogy orosz- és tigrisvadászat céljából kelt útra, még a háború előtt.²

¹ *Váradai Hét*, 1919. január 20. 7-9.

² Például *Újság*, 1927. december 8., 4-5. Ötvös 2008: 299. Dutka 2000: 40-41. 43.

A kortárs beszámolók és a későbbi írások néha egészen hihetetlennek tűnő részleteket közöltek a Vaiszlovichokról. Az olvasóban óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy a narratívákat legalább részben az írói fantázia formálta, és hogy a történetek fikcionalitása sajátos szerzői célokat szolgált: a lokális hitek erősítését („Nagyvárad sokszínű, izgalmas város”), az 1919 eleji zavaros politikai viszonyok okozta feszültségek oldását a szórakoztatás segítségével, a „békeidőkkel” kapcsolatos nosztalgiázást, vagy az „archiválást”: az úri allűrök által jellemzett nagypolgárság életéről kialakított tudás átadását. Vaiszlovich Gyula afrikai és indiai utazásával, a tigris- és az oroszánvadászaton való részvételével kapcsolatban különösképp felmerül a fikcionalitás gyanúja. De ki a történet főszereplője, mi az, ami bizonyosnak látszik vele kapcsolatban?

A főszereplő: Vaiszlovich Gyula

Vaiszlovich Gyula 1866-ban született, Nagyváradon, Weiszlovits³ Adolf sikeres vállalkozó fiaként, izraelita felekezetű családban. Az apa temetkezési vállalkozást, sírkőkereskedést alapított és működtetett, egyszerű kisiparosi státusból küzdötte fel magát legalább a középpolgári elitbe. Éveken át Nagyvárad törvényhatósági bizottságának virilis tagja volt, de nem mutatott érdeklődést a közéleti szereplés iránt. A vállalkozást legidősebb fiára, Lajosra hagyta, aki még életében a vállalat társtulajdonosa lett. Idősebb gyerekei, köztük két lánya előnyös házasságokat kötöttek,⁴ ezzel szemben fiatalabb fiai, Gyula és Emil sosem házasodtak meg. Nincs arra utaló adat, hogy vallásosak lettek volna.

Gyula a premontrei gimnáziumban folytatott középfokú tanulmányokat,⁵ majd öccsével, Emillel legalább egy évtizeden keresztül Körösszegen és Körösszegapátiban bérelt földet a Csáky családtól. Jövedelmeinek köszönhetően időről időre a megye törvényhatósági bizottságának is tagja volt. A bérleményen való gazdálkodás azonban nem hozta a várt eredményeket, és a századelőn a fivérek visszaköltöztek Nagyváradra, ahol egy ideig nagyváradai ingatlanok bérjövedelmeiből élhettek. A részben örökölt, részben az anyjuktól kapott belvárosi Bethlen-kúria emeletének átalakítását követően, 1915-ben

³ Az apa neve Weiszlovitsként, a fivéreké Vaiszlovichként írandó. A fivérek ugyanis ismeretlen időpontban nevet változtattak, Vaiszlovichként írták alá a nevüket (Például itt: SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 25. Kézbesítési ív, 1902. május 3. SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 29. Kézbesítési ív, 1904. november 28.).

⁴ Lajos és Irma egy vagyonos, Bihar megyei gazdacsalád, a földbérelő Fleischer família tagjaival (Fleischer Hermína, Fleischer Miksa) kötöttek házasságot, Lujza egy nála 11 évvel idősebb orvossal (Heimann Józseffel) lépett frigyre.

⁵ Egyesek úgy tudták, hogy a középiskola elvégzése után mezőgazdasági akadémiai tanulmányokat is folytatott Debrecenben, de a fennmaradt források (MNL HBML, VIII. 11/C. 4, M. Kir. Gazdasági Akadémia, Anyakönyvek 1884–1885) alapján ez nem bizonyítható.

megnyitották az igényesen berendezett, tulajdonosainak vagyont és tekintélyt biztosító Park Szállót.⁶ A kúria alsó szintjét már a szálloda megnyitása előtt üzlethelyiségek formájában hasznosították. A háztulajdonosság a szálloda megnyitása után is jövedelmet biztosított a számukra. Nincsenek arra utaló adatok, hogy a Nagyváradra való visszatérést követő években figyelemre méltó anyagi háttérrel, a városi elitek körében kapcsolatokkal és széles körű tekintéllyel rendelkeztek volna. Anyagi helyzetükben 1910 körül mutatkozott változás, amit az is jelez, hogy 1911-től kezdve a városi törvényhatósági bizottság virilisz tagjai voltak. Vagyon, státusz és presztízs tekintetében azonban a szálloda megnyitása hozott igazi áttörést.

Gyulát apjánál aktívabb közéleti szereplés jellemezte, megyei, majd városi virilisként rendszeresen megjelent a bizottsági üléseken. Még gazdaként tagja volt az arisztokrata alapítású Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, a Sebes-Körös Vízszabályozó és Ármentesítő Társulatnak, és a századvégen a Bihar Megyei Nemzeti Kaszinóba is felvételt nyert. Az apai mintától eltérő életpálya (a földbérlet vállalása) kezdeményezőkézségre, más minták iránti fogékonyságra, mobilitási törekvésekre utal, a köztisztviselők munkájában való részvétel, a tekintélyes szervezetekhez (OMGE, kaszinó) való kapcsolódás pedig közéleti és társadalmi ambíciókat mutat. A mobilitást azonban jelentős mértékben hátráltatta konfrontatív magatartása, gyakori botrányai, nyilvános utcai incidensei.⁷

Gyula a korban nem egyedülálló módon, polgárként nemesi eredetű életmódelemeket is magáévá tett.⁸ Párbajozott, Nagyvárad egyik tekintélyes polgárának életveszélyes sebet okozva,⁹ hagyományos presztízsszintzmenyekhez (kaszinó, OMGE) csatlakozott, állítólag fivérével együtt az angol lordok divatja szerint öltözködött,¹⁰ a bihari birtokon pedig – a kortárs beszámoló szerint is – úgy viselkedett, mint egy földesúr.¹¹ A kiindulópontként szolgáló 1919. évi leírás sem szívélyes szállodai vállalkozóként, hanem önkényes, saját birtokán teljhatalmú várúrként ábrázolta az olvasóknak. Mindezeket figyelembe véve, az is elképzelhető, hogy a vadászat, mint a „nemesi férfibeállítódás”¹² egyik legalapvetőbb magatartáseleme, szintén felkeltette az érdeklődését.

⁶ Az épületet szülei és nagynénjük vásárolták meg a századelőn. (*Nagyváradai Napló*, 1904. október 6. 4., uo. 1904. október 29. 5.)

⁷ Bővebb életrajz és a fenti életrajzi adatok forrásai: Kulcsár 2018, Kulcsár 2014.

⁸ Az üzleti élet számos képviselője készletét érzett a nemesi életmódelemek átvételére, a hagyományos formák továbbvitelére. (Gyáni 2010: 10–13.) Példák erre: Jávor 2000: 119. Kövér 2002: 62–69. A polgárság és a hagyományos elitek a saját életmódjukkal, értékrendjükkel kölcsönösen hatottak egymásra („integráció interaktív folyamata”). (Gyáni 2004: 17.)

⁹ Kulcsár 2014.

¹⁰ Dutka 2000: 40.

¹¹ A szerző szerint a régi lovagvárak korára emlékeztet a szomszédjához (Zeitererhez) való konfliktusos viszonya. (*Nagyváradai Napló*, 1899. március 1. 3–7.)

¹² Hadas 2003: 65.

Ázsia szívében: Achmadabadból Jaypurig

Az *Új Idők* 1911. április 23-i számában, a 430. oldalon egy útleírást találunk. Az Ázsia szívében: Achmadabadból Jaypurig címet viselő írás egy indiai út és tigrisvadászat történetét mutatja be, a végén a szerző aláírásával: Vaiszlovich Gyula. Ezek szerint Vaiszlovich Gyula mégiscsak járt Indiában? És ráadásként egy tigrisvadászaton is részt vett?

Az írás megjelölt helye és ideje: „Jaypur, március 14”. A dátumról sajnos lemaradt az év, mindenesetre kétséges, hogy 1911 márciusáról van szó. Ez ugyanis azt jelentené, hogy az írás és a közlés időpontja közt eltelt öt hét alatt a szerző hazatért Nagyváradra, elküldte jegyzeteit az *Új Idők*nek, mely azonnal közölte írását a folyóirat soron következő számában. Vagyis észszerűbb azt feltételeznünk, hogy az utazásra 1910-ben vagy 1910 előtt került sor. A rövid, pár hasábos útleírás inkább retrospektív, mintsem napló jellegű, a szerző az utazás egy későbbi, nyugodtabb napján (március 14-én) foglalta össze élményeit. A cím azonban félrevezető, ugyanis nem a teljes, Ahmadábád és Dzsaiapur közti út (kb. 650 km) tapasztalatait írta le, hanem mindössze két nap történéseit, a Dzsaiapurba való megérkezés napjának és az azt megelőző napnak az élményeit.¹³ Vaiszlovich képeket is csatolt leírásához (Rayputana maharadzsa: Savi Ram Sing, A maharadza palotájának belsősege és Seta elefántháton Jaypurba). Nem valószínű, hogy az indiai környezetet jó minőségben illusztráló fényképeket ő készítette.

Útleírását Vaiszlovich Gyula egyik indiai reggelének élményeivel, a majmok és a pávák reggeli nyüzsgésének leírásával kezdi. A karaván tagjai – akiknek személye mindvégig homályban marad – teveháton, nyeregbe akasztott fegyverekkel indultak útnak, és tevelés közben „a reggeli trainingjüket végző különböző majomfajták ezer és ezerjének” játékát, kergetőzését, valamint a vetéseken eleséget szedegető pávák százainak nyugodt tevékenységét figyelték, a hozzájuk bizalommal közeledő majmoknak pedig tenyérből kínáltak fel kenyérdarabokat. A bekezdésből nem derül ki a scenárió pontos helye vagy ideje, egy bekezdéssel lejjebb is csak annyi, hogy egy kiszáradt folyómederben haladva végül elérték „Rajputana királyság” határát, „amely a tigris, a párduc és leopárd főfészke India földjén”.

Az első pár bekezdés idilljét a következő bekezdések feszültsége opponálja, azok ugyanis már a tigrisvadászatról szólnak. A karaván teveháton ülő tagjai, köztük Vaiszlovich Gyula „lövésre kézben tartott fegyverekkel”, csendben haladtak előre, és shikárik¹⁴ segítségével, csapatban vadásztak a tigrisre. A szerző a tevék riadalmának leírásával fokozza a feszültséget: „Tevéink

¹³ A teljes, elefánt vagy tevé hátán megtett, vadászatokkal megszakított út több hetet is igénybe vett volna.

¹⁴ Indiai bennszülött vadászok.

finom szimatjukkal tüstént megérik a nyom szagát, hogy aztán szűkülve nyújtogassák hosszú és kifordított hattyúnyakukat, forgassák száraz kis fejüket.” A vadászok először egy leopárdot ejtettek el, a tigris pedig a megnyúzott leopárd vérenek szagára tűnt fel. A puszkagolyóval leterített „gyönyörű tigris”, a „szép bestia” látványa, mozgása csodálattal töltötte el a szerzőt: „Míntha észre se venne bennünket, jön bátran, kecses ugrásaival karavánunk felé. Csak mikor szíven vágja golyónk, áll meg és néz reánk egy pillanatig, hogy aztán felhördülve, egyetlen ugrásban adja ki lelkét.” A tigris „halálordításától” megrémült és elmenekült tevék csak valamennyi idő elteltével nyugodtak meg, a shikárik pedig kikészítették és bambuszbotokra tűzték a szép bőröket. Vaiszlovich végig többes szám, első személyben beszél a vadászatról, nem sajátítja ki magának a sikert.

A vadászok egy vasúti töltés mellett vertek tábort éjszakára, majd reggel tovább utaztak, és még aznap megérkeztek Dzsaipurba. A városról szóló egységben Dzsaipur közigazgatási státuszáról, politikai viszonyairól, a város történetéről oszt meg néhány alapvető adatot az olvasóval. Többek között azt állítja, hogy Dzsaipur Rádzsputána központja. Rádzsputána pedig független királyság, mely ugyan elismeri a brit fennhatóságot, de indiai király irányítja, Sawai Ram Singh maharadzsa személyében. Vaiszlovich a színekbe és ékszerrekbe öltözött helyi lakosság külsejét és életigenlő magatartását is leírja. A lakosság látványa meglepetést okoz neki, és az indiaiak arcvonásaiban a hazai cigányság vonásait fedezi fel: „De mi ez? Álom, vagy valóság? Hiszen a csillagalakra, pompás bizarr hindu-stílusban épült és rózsaszínre festett palota-sorokkal szegélyezett város fásított széles utcáin tevék, elefántok és szép paripák hátán büszkén nyargalászó, díszes hintókban kevélykedő hindu férfiakban, asszonyokban – a mi faluról falura vándorló cigányainkat vélem láthatni! Ugyanaz a típus, ugyanaz az arc és termet, járás, tartás és tekintet!” Ugyanakkor a különbségekre is rávilágít, és a hazai cigányság összehasonlíthatatlannul rosszabb helyzetét hangsúlyozza. Mert az indiai ember „itt nem rongyokban didergő, csendőr és főszołgabírótól rettegő, hanem délceg, aranyba, bíborba öltözött alakok”, akik szabadon, gond nélkül élnek. Majd megállapítja: „Hej, kár is volt nektek a hinduk boldog meleg földjéről, a ti bálványisteneitektől elszakadni, mert megvert benneteket a ti büntető istenetek, Shiwa, amiért hűtlenül elhagytátok őket!” A Dzsaipurról szóló bekezdések a szerző rácsodálkozását, a város iránti elismerését közvetítik.

A beszámoló zavarba ejtő könnyedséget sugároz: a messziről jött férfi gond nélkül beilleszkedik az egzotikus tájba, és a tigrisvadászatba figyelemre méltó könnyedséggel, rutinnal kapcsolódik be. A hajtvadászat rendkívül gördülékenyen zajlik, és nem tűnik túl időigényesnek sem. Az olvasó nem tudja beleélni magát a történésekbe, gyors egymástutánban peregnek előtte a jelenetek. A vadászat drámája helyett inkább annak sajátos esztétikuma elevenedik meg a sorokban, akárcsak az indiai közegé, melynek leírása idillinek

tűnik, és inkább egy „szöveges képeslapra” emlékeztet. Vaiszlovich vadászkaraktere a brit útleírásokban is megjelenő ideált, az adaptív, nyugodt, rezzenéstelen tigrisvadász mintáját tükrözi,¹⁵ a természet, a környezet iránti kíváncsisága, elismerése pedig az európai vadászati etikát, a civilizált európai vadással szemben támasztott követelményeket. A korabeli vadászati szakírók szerint ugyanis az ideáltipikus vadász természetszerető, érdeklődő, és sikerét nem az elejtett vad számával, hanem a természet megfigyelése által nyújtott élményekkel méri.¹⁶ Az egzotikum érzékeltetése és a lakosság életigenlő magatartásának leírása a Kelettel kapcsolatos korabeli képzeteket idéz fel.¹⁷

Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon mi igaz az indiai vadásztutazásból. Járt-e Vaiszlovich Gyula Indiában, és valóban részese volt-e a fent leírt tigrisvadászatnak? A tigrisvadászat a hagyományos éliték, főként az arisztokrácia életviteléhez kapcsolódott. Vajon mennyi a realitása annak, hogy Vaiszlovich, aki az utazás idején még csak a nagypolgársághoz sem tartozott, részt vett egy ilyen eseményen? Mit jelentett számára a tigrisvadászat?

Számos jel arra utal, hogy az írás nem koholmány, és a szerző valóban járt a helyszínen. Az útirajz több valóságosnak tűnő elemet is tartalmaz, a gudzsaráti, rájputánai pávákról és majmokról, a tevékkel való közlekedésről, vagy a dzsaipur-i pompáról más útleírások is beszámolnak.¹⁸ A márciusi időpont is elfogadhatónak tűnik, a források szerint a tigris legfőbb vadászidénye április, május volt,¹⁹ más helyen március és április.²⁰ Amennyiben Vaiszlovich Gyula valóban eljutott Indiába, vélhetőleg Triesztben vagy Brindisiben szállt hajóra, útja pedig majdnem két héten át tarthatott.²¹ Az útleírások alapján tudható, hogy az utasszállító hajók végighaladtak a Földközi-tengeren, Port Szaidnál (Egyiptom) délre fordultak, majd áthajóztak a Szuezi-csatornán, a Vörös-tengeren, és végül az Arab-tengeren hajózva Bombayben (a mai Mumbaiban) kötöttek ki. Nem derül ki, hogy Vaiszlovich innen hogy folytatta útját. Nem valószínű, hogy a Bombay és Ahmadábád, valamint az Ahmadábád és Dzsajpur közti több száz kilométeres távolságot teveháton tette meg, bizonyára részben a vasúti közlekedést használta.²² Ugyanakkor

¹⁵ Sramek 2006: 671.

¹⁶ Például Vojnich 1914: 29.

¹⁷ A Kelet többek között a „csodák földje”, és „a mesteri fokon űzött életművészet hona”. (Said 2000: 294, 295, 300, 309.)

¹⁸ Például Vojnich 1913: 63, 69, 72, 75. Mocsáryné 1899: 67–68. Széchenyi 2008: 106.

¹⁹ Tallián 1906: 165. Vojnich 1914: 211. Mocsáryné 1899: 67–68.

²⁰ Vojnich 1914: 131. Apponyi Henrik februárban és márciusban vadászott tigrisre. (Apponyi 2011: 26.)

²¹ Mocsáryné Fáy Mária 1893. december 3-án indult el Brindisiből és december 17-én kötött ki Bombayben. (Mocsáryné 1899: 13, 30.) Tallián Emil Triesztből indult útnak 1897-ben, és közel ugyanennyit, 16 napot utazott. (Tallián 1906: 100–116.) Apponyi Henrik útja 10 napot tartott 1930-ban, ő Marseilles-ben szállt hajóra 1930-ban. (Apponyi 2011: 13–21.)

²² Mocsáryné Fáy Mária a Bombay-Dzsajpur távolságot vasúton tette meg, Ahmadábád és Dzsajpur 1893-ban 24 órára volt egymástól vasúton. (Mocsáryné 1899: 64.)

az is kétségtelen, hogy útirajzát a korban elérhető utazási irodalomból (például útleírásokból, a *Vadász- és Versenylap* utazási, vadászati leírásaiból) is összeollózhatta. Ahhoz azonban, hogy a szöveg hitelességét megítéljük, elkerülhetetlen a tigrisvadászat szerepének, gyakorlatának, emberi és anyagi feltételeinek vizsgálata és megértése.

A tigrisvadászat mint társadalmi gyakorlat

A tigrisvadászat módszertanának és gyakorlatának már a századelőn számos leírása született. Ezekből világosan kiderül, hogy a vadászutazók csakis csoportos vadászat keretében és komoly előkészületek után, helyi brit főtisztviselők, tisztek hozzájárulásával és társaságában, vagy helyi indiai előkelők engedélyével és azok kíséretében vadásztak tigrisre. A britek vagy az indiaiak helyismeretét, tudását és apparátusát nélkülöző magányos vadászat nem volt jellemző. A vadászok gyalogosan vagy elefántháton közelítették meg a tigrist, és a fán lévő lesszékéből (machant) vagy az elefánt hátán elhelyezett nyeregkasból (howdah) lőttek az állatra. Az állat után nyomozó shikáriknak és a hajtóknak szintén fontos szerep jutott. Vojnich Oszkár szerint a maharadzsa egy-egy tigrisvadászat idején egész falvak lakosságát kirendelték hajtónak, de szakácsokat, kocsisokat, lovászokat, elefánthajcsárokat is vittek magukkal. A vadászterület közelében fényűzően berendezett sátrakat húztak fel a maharadza vendégeinek és a vadászat szüneteiben zajló társasági életnek. A vadászatot a shikárik jelentése alapján tervezték meg, és a hajtók által körülfogott területen hajtották végre.²³ 1910 körül a vadászatnak nem volt egységes, az egész országra kiterjedő jogi szabályozása.²⁴

A nagyvadakra való vadászat, és általában a vadászat elsősorban a hagyományos elitek (arisztokraták, nem főrangú nemesek, földbirtokosok, koloniális főtisztviselők és katonatisztek) életmódjához, szabadidős tevékenységéhez tartozott, akik a szocializáció során sajátították el az alapvető vadászati tudást.²⁵ A különleges tapasztalatokat, a vadászati élmény csúcát átélni akaró előkelők sok esetben egzotikus afrikai és ázsiai tájakra utaztak, ahol rizikós kalandokra, többek között oroszlán- és tigrisvadászatokra vállalkoztak.²⁶ Az afrikai és ázsiai nagyvadak itthon is felkeltették az érdeklődést, és főként arisztokraták

²³ Tallián 1906, 166–168. Vojnich 1914: 127–136. Hadas 2003: 110. Stb.

²⁴ A vadállomány védelmét az egyes régiók, államok külön rendeletekkel szabályozták. A britek közvetlen irányítása alatt álló területeken „vadászjegyre” volt szükség, az önkormányzatisággal rendelkező indiai fejedelemségekben a maharadzstól kellett engedélyt kérni. (Vojnich 1914: 209.)

²⁵ Hadas 2003: 81–84. Gyáni 1998: 200.

²⁶ Tallián Emil szerint „Az Indiába utazó legtöbb európai vadász vágyainak netovábbja a tigris lövés [volt].” (Tallián 1906: 164.)

vágtak bele külföldi vadászutazásokba.²⁷ A polgárság tagjai (köztük zsidó polgárok) inkább belföldön folytattak vadásztevékenységet és vadászati szakírást.²⁸ Az itthoni vadászok körében Afrika volt a legnépszerűbb külföldi helyszín, az Indiában megfordult magyar vadászutazóknak pedig nem India volt az egyetlen külhoni vadászati célpontjuk.²⁹

1. táblázat

Indiában tigrisvadászaton részt vett magyar utazók³⁰

Név	Időpont	Fő forrás
Andrássy Manón gróf	1849	<i>Utazás Kelet-Indiákon. Ceylon, Java, Khina, Bengal.</i> Pest, 1853.
Orczy Elek báró	1874	<i>Vadász- és Versenylap</i> (1874. júl. 29.)
Batthyány Elemér gróf	1874	<i>Vadász- és Versenylap</i> (1874. júl. 29., 1877. márc. 28., 1883. márc. 29.)
Széchenyi Béla gróf	1878	Kreitner Gusztáv: <i>Gróf Széchenyi Béla keleti utazásai India, Japán, China, Tibet és Burma országokban.</i> Budapest, 1882.
Kund Béla (földbirtokos)	1881	<i>Vadász- és Versenylap</i> (1881. aug. 25., szept. 1., szept. 8., nov. 17., 1883. márc. 29.)
Kégl István (földbirtokos)	1885	<i>Vadász- és Versenylap</i> (1885. márc. 19., júl. 23.)
Esterházy Lajos herceg	1886	<i>Vadász- és Versenylap</i> (1886. aug. 26., 1887. jún. 2.)
Latinovits Géza (földbirtokos)	1896	<i>A maharadsák honából.</i> Budapest, 1896. <i>Vázlatok Indiáról.</i> Zombor, 1897.
Tallián Emil (földbirtokos, főszolgabíró)	1897	<i>Útinaplómból. Tallián Emil naplójegyzetei braziliai, indiai, ceyloni és br. keletafrikai utazásai és vadászatairól.</i> Török-Kanizsa, 1906.
Vojnich Oszkár (földbirtokos)	1911	<i>British India. Burma, a Maláji félsziget és Siám: úti jegyzetek.</i> Budapest, 1913.
Apponyi Henrik gróf	1930	<i>Úti- és vadásznaplóm Indiából és a Himalayából 1930.</i> Budapest, 1931.
Széchenyi Zsigmond gróf	1937, 1938	<i>Nabar: Indiai vadásznapló I-II.</i> Budapest, 1940–1941.

²⁷ Természetesen kivétel is akadt. Kittenberger Kálmán múzeumi segédpreparátor, majd tanító több oroszánvadászaton is részt vett. Afrikai útjai azonban nem magánjellegűek voltak, a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából végzett állattani gyűjtést. Több tízezer tételből álló zoológiai gyűjteménye a múzeumba került, azonban nagy része elpusztult 1956-ban. (Damaszkin 2005: 7. Krizsán 1998: 101–102.) A nem vadászati célú külföldi utazások a polgárság körében is népszerűek voltak. A rendszeres, turista jellegű vagy rekreációs külföldi utazások elsősorban a nagypolgár életformához tartoztak. (Bácskai 2004: 107.)

²⁸ Például Herman Ottó, Illés Nándor, Bársony István, Fónagy József, Keleti Károly, Krisztoforovics János, Moscovitz Geyza, Herzog Péter stb. (Zoltán 2006: *A korszak neves magyar vadászai* c. fejezet. Konrád 2014: 256. Kövér 2002: 67.)

²⁹ Zoltán 2006: *A korszak neves magyar vadászai* c. fejezet. Balázs 1993: 22, 232, 373.

³⁰ A táblázat összeállításában a források mellett a szakirodalom (Például Balázs 1993, Krizsán 1998, Zoltán 2006) is segítségemre volt.

A tigrisvadászaton való részvétel nemcsak a vadászszenvedély kielégítésére, hanem a státusz, a hatalom és a személyes képességek reprezentálására is szolgált. A vadászok a részvétellel jelezték, hogy a tigrisvadászatra alkalmas elitek exkluzív csoportjához tartoznak (vagy hozzájuk kapcsolódnak valamilyen módon), illetve hogy jelentős gazdasági erő birtokában vannak; a vadászatnak ez a típusa ugyanis a legdrágább időtöltések egyike volt. A nagymacskák vadászatával értelemszerűen a kivételes maszkulinitást, a kiemelkedő férfias képességeket is kifejezésre lehetett juttatni. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a jól szervezett tigrisvadászatok – a mind hatékonyabb fegyvereknek, a mind biztonságosabb körülményeknek köszönhetően – egyre kevésbé számítottak kivételes férfikvalitásokat igénylő vállalkozásoknak, és bár nem voltak kockázatmentesek, a 19. század végén inkább társadalmi eseményekre, exkluzív mulatságokra, valamint elitista sporttevékenységre emlékeztettek.³¹ A változást Tallián Emil magyar utazó is észrevette. Szerinte a nagy apparátussal megvalósított tigrisvadászat már nem igazi és nemes próbatétel, ugyanis a hajtók kiabálása, trombitálása, lövöldözése által felriasztott állat lassú léptekkel közeledik a vadászvonalhoz, majd golyók egész zápora fogadja.³² A szélesebb közönség, a kevésbé tájékozott közvélemény bizonyára nem érzékelte a változásokat, a tigrisvadászaton továbbra is a maszkulinitás csúcának, kivételes próbatételnek tekintette (az oroszánvadászat mellett).

A vadászatra vállalkozók a tigrisvadászaton nemcsak az önmegjelenítés, hanem az önfejlesztés eszközének is tekintették. Vagyis úgy vélték, hogy személyes képességeiket formálhatják, férfias adottságaikat acélozhatják vele, Kund Béla például önbizalmának növelését várta a sikeres tigrisvadászattól.³³ A vadászat emellett az elitekkel való kapcsolattartást, -építést is lehetővé tette, amire a szervezési munkálatok, majd a hosszúra nyúló vadászatok bőven teremtettek alkalmakat. A brit hivatali és katonai elitek, akik az indiaiaktól tanulták el a tigrisvadászat „mesterségét”, szimbolikus harcra, erőfitogtatásra is felhasználták. Vagyis a tigris legyőzésével azt demonstrálták, főként a helyieknek, hogy képesek uralni a vad természetet, és hogy – a Mogul uralkodókhoz

³¹ Sramek 2006: 666, Cohen 2012: 196.

³² Tallián 1906: 168.

³³ „Végre elértem célomat: előttem fekszik első tigrisem [...] leírhatatlan elégedettség fogta el vadászszívemet: most már nyugodtan várom a további eseményeket, és oly bizalom támadt bennem önmagam iránt, hogy bátran merem állítani, hogy ha Hubertus kegyelme és oltalma folytán még lesz alkalmam és esélyem tigrisre, minden lövésem találni fog.” (*Vadász- és Versenylap*, 1881. augusztus 25., 316. Brit példák: Sramek 2006, 665.) A vadászat nevelő funkciójára Wesselényi Miklós is felhívta a figyelmet: „a rókavadászat, pályázás általában az ezeknek kíséretében járó sok lovaglás, sokat férfiasította nagyon elpuhult s még most is sok edzésre szoruló ifjainkat.” (Wesselényi 1847: 3–4.) Bársony István vadász úgy vélte, ez a „legférfiasabb szórakozás”, és a vadászat „minden tekintetben testileg-lelkileg, egész embert kíván és nevel.” (Tomai – Zoltán 2000: 12.)

hasonlóan – birtokában vannak annak az erőnek, hatalomnak és tudásnak, ami őket India méltó uraivá teszi. Köreikben megjelent az a paternalista értelmezés is, mely szerint a helyiek nem alkalmasak önmaguk megvédésére, így ezt a feladatot a briteknek kell átvállalniuk. Az állat elejtése ebben az esetben a közérdek szolgálatát jelentette.³⁴ Ugyanakkor az úti beszámolókból jól látható, hogy az európaiak saját szervezésű vadászataik során mindvégig rászorultak a helyiek ismereteire és közreműködésére.

A fenti táblázatban megnevezett vadászok nem tekinthetők egyszerű „puskásoknak”.³⁵ Az útleírások ugyanis arról árulkodnak, hogy vadászszenvedélyük, reprezentációs ambícióik felfedezési vágygal, a „tündérmesék országa” iránti kíváncsisággal, tudományos (geológiai, geográfiai, növény- és állattani, néprajzi) érdeklődéssel és gyűjtőszenvedéllyel kapcsolódtak össze.³⁶ Útleírásai, beszámolóai alapján Széchenyi Bélát elsősorban felfedezőnek, mintsem vadásznak kell tekintenünk. Ismeretterjesztő és tudományos felületeken közreadott megfigyeléseik, a tróféákból, tárgyakból, élő és preparált állatokból álló gyűjteményeik nemcsak különleges tapasztalataikat és kivételes teljesítményüket „dokumentálták”, de a hazai tudományosságot és a közgyűjteményeket is gazdagították.³⁷

A tigrisvadászaton való részvétel azonban az arisztokraták számára sem volt könnyen elérhető. Az utazásnak és a vadászatnak ez a típusa rendkívül költségesnek számított, a hosszú hajóút, a szárazföldi utazás, a helyi megélhetés, a vadászathoz szükséges eszközök (megfelelő sátor, ruházat, fegyverek, orvosi felszerelés stb.) megvásárlása, a segítők (shikárik, hajtók, elefánthajcsá-

³⁴ Az indiai tigrisvadászat brit gyarmati elitek körében játszott szerepének, funkcióinak kiterjedt irodalma van. A fenti bekezdés forrásai: Storey 1991, Sramek 2006, Cohen 2012.

³⁵ A vadászati irodalom vadászetikával kapcsolatos bekezdéseiben különbséget tettek a vadász és a puskás között. Az előbbi tanulmányozza és tiszteli a természetet, a „becsületes játék” szabályait tartva szem előtt választja ki az elejtendő vadat, megkíméli a nőtényt. Az utóbbit a gátlástalan öldöklés és a terjedelmes lőjegyzék érdekli. (Vojnich 1914: 12.)

³⁶ Például Tallián Emilt saját bevallása szerint a vadászszenvedély mellett a „nyugtalan előretörés”, a „kelet pompájának” megismerése, az „exoticus vidékek”, az óceán, a misztikus India iránti kíváncsisága hajtotta keletre. (Tallián 1906: 99.)

³⁷ Széchenyi Béla és a társaságában utazó szakértők három kötetben publikálták az indiai és távol-keleti utazások tapasztalatait, földrajzi, földtani, növény- és állattani, nyelvészeti megfigyeléseiket. 1880-ban Széchenyi Béla a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja lett. (Zoltán 2006: 106.) A vadászutazók (például Latinovits Géza vagy Vojnich Oszkár) írásaikban fontos néprajzi ismeretekkel is szolgáltak, betekintést engedtek a helyiek életébe, szokásaiba, kultúrájába. Vojnich Oszkár fényképekből összeállított gyűjteménye is jelentősnek mondható (Krizsán 1998: 69, 75.) Kund Béla és Batthyány Elemér élő tigris adományozott a budapesti állatkertnek. (Zoltán 2006: 96.) Tallián Emil tróféáit, kitömött állatait, madárgyűjteményét végrendeletében a Torontál Megyei Múzeumra hagyta. (Lebach 2009: 110–111.) Az afrikai oroszlánvadászok között is bőven akadtak olyanok (Teleki László, Kittenberger Kálmán stb.), akik tudományos eredményekkel és értékes gyűjteményekkel tértek haza.

rok) alkalmazása, a vadászelefántok beszerzése és ellátása, a helyi elitekkel való találkozások, a vadásztáborokban zajló társasági élet óriási összegeket emésztettek fel.³⁸ Ezeken felül további kiadásokkal is számolni kellett, például az importált fegyverek után szedett magas vámmal.³⁹ Kund Béla egy tapasztalt brit tiszttel vágott neki egy hosszabb „vadászkirándulásnak”. Karavánjuk 12 bennszülött szikh lovaskatonából, 27 tevéből, hét elefántból, 15 lóból, egy szakácsból, több kuktából, cselédekből, inasokból, fegyverhordókból, lovászokból, teve- és elefántvezetőkből, összesen 72 személyből állt.⁴⁰

A tigrisvadászat nemcsak stabil anyagi háttérrel, hanem helyi ismereteket is igényelt, ugyanis a magyar vadászok helyi szervezésű tigrisvadászatokba kapcsolódtak be, vagy brit tiszték társaságában indultak vadászni. A felszerelés lényeges elemeit, a betanított howdah-elefántokat és a tapasztalt hajtókat csak a brit és indiai vadász elit tagjai révén tudták beszerezni. Kund Béla egy angol alezredes (Gerard⁴¹) meghívására és társaságában vadászott, s ehhez személyzetet is kapott.⁴² Széchenyi Béla a mysorei rádzsától kapott shikárik és hajtók segítségével folytatott tigrisvadászatot.⁴³ Néhány példából az is látható, hogy a helyiekkel való kapcsolatfelvételhez közvetítőkre volt szükség, akik személyesen vagy ajánlólevelek segítségével támogatták az indiai vadászatot tervező ismerőseiket. Andrassy Manó egy brit főtisztviselő (Mr. Th.) segítségével jutott el egy helyi „indiai fejedelem” udvarába, majd annak tigrisvadászatára.⁴⁴ Harvey kapitány még elutazása előtt arról tájékoztatta Apponyi Henriket, hogy két tigrisvadászatra is bejuttatta.⁴⁵ Kund Béla és Gerard között vélhetőleg Batthyány Elemér vagy Orczy Elek közvetített, ugyanis ők éppen Gerarddal folytattak korábban eredményes vadászatokat.⁴⁶ A kapcsolatok elengedhetetlen voltára a vadászutazók is figyelmeztettek írásaikban.⁴⁷ Vojnich

³⁸ Vadászati kézikönyvében Vojnich Oszkár több oldalon keresztül sorolta, hogy mire van szüksége a vadásznak terepen. (Vojnich 1914: 17–34.)

³⁹ Az érték 10%-át képező vámot vetettek ki az importált fegyverek után. (Tallián 1906: 170.)

⁴⁰ *Vadász- és Versenylap*, 1881. augusztus 25., 314.

⁴¹ Sir Montague Gilbert Gerard (1843–1905) indiai, afganisztáni, perzsiai, egyiptomi hadműveletekben is részt vett, és ezredesi rangig vitte. Állítólag több mint 200 tigrist ejtett el. (Lanz 2009: 24.) Vojnich Oszkár a vadászat módszertanáról szóló könyvében Gerard munkájára is támaszkodott.

⁴² *Vadász- és Versenylap*, 1881. augusztus 25., 314. Ugyanez a brit kapcsolat Kégl István későbbi utazása során is meghatározó volt. (*Vadász- és Versenylap*, 1885. március 19., 120., uo. 1885. április 23., 170.) Közvetítésre még antilopvadászat esetében is szükség volt. (Tallián 1906: 160.)

⁴³ Kreitner 1882: 100.

⁴⁴ Andrassy 1853: 302–335.

⁴⁵ Apponyi 2011: 22.

⁴⁶ *Vadász- és Versenylap*, 1881. augusztus 25., 314.

⁴⁷ „[...] sikerre való kilátással csak az esetben lehetséges vadászni, ha akár valamelyik indus nagy úr, akár egy magasabb rangú angol tiszt vagy tisztviselőhöz ajánló levelünk van, mert

Oszkár úgy tudta, hogy Rádzsputánában – ahol Vaiszlovich Gyula állítólag részt vett egy tigrisvadászaton – óvták a tigrist, és „csak meghívott nagy úr” vadászhatott rá.⁴⁸

A tigrisvadászat tehát komoly elvárásokat támasztott a vadással szemben, a vadászatban való jártasságot, jelentős vagyont és magas szintű kapcsolatokat feltételezett. Mindezek fényében alig elképzelhető, hogy Vaiszlovich Gyula részese volt az általa leírt élményeknek. Vaiszlovich csak 1911-ben lett a városi törvényhatósági bizottság virilis tagja, ami azt sejteti, hogy azt megelőzően nem volt kivételes jövedelmi helyzetben. Ráadásul a Park Szálló építésének megkezdése jelentős megtakarításokat, jövedeleminvesztíciót igényelhetett. Bár az 1880-as évektől kezdve csökkent az „úri társadalom” részéről a hajlandóság a kapcsolatépítésre, számos példája volt a zsidó nagypolgárok, birtokosok, ritkábban középpolgárok és az arisztokraták, köznemesi eredetű birtokosok közti, eltérő intenzitású kapcsolatoknak. Ráadásul vidéken és főként Bihar vármegyében ez még inkább jellemző volt, itt integráltabbak voltak az elitek.⁴⁹ Vaiszlovich esetében azonban nincs arra semmiféle adatunk, hogy őt kapcsolatok fűzték volna a bihari arisztokratákhoz, köznemesi eredetű birtokosokhoz, még kevésbé a hazai és tengerentúli vadászait tagjaihoz. Ahogy annak sincs semmi nyoma, hogy a vadászat „mesterségében” járatos lett volna. Vagyis nem megalapozott azt feltételeznünk, hogy Vaiszlovich biztosítani tudta a szükséges anyagi és emberi feltételeket egy indiai „presztízsbetűzéshez”. Mindezeket követően felmerül a kérdés: járt-e egyáltalán Indiában? A kérdés megválaszolásához érdemes az *Új Idők*-ben tovább lapozni.

csak ezeknek állanak rendelkezésükre a tigris vadászathoz feltétlenül megkívántat betanított elefántok s a nagy számú hajtók serege [...] Ily összeköttetések hiányában kárba veszett fáradság, hiába való idő és pénz pocskékolás a tigris vadászat kísérlete, mivel azok rendszerint eredményre nem vezetnek.” (Tallián 1906: 165.) Továbbá: „elkerülhetetlenül szükséges, hogy összeköttetésben álljunk magasrangú angol tisztviselővel, mert csakis ilyen segítséggel szerezhethetjük be a szükséges elefántokat s vadászhatunk a magunk kedve szerint. Aki ilyen összeköttetésre nem tud szert tenni, az egy vadász-maharadzsával kössön ismertséget és látni fogja a tigrisvadászat menetét.” (Vojnich 1914: 133.) Apponyi Henrik útinapójának előszavában megköszönte oxfordi angol „barátainak”, hogy „a legmelegebbhangú ajánlólevelekkel” látták el Lord Irwin indiai alkirályhoz, több angol vezető tisztviselőhöz és a legbefolyásosabb „Maharajákhoz”. (Apponyi 2011: 7.)

⁴⁸ Vojnich 1913: 70.

⁴⁹ Konrád 2014: 156–178. Gyáni 2010: 10. Arisztokratákkal, keresztény birtokosokkal kapcsolatot létesítettek: Moscovitz Geyza zempléni birtokos, Schwartz Jakab szatmári birtokos, Sváb Károly birtokos és politikus, Wahrmann Mór nagykereskedő és politikus stb. Biharban Kepes Samu kereskedelmi ügynök, Brüll Adél és szülei, Farkas Izidor kereskedő, háztulajdonos, virilis. (Konrád 2014: 156–158., 162–163., 173–174.)

„Levél a szerkesztőhöz”

Július 16-i számában az *Új Idők* egy olyan olvasói levelet (Ázsia szívében – Levél a szerkesztőhöz) publikált, mely Vaiszlovich Gyula útleírására reflektált. A szerző egy évtizedek óta Bombayben élő magyar, bizonyos Telléry S. I. volt, aki levelében csalódottságának adott hangot, és azt állította, hogy Vaiszlovich Gyula írása teljesen félrevezető: „Mint harmincöt éve Indiába szakadt magyar nem kis örömmel pillantottam meg április 23-iki 17-ik számukban Vaiszlovits Gyula úr cikkét, amely „Ázsia szívében” címmel Indiáról írt. [...] Sajnos, igen-igen csalódtam, olyannyira, hogy elhatároztam, hogy ennek kifejezést is adok, egy önöknek írandó levélben. Mert amit V. úr ír, az az elejétől végig téves.” Telléry, aki azt várta, hogy Vaiszlovich segíteni fog eloszlatni a modernizálódó Indiát övező misztikumot és az Indiával kapcsolatos hamis elképzeléseket, azt nehezményezte, hogy Vaiszlovich – szerinte – toposzokat ismételi, és emellett valótlanságokat közöl útleírásában. Telléry azt állította, hogy a Rádzsputánával és a Dzsaipurral kapcsolatos állításai tévesek: Rádzsputána nem független királyság, hanem szoros brit ellenőrzés alatt álló régió, mely több államból áll, Dzsaipur, ugyanezen nevű fővárosával, csak egy az államok közül.⁵⁰ A dzsaipuri maharadszáról készült kép pedig nem aktuális, mert az uralkodót fiatalon ábrázolja, ráadásul a feltüntetett név is hamis, az éppen regnáló rádza neve ugyanis nem Savai Ram Szingh, hanem Madho Szingh (Savai Ram Szingh az elődje volt). Telléry a karavánút leírásával sem volt elégedett, szerinte a táj, a fauna leírása nem felel meg a valóságnak: az Ahmadábád–Dzsaipur közti terület nem szűkölködik vízben, a majmok sem viselkednek úgy, mint ahogy azt Vaiszlovich bemutatta, tevéket pedig már nem használnak közlekedésre.

A levélíró természetesen a vadászat megtörténtét is kétségbe vonta, és kétségeinek ironikus hangnemben engedett utat: „Vadászat! Képelem, hány magyar vadász szíve dobban meg, olvasva, hogy V. úr csak úgy futtában egy leopárdot s rögtön utána egy tigrist lőtt! Szép is volna.” Telléry felhívta a figyelmet arra, hogy a tigrisvadászat időigényes, fáradságos és költséges „mulatság”, ha valamelyik rádza vadászatot rendez, az akkora eseménynek számít, hogy a sajtó is beszámol róla. Ráadásul a részvételhez befolyásra és meghívólevelekre van szükség. „V. úrnak pedig ilyen vadászatra meghívása nem volt.” Vagyis Tellérynek meggyőződése volt, hogy Vaiszlovichnak nem álltak rendelkezésére a tigrisvadászathoz szükséges anyagi és kapcsolati feltételek. A szerző nem mondta ki kerek pereg, hogy Vaiszlovich hazudik, de egyértelművé tette, hogy írását javarészt kitalációnak tartja. Vaiszlovichot azzal vádolta meg, hogy a vonatkupé ablakából szerzett felületes tapasztalatai alapján írt „útleírást” a folyóiratba.

⁵⁰ Rádzsputána valóban egy régió, Dzsaipur pedig annak részeként egy állam volt.

Vaiszlovich Gyula nem hagyta annyiban a dolgot, és az *Új Idők* 1911. augusztus 6-i számában válaszolt Telléry vádjaira. A legfőbb vádakat, hogy a vonat ablakából szerezte információit, és nem vett részt a tigrisvadászaton, természetesen elutasította, és azzal védekezett, hogy nem lexikont vagy „napló-szerű útvezetőt” akart írni, ezért előfordulhatnak pontatlanságok. Válaszának néhány fontosabb elemére térek ki bővebben. Arra a felvetésre, hogy a maharadza időskori képe helyett annak fiatalkori képét publikálta, úgy reagált, hogy azt csak a kényszer diktálta: „őt magát nem fotografálhattam le, miután ez időben a maharadza éppen Calcuttában tartózkodott”. Vagyis azt sugallta, hogy bejárása volt Dzsaiपुर uralkodójához, és csak a körülmények számlájára írható, hogy nem lehetett a társaságában. A vadászat esetében azt állította, hogy egy kis költségvetésű, privát szervezésű vadászat volt, alacsony fix bérért és az elejtett nagyvadak utáni jutalom fejében fogadták fel a shikárikat. A leírás egyik újdonságának tekinthető az állítás, hogy nemcsak tevéket, de elefántokat is használtak, azt viszont nem tisztázta, hogyan és kitől szereztek be az állatokat. Illetve ezúttal úgy nyilatkozott, hogy nemcsak leopárdra és tigrisre, hanem medvére és vaddisznóra is vadásztak abban a két napban. Vaiszlovich szerint a karaván által megtett távolság 130 kilométer volt, ami nagyjából az Ajmer–Dzsaiपुर távolságnak felel meg. Ebből pedig az következik, hogy a vadásztúrát Ajmer–Merwara régióban kezdték, majd a Rajputana Agency (Ügynökség) részét képező Dzsaiपुर állam területén folytatták. A karaván általa megjelölt sebessége (átlagosan 65 km/nap) azonban teljesen irreálisnak tűnik, főleg ha számításba vesszük, hogy a menetelést vadászatokkal szakították meg.

A Vaiszlovich anyagi, kapcsolati adottságaival, Telléry kritikájával és Vaiszlovich dőcögő magyarázkodásával szembesülő olvasóban joggal merül fel a gyanú, hogy az útleírás teljes egészében az író fantáziájának szüleménye, és az indiai utazás sohasem történt meg. A bizalmat teljes mértékben megvonni Vaiszlovichtól mégis elhamarkodott lépés lenne, ugyanis maga Telléry tájékoztatja levelében az olvasókat arról, hogy a nagyváradai férfi bizony járt Indiában. Sőt, találkoztak egymással, Telléry vendégül látta és segítette Vaiszlovichot az eligazodásban.⁵¹ Saját bevallása szerint éppen ezért várta el, hogy egy korrekt India-képpel szolgáljon a nyilvánosságnak. Telléry panaszából kiderül az is, hogy Vaiszlovich Gyula összesen két hónapot töltött a szubkontinensen, a pontos időpont azonban homályban marad. Az igazsághoz tehát leginkább az a verzió állhat közel, hogy főszereplőnk eljutott Indiába, tigrisvadászaton azonban nem vett részt. De ha nem vadászutazó volt, mit keresett Indiában? A válaszhoz Telléry személye és a Park Szállóról készült későbbi beszámolók visznek közelebb.

⁵¹ Nem Vaiszlovich volt az egyetlen magyar utazó, akit Telléry vendégül látott Indiában. Latinovits Gézáról és útítársairól is gondoskodott, lakást biztosított számukra egy szállodában. (*Vasárnapi Újság*, 1896. november 15., 765.)

Szőnyegek, dísz tárgyak, műremek

A pécsi származású Telléry Sándor valamikor az 1870-es évek elején telepedett le Indiában, ahol az évek alatt széles körben ismert sikeres nagyvállalkozó lett. Delhiben szőnyeggyárat alapított, később faragottbútor-gyárat is nyitott, bekapcsolódott a gránátbányászatba, és saját gyártmányait, valamint a helyi kézműipar termékeit értékesítette indiai (Bombay, Kalkutta, Simla, Delhi) és New York-i üzleteiben.⁵² Részt vett az indiai műipar kormányzati támogatott népszerűsítésében, megújításában, amerikai és európai fogyasztókat keresett az indiai műremek számára, és a kereslet növelése érdekében a gyártás során figyelembe vette a nyugati igényeket. Az 1893. évi chicagói világkiállításon India képviselőjében az indiai pavilont szervezte.⁵³ Telléry a magyar kormányzattal is kapcsolatban állt, a Magyar Kereskedelmi Múzeum bombayi képviselőjeként az volt a feladata, hogy a kivitellel foglalkozó magyar cégek részére Indiában üzleteket közvetítsen, a piaci viszonyokról tájékoztassa őket, és hogy kelet-indiai termékeket közvetlenül importáljon Magyarországra.⁵⁴ Adakozókedvét mutatja, hogy indiai műtárgyakat adományozott az Iparművészeti Múzeumnak.⁵⁵ A századvégi sajtóbeszámolók szerint a Telléry & Co. által forgalmazott termékek (szőnyegek, bútorok, kisplasztikák stb.) kiemelkedő minőséget képviseltek, és iparművészeti értéküknél fogva igen népszerűek voltak a külföldi és a magyar elitek körében. Az újságíró szerint „Különösen a Majláth grófok, báró Atzél és neje, báró Brenner és még mások hozták a Telléry üzletből számos díszes tárgyat. A ki ezek szalonjaiban megfordult, megbámulta e csodadolgokat.”⁵⁶ Az indiai motívumok iránti érdeklődés a nagypolgárság körében is kimutatható.⁵⁷

Vaiszlovich bizonyára nem vadászutazóként, hanem vásárlóként érkezett Indiába, azzal a céllal, hogy „az indiai magyar nábob”⁵⁸ bombayi vagy delhi üzleteiben indiai műremeket vásároljon. Esetleg hogy egyéb, ahmadábádi vagy dzsaipur-i kereskedésekben szerezzen be igényesen elkészített tárgyakat.⁵⁹

⁵² *Pécsi Napló*, 1893. február 2., 3–4. *Pesti Napló*, 1900. október 7., 6.

⁵³ Codell 2009: 156, 165.

⁵⁴ *Pesti Hírlap*, 1895. április 28., 12. *Magyarország tisztii cím- és névtára 1898*: 341.

⁵⁵ A múzeumnak ajándékozott márványból, elefántcsontból, rézből, agyagból, viaszból készült tárgyakat. (*Művészeti Ipar*, 1886. szeptember, 425.)

⁵⁶ *Pécsi Napló*, 1893. február 2., 4.

⁵⁷ Zsolnay Vilmos lánya, a gyár számára motívumokat tervező Júlia „minden vágya” egy régi indiai művészetekről szóló könyv volt, amit apja meg is szerzett a számára. (Jávor 2000: 122.)

⁵⁸ *Pesti Napló*, 1913. november 18., 6.

⁵⁹ Mocsáryné Fáy Mária úgy emlékezett vissza, hogy Ahmadábádban olyan szőnyeggyár működött, ahol kézimunkával készítettek drága szőnyeget. Bútorkészítőkkal, faragókkal is találkozott, akik bútorokat, ajtókat, karnisokat, szantál- és ébenfa-faragványokat készítettek amerikai megrendelésre. „E dolgok leírhatatlan szépek, de mesés drágák.” Dzsaipurban is „igen szép dolgokat”: szantál-, ébenfa- és márványfaragványokat, szőnyeget gyártottak művészi igénnyel, és rézbe „emailloztak”. (Mocsáryné 1899: 62–63., 70.)

A Vaiszlovichok ugyanis luxusszállodává kívánták tenni a Parkot, amihez elengedhetetlen volt, hogy minőségi tárgyi környezetet alakítsanak ki a szállóban. A fivérek nemcsak a színvonalasságra, de a különlegességre is törekedtek, és a sajátos miliót – részben az orientalizmus korabeli divatjára ráhangolódva – keleti, köztük indiai eredetű tárgyak, az általuk képviselt egzotikum révén teremtették meg (egyebek mellett). Az indiai formák, a keleti motívumok iránti vonzalmuk abban is kifejeződött, hogy a Park Szálló belső tereinek kialakításakor a szecesszió irányzatát részesítették előnyben.⁶⁰ Lényegében maga a tigrisvadászat is felfogható a kelet felé fordulás, az orientális javak iránti vonzódás jeleként.⁶¹

Az indiai vásárlás megtörténtét a szállodát vagy annak tulajdonosait méltató írások igazolják. Egy újságcikk szerint Vaiszlovich „perzsa- és szmirnaszőnyegek tömegével jött haza [Indiából], amelyeknek háromszorannyi volt ittthon az értékük, mint az egész utazási költség.”⁶² Nem sokkal a szálloda megnyitását követően az újságíró úgy nyilatkozott, hogy a Park „exotikus látványosság”, „ajándék” Nagyvárad számára, és a szálloda berendezése, a gyönyörű váradai bútorok, perzsa- és indiai asztalterítők örömet szereztek az iparművészet kedvelőinek.⁶³

A minőség iránti elkötelezettség a fivérek belső szükséglete, mélyen interiorizált igénye lehetett, legalábbis erre utal a források egy része, többek között Bodnár Mária beszámolója a Parkról. Szerinte a szálloda műremekai, köztük az „indiai tropheumok” olyanok voltak, mintha „a szépség szeretetének megfogalmazásából nőttek volna ki”, vagyis a szállodatulajdonosoknak a minőség és a szépség iránti természetes igényét fejezték ki.⁶⁴

A szállodabelső alapos ismerete hiányában sajnos nem tudható, hogy a fivérek által a szállóban elhelyezett tárgyak valóban művészeti minőséget képviseltek-e. Vagy hogy a szépség iránti igényükhöz esztétikai érzék is társult-e, és a különböző helyekről származó tárgyakat ízlésesen helyezték-e egymás mellé. Hogy a sokféleség ellenére harmonikus belső tereket teremtettek-e. A Parkot jellemző korabeli és későbbi szerzők mindenestre nagy elismeréssel nyilatkoztak az eredményről. Arra a kérdésre azonban még nincs egyértelmű

⁶⁰ A szecesszió és India kapcsolatához lásd Gellér 2004: 32–34.

⁶¹ A szecessziós stílusjegyeket hordozó irodalomban a szereplők egyik alapélménye az elvagyódás. „Az anyagilag tehetősebb hősök külföldre, főként Párizsba menekülnek, s ha felejtésnek ez is kevés, Indiában, Egyiptomban s afrikai vadászatokon keresnek kalandot. [Péter gróftól például] Európa kifárasztotta; a színházak és a lóversenyek untatják, a szarvas cserkészetnek és falkavadászatnak nincs immár ingerük.” (Gozsdu Elek: *Napraforgó*; részlet) (idézi: Ajtay – Horváth 2001: 68.)

⁶² *Újság*, 1940. szeptember 14., 5.

⁶³ *Nagyváradai Napló*, 1915. július 4. Másból azt olvassuk, hogy a Parkban „valódi keleti szőnyegek, indiai szőttek díszeltek”. (Ötvös 1997: 19.)

⁶⁴ Bodnár Mária: *Vizit a Parkban. Szabadság*, 1934. február 11., 8.

válasz, hogy mit jelentett Vaiszlovich számára a tigrisvadászat, mi volt a célja a történet publikálásával, miért vezette félre az olvasókat.

A fikció mint a mobilitás eszköze

A tigrisvadászat fiktív történetében Vaiszlovich – mint tigrisvadász – a legfelsőbb körök exkluzív csoportjának tagjaként jelenik meg. Bár kétségtelen, hogy 1910 körül döntően javult a jövedelmi helyzete, nem beszélhetünk az útleírásban láttatott társadalmi pozícióról. A kitalált történetet Vaiszlovich lényegében úgy használta, mint egy, a nyilvánosságnak kiállított vadásztrófeát: általa jelenítette meg (elképzelt) pozícióját, és próbálta formálni az imázsát. Célja elsősorban az volt, hogy elhitesse környezetével: immáron kiemelkedő gazdasági erő birtokosa, és finanszírozni képes exkluzív úri gyakorlatokat; emellett kiterjedt a kapcsolatrendszerre, és a legfelsőbb körökbe is bejárása van. Nem utolsósorban személyében is alkalmas arra, hogy beilleszkedjen az elitek világába: a történetben olyan könnyedén vadászik a veszélyes állatokra, mint egy gyakorlott, vérbeli arisztokrata. Mindezzel azt szerette volna elérni, hogy változzon a megítélése, növekedjen a társadalmi megbecsültsége, és könnyebben integrálódjon a helyi elitekbe. Vaiszlovich tehát felismerte a tigrisvadászat reprezentáló és konstituáló képességét is, azt, hogy ez a felsőbb körök státuszszimbóluma, és felhasználható arra, hogy magát a kör tagjaként láttassa; illetve hogy a vadásztörténettel az általa birtokolt társadalmi tőkét gyarapíthatja, és saját pozícióján is változtathat. A történet leírásának feszültségoldó hatása is lehetett: csökkentette a szorongást, amit a vágyott és a valóságos közti távolság okozott. Valamint élményt nyújtott: az írás által vélhetőleg valamiképp átélte azt, amit a valóságban – megfelelő adottságok híján – nem tudott.

Hogy a tigrisvadászat fiktív történetének közreadása a Vaiszlovich(ok) „mobilizációs programjának” része, még inkább érzékelhető, ha azt nem önmagában, hanem a Park Szállóval összefüggésben tárgyaljuk. Ebben az esetben az üzletpolitika részeként is felfogható. Nem zárható ki ugyanis, hogy a fivérek jó előre és pontosan eltervezték a Park Szálló felépítésének menetét, arcukat, és hogy „brandjének” kialakításához a fikciót is segítségül hívták. Az átalakításokat 1912-ben kezdték el.⁶⁵ Gyula azonban még ezt megelőzően elutazott Indiába, és beszerezte a szálló majdani berendezésének néhány darabját. Az utazás és az importált indiai tárgyak bizonyára felkeltették a városi közönség figyelmét, és megalapozták a vélekedést, hogy a fivéreknek

⁶⁵ Nagyvárad hivatalos közlönye publikálta az építési engedélyeket (*Nagyvárad város hivatalos közlönye*, 1912. január 24., 35., uo. 1912. március 27., 89., uo. 1912. december 11., 383., uo. 1914. január 6., 3.)

kifinomult ízlésük van. Ezt követően megjelentették a vadászatról szóló történetet, mellyel tovább erősítették az elképzelést, hogy a Vaiszlovichok világához a fényűzés, az egzotikum kapcsolható. Vagyis a fivérek jóval a nyitás előtt elkezdték kialakítani saját „mítoszukat”. Mire működni kezdett a szálloda, egyértelművé tették, hogy kiknek a társaságára, és szállodájukban milyen vendégkörre számítanak.

A fenti elemzés arra utal, hogy Gyula esetében nem dzsentrifikációról van szó,⁶⁶ mivel azt hangsúlyozza, hogy az útleírás szerzője nem a hagyományos elitek értékrendje, szokásai iránti őszinte vonzódását fejezte ki művében, hanem racionális számítással mint erőforrás-teremtő eszközt használta a fiktív történetet.⁶⁷ A kettő azonban nem zárja ki egymást. Az, hogy a „nemesi férfibeállítódáshoz” tartozó szerepben, tigrisvadászként jelenítette meg önmagát, egyéni ízlésével is összefüggött. Gyula szívesen írt a vadászatról, élvezettel helyezkedett a tigrisvadász szerepébe, bizonyára olyan „jelmezt” választott, ami közel állt hozzá, amivel azonosulni tudott. Az exkluzív környezetet nyújtó luxusszállót sem lehet csak a piaci igényekhez való alkalmazkodásként értelmezni, az a fivérek identitását is kifejezte. Számos egyéb, már említett tényező – Gyulának a párbajozásra való nyitottsága, a hagyományos presztízsin intézményekhez való korábbi kapcsolódása, állítólagos úri öltözéke, földesúrként, önkényes várúrként való narratív megjelenítése – szintén arra engednek következtetni, hogy vonzódott a hagyományos formákhoz, a nemesi életmódelemekhez.

Források

- Serviciul Județean Al Arhivelor Naționale, Bihor, Nagyvárad (SJAN Bihor)
Fond 87, inv. 137. Casina Națională Bihor (Bihar Megyei Nemzeti Kaszinó), 1857–1917.
Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)
VIII. 11. c. Magyar Királyi Gazdasági Akadémia iratai, tanulókra vonatkozó iratok, 1868–1936.
- Bányai József 1996: *Jeles vadászok a régi Magyarországon. Életrajzok és válogatott írások.* Budapest.
- Damaszkin Arzén 2005: *A maszáj fennsíkon.* [Pusztazámor]
- Dutka Ákos 2000: *A Holnap városa: regényes korrajz a nagyváradi A Holnap születésének idejéről.* [Budapest, Debrecen].
- Gróf Andrásy Manó 1853: *Utazás Kelet-Indiákon. Ceylon, Java, Khina, Bengal.* Pest.
- Gróf Apponyi Henrik 2011: *Úti és vadásznaplóm Indiából és a Himalájából (1930).* [Az OSZK katalógusa szerint Apponyi Henrik útinaplója Pusztazámorban jelent meg, de az nincs feltüntetve a kiadványban]

⁶⁶ A dzsentrifikáció vagy feudalizáció téziséhez lásd: Tímár 1998.

⁶⁷ A dzsentrifikációs tézissel vitatkozó álláspont szerint az arisztokratikus, nemesi allűrök inkább a stratégiai gondolkodásra, piaci magatartásra vezethetők vissza. (Szakál 2002: 34–36., 54.)

- Kreitner Gusztáv 1882: *Gróf Széchenyi Béla keleti utazásai India, Japán, China, Tibet és Burma országokban*. Budapest.
- Magyarország tiszti cím- és névtára 1898*: Szerk. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Mocsáry Béláné Fáy Mária 1899: *India és Ceylon: úti jegyzetek*. Budapest.
- Széchenyi Zsigmond 2008: *Nabar. Indiai útinapló*. Budapest.
- Tallián Emil 1906: *Útinaplómból. Tallián Emil naplójegyzetei brazíliai, indiai, ceyloni és br. keletafrikai utazásai és vadászatairól*. Török-Kanizsa.
- Vojnich Oszkár 1913: *British India. Burma, a Maláji félsziget és Siám: úti jegyzetek*. Budapest.
- Vojnich Oszkár 1914: *Hogyan vadászunk veszélyes vadra. Idézet híres vadászok könyveiből*. Budapest.
- Wesselényi Miklós 1847: *Teendők a lótenyésztés körül*. Kolozsvár.
- Művészi Ipar*, 1886.
- Nagyvárad város hivatalos közlönye*, 1912–1914.
- Nagyvárad Napló*, 1904, 1915, 1899.
- Pécsi Napló*, 1893.
- Pesti Hírlap*, 1895.
- Pesti Napló*, 1900, 1913.
- Újság*, 1927, 1940.
- Vadász- és Versenylap*, 1874, 1877, 1881, 1883–1887.
- Vasárnapi Újság*, 1896.
- Váradi Hét*, 1919.

Hivatkozott irodalom

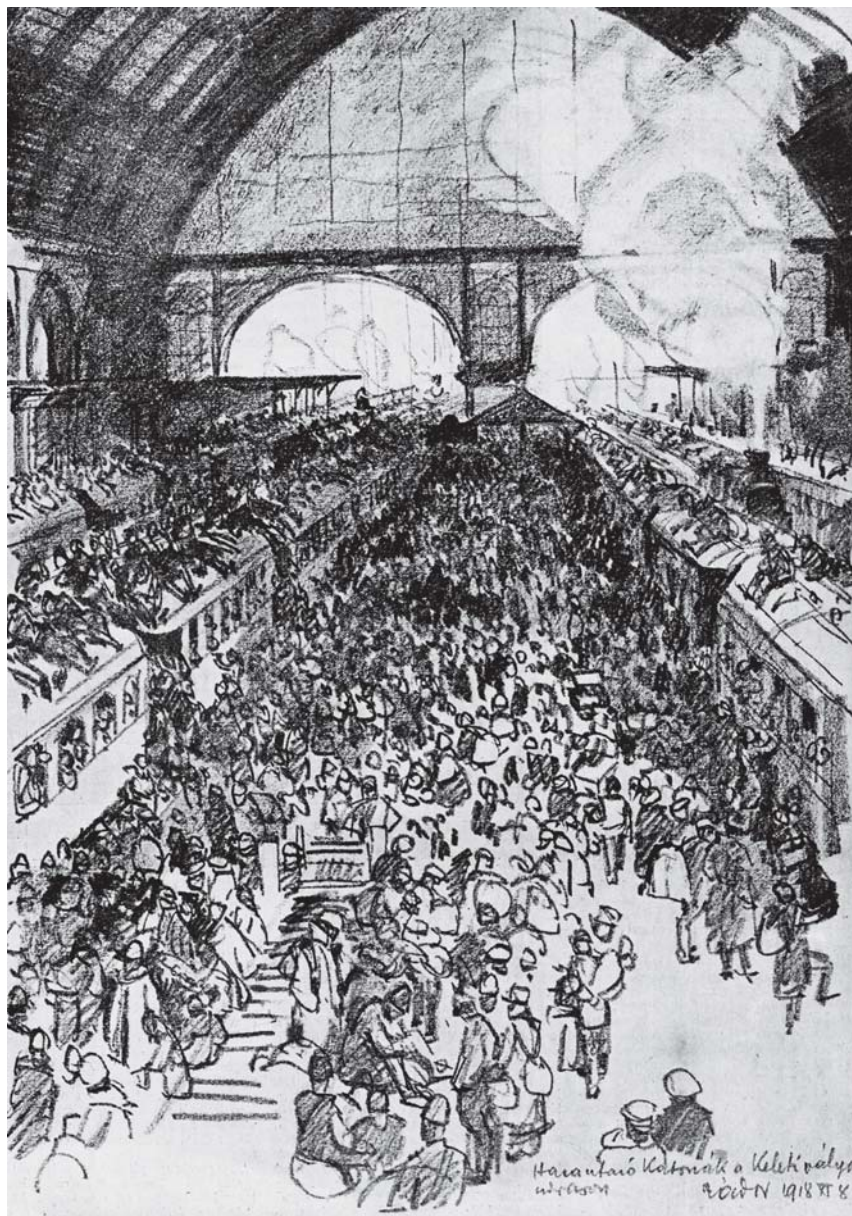
- Ajtay-Horváth Magda 2001: *A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában*. Kolozsvár.
- Balázs Dénes 1993: *Magyar utazók lexikona*. Budapest.
- Bácskai Vera 2004: Havel Lipót. Kőművesegédből építési nagyvállalkozó. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest. 98–109.
- Codell, Julie F. 2009: Indian crafts and imperial policy: hybridity, purification, and imperial subjectivities. In: Alla Myzelev – John Potvin (eds.): *Material Cultures, 1740–1920: The Meanings and Pleasures of Collecting*. Aldershot – Burlington. 149–170.
- Cohen, Erik 2012: Tiger Tourism: From Shooting to Petting. *Tourism Recreation Research* (37.) 3. 193–204.
- Gellér Katalin 2004: *Magyar szecesszió*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1998: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2004: Előszó. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest. 13–21.
- Gyáni Gábor 2010: A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai. *Tér és társadalom*, (24.) 2. 2010. 5–16.

- Hadas Miklós 2003: *A modern férfi születése*. Budapest.
- Jávor Kata 2000: *Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében*. Budapest.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl: zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest.
- Kövér György 2002: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. In: Kövér György: *A felhalmozás íve: társadalom és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest. 62–73.
- Krizsán László 1998: *Magyar vadászat az óriási világban*. Budapest.
- Kulcsár Beáta 2014: A Vaiszlovich-Pallay affér és a nagyváradai párbajellenes szövetség. *Várad* (13.) 3. 60–74.
- Kulcsár Beáta 2018: Büntetés és kizárás a Bihar Megyei Nemzeti Kaszinóban. *Korall* (18.) 71. 48–68.
- Lanz, Tobias S. 2009: *The life and fate of the Indian tiger*. Santa Barbara-Denver-Oxford.
- Lelbach Gyula 2009: *A világhíró földesúr. Vojnich Oszkár élete és vadászkalandjai*. Budapest
- Ötvös Béla 1997: *Porrá és hamuvá: a német fasiszta haláltáborokba deportált Horvát Jenő elbeszélése nyomán*. Nagyvárad.
- Ötvös Béla 2008: *...és megbüntettem betedízigen: történelmi regény*. Debrecen.
- Said, Edward W. 2000: *Orientalizmus*. Budapest.
- Sramek, Joseph 2006: „Face Him Like a Briton”: Tiger Hunting, Imperialism, and British Masculinity in Colonial India, 1800–1875. *Victorian Studies* (48.) 4. 659–680.
- Storey, William K. 1991: Big Cats and Imperialism: Lion and Tiger Hunting in Kenya and Northern India, 1898–1930. *Journal of World History* (2.) 2. 135–173.
- Szakál Gyula 2002: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940 között. Sikeres történelmi modellváltás*. Budapest.
- Tímár Attila 1998: Kulturális asszimiláció és kettős identitás: a birminghami ipari elit dzsentrifikációja. *Világtörténet* (20.) 1–2. 3–20.
- Tomai Éva - Zoltán János 2000: *Régi képeslapok mesélnek a vadásatról*. Budapest.
- Zoltán János 2006: *Vadászat az Osztrák-Magyar Monarchiában*. [Budapest]

SZÉCSÉNYI MIHÁLY

Haszontalan zavargások

A Tisza-gyilkosságtól az erkölcsrendészet ostromáig

Hazautzó katonák a Keleti pályaudvaron, 1918. november 8.
(Zádor István rajza, Vasárnapi Újság, 1918. november 17., 637.)

A kollektív erőszak különböző formái általában a nagyobb társadalmi megpróbáltatások, gazdasági és politikai válságok, háborúk idején jelennek meg. Ezek közül a történetírás többnyire a nagyobb méretűeket tartja említésre méltónak. Gyáni Gábor a dualizmus kori fővárosi zavargásokról írt tanulmányában Charles Tilly meghatározása alapján definiálta ezeket az eseményeket.¹ Azokat a megmozdulásokat tekintette zavargásoknak, amelyekben legalább 50-100 fő vesz részt, akik a nyilvános térből foglalnak el utcákat, köztereket, középületeket vagy épületegyütteseket, tehát nagyobb területeket, és azokat legalább egy napnál hosszabb időre az ellenőrzésük alatt tartják, miközben szembeszállnak az állam erőszakszervezeteivel, elsősorban a rendőrséggel és olykor a hadsereggel. Ehhez a meghatározáshoz már Gyáni sem tartotta magát szoroson, felismerve, hogy a zavargásoknak nem csak az időbeli és térbeli kiterjedése, vagy a résztvevők száma, sokkal inkább a tartalma, a résztvevők motivációi és az esemény egyéb körülményei a fontosak.

Írásomban néhány példán és két röviden vázolt esettanulmány keretén belül szeretném még tovább tágítani és/vagy lazítani a Tilly által megszabott kereteket, ugyanakkor ezeknek az eseteknek a vizsgálatával bemutatni és feltárni az erőszak szerepét 1918 őszén, Budapesten. Vannak ugyanis olyan időszakok, amikor az elégedetlenség nem nagy méretekben, hatalmas tüntetésekben nyilvánul meg, az erőszakos cselekmények nem hosszabb időközönként, nagy robbanásokban kulminálódnak, hanem kis méretekben, de annál gyakrabban jelentkeznek, és hónapokig, vagy akár évekig bizonytalan helyzetbe, ingatag körülmények közé kényszeríthetik a társadalmat. A békeidőben erősnek tűnő normák csaknem teljesen feloldódnak, és azok betartása egyén- és helyzetfüggő lesz, alapvetően az események szereplőinek normakövető, illetve a normákat részben vagy egészben elvető magatartásától függ. Az első világháborút követő hosszasan elnyúló társadalmi dezorganizáció egyszerre volt oka és gerjesztője a számtalan kisebb-nagyobb erőszakos, fegyveres incidensnek, zavargásnak.

Fegyveres katonák
(Balázsfi Rezső rajza, Bolond Istók,
1918. augusztus 26., 4.)

¹ Gyáni 1989: 346.

Ezek legfontosabb jellemzői közé tartozott, hogy az elkövetők jelentős részének, talán többségének társadalmi háttere, előélete és motivációja, a cselekmények jellege, elkövetésük módja nagyban különbözött a békeidők világában tapasztaltaktól. Térben és időben viszonylag kisméretűek voltak, a résztvevők száma a magányos elkövetőtől és a néhány főnyitól a néhány tucatig terjedt.² A kisméretű zavargások, zendülések, kollektív erőszakos cselekmények a többnyire rövid ideig – esetleg csak néhány óráig, olykor egy-két napig – fennálló lehetőségekhez igazodtak, amelyek alapján maguk a résztvevők döntöttek arról, végrehajtják-e vagy sem cselekményeiket. A zavargások 1918 őszen és 1919 elején gyakorlatilag napi eseményekké váltak Budapesten, amelyeket rendszeresen közölt a sajtó. Először, mintegy illusztrációként, három példával szeretném bemutatni, milyen állapotok uralkodtak a fővárosban, és miben különböztek ezek a zavargások a békeidők bűnözésétől ebben az időszakban.

Ezeket a példákat nem a forradalom első napjai alatt történt esetek közül választottam, amikor szinte természetesnek tűnhetett az erőszak, sőt „ha a korabeli napisajtót fellapozzuk, szembeszökik a tény, hogy a forradalmi ujjongásba vegyülően ott feszült a lincshangulat is. Amelyből egy-egy esetben valódi lincselés fejlődött ki”.³ Inkább 1918 karácsonyának környékéről idézek eseteket, amelyek az erőszak folyamatos jelenlétét bizonyítják, és talán azt is, mennyire relatív lehet egy olyan állítás, mely szerint „Budapesten viszonylag hamar helyreállt a rend”.⁴ Szentkirályi Béla, Budapest rendőrfőkapitány-helyettese 1918. december 26-án, csütörtökön egyetlen nap alatt két abszurd történet szemtanúja, pontosabban résztvevője is volt. Ezen a napon Kőbányáról utazott a belváros fele egy 53-as villamoson. A zsúfolásig megtelt kocsira egy katonaruhás suhanc kapaszkodott fel. „A kalauznő figyelmeztette, sőt kérte a katonát, hogy szálljon le, de az gorombán válaszolt, majd revolvert rántva fenyegetődött, hogy a kocsis utasait összelövi. Közben néhány lövést tett a levegőbe. Szentkirályi főkapitányhelyettes midőn látta, hogy a duhajkodó katonával nem bírnak, személyesen lépett közbe, de a katona őt is megtámadta. Erre Szentkirályi nekiesett a garázda suhancnak és öklével agyba-főbe verte, úgy, hogy leesett a kocsiról. A publikum lelkesen megéljenezte a főkapitányhelyettest.”⁵

Szentkirályinak a továbbiakban sem bizonyult könnyűnek ez a nap, mert késő este személyesen kellett intézkednie, az ún. „Rákóczi-úti csata” során. A *Pesti Hírlap* szerint „azzal kezdődött az incidens, hogy az egyik bárban összetalálkozott két őrző, amelyek vezetői hajbakaptak és kivo-

² Révész 2015: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/nemzetorok_polgarorok_neporok_a_karolyi_kormany_karhatalmi_szervei/ (2015)

³ Hatos 2018c: 44.

⁴ Hatos 2018c: 46.

⁵ Pesti Hírlap, 1918. december 27., péntek, 7.

Szentkirályi Béla tanúvallomást tesz
(Márton Ferenc rajza, Nemzeti Újság,
1921. május 11., 3.)

nultak az utcára, hol aztán megkezdődött a lövöldözés”.⁶ *Az Újság* című lap pontosabban írta le az eseményeket. Egy részeg katonát igazoltatott a népőrség egyik járőre, aki ellenállt, de miután a tömeg a katonával szimpatizált, elengedték. Közben fegyveres tengerészek érkeztek a Rákóczi út és a Szövetség utca sarkára, és a járőrt keresték. Bácsy Lajos hadapródjelölt őrmester, hogy szétoszlassa a tömeget, a levegőbe lövetett, mire a tengerészek is lövöldözni kezdtek. Egy tengerész rálőtt az őrmesterre, aki visszalőtt, eltalálva ellenfelét. Az általános lövöldözésben a „tömeg azt hitte, hogy a Rákóczi-út 59. számú ház egyik ablakából lelőttek a tengerészekre, mire valósággal sortüzet adtak a ház ablakaira.

Különösen a ház Luther-utcai frontja ellen fordultak, sokan behatoltak a Népopera kávéházba, feltörték a raktárt és sok italt és ennivalót elloptak. A harcnak csak a rendőrség és a gépfegyveres karhatalmi készültség megjelenése vetett véget. Szentkirályi Béla főkapitányhelyettes vezette a karhatalmat. Embereit rajvonalba sorakoztatta, egyik része a körút felől szorította a tömeget a keleti felé, a másik része a Baross-tér felől jött le a Rákóczi úton. Nagysokára azután rend lett, a tengerészek azonban folytatták a lövöldözést a Thököly-úton, keresték a népőrség embereit és így késő éjszakáig guerillaharcok voltak a Csikágónak elnevezett VII. kerületi városrészben”.⁷ A villamosok az események után már nem szállítottak utasokat, a mentők két halottat és hat sebesültet szedtek össze, bár az utóbbiak lényegesen többen lehettek, de sokan nem vették igénybe az orvosi ellátást. A „Rákóczi-úti csata” a hatóságok szerint „félreértés” lehetett, ami ettől függetlenül részben fosztogatássá alakult át.

Alig egy nappal később ismét egy különleges esemény borzolta a közvélemény idegeit. Késő este, záróra után Vargha László detektív hazafelé ment a Thököly úton. A Keleti előtt egy katona ki akarta rabolni, de a felügyelő résen volt és leütötte, majd üldözőbe vette a Baross tér bokrai közé menekülő támadót. Itt azonban szorult helyzetbe került, mert hirtelen hat felfegyverzett katona fogta körül, akik lefogták és elkezdték kifosztani. Vargha detektívnek

⁶ Pesti Hírlap, 1918. december 28., szombat, 8.

⁷ *Az Újság*, 1918. december 28., 4.

szerencsése volt, mert arra járt Puskás Sándor detektív, aki felszólította a katonákat, engedjék szabadon társát. A katonák nem hátráltak meg, sőt egyikük szuronnal támadt Puskásra, aki revolverét előrántva tüzelt. Egy katona meghalt, egy megsebesült, a többi szétszaladt, miközben itt is nagy csődület támadt. A dolog igazi érdekessége ebben az esetben mégsem csak a csoportos erőszak, a zavargás, hanem ami ezt követően történt.

„Puskás Sándor detektív ezután hazament az István-út 32. szám alatt lévő lakására. Félóra múlva *katonai őrző* jelent meg nála s *elégtételt követeltek* tőle azért, amiért egy társukat agyonlőtte. A detektívfelügyelő megmagyarázta, hogy önvédelemből használta fegyverét s végre is a katonák bizalmi férfiával a főkapitányságra ment, ahol a támadást bejelentette. A rendőri nyomozás megállapította, hogy a detektívfelügyelő jogosan használta fegyverét. Az agyonlőtt csavargó katona csak minap szabadult ki a toloncházból.”⁸

Ezek a történetek azt igazolják, hogy 1918 őszén Budapesten a katonák és a különböző létszámú katonacsoportok szinte bármikor képesek voltak a város lakosságának terrorizálására. Ellenségnek tekintették a rendőrséget, a csendőrséget és a népőrséget,⁹ amelyek elsősorban a lakosságot igyekeztek megvédeni a katonákkal szemben, ám ez utóbbiak szemében éppen ezért „ellenséges” szervezeteknek számítottak, amelyek akadályozni igyekeztek céljaik megvalósítását. A hatóságok tapasztalatait és véleményét Dr. Sándor László foglalta össze, aki 1918. október 31-ig Budapest rendőrfőkapitánya volt. „A forradalmat a szökött katonák idézték fel. Budapesten körülbelül 40–50 ezer szökött katona volt. Főkapitányi működésemmnek legnehezebb részét az képezte, hogy a közbiztonságot a szökött katonáktól valahogyan megóvjam. Az utolsó október hónapban csaknem hetenként két-három rendőrt temettünk el, akiket éjjel a szökött katonák lőttek le.”¹⁰

Különösen figyelemre méltó volt még az a gyorsaság, ahogyan a különböző katonacsoportok, amelyek leszerelt, szökevény vagy még szolgálatban álló katonákból, tengerészekből álltak, tudomást szereztek az összetűzésekről, és azonnal megjelentek segítséget nyújtani bajba jutott „bajtársaiknak”. Ez azért bizonyult lehetségesnek, mert a hivatalos katonai rendőrség ellensúlyozására a Katonatanács egy ellen katonai rendőrséget szervezett, amely a budapesti helyőrség és a rendőrség minden lépését figyelte. „A »rendőrség« első tagjai, itt egy kicsit mosolyogni is kell – írta az erre visszaemlékező Bús Fekete László –, a Pesten élő sok száz főre tehető »link« és »jassz« és »lógós«. Ez a három, immár egészen a köztudatba átment pesti jelző írhatja csak körül ezeknek az embereknek kilétét. A forradalom napjai alatt kitűnően dolgoztak. [...] közel háromezer ilyen katonaszökevényt szerveznek meg kémszolgálatra

⁸ Budapesti Hírlap, 1918. december 28., 9.

⁹ Révész 2015: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/onlineplusz_2015_3_szam/

¹⁰ Gróf Tisza 2002: 247.

és állítanak a Katonatanács szolgálatába.”¹¹ Ez a hálózat a Katonatanáccsal együtt – akár igaz az előbbi szám, akár túlzás – egészen a Tanácsköztársaságig fennmaradt és működött.¹²

Különleges jellemzőik ellenére ezeknek a korabeli csoportos atrocitásoknak, rablásoknak, fosztogatásoknak, öncélú cselekedeteknek, zavargásoknak a zöme alapvetően köztörvényes bűncselekménynek tekinthető, még akkor is, ha kétségtelenül sok esetben hordoztak magukban politikai tartalmat és/vagy következményeket. A nem köztörvényes jellegű, önmagukon túlmutató jelentőségű zavargások azonban – amelyekről a két esettanulmány is szól – tartalmuk és motivációik alapján elsősorban politikai-ideológiai eredetre, eltérő társadalmi szerveződésre, szubkulturális vagy személyes okokra vezethetők vissza, amelyek létrejöttük körülményeitől és a résztvevőktől függően átfedhették egymást.

A számos, méreteiben kicsinek számító zavargás hatása egészen más lehetett, mint a komolyabb eseményeké, a szervezett politikai célú akciók során vagy az azokat követően történt erőszakos cselekményeké. A nagy jelentőségű eseményekre és a hatalommal folytatott küzdelemre jó példa az ún. Lánchídi csata 1918. október 28-án, amely óriási hatásúnak bizonyult a későbbi eseményekre. A komoly és nagyméretű, céllal megszervezett tüntetések azonban még sikertelenségük esetén is a közös cselekvés élményét nyújthatták, a szereplők bízhattak abban, hogy küzdelmük hozzájárul a későbbi változásokhoz, a győzelemhez. A nagyobb zavargásokat kísérő rombolás, fosztogatás és erőszak ritkán ismétlődő jellege miatt, viszonylag gyorsan helyreállítható következményekkel járhatott. A számos kisebb, de olykor annál erőszakosabb, félelmet keltő, kollektív erőszakon alapuló cselekedet – akár köztörvényes volt, akár más célkitűzéseken alapult – rendszeresen „ismétlődött”, új és új formákban jelentkezett, az emberek, akiknek létbiztonságát az ilyen történések már folyamatosan fenyegették, közömbössé válhattak annak eldöntésében, mi helyes és mi helytelen. Utoljára, de nem utolsósorban a szinte naponta ismétlődő, többnyire büntetés és megtorlás nélkül maradó erőszakos mikro-zavargások megkérdőjelezték az állam szerepét és képességét, a létbiztonság és a jogrend biztosításában és helyreállításában.

Ami az elkövetőket illeti, legfontosabb jellemzőjük az első világháborút követően – elsősorban a Németországtól Magyarorszáig terjedő régióban –, hogy akár kisebb, akár nagyobb kollektív erőszakos cselekmények, zavargások történtek, azok főszereplői többnyire katonák voltak,¹³ akik közül sokan a politikai életben is részt vettek, és különböző forradalmi és paramilitáris szervezeteket hoztak létre. Az elkövetőket az államnak kellett volna visszafognia

¹¹ Bús Fekete 1918b: 32. Hatos 2018b: 124.

¹² A Katonatanácsot a Tanácsköztársaság alatt szüntetik meg, 1919. április 24-én.

¹³ Révész 2017: 14–23.

és semlegesítenie. „Ott azonban, ahol az ország (a nemzet) [...] vereséget szenvedett, az állam nehezebben tudta betölteni ezt a feladatát. Sőt, épp ellenkező hatást fejtett ki, és felerősítette az erőszakot, olyan személyeket is bevonva, akik magukra vették a vereség és a nemzeti büszkeségen esett sérelem jóvátételének feladatát.”¹⁴ Hatos Pál még ennél is határozottabban fogalmaz, amikor azt állítja, hogy: „Kiábrándult (ma divatos kifejezéssel szólva traumatizált) katonák nélkül sehol sem lett volna erőszakos az összeomlás Közép-Európában. A »frontélmény« a politikai erőszak kultuszát hozta a háterszágban is.”¹⁵ Bödök Gergely ezt tovább dramatizálva fogalmazta meg doktori disszertációjában: „Az 1918 utáni brutalizációnak ezért éppen hogy a háború túlélői voltak a legfőbb közvetítői, azaz – kis túlzással – a nem halálos erőszak szülte a halálost.”¹⁶

Az első, társadalmi méretű morális katasztrófának tekinthető időszak Magyarországon és Budapesten az első világháborút követő, 1918. október második felétől a Tanácsköztársaság kikiáltásáig, 1919. március 21-ig tartó időszak tekinthető. 1918 októberéig a háborús terhek, a folyamatosan zajló háború okozta kényszerhelyzet miatt és a hatalom pressziója alatt a magyar társadalom relatív értelemben, viszonylag nyugodtan kitartott és várta, mi történik, mikor érnek véget a megpróbáltatások. A belső feszültség ugyanakkor nagyon nagy lehetett. Jól jellemezte ezt a helyzetet Rákosi Mátyás visszaemlékezéseiben, amikor leírta, hogy Károlyi Mihály kijelentése az országgyűlésben 1918. október 16-án, mely szerint a háborút elvesztettük, pánikot keltett ugyan, ám „ezt a megállapítást az ellenzéki Károlyi szájából sokan nem vették elég komolyan, csak mikor Tisza is [a következő napon, október 17-én] nyíltan elismerte, hogy ezt a háborút elvesztettük”,¹⁷ akkor tört ki az igazi pánik. Október 16-án az országházból távozó, és a még többé-kevésbé szilárdnak tűnő rendszert és hatalmat jelképező Tiszára fegyvert fogó 23 éves radikális fiatalember, Lékai János, akár még nemzeti hős is lehetett volna, talán a forradalom elindítója, ha me-

Lékai János, Tisza István merénylete
(Major Henrik rajza, Pesti Futár,
1918. október 25., 7.)

¹⁴ Gerwarth-Horne 2018: 16.

¹⁵ Hatos 2017: 17.

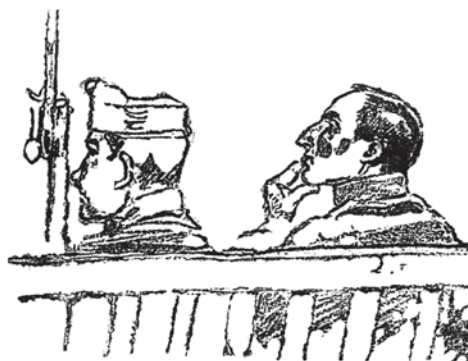
¹⁶ Bödök 2018: 87.

¹⁷ Rákosi 2002: 275. Tisza ezt a merényletet követően kapott a kormánytól csendőri védelmet.

rénylete sikerül.¹⁸ A volt miniszterelnök bejelentése után azonban minden megváltozott. A politikai erőviszonyok gyorsan átalakultak, az ellenzék bátrabb, a hatalom bizonytalan és sokkal engedékenyebb lett, kényszerűen ugyan, de mégis érdemi ellenállás nélkül, önként adta át a hatalmat azoknak, akik azt a legjobban követelték. Így válhatott az Őszirózsás forradalom vértelen forradalomká, vagy majdnem azzá. Az események felgyorsultak, ám a hatalom új birtokosai nehezen kezelték a helyzetet, amelyben szétomlott az ország. Budapesten súlyosbította a körülményeket az itt-tartózkodó több tízezer katonára, köztük sok szökevény, akik tartósan vagy átmenetileg igyekeztek a nagyvárosban megélni, akiknek a frontokról hazatérő százezernyi társukkal együtt, nem volt munkájuk, viszont éhesek és elégedetlenek voltak.

Az új rendszer legfontosabb hatalmi szervei, a Nemzeti Tanács október 23-áról 24-ére virradó éjszakán, míg a Budapesti Katonatanács október 25-én egymástól függetlenül jöttek létre. A Katonatanács sajátos, a hadseregen kívüli és így az államhatalomtól független fegyveres szervezet volt, amely egyaránt komoly befolyásra tett szert a tényleges és a leszerelő katonák között a fővárosban. Működését, alapítóit, tagságát találóan jellemzi tanulmányában Hatos Pál. „Tagjai többnyire háborútépte desperádók voltak, akik azt hitték, hogy márciusi ifjak lesznek, s a nép majd a vállukra emeli őket. Ám többnyire céltalanságukat adták el. [...] Érezték, hogy a frontokon a háború már a végsőket rúgja. Nem voltak gátlásaik, fesztelenül járkáltak ki-be a Károlyi palota perzsaszőnyeges szalonjaiba, ahol a Károlyi és Jászi híveiből, valamint az egyre inkább népszerű szociáldemokratákból alakult Nemzeti Tanács tanácskozott.”¹⁹ A Katonatanácsnak gyakorlatilag bárki tagja lehetett, még Rákosi Mátyás is, aki emlékirataiban leírja, úgy vett részt a Katonatanács egyik első ülésén, hogy állítólag megbeszélte néhány ismerős katonával, adjanak neki megbízást arra, hogy őket képviselje.²⁰

A Katonatanács fórumain puccsról és forradalomról vitakoztak. A Tisza-gyilkosság egyik vádlottja, Hüttner Sándor 23 éves főhadnagy a hadbíróság előtt tett vallomásában beszámolt az egyik ilyen tanácskozásról, ami 1918. október 27-én zajlott, és ame-

Hüttner Sándor főhadnagy a hadbírószági tárgyaláson (részlet)
(Bér Dezső rajza, Friss Újság,
1921. augusztus 12., 1.)

¹⁸ Hegedűs 1976: 52–53.

¹⁹ Hatos 2018a: 17.

²⁰ Rákosi 2002: 280.

lyen a Katonatanács vezetői, a Nemzeti Tanács holdudvarához tartozó másod- és harmadvonalbeli vezetők és azok vettek részt, akik valamilyen módon bejutottak. A megjelentek között volt a Tisza-gyilkosságban, a későbbi bírósági eljárások szerint szerepet játszókat egy része is, például Kéri Pál, Fényes László, Csernyák Imre százados, a Katonatanács akkori elnöke, Vágó Jenő, Friedrich István és mások. Ez az állítás az október 27-i tanácskozáson részt vevőkről azonban nem lehet több feltevésnél, utólagos okoskodásnál, visszavetítésnél, hiszen ekkor még, az elhangzottak dacára, ők maguk sem tudták, miben vesznek majd részt, vagy pontosabban mi történik néhány nap múlva. „Az értekezleten arról beszéltek, hogy ha a puccs nem sikerül, és forradalmi útra kerül a dolog, akkor a hatalmon lévő faktornak vezető embereit ártalmatlanokká teszik.”²¹ Egy listát állítottak össze, amelyen az első helyet Tisza István foglalta el, „akiről egyhangúlag azt mondták, hogy feltétlenül ártalmatlanná kell tenni személyiségét, ha talán nem is képvisel az országban semmiféle látható állami hatalmat, de mint a munkapárt elnöke, munkaképességével és eszével sok kellemetlenséget tud szerezni a pártnak. És ha a forradalmat a jelen pillanatban nem is tudja megakadályozni, ellenforradalmat mindenesetre meg tud szervezni. Nem a forradalom esetére félték gróf Tisza Istvántól, hanem főleg a forradalom utáni időben az ellenforradalom megszervezésétől”.²² Tisza István neve sokfajta fórumon és sokféle összefüggésben, gyakorta előkerülhetett ezekben a napokban. Ami az említett értekezleten vagy hasonló tartalommal valahol másutt elhangzott, az adott körülmények között „természetes” lehetett, jól hangozhatott, de közel sem tekinthető a gyilkosság előkészítésének és megtervezésének, vagy megbízásnak az elkövetésére. Ha forradalomnak tekinthető az, ami ezekben a napokban történt és nem hatalomváltásnak, akkor el kellene fogadni Hobsbawm vélekedését, aki szerint: „Politikailag minden forradalomnak szüksége van arra, hogy felszámolja vagy semlegesítse az őt megdönteni képes belső erőket [...], és nem mondható „befejezettnek” addig, amíg ezt el nem érik.”²³ De forradalomnak tekinthető-e a történetek?

Az események gyorsan követték egymást, miközben a Károlyi Mihály és köre figyelmét, igyekezetét lekötötte a hatalom és a miniszterelnöki kinevezés jogszerű és erőszakmentes megszerzése. A hatalom csúcsain uralkodó állapotokat, a kapkodást, a már-már bohózatba illő bizonytalanságot mutatja be az a „kis” történet, amellyel Ablonczy Balázs történész jellemezte lendületesen egy interjúban a helyzetet. „IV. Károly legendásan határozatlan volt, és mindig annak volt igaza, aki utoljára beszélt vele. 1918. október végén például sokáig Gödöllőn tartózkodott, és mindenki hozzá rohángált ki tárgyalni. Ő

²¹ Gróf Tisza 2002: 12.

²² Ugyanott.

²³ Hobsbawm 1981: 110.

Gróf Károlyi küldöttséget fogad
(Vértess Marcell rajza, Pesti Futár, 1918. június 5., 10.)

mondta Károlyi Mihálynak október 26-án, hogy jöjjön ki Bécsbe, kinevezem miniszterelnöknek, mire Károlyi úgy, ahogy volt, zsakettban, kabát és poggyász nélkül vonatra is szállt. Az uralkodó viszont se a különvonaton, se Bécsben nem beszélt vele, és nem is nevezte ki, Károlyi pedig másnap dolgavegzetlenül hazajött. Közben ugyanis meggyőzték, hogy ne nevezze ki Károlyit, ebből lett Hadik János egynapos miniszterelnöksége.²⁴ Károlyi Mihály túlélte ezt a megszégyenítést, és kinevezése végül 1918. október 31-én megtörtént.

Ez idő alatt, ezekben a napokban különleges és sajátos helyzet állt elő, amelyben a belső viszályok, a „belháborúk strukturális elméletei szerint a forradalom, a felkelés, a zavargás és az államcsíny ama *kedvező alkalmak szerkezetétől* függenek, amellyel az állam tekintélyét kihívó csoportok szemben találják magukat. Komoly belháború létrejötté mindaddig valószínűtlen, amíg a kihívó csoportok előtt álló politikai lehetőségek meg nem akadályozzák, hogy hatékonyan és békésen kifejezzék sérelmeiket, és inkább az autoritással szembeni erőszak elindítására sarkallják őket”.²⁵ Budapesten 1918 október

²⁴ Ablonczy 2018: <https://24.hu/tudomany/2018/10/28/a-tortenelmunk-legboldogabb-idoszaka-vagy-a-nepek-bortone-ablonczy-balasz-az-osztrak-magyar-monarchiarol> A történetet Hatos Pál is leírta kis különbségekkel. Hatos 2017: 25.

²⁵ Homer-Dixon 2004: 220.

végén a hatalomra eséllyel pályázó pártok, csoportok és politikusok számára nem volt kétséges, hogy adottak számukra a hatalom megszerzéséhez szükséges *politikai lehetőségek*, amelyekkel szemben *nincs szükség kedvező alkalomra* vagy annak kieroszakolására, azaz el kell kerülniük minden vérontást, amely megkérdőjelezheti jövőbeni legitimitásukat. Károlyi Mihálynak és támogatóinak a biztosnak tűnő, és előbb-utóbb várható miniszterelnöki kinevezés miatt, 1918 októberének utolsó napjaiban sem állt érdekükben Tisza István meggyilkolása. Hasonlóan gondolkoztak ellenfeleik, akiknek köszönhetően a „vértelen” forradalom gyakorlatilag vér nélkül győzött, az ugyancsak kényszerhelyzetben cselekvő, még hatalmon lévő erők képviselői is. József főherceg Budapest városparancsnokát, Lukachich altábornagyot, aki „a zajongó utca s a föllázadt laktanyák és előnyomuló lázadók ellen támadást készített elő, hogy ha kell szuronnal és tűzzel letörje őket”²⁶, már október 30-án egyértelműen arra utasította, hogy „az adott helyzetben a kilátástalan támadást ne hajtsa végre és egyelőre csakis védelemre szorítkozzon”.²⁷ Igaz, Lukachich ennek ellenére tett még egy-két gyenge kísérletet a Nemzeti Tanács letartóztatására, de ezeket Károlyi hívei könnyedén visszaverték.²⁸

A feszült helyzetben és a forradalmi hangulat hatására mégis megtörtént az, ami a hatalomért folytatott harc legfontosabb szereplőinek nem állt érdekében, viszont egy kisebb, katonákból álló öntörvényű csoportnak, úgy tűnik, igen. Tisza István ártalmatlanná tételéről, meggyilkolásáról, különböző fórumokon szabadon és nyilvánosan beszéltek azok is, akik az új hatalom vezetőinek közvetlen környezetéhez tartoztak. Ebben a légkörben fiatal katonák, katonatisztek, tiszthelyettesek egy csoportja, talán nyolc-tíz fő, akik az utca emberéhez hasonlóan Tisza Istvánban látták megtestesülni „a rettenetes háborúnak”²⁹ az okozóját, és ebből következően a háborús vereséget is neki tulajdonították, komolyan gondolta a volt miniszterelnök felelősségre vonását. Az előző napok közös „gondolkozása” alapján rendkívüli gyorsasággal megszerveztek vagy „megszerveződött” egy alkalmi különítmény, amely a politikai hatalom cseréjének napján az Astoriától indult el két katonai teherautóval délután 5 óra körül Tisza István lakóhelyéhez, a Hermina útra. Az őszirózsás forradalomnak a rózsza mellett csaknem hasonló jelentőségű szimbólumává vált a katonákkal zsúfolt, fellobogózott, száguldó katonai teherautó. Ezekben a napokban nem lehetett különösebben nehéz igénybe venni ezeket a járműveket valamilyen jó ürüggyel, hiszen a városban egész nap autók száguldoztak, bennük katonák és suhancok ültek, akik a levegőbe lövöldöztek, írta József főherceg emlékirataiban.³⁰

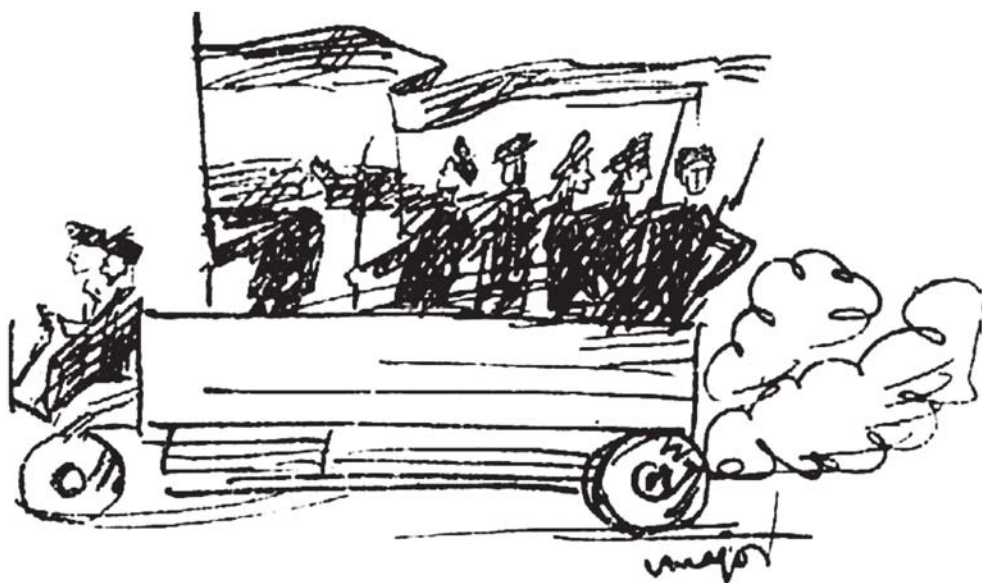
²⁶ József főherceg 1934: VII. kötet, 572.

²⁷ Ugyanott.

²⁸ Hajdu 1978: 280–281.

²⁹ Hatos 2018a: 16.

³⁰ József főherceg 1934: 582.

Fényes László a tengerész gárdával (a szakállas figura)
(Major Henrik rajza, Színházi Élet, 1918. november 10., 19.)

Az új rezsim emberei is autók segítségével folytatták szervező munkájukat. A *Színházi Élet* külön kiemelte ezt a mozzanatot, ami egyúttal a zavaros állapotokat is érzékeltette, amit egy karikatúrával is nyomatékosított a lap. „Talán Fényes László nevét írjuk a többiek közül legelsőnek. Őt nem kell külön bemutatni. A fáradhatatlan fanatikus Fényest, aki az egyik percben beszédet mond az Astoria erkélyéről, a másikkban már rohan az Üllői útra csillapítani a katonák dühét, egy félórával később pedig tengerészekkel vágat egy autón³¹ – ki tudja milyen hasznos cél felé?”³² Figyelemre méltó megjegyzés ez Károlyi egyik bizalmasának tevékenységével kapcsolatban, nevezetesen, hogy igyekezett „csillapítani a katonák dühét”. Mondhatnánk azt is, hogy az autók segítségével mindenki igyekezett kihasználni a gyorsan pergő időt, azt csinálta, amit fontosnak tartott, miközben a katonai teherautók olykor egymás mellett, de mégis egymástól függetlenül haladtak eltérő céljaik felé.

A csoport tagjai késő délután fél hat körül értek Tisza István lakóhelyéhez. A katonák szervezetten cselekedtek, körbezárták a villát, gyorsan és ellenállást nem tűrően lefegyverezték a csendőröket, majd biztosították a helyszínt, és csak négyen hatoltak be az épületbe, majd közülük is csak hárman léptek be a tett helyszínére, a földszinti lakásba,³³ ahol Tisza Istvánt megölték. A katonák a gyilkosság után azonnal eltűntek. Az ügy vizsgálata

³¹ Borsányi 1988: 106.

³² Bús Fekete 1918a: 3–4.

³³ Bor 2016: 34.

Fényes László a bíróság előtt
(Bér Dezső rajza, Friss Újság,
1921. április 15., 1.)

és tárgyalásai során kiderült, hogy a vádlottak közül legalább négyen közvetlenül kötődtek a Katonatanácshoz. A merénylet szervezettsége, a telefon elhallgattatása, az előzetes terepszemle, az autók biztosítása, a helyszíni viselkedés koordináltsága az oka annak, hogy a gyilkosságot többnyire megbízás alapján elkövetettnek, magasabb szintről irányítottnak és előre megtervezettnek tekintették és tekintik.³⁴ Hatos Pál szerint: „Az akció kivitelezése minden kétséget kizáróan arra vallott, hogy a merényletet előre megtervezték.”³⁵ A Horthy-korszakban ráadásul jobb- és baloldali politikusok is ezt gondolták. „A suttogó propagandát, miszerint a Katonatanács tagjai közelebről meg nem határozott »érdemeikért« nagy összegeket vettek

fel, nem csupán a Horthy-korszak bírósági eljárása során értelmezték úgy, mint a bérgyilkosoknak járó pénzt. Garami Ernő is »a forradalom parazitáiról« beszélt emlékirataiban, bár a vádokról nem nyilatkozott.”³⁶

Az újonnan alakuló hatalom csúcsairól megrendelt és irányított merénylettel szemben sokkal valószínűbbnek tűnik egy másik forgatókönyv. A Tisza István elleni akció gyors megbeszéléséhez, elintézéséhez, terepszemléhez és felderítéshez, egy épület pacifikálásához a fronton éveket eltöltött, képzett katonáknak és katonatiszteknek, vagy a telefon elhallgattatásához, majd bekapcsoltatásához a Katonatanács merényletben érintett tagjainak nem volt szükségük különösebb tervezésre, még egy napra sem, csak a nemzet és „a közösség”, azaz saját maguk nevében és érdekében jogosnak vélt okokra és indulatokra a veszélyes akció végrehajtásához. Köztük Csernyák Imre századosnak sem, a Katonatanács elnökének, aki társaihoz hasonlóan önként és titokban csatlakozott az akcióhoz. Másként megfogalmazva, a hatalomra aspiráló politikai szerepet játszó szervezetek – különösen a Nemzeti Tanács, de a Katonatanács sem – formálisan nem támogattak, nem támogathattak politikai gyilkosságot. Ezekben a szervezetekben belül azonban, elsősorban a Katonatanács tagjaiból,

³⁴ Pölöskei 1988: 101–102. Hegedűs 1976: 65. Hajdu 1978: 282. Tisza „megöletéséről” beszél, ami átvétel Jászi Oszkártól.

³⁵ Hatos 2018: 218.

³⁶ Hatos 2018: 220.

Gróf Tisza István miniszterelnök
(Bér Dezső rajza, Vasárnapi Újság, 1913. június 15.)

szimpatizánsaiból létrejöhetett egy olyan elszánt csoport, amelynek tagjai végrehajtották a merényletet, amelyhez felhasználhatták mindazokat az eszközöket és lehetőségeket, amelyeket szervezetük biztosíthatott tagjai számára. Különösen érdekesek ebből a szempontból Szentkirályi Béla főkapitány-helyettes első benyomásai, véleménye, aki személyesen járt a helyszínen és később a Tisza-gyilkosság nyomozását is vezette. Az ügy hadbírószági tárgyalásán, 1920. augusztus 7-én tették fel neki a meglehetősen célzatos kérdést: „Ön nagyon járatos ember, és egy szimattal megtalálja az irányt. Nem jutott arra az eszmére, hogy a nemzeti tanács és a Károlyi-csoport körül keresse a tetteseket?”³⁷ Az időközben állásából felfüggesztett, tapasztalt rendőrtiszt ügyesen becsomagolta válaszát, az első és az utolsó mondat közé helyezve a lényegét. Azzal kezdte, saját bizonytalan helyzetére gondolva, hogy erre nem is mert gondolni, majd így folytatta: „Az volt az impresszióm, mikor hallottam a tanúktól a gyilkosság színhelyén, hogy valószínűleg altisztek követték el a tettet, kiknek disztinkciója³⁸ le volt véve, hogy kósza katonacsoport követte el, és magánvállalkozás volt.”³⁹ Befejezésül jelezte, ha a kormányzatot gyanúsította volna, akkor bátran neki kellett volna mennie, mármint a kormánynak és az ügy felgöngyölítésének, vagy le kellett volna mondania

³⁷ Gróf Tisza 2002: 73.

³⁸ Az alakulataikra, esetleg rangjukra utaló azonosító jelzéseket leszedték egyenruháikról.

³⁹ Gróf Tisza 2002: 73.

pozíciójáról. A tényleges politikai és a fővárosi helyzetet, a közbiztonság állapotát jól ismerő Szentkirályinak azonban, úgy tűnik, nem volt oka sem a Nemzeti Tanács, sem Károlyinak és elvbarátainak a meggyanúsítására.

A gyilkosságot elkövető fiatal katonák, tisztek és tiszthelyettesek nem a nagypolitika pillanatnyi állását figyelték, hanem elsősorban frusztráltak és agresszívek voltak. A merénylők tudtak ölni, elkeseredettek és reménytelenek voltak, ezért büntetni akartak, bosszút akartak állni azon, akit felelősnek tartottak ezért. Úgy érezték, a bosszúhoz az adott körülmények között joguk van, sőt ez a kötelességük, hiszen mindenki, még a befolyásos vagy az ügynevezett „nagy” emberek is egyetértenek velük. Az adott helyzetben olyan lehetőséget láttak, amely biztosíthatta volna számukra mindazt, ami véleményük szerint járt volna nekik, így talán a karriert és a dicsőséget is.⁴⁰ A Tisza-gyilkosság többek között azért tekinthető zavargásnak, mert a kollektív erőszak megjelenési formájának azt a változatát képviselte, amely „szerint az emberek akkor válnak agresszívvé, amikor úgy gondolják, hogy valami vagy valaki megakadályozza őket abban, hogy egy erős vágyukat kielégítsék, és emiatt frusztrálnak érzik magukat”.⁴¹ Ez a valami ebben az esetben mindaz lehetett, amit a volt miniszterelnök politikailag és szimbolikusan képviselt, a valaki, akitől pedig konkrétan tartottak, a mindezt fizikailag megtestesítő ember, Tisza István volt. Ehhez szorosan kapcsolódhatott egy másik attitűd, mely szerint „a frusztrációt és az agressziót a *relatív depriváció* okozhatja, ami akkor jön létre, ha az emberek egyre szélesedő szakadékot érzékelnek az elért megelégedettségi szintjük (ezt gyakran közgazdasági kifejezésükkel határozzák meg) és a véleményük szerint megérdemelt szint között”.⁴² A Tisza-gyilkosság olyan mikrozavargás, csoportosan elkövetett erőszakos cselekmény volt, amelynek megtörténte után a gyilkosok maguk is rájöttek, hogy hibát követtek el, ezért azonnal eltűntek, elismerve és bizonyítva ezzel tettük értelmetlenségét. Joggal feltételezhető, hogy egy megbízás alapján végrehajtott, valóban előre, azaz napokkal korábban és főleg körültekintően megtervezett merénylet esetén az irányítók megfelelő kiutat biztosítottak volna a végrehajtóknak, vagy más kifutási lehetőséget teremtettek volna az ügynek és az eseményeknek. A végrehajtók és az állítólagos irányítók, a nagypolitika szereplői, a felső és az alsó szint között azonban napjainkig nem sikerült egyértelmű és bizonyítható, dokumentált oksági kapcsolatot kimutatni. Valószínűleg azért nem, mert ilyen kapcsolat nem létezett, ugyanakkor ilyen kapcsolat nélkül is magyarázható, érthető és értelmezhető a történet. Ami biztos, hogy a gyilkosok cselekedete értelmetlen és haszontalan volt, mert a merénylet Tisza Istvánból valódi és

⁴⁰ Hatos 2018a: 17.

⁴¹ Homer-Dixon 2004: 218.

⁴² Ugyanott.

átvitt értelemben, emberi és politikai szempontból egyaránt hőst csinált, ami a korabeli események megítélésére óriási hatást gyakorolt annak idején és gyakorol napjainkig.

Helytálló lehet Hajdu Tibor történész véleménye a helyzetről, amit Károlyi-ról írt könyvében megfogalmazott. „Tisza megöletése a forradalom napján kínosan érintette, személyesen gondoskodott József főherceg, Lukachich tábornok és a vesztt háború folytatása más bűnöseinek védelméről, »magasabb körökben« senkinek sem esett bántódása: Tisza vére megváltotta a régi rendszer többi gyűlölt képviselőjének életét.”⁴³ A hír futótűzként terjedt szét a városban. Bár elkezdődött a nyomozás, érdekes módon sem a Károlyi-kormány, sem később a Tanácsköztársaság vezetői nem érezték úgy, hogy alaposan ki kellene vizsgálni az ügyet, mindenki hallgatott, érezve és jelezve az ügy vállalhatatlan voltát. A nyomozás ennek megfelelően nem haladt előre, amit Szentkirályi főkapitány-helyettes jelzett is a miniszterelnöknek. Károlyi reakciója erre az volt: „Talán jobb is, hogy ezekben az időkben nem zavarjuk a közhangulatot. Ez újabb revolúcióra vezethetne, esetleg kiszabadíthatnák a rabokat és kész a baj.”⁴⁴ Minden bizonnyal a Tanácsköztársaság alatti időkben tüntették el az érintettek a nyomok, a bizonyítékok jelentős részét.⁴⁵ Mindenesetre tényként fogadható el, hogy „1918 őszén senki sem beszélt a gyilkosok személyéről, egyetlen tanú sem jelentkezett – vallotta később Szentkirályi, azt is hozzátéve, hogy a csapszékben sok részeg katona dicsekedett a tett elkövetésével, de kijózanodásuk után kiderült, hogy mindegyiknek alibije van, s csak kocsmai *báryjánosoknak* bizonyultak”.⁴⁶

A másik, kollektív erőszakon alapuló ügy, zavargás vagy zendülés, amelyet szeretnék bemutatni és megvizsgálni, a politikai élet és a hatalom központjaival ellentétben nem a belvárosban, a Gizella téren, vagy az Astoriában, hanem az akkor még a főváros szélének tekintett Külső-Erzsébetvárosban, a tanulmányom elején már emlegetett Csikágónak nevezett területen, a Garay utcában kezdődött. A Keleti pályaudvar közelsége miatt rengeteg raktár, bolt és kocsmá működött itt, főleg az akkor még újonnan épültek számító házak pincéiben, ahol sok leszerelő és szökevény katona húzta meg magát. A környék bizonyos értelemben, külvárosi jellegét tekintve a mai napig nem változott.

Ez az eset is karácsony környékén történt. A *Pesti Hírlap*ban 1918. dec. 24-ről a következő tudósítás jelent meg. „A keddre virradó éjszaka 6. kerület lebujaiban razzia volt. Hetven rovottmúltú és kitiltott nőt vittek az Ó utca 48. szám alá, ahol a rendőrség erkölcsrendészeti osztálya van. Közöttük Hucker Karolint, aki szintén ki van tiltva a főváros területéről. Kedden reggel aztán

⁴³ Hajdu 1978: 282.

⁴⁴ Gróf Tisza 2002: 72.

⁴⁵ Hatos 2018b: 219.

⁴⁶ Hatos 2018b: 220.

megjelent az épületben egy szakaszvezető, aki azt kérte az ügyeletes rendőrtisztviselőtől, hogy Hucker Karolint, aki a barátnője, engedjék szabadon. Amikor kívánságát megtagadták, átkozódva távozott. Délután háromnegyed kettőkor az épület előtt újra megjelent a szakaszvezető, ezúttal azonban már egy kb. húsz tagból álló fegyveres banda élén, amelynek legnagyobb részét katonák tették ki. A szakaszvezető a kapu aljában álló Bodor István polgári rendőrhöz lépett, újra hangoztatva előbbi kívánságát. Bodor azonban nem engedte be őket a rendőrség épületébe, hanem felszólította, hogy azonnal távozzanak. A banda tagjai fenyegetőzni kezdtek, hangos lármával és szitkokkal támadtak a rendőrrre, a szakaszvezető pedig kézigránátot rántott elő kabátja alól és azt Bodor felé sújtotta. A gránát hatalmas erővel robbant föl, Bodor pedig vértől [borítva], eszméletlenül esett össze a kapu alatt. A merénylő csoport azután sietve szétoszlott és elmenekült. A robbanás zajára az épület fogdájában elhelyezett nők beverték a fogda összes ablakait.⁴⁷

A lapok közül egyedül a *Pesti Futár* törekedett a háttér – kétségkívül szenzációhajhász megközelítéssel történő, de többé-kevésbé hiteles – felderítésére. „Tálos mesterhez” vagy „Tálos bácsihoz”, azaz Tálos József detektívfelügyelőhöz, a III. osztályú polgári hadi érdemkereszttel kitüntetett első osztályú nyomozóhoz⁴⁸ fordultak felvilágosításért. „Hát kérem alázattal – kezdte – megálapítottuk, a Kalocsai [a tettes] meg a Fábri Andris (úgy beszélt róluk, mint régi ismerősökről) mindketten link szakaszvezetők. Felesége állítása szerint, több mint két éve szökésben van. Legutóbb altiszteket szedtek össze, ő tehát fogta magát, felvarrt csillagokat s jelentkezett, mint szakaszvezető. A Keleti pályaudvarra került, de elbocsátották onnan 21-én a rossz híre miatt. Ez állandóan az úgynevezett Csikágóban, a Garay-utca 15. és 26. számú pincekocsmákban tanyázott. Rovottmúltú ember. Ott tanyáznak mind az ilyenek, ez volt a vezérük. Ismertem előbb is, késelő volt, mindjárt bajonettot rántott. [...] A feleségét is berendeltem, négy gyereke van, panaszkodott, hogy néha négy-öt napig se jött haza. A szeretőjét tartotta el, ezt a kéjnjőt.”⁴⁹

A tettesről kiderült, hogy a teljes neve Kalocsai Károly, de bandavezérként mindenki csak Huszár Károlynak ismerte, és néhány nappal a 29. születésnapja előtt halt meg. Az is kiderült, hogy a külvárosi vezér valószínűleg rosszul dobta el a gránátot, vagy valami más hiba történt, ezért Bodor detektíven kívül saját magát is felrobbantotta. „Kalocsai Károly vére ott maradt a kapu alatt, veséjét úgy vitték utána egy darab huszárnadrágban. Katalinját nem tudta kiszabadítani, de életét odaadta érte. A Garay-utcai jasszok egy konflison vitték be a Rókusba, ott halt meg”⁵⁰ 1918. december

⁴⁷ Pesti Hírlap, 1918. december 25.

⁴⁸ Budapesti Közlöny, 1918, 31. szám

⁴⁹ Nádás 1919: 8.

⁵⁰ Nádás 1919: 4.

24-én.⁵¹ Az is hamar kiderült, hogy már legalább két ízben, 1909-ben és 1911-ben büntetve volt súlyos testi sértésért.⁵² A tettestársak közül is elfogtak öt katonát karácsony másnapján, a hatóságok által akkor már 20-30 főre becsült támadó katonacsapatból, de valószínűleg senkit nem büntettek meg a támadás miatt.⁵³ Fény derült a kiszabadítani tervezett barátnő személyére is, aki a *Pesti Futár* írásában olykor Katalin néven emlegett, míg a többi lap a valóságnak megfelelően Hucker Karolinként. A lány 18 éves, törvénytelen születésű hajadon volt, aki pincéernőként és kéjnéként dolgozott.⁵⁴

A tettes (Kalocsai Károly), aki meghalt
(Major Henrik rajza, *Pesti Futár*,
1919. január 3., 6.)

Az események naturalisztikus jellegű, ám tényszerű ismertetése után érdemes elemezni az erkölcsrendészet megtámadását, majd összehasonlítani a Tisza-üggyel. Az erkölcsrendészet ostromának koreográfiája – bármilyen különösnek is tűnik – több szempontból hasonló a Tisza-gyilkosság lefolyásához. Itt is egy, a szereplők számára rendkívüli esemény – ha nem is forradalom – váltotta ki a reakciót egy többé-kevésbé összetartó, a környezetébe jól beágyazódott, az általánostól eltérő életmódot folytató „társaság” és/vagy bűnözői csoport tagjaiból. A razziát, amelynek során több hozzájuk kötődő, illetve közékük tartozó nőt vitt el a rendőrség, olyan beavatkozásnak, ellenük irányuló erőszaknak fogták fel, amely nem csupán sértette a környezetük, a Garay-utca és környéke feletti uralmukat, dominanciájukat, de életmódjukat is megkérdőjelezte, fenyegette. Ezt a támadást egy külső erő, az állam hatalmát képviselő rendőrség, a rendőrök egy csoportja hajtotta végre. Ezt az érintettek szemszögéből a városi erőszak olyan különleges formájának is tekinthetjük, amikor a hatalom, az állam egy vele szembe helyezkedő csoport ellen indít támadást és követ el erőszakot.

A vezér, Huszár Károly a helyzetet szép szóval igyekezett megoldani, csak miután azt a „kívánságát”, amit nagyon szeretett volna elérni, azaz barátnőjének szabadon bocsátását visszautasították, kezdett el szitkozódni, vált agresszívvé és szervezte meg az akciót. Magatartását bizonyos értelemben

⁵¹ BFL VII. 12. b. 1919-179652.

⁵² BFL VII. 102. a. 1909-852 és VII. 104. a. 1911-1229.

⁵³ Budapesti Hírlap, 1918. december 27., 10.

⁵⁴ BFL VII. 104. b. 1918-350.

az elfogadott társadalmi normák követésének, érvényesítésének is tekinthetjük, egy általa sajátosan értelmezett szempont alapján. Egyértelműen jelezte ugyanis, hogy az egyik nő a fogvatartottak közül a barátnője, azaz szerinte nem prostituált, akit továbbra is fogva kell, vagy lehet tartani. A csoport döntését is nagyban befolyásolhatta, hogy vezetőjük ígéretet tett barátnőjének, tehát nem csak egy prostituálnak a sok közül, a kiszabadítására. A fiatal Benyovszky József detektívfőnök-helyettes kedvesen viselkedett, szépen beszélt a barátnővel, aki ezt maga vallotta be neki. „A leány elmondta, hogy előtte való este a huszárral szállodában volt, s mikor a leány mondta, hogy fél, hogy a rendőrség előállítja, a gyerek azt mondta neki, ne félj, én mindenáron ki foglak szabadítani.”⁵⁵ Ez nem maradt – nem maradhatott egyszerű ígéret, mert be nem tartása hiteltelenné tehetné volna a bandavezért. A támadó osztag összeállítása ebben az esetben is nagyon gyorsan megtörtént. Nyilvánvalóan úgy ítélték meg, hogy egy határozott akció, a rendelkezésükre álló eszközök birtokában, az adott körülmények között elegendő lehet a cél eléréséhez, és nem utolsósorban úgy látták, hogy ez minden tekintetben egy számukra „kedvező alkalom”.

Amit tudatosan vállaltak a banda tagjai és a hozzájuk csapódók, az egy, a tekintélyüket, presztízszüket növelő izgalmas és veszélyes akció, mai kifejezéssel élve egy „jó buli” volt, ami viszont nem tudatosan, hanem látens módon megvalósult, az egy minden bandatag és szimpatizáns által támogatható rendkívül kockázatos és veszélyes közös cselekvésen keresztül a csoportidentitás megerősítése lett volna, vagy ebben az esetben inkább lehetett volna. Az akció végrehajtása, a kollektív erőszak, a zavargás vállalása, a banda vezérének akarata, a kényszerítő ígéret, valamint a „kedvező alkalom” mellett, ezért találkozhatott a résztvevők szándékaival is. Az „embereknek szükségük

Benyovszky (József) detektív-főnök-helyettes (Major Henrik rajza, Pesti Futár, 1919. január 3., 5.)

⁵⁵ Nádás 1919: 5.

lehet a bajtársiasság vagy »mi tudat« érzésére, amit egy csoportban kielégíthetnek, amikor más csoportoktól elkülönülnek vagy megtámadják azokat, szintúgy megerősödhet egy személy önértékelése, ha saját csoportjának helyzete viszonylagosan javul a többi csoporthoz képest. Egy külső csoport becsméréseivel a vezetők megpróbálják kiaknázni ezeket az igényeket, hogy ezzel növeljék politikai hatalmukat a saját csoportjukon belül.”⁵⁶

A támadó csoport tagjai a Tisza-gyilkosság során éppen úgy, mint az erkölcsrendészet elleni akciónál túlerőben voltak, de az utóbbi esetben elképzeléseiket egy váratlan esemény, nevezetesen a kézigránát felrobbanása vezetőjük kezében, megghiúsította. A társaság így a támadás első perceiben elveszítette vezérét, akit súlyos sebesülteként néhányan a banda tagjai közül még bevitték a kórházba, a többiek azonban, mint a másik esetben, gyorsan elszéledtek, eltűntek.

A vázlatosan ismertetett két ügy – két zavargás, a Tisza-gyilkosság és az erkölcsrendészet ostroma, Budapest különböző helyszínein játszódtak le. A zavargások olyan épületekben, illetve az épületek közvetlen környezetében zajlottak, amelyeket a hatalom fegyveres képviselői védtek, így azok olyan közterületeknek tekinthetők, ahol az elkövetők közvetlen érintkezésbe kerültek a csendőrséggel és a rendőrséggel, erőszakkal elfoglalták vagy igyekeztek elfoglalni céljaik elérése érdekében ezeket a tereket. A két gyilkosság elkövetői különböző társadalmi közegben, társadalmi térben mozogtak otthonosan, tettük megértésének és értelmezésének mégis van közös alapja, amely a kollektív erőszak lehetőségének kialakulásában és működésének sajátosságaiban kereshető. Mindkét gyilkosságot és ezzel együtt zavargást elkövető csoport viszonylag kis létszámú volt, amelyeknek tagjai önmaguk döntöttek arról, hogy részt vesznek-e az akciókban, vagy nem. Ha kaptak valamilyen biztatást vagy támogatást, azt nem formálisan, nem a régi vagy új hatalmat támogató szervezetektől, azok vezetőinek vagy vezető testületeinek döntése alapján kaptak – egy ilyen döntésnek biztosan híre ment volna –, hanem csak azok egyes

Kalocsai felesége (Major Henrik rajza, Pesti Futár, 1919. január 3., 9.)

⁵⁶ Homer-Dixon 2006: 219.

tagjaitól szóban kaphattak. A Tisza-gyilkosság esetében, az általános közhangulat mellett, a legkülönbözőbb szervezetek fórumain és megbeszélésein akár komoly politikusok szájából elhangzott véleményeket, hallottakat is biztatásnak tekinthettek az akció végrehajtói.

A két eltérő összetételű és látszólag különböző célokat követő társaság egyaránt a saját normái, kívánságai és vágyai szerint szeretett volna érvényesülni, ha ez nem tűnt lehetségesnek, az erőszaktól sem riadtak vissza, mert az volt az egyetlen eszköz, amellyel rendelkeztek és érvényesülni tudtak. A Tisza-gyilkosság résztvevői a tiszték és tiszthelyettesek közül, míg az erkölcsrendészet ostromában jeleskedők az altiszték és közlegények közül kerültek ki. Mindkét csoport esetében feltűnő összetételük ad hoc jellege, ami arra utal, hogy a saját csoporttagok között lévő kapcsolat felszínes lehetett. Alkalmi ismeretségeiket, a háborúban szerzett közös tudás és tapasztalat mellett, az adott helyzetben az ún. „gyenge kötések” ereje is segíthette a hatékony csoporttá alakulásban, ami a „közös” tevékenység után gyorsan semmivé foszlott. Budapesten rendszeresen alakulhattak vagy eshettek szét, bomolhattak fel hasonló katonacsoportok, természetesen civilekkel kiegészülve. A nagyvárosi környezetben a tagok könnyen, szinte életmódszerűen megőrizhették anonimitásukat. A bandák úgy érezhették, saját fizikai és társadalmi környezetükben – közegükben, komoly támogatottsággal rendelkeznek. A bandatagok igyekeztek közvetlen környezetükhöz, társaikhoz, csoportjaikhoz viszonyulni és alkalmazkodni, mert a valakivé válás, az úgynevezett „morális karrier” lehetősége csak ezeken belül volt lehetséges legtöbbjük számára. Valószínű, hogy a gyilkosságok elkövetésében részt vevők körét elsősorban nem a politikai tudatosság, nem a barátság hozta össze, és nem is a feltétlen lojalitás tartotta össze, hanem csak egymás mellé sodródtak a zavaros időkben. A vizsgált két gyilkosság esetében nem vezette őket a közvetlen haszonszerzés vágya, valamilyen bűnözői szándék, csak azokat az akadályokat igyekeztek megszüntetni, amelyekről azt feltételezték, gátolják őket általánosabb és közvetlenebb, de legálisnak tűnő vágyaik, kívánságaik, vélt érdekeik megvalósításában. Amire nem voltak képesek, amit rosszul mérték fel és/vagy meg sem értettek, az a tágabb politikai-társadalmi közeg és az azokon belüli összefüggések rendszere volt, amelyben nem értékelték tetteiket, amelyben tetteik sem a maguk számára, sem a társadalom számára nem jelentettek hasznót, csak haszontalan zavargásoknak bizonyultak.

Fontos kérdés annak tisztázása, különösen Tisza István megölésével kapcsolatban, hogyan érthetők és mi érthető az olyan típusú állítások alatt, melyek szerint „az akció kivitelezése minden kétséget kizáróan arra vallott, hogy a merényletet előre megtervezték”,⁵⁷ azaz a cselekmény nem tekinthető

⁵⁷ Hatos 2018b: 218.

sem rögtönzöttek, sem zavargásnak, valami komolyabb dolog állhat a háttérben. Egy ilyen állítás önmagában félrevezető, mert azt sugallja, hogy az elkövetők nem tekinthetők önálló cselekvőknek, csak olyan csoportnak, amelyik a merényletet, a „megtervezők” megbízásából hajtotta végre. Így ezek az emberek még jobb esetben is csak pusztá eszközöknek minősíthetők, míg rosszabb esetben a hatalom, a gonosz erők által irányított bérgyilkosoknak, akiknek tette nem lehet „magánvállalkozás”.

Kétségtelen tény, hogy mind a Tisza-gyilkosság, mind az erkölcsrendészet ostroma megvalósíthatatlan lett volna tervezés nélkül. Ha rövid idő alatt is, de megtervezték az akciókat, összetoborozták az erre vállalkozó

katonákat, beszerezték a szükséges eszközöket, felderítették a „terepet”, a célpontokat megközelítették, ezért a leendő elkövetőknek, gyilkosoknak volt idejük végiggondolni szándékaikat, azaz mind a két csoport tagjai előre megfontoltan cselekedtek. Az előbbi állítások azonban nem mondanak ellent annak, amit érdemes ismételtelen leszögezni, hogy mindkét esetben olyan kis létszámú csoportról van szó, amelynek tagjai – függetlenül bármilyen biztatástól és egyetértéstől – önállóan cselekedtek, maguk döntöttek az akciókról, azokat rövid idő alatt megszervezték és végrehajtották. Az előre megtervezettséggel foglalkozó állítások valójában nem is a tudatosságot és a tervezettséget tekintették és tekintik az elkövető csoportok, bandák önálló cselekvéseit és tetteit csoportos erőszaknak, zavargásnak minősítését cáfoló oknak. Ezek az állítások a kivitelezés egyes jellemzői, „minősége” alapján sugallják azt, hogy a tényleges elkövetők nem lehettek képesek ilyen merénylet(ek) megtervezésére, megszervezésére, létrehozására, csupán – ami vitathatatlannak tűnik – a végrehajtására. Ezen állítás mögött eleve az a vélekedés húzódik meg, hogy csak a hatalom képviselői lehettek a megbízók és az igazi irányítók. A hatalom intézményei, szervezetei rendelkezhetnek a jó kivitelezéshez, az előrelátáshoz és megtervezéshez, a logisztikához, a végrehajtáshoz, azaz politikai jellegű gyilkosság végrehajtásához, laktanya, netán rendőrségi épület elfoglalásához, a célok kijelöléséhez és az azok eléréséhez szükséges képességekkel, kompetenciákkal, szervezettséggel, és nem utolsósorban ezek a szervezetek szerezhették be a szükséges eszközöket.

Matrózok (Aranyos István rajza, Bolond Istók, 1917. november 18., 4.)

Ezzel szemben közel sem biztos, hogy az elégedetlenkedő katonák, a társadalom kisebb-nagyobb csoportjai önmagukban nem, vagy csak korlátozottan képesek célok és kompetenciák együttes kezelésére, összehangolására, és csak az események sodrában, tüntetések, forradalmak tömegjelenségei közepette hajlamosak az emberek csoportos erőszakra, zavargásokra, zendülésekre ragadtatni magukat. A Tisza-gyilkosság és az erkölcsrendészet elleni ostrom története ezt a megközelítést cáfolni látszik, mert mindkét, elégedetlen katonákból álló csoport tagjai – még egy külvárosi, marginális banda is – képesek voltak, bár kétségtelenül különböző színvonalon, komplex akció keretében merényletet és gyilkosságot elkövetni. Az Ó utcai erkölcsrendészet megtámadása még egy üzenetet tartalmazott a hatóságok és a társadalom számára, hogy az erőszak az élet semlegesnek tűnő, politikától mentes területein is jelen van, és képes lehet olyan alapvető intézmények lerombolására, mint a rendőrség, mint a részben még létező közbiztonság, amelyek megszűnése, megszüntetése után már csak az anarchia következhet.

A példák és a vizsgált két ügy elemzése során elsősorban arra igyekeztem rávilágítani, hogy a háborút követően Budapesten egy egészében frusztrált közösségen belül, az eseményekkel kényszerűen sodródó hatalom uralma alatt ezek a szélsőséges és erőszakos magatartásformák hogyan működtek, hatottak és maradtak fenn hosszabb időszakon keresztül. A városi társadalomban tömegesen jelentek meg olyan emberek, döntően katonák, akik társadalmon kívülieknek számítottak, akik nem tudtak beilleszkedni, de nem tudták meghatározni saját érdekeiket sem, elsősorban pillanatnyi, napi gondjaikat igyekeztek megoldani. Jelentős részük nem támaszkodhatott semmilyen politikai értelemben artikulált közösségre vagy szervezetre. „Ilyen körülmények között a legősibb tiltakozási mód a felkelés”,⁵⁸ a lázadás, a zavargás. A többnyire közterületeken megjelenő erőszak célpontjai egyaránt lehettek utcai járóelők vagy szabad prédává vált politikusok, katonai és rendőri járőrök, rendőrségi létesítmények, amelyekkel kapcsolatban az elérendő célok semmiképpen nem bizonyultak a társadalom többsége számára elfogadhatónak.

A katonatömegek új normákat és olyan, számukra a legkülönbözőbb helyzetekben segítséget, megoldást kínáló, ugyanakkor csoport- vagy „közösségképző” hatású tapasztalatokat és tudást hoztak haza magukkal a frontokról, amelyek miatt szemükben relativizálódott az élet és a halál jelentősége, megváltozott az erőszak szerepe. Ez a tudás és ez a tapasztalat, az egymás iránti szolidaritás különleges körülmények között, amely a frontokon a túléléshez bizonyult elengedhetetlenül szükségesnek, a hátszágban rendkívül hatékonynak és eredményesnek bizonyult az erre felkészületlen társadalommal szemben. A katonák és követőik számára a civil társadalomban megta-

⁵⁸ Homer-Dixon 2004: 153.

Katonák pihenőben
(Balázsfy Rezső rajza, Bolond Istók, 1917. augusztus 19., 7.)

nult, elfogadott és természetesnek tartott szabályok és viszonyítási szempontok – az írott szabályoktól, törvényektől kezdve, az íratlan szabályokig, az együttélés elemi normáinak betartásáig – elvesztették jelentőségüket, értéküket. A városi erőszaknak és lényegében az egész országban⁵⁹ jelentkező erőszaknak a megjelenési módjára, formájára és elkövetőire, azok tömeges „megjelenésére”, viszonylag hosszú időtartamára a korabeli állam- és közigazgatás nem volt felkészülve, de nem is lehetett rá felkészülni.

⁵⁹ Hatos 2018c: 46–50.

Az események szereplői maguk sem sejtették, mi lesz a következménye, a kifizása tetteiknek. A háború új, különleges és átmeneti „társadalmi” képződményeket hozott létre a frontról rövid idő alatt, gyakorlatilag egy tömegben hazaáramló milliónyi katona segítségével. A közös háttér és a közös tapasztalatok, „identitás” lassan múló összetartó erejének megszűnéséhez, levetkőzéséhez, elfelejtéséhez, a totális nemzeti és a számtalan személyes kudarc feldolgozásához a katonáknak és a hozzájuk csatlakozóknak nem álltak rendelkezésükre a normalizációt elősegítő, elérhető és megvalósítható célok, lehetőségek, eszközök. Ezért lett ennek a viszonylag rövid időszaknak a meghatározó jellemzője – az állam intézményei és a hatalom képviselői elleni közvetlen és személyes támadások mellett – a közösség, a békés hétköznapi élet, a polgári rend és életmód ellen irányuló erőszak, amelyben politikai jellegű elképzelések zavaros eredetű bűnözői (anómikus) célokkal és erőszakkal keveredtek. A mindennapi atrocitások, a különböző szervezetek, pártok, fegyveres csoportok, testületek közötti viták, küzdelmek, zavargások és olykor valódi harcok fokozatosan fejtették ki hatásukat. A háború végét követő szűk fél esztendőben Budapesten a folyamatos, helyi szinteken zajló erőszak fenntartotta a bizonytalanságnak, a társadalmi normák és a morál hiányának vagy korlátozott érvényességének a légkörét, és teljesen aláásta az államnak és intézményeinek legitimációját. A relatív depriváció és a tartósan fennálló „brutalizálódás” hozhatták létre azt a helyzetet, közhangulatot, azt a válságot, amely lehetetlenné tette a kulturális demobilizációnak akárcsak a megjelenését, és ellehetetlenítette, tehetetlenné tette, leblokkolta a társadalom „hallgatag” többségét. Ez a „társadalmi tudat” alapozta meg a feltételeit a kollektív erőszak állami szintre emelt új formájának, a társadalom túlnyomó többségének terrorizálásán alapuló diktatúrának.

Itt szeretném megköszönni Homok Zsoltnak és Mészáros Zoltánnak a munkámhoz nyújtott segítségét.

Források

Budapest Főváros Levéltára – BFL

VII. 12. a. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Fogolytörzskönyvek.

VII. 12. b. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság. Peres és peren kívüli iratok.

VII. 104. a. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntető Járásbírósági Fogház iratai. Fogolytörzskönyvek.

VII. 104. b. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntető Járásbírósági Fogház iratai. Tolonctörzskönyvek.

Gróf Tisza István gyilkosai a hadbírótság előtt. Magyar Ház 2002. Szerk.: Bencsik Gábor Az Ujság, 1918.

Budapesti Hírlap, 1918.
Budapesti Közlöny, 1918.
Friss Újság, 1920.
Pesti Futár, 1919.
Pesti Hírlap, 1918.
Színházi Élet, 1918.

A közölt rajzok lelőhelyei

Bolond Istók, 1917–1918.
Friss Újság, 1920.
Nemzeti Újság, 1921.
Pesti Futár, 1918–1919.
Színházi Élet, 1918.
Vasárnapi Újság, 1913.

Hivatkozott irodalom

- Ablonczy 2018.
Ablonczy Balázs 2018: *A történelmünk legboldogabb idősza vagy a népek börtöne? Ablonczy Balázs az Osztrák-Magyar Monarchiaról.* In: 24.hu, <https://24.hu/tudomany/2018/10/28/a-tortenelmunk-legboldogabb-idoszaka-vagy-a-nepek-bortone-ablonczy-balazs-az-osztrak-magyar-monarchiarol>, letöltve: 2018. október 30.
- Bor 2016.
Bor Ferenc 2016: *Budapest XIV., Hermina út 45. Róbeim-villa építéstörténeti dokumentáció.* Budapest.
- Borsányi 1988.
Borsányi György 1988: *Októbertől márciusig. Polgári demokrácia Magyarországon, 1918.* Kossuth Könyvkiadó.
- Bödök 2018.
Bödök Gergely 2018: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921),* (PhD disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Bús Fekete 1918a.
Bús Fekete László 1918a: Írók és művészek a nagy napon. *Színházi Élet*, 1918. november 10., 45. szám 1–14.
- Bús Fekete 1918b.
Bús Fekete László 1918b: *Katona forradalmárok.* „Phönix” Könyv- és Lapkiadó Vállalat, Gyimes Vilmos kiadása, Budapest.
- Gerwarth–Horne 2018.
Robert Gerwarth – John Horne 2018: Paramilitarizmus Európában az első világháború után. In: Robert Gerwarth – John Horne (szerk.): *Háború béke idején. Paramilitáris erők Európában az első világháború után.* L’Harmattan, Budapest. 13–34.
- Gyáni 1989.
Gyáni Gábor 1989: Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalmi konfliktusok. Rendi társadalom – polgári társadalom 3.* Hajnal István Kör, Salgótarján. 345–354.

- Hajdu 1978.
- Hajdu Tibor 1978: *Károlyi Mihály - Politikai életrajz*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Hatos 2017.
- Hatos Pál 2017: Hogyan lett vége? Az összeomlás és forradalom Magyarországon 1918 őszén. *Kommentár*, 5-6. szám. 11-33.
- Hatos 2018a.
- Hatos Pál 2018a: Felemás gyász - Tisza István meggyilkolása és a magyar közvélemény 1918-ban. *Kommentár*, 2. szám. 12-23.
- Hatos 2018b.
- Hatos Pál 2018b: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Hatos 2018c.
- Hatos Pál 2018c: Furcsa forradalom - 1918. *Kommentár*, 5-6. szám. 42-53.
- Hegedűs 1976.
- Hegedűs Sándor 1976: *Egy politikai per kulisszatitkai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Hobsbawm 1981.
- Hobsbawm, E. J. 1981: A forradalom. In: *Világtörténelem*. 88-120.
- Homer-Dixon: 2004.
- Homer-Dixon, Thomas F. 2004: *Környezet, szűkösség, erőszak*, Typotex Kiadó, Budapest.
- József főherceg 1934.
- József főherceg tábornagy 1934: A világháború amilyenek én láttam. VII. kötet. Tirol védelme és az összeomlás. (1918. júl. 21. - 1918. nov. 26.) Bp., 1934. 572. In: Sipos Péter - Donáth Péter (szerk.) „Kelet Párizsától” a „bűnös városig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. kötet, 1870-1930*. BFL - BTF. Budapest.
- Nádas 1918.
- Nádas Sándor 1918: Katalin! Forradalom egy utcza lányért. *Pesti Futár*, XII. évfolyam, 562. szám, január 3., 3-11.
- Pölöskei 1988.
- Pölöskei Ferenc 1988: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Rákosi 2002.
- Rákosi Mátyás 2002: *Visszaemlékezések 1892-1925, 1. kötet*. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Révész 2015.
- Révész Tamás 2015: *Nemzetőrök, polgárőrök, népőrök. A Károlyi-kormány karhatalmi szervei*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/nemzetorok_polgarorok_neporok_a_karolyi_kormany_karhatalmi_szervei/
- Révész 2017.
- Révész Tamás 2017: 1918: az erőszak éve. Fegyelem és lázadás a hadseregben az első világháború végétől a Tanácsköztársaság kikiáltásáig. *Rubicon*, XXVIII. évfolyam, 309-310. szám, 14-23.

Lábjegyzet Szél Tivadar „antiszemizmusához”

A Balla Ilona contra Szél Tivadar házassági bontóper az 1930-as években

Szél Tivadar *A budapesti házasságok* címet viselő, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala által, az Illyefalvi Lajos szerkesztette Statisztikai Közlemények-sorozatban 1935-ben kiadott ópusza bizonyára sokak számára ismert, hiszen máig alpműnek számít a budapesti házassodási népmozgalom vonatkozásában.¹ Adatgazdagsága – hasonlóan a sorozat más köteteihez – lenyűgöző, következtetései pontosak, és a nemzetközi statisztikai irodalom ismerete és használata is széles körű iskolázottságra utal. Szél hervadhatatlan érdemei mellett azonban meg kell említeni munkája árnyoldalait is. Az elemzés objektivitása időnként megtörik, s az adatsorokból levont következtetések messzebbre nyúlnak, mint az indokolt lenne.

A statisztikus több helyen bírálja a vallástalanság, a materialista, szocialista világnézetek terjedését, az erkölcsök romlását, valamint a városi lakosság körében tapasztalható népesedési tendenciákat (alacsony termékenység, fogamzásgátlás, kisebb házassodási kedv, nagyobb válási gyakoriság). Lesújtó véleményét – gyakran az említett bajokkal összefüggésben – a zsidósággal kapcsolatosan sem rejtí véka alá.

Néha egészen meghökkentő kijelentésekkel találkozhatunk. Így hangzik például a házassodási szezonális különbségeinek megokolása: „Amíg

¹ Szél Tivadar: *A budapesti házasságok*. Budapest, d. n. [1935.] Szél Tivadar 1893. október 22-én született Aradon Saile Antal mérnök, katonatiszt és Gyurián Teréz fiaként. A család Budapestre költözött, így iskoláit már a fővárosban végzi. Tivadar 1916-ban mérnöki, illetve közgazdász diplomát, 1919-ben pedig államtudományi doktorátust szerez. Ezt 1922-ben orvosi diplomával egészíti ki (1924-től haláláig orvosi praxist folytat). 1928-ban a közgazdaságtudomány doktorává avatják. Angliában és Németországban is tanul. Már 1916-tól a Központi Statisztikai Hivatal alkalmazásában áll, 1919-től miniszteri fogalmazói, 1924-től segédtitkári, 1934-től titkári rangban. 1953-ig, nyugalmazásáig a statisztikai hivatal tisztviselője. 1964. december 31-én hal meg Budapesten. Pályafutásáról: Életrajzom. (Curriculum vitae.) Az eredetileg a pécsi egyetemen magántanári kinevezése végett íródott önéletrajz a válóperben őrződött meg: Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai 44937/1934. 83-97. (A könnyebb visszakéreshetőség kedvéért, a különböző bírósági ügyek főlajstromszáma mellett, a továbbiakban is mindenkor megadom az oldalszámot.) Munkásságáról a Központi Statisztikai Könyvtár Nagy magyar statisztikusok-sorozatában: Körmendi Gábor – Lencsés Ákos (szerk.): *Szél Tivadar (1893-1964) műveinek válogatott bibliográfiája*. Budapest, 2011.

túlnyomóan mezőgazdasági foglalkozású szorgalmas népünk nyáron mezei munkával van elfoglalva és sokkal kevesebb házasságot köt, mint az év téli felében, addig a zsidóság nyáron fürdőzik, flirtel és éppen nyáron köt gyakrabban házasságot.”²

A válással végződő házasságok fennállásának felekezetenként ugyancsak eltérő, illetőleg a zsidóságnál rövidebb időtartama Szélnél sajátos faji karakterisztikával kapcsolódik össze: „A per alatt aktívabb viselkedés, a ravaszságra, fondorlatokra hajlamosabb izraelitáknál bizonyára a házassági pert rövidítő hatású s inkább ennek, semmint annak tulajdonítható a zsidóknál kisebb átlag, hogy ők hamarabb észrevennék a két házасuló egymással össze nem férő voltát.”³

A válási ráták felekezeti különbségeinek magyarázatánál már maga a zsidó vallás kerül a szerző célkeresztjébe: „Az anyagi gondolkodás és elsősorban saját érdeke által vezérelt zsidó hagyja tehát székesfővárosunkban leggyakrabban el élettársát, gyakrabban, mint bármely más felekezethez tartozó. A materiális gondolkodás, a szabados világnézetek, az elsősorban az értelemre és nem a jellemre nevelő valláserkölcс következményeinek tekinthetők ez adatok.”⁴

És végül a vallásilag vegyes házasságok nagyobb arányú felbontása kapcsán a következőket mondja: „Az érzékek kielégülése után a két lélek különbsége éles ellentét. Más a kereszténység erkölcse; egész gondolkodásmódja elüt az elsősorban az önérdek által irányított, mindenekelőtt saját hasznára törekvő zsidóétól. A faji ellentétek, a hazaszeretben mutatkozó különbségek, a két fél gazdasági számításai rugóinak a mindennapi életben egyre kiütőköző különbségei így azután gyakran vernek éket a vegyes, különösen a keresztény= zsidó házасulók közé.”⁵

A demográfiai viselkedés létező, statisztikailag kimutatható felekezeti különbségeinek ilyenén értelmezését tulajdoníthatnánk pusztán a „korszellem” hatásának is, de alapos a gyanú, hogy Szél Tivadar esetében saját élettapasztalatai, hajlamai, indulatai játszottak szerepet mondanivalójának, kommentárjai stílusának megválasztásában. Jelen írás keretében, amely nem akar több lenni egy mindeddig ismeretlen életrajzi tény feltárásánál, „antiszemizmusa” kiváltó okát, legalábbis felerősítőjét: a statisztikus szerző rosszul sikerült első házasságát és viharos válását fogjuk röviden megvizsgálni.

² Szél 1935: 133., 401.

³ Szél 1935: 339.

⁴ Szél 1935: 340–341.

⁵ Szél 1935: 345.

Szél Tivadar házasságai és válásai

Furcsának tűnhet, hogy *A budapesti házasságok* írója, aki művében nem szűnik meg a nagyvárosi frigyek törékenységére, a házastársak, különösen pedig a középosztálybeli férjek és feleségek „érzékenységére” panaszkodni, maga három házasságot kötött, amiből az első és az utolsó bíróságon végződött (a közbülsőnek rejtélyes elhalálozás vetett véget). Ezúttal azonban nem azzal az esettel állunk szemben, amikor a moralistát utoléri a sors keze, hanem arról van szó, hogy – és ezért lehet a munkáit forgatók számára érdekes a dolog – Szél Tivadar annak idején felbomló házassága keserű napi tapasztalatait elegyítette a statisztikai adatok értelmezésével.

Amikor ugyanis *A budapesti házasságok* nyomtatásban megjelent, már közel egy éve folyt az a válóper, amit a statisztikus felesége, Balla Ilona 1934 novemberében a Budapesti Királyi Törvényszéken indított. A nő nem a divatos, gyors és diszkrét búcsút elősegítő „szándékos és jogos ok nélküli elhagyásra” (Házassági Törvény 77. §. a.), hanem a ritkábban használt, a konfliktust kielező válóokra, a „házastársi kötelességek szándékos és súlyos megsértésére” (HT 80. §. a.) hivatkozva kérte közel kilenc éve, 1925 végén kötött házassága felbontását.⁶

A felek közötti békétlenség – ahogyan az lenni szokott – már jóval korábban kezdődött. A férj Balla Ilona által panaszolt durva bánásmódja a válóperes iratokból kitűnően közös fiuk megszületése (1928) óta tartott, s az áldatlan helyzet különösen néhány hónapos leányuk 1934 elején bekövetkezett váratlan halála után mérgesedett el, illetőleg augusztus-szeptemberében vált a nő számára elviselhetetlenné, aminek következtében az elhagyta hitvesét és szüleihez költözött. Ami számunkra ebből lényeges: *A budapesti házasságok* megírását, amelyben Szél a fővárosi válásokról értekezett, végigkísérte a szerző saját házassági konfliktusa.⁷

A jogi útra terelt viszály több fronton zajlott és évekig húzódott. Az 1934. szeptember 29-én történt végső szakítást követően Balla Ilona a Budapesti I-III. kerületi Királyi Járásbíróságon nőtartásdíj fizetésére kérte kötelezni férjét. Ezzel párhuzamosan a fővárosi árvaszék előtt folyt a felek közötti vita

⁶ Az 1894: XXXI. törvény a házassági jogról 77. §. a. pontja szerint a házasság felbontását kérhette az a fél, akit házastársa szándékosan és jogos ok nélkül elhagyott, „ha a házassági életközösséget megbontó házastárs a házastársának elhagyásától számított hat hó elteltével bírói határozattal az életközösség visszaállítására lett kötelezve, és e határozatnak a bíróság megszabott határidő alatt igazolatlanul eleget nem tesz”. Ebben az esetben, ha a felek a jogi eljárást pontosan követték, a válást ki kellett mondani. A törvény 80. §. a. pontja alapján, amely általában a házastársi kötelességek megsértését tartalmazta, a bíró mérlegelésétől függött a kötelék felbontása. Vö. Magyar Törvénytár. 1894-1895. évi törvénycikkek. Budapest 1897. 184-185.

⁷ BFL VII. 2. c. 44937/1934. Válókereset: 9-12.

az ekkoriban katolikus egyházi intézetben nevelődő fiúgyerek elhelyezése tárgyában. Szél felesége gondnokság alá helyezését is szorgalmazta, majd 1936 tavaszán egy másik házassági bontóper indított, amit azonban a bíróság a folyamatban lévő válóperre hivatkozva megszüntetett. A válóperben említés történik különböző bünvádi eljárásokról is, amit a feleség, valamint annak egyik rokona a férj becsületsértő, rágalmozó kijelentései miatt kezdeményezett.⁸

A házassági bontóper az előkészítő iratváltások, a békéltető tárgyalás, a tanúkihallgatások, és az ilyen esetekben elmaradhatatlan féléves ágytól-asztaltól való elválásztás, majd az újabb békéltetési kísérlet után csak évek múltán került ítélet alá. A Budapesti Királyi Törvényszék végül 1937. június 19-én adott helyt a keresetnek, s a férj vétkességét megállapítva felbontotta a házassági köteleket. Habár ez ellen Szél még fellebbezést nyújtott be, a felek az Ítéletábla határozatát már nem várták be, s a válóper 1938 elején a fellebbezés visszavonásával, illetve a vitás kérdések, a nőtartásdíjat és a gyermekelhelyezést illető megegyezéssel zárult.

A pereskedés nagy vonalakban történő ismertetése mellett röviden szólni kell Szél Tivadar második, és ugyancsak válással végződő harmadik házasságáról, illetve egyéb családi konfliktusairól is. Ezekből ugyanis jellegzetes viselkedési minta körvonalazódik, ami segíthet eligazodni a Balla *contra* Szél válóper rejtelmeiben is.

Az első családi perpatvar, amelynek Szél (1928-ig Saile) Tivadar és az egykori katonatiszt, nyugdíjazása után mérnökként elhelyezkedő apa, Saile Antal voltak részesei, vélhetően vagyonzkezelési vita nyomán pattant ki, és évekig tartó, egymás ellen kezdett gondnokság alá helyezési perekbe torkollott. A Budapesti Királyi Törvényszéken, 1924 végén indított két külön per iratai sajnos kiselejtezésre kerültek, így csupán a válóperben történt utalásokból tudunk a dologról, és egy elmeorvosi szakértői vélemény maradt fenn ugyanitt másolatban.⁹

Ez utóbbi dokumentum, amely mindössze egy héttel a Balla Ilonával tartott esküvő előtt keletkezett, nem vet jó fényt a fiatal miniszteri segédtitkár mentális állapotára: „Az előzményi adatokból s a több hónapon át lefolyta-

⁸ Az említett perek közül csak a Szél által 35853/1936. számon indított, megszüntetett válóper maradt fenn, amelynek iratait a Balla c. Szél válóperhez csatolták. A 19548/1934. számú járásbírósi nőtartási per, a 30716/1935. számú gondnokság alá helyezés iránti törvényszéki per, valamint a büntető járásbírósi becsületsértési perek (46434/1934., ill. 21499/1935.) kiselejtezésre kerültek. A gondnokság alá helyezési processzus irataiból csak a pert megszüntető végzésnek maradt nyoma: BFL VII. 18. c. Budapesti Királyi Ügyészség, házassági bontóper iratai 30716/1935.

⁹ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 40., 79., 117., 124-130. A főlajstromkönyvből a 43425/1924. számon zajlott perre vonatkozóan megállapítható, hogy még 1929-ben is keletkezett utóirat. A másik, 44220/1924. számon futó per 1927-ig tartott. Szél Tivadar névváltoztatását a 253324/1928. BM-rendelet engedélyezte: vö. BFL XXXIII. 1. a. Budapest II. kerületi házassági anyakönyv 448/1925.

tott vizsgálatokból megállapítható” – hangzik a három törvényszéki orvosszakértő konklúziója –, „hogyan dr. Saile Tivadar örökletesen terhelt, paranoidos konstitúciójú egyén, kinél éppen ezen konstitúcióból kifolyólag paranoidos elmezavar kezdeti tünetei mutatkoznak.”¹⁰

Az üldözéssel téveszmék, úgy tűnik, valóban végigkísérték Szél Tivadar életét. A tíz évvel későbbi válóperben nemcsak feleségével és annak rokonságával szemben fogalmazott meg képtelennek tűnő vádak, de a nő tanúi ellen is büntetőeljárás kezdeményezett hamis tanúzás címén, sőt saját leköszönt ügyvédje ellen ugyancsak panasszal élt (képviselőként még számos ügyvéd fordult meg a bíróságon). Perben-haragban állt szomszédjaival, illetőleg a katolikus Szent József Fiúnevelő Intézetet, ahová a válófélben lévő Balla Ilona fiát beadta, nyilvánosan gyermeke bántalmazásával vádolta.¹¹

A statisztikus különös halálesettel végződő második házassága miatt is másokat vádolt, jóllehet a részleteket megint csak nem ismerjük, mivel csupán sajtótudósítások maradtak fenn.¹² Miután az elvált férfi 1938 tavaszán mesébe illő szerelmi házasságot kötött a gyermekeleány óbudai munkásnővel, Varga Gizellával, majd a feleség pár hónappal később, a nászút és a mézeshetek után, tisztázatlan körülmények között elhalálozott, Szél Tivadar ismeretlen tettes ellen tett feljelentést. A cikkekből nem derül ki, de könnyen elképzelhető, hogy kezelőorvosát vagy -orvosait tette felelőssé a gyengélkedő ifjú ara váratlan haláláért.

Az ezt követő harmadik házasság, amelyet Szél 1939 tavaszán kötött Nagy Erzsébettel, nem egészen két év múlva máris a Budapesti Királyi Törvényszék elé került. A válóperes akta ezúttal nem maradt fenn, csak a válókereset, amely azonban elegendő az ismert paranoid tünetek konstatálásához: a férfi ebben megint hihetetlen vádak sorakoztatott fel felesége ellen, aki szerinte gyászát kihasználva megtévesztette, elvetette magát vele, majd folyamatosan megcsalta, meglopta, megalázta, összejátszva rokonaival és a cselédekkel is.¹³

¹⁰ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 128–129.

¹¹ Vö. BFL VII. 2. c. 44937/1934. 116–117., 252–255. A 17538–17541/1935. ügyészégi számokon iktatott, sorozatban tett feljelentésekhez kapcsolódó ügyek nem maradtak fenn. A 20264/1935. A katolikus nevelőintézet ügyére: 57., 103–108., 171., 179–180. Széll Tivadar miniszteri titkár feljelentést tett Szabó Celesztin fiúnevelő-intézeti tanár ellen. A Szent József nevelőintézet igazgatója nyilatkozik a feltűnést keltő ügyben. *Pesti Napló* 1934. november 16-i szám 8.

¹² *Magyarország* 1938. augusztus 6-i szám 4., augusztus 11-i szám 9.; *Friss Ujság* 1938. augusztus 6-i szám 4., augusztus 7-i szám 3., augusztus 10-i szám 6.; *Esti Kurir* 1938. augusztus 8-i szám 4.

¹³ Az 1941. január 21-én beadott válókereset és mellékletei az ügyészégen maradtak fenn: BFL VII. 18. c. 30727/1941.

A válókeresetet a bíróság bizonyára megalapozatlannak találta és elutasította, hiszen Szél az 1940-es években még többször próbálkozott harmadik házassága felbontásával, illetve érvénytelenítésével. Szándékát csak 1945-ben sikerült valóra váltania, azután, hogy a törvényhozás a világháború után megkönnyítette a válást.¹⁴ A statisztikus mindenestre két évtizeddel később elvált férfiként távozott az élők sorából.¹⁵

Szél Tivadar és a „zsidóság”

Miért venne el feleségül egy antiszemita keresztény férfi zsidó származású nőt? – teheti fel a kérdést jogosan az olvasó (egy vérbeli antiszemita számára aligha lett volna meglepetés, hogy Balla Ilona rövidebb ideig az esküvő előtt kikeresztelkedett, s már katolikusként ment férjhez). Szél Tivadar atipikus párvalasztásai ismeretében azonban úgy tűnik, hogy nem elsősorban a nő zsidósága volt számára lényeges, hanem szociális helyzete tette „vonzóvá” a vele kötött házasságot.

Ez egy újabb furcsaság, hiszen Balla Ilona nem számított „jó partinak” a feltörekvő, sokdiplomás tisztviselő számára. Apja, Balla Sándor (ekkor még Berger Samu) gazdatiszt volt a Somogy megyei Dávodon, amikor 1891-ben házassági szerződést kötött Büchler József terézvárosi kereskedő leányával, Paulával. A menyasszony hozománya 2000 forint készpénzből és 1500 forintba becsült ingóságokból tevődött össze, ami nem nevezhető mesésnek, de talán megfelelő tőkét képzett volna ahhoz, hogy azt ügyesen megforgatva megteremtse a család jólétének anyagi alapját.¹⁶ Nem így történt, legalábbis Balla Sándor nem futott be nagy karriert: állami szolgálatba lépett, s végül statisztikai hivatali irodatisztként ment nyugdíjba.¹⁷

Szél a házasság rosszabb napjaiban ezt nem is mulasztotta el neje orra alá dörgölni: „Egy lakást néztünk, ami nekem nem tetszett” – panaszkodik a nő a válóperben – „és erre alperes engem a lakást kínáló idegenek előtt durván megszegényített azt mondván, hogy otthon csak egy albérleti szobában

¹⁴ Szél 1944-ben először a házasság felbontásáért, utóbb annak érvénytelenítéséért perelt: vö. BFL VII. 2. c. főljajstromkönyv 31667/1944., ill. 34599/1944. A háború után, a 9800/1945. M. E. rendelet alapján, ismét válóperet indított: 34245/1945. A peres akták egyik esetben sem maradtak fenn. Mindössze a feleség nőtartásdíj felemelése iránt indított perében született ítéletek őrződtek meg a felsőbbbírószágon: BFL VII. 1. d. Budapesti Királyi Ítéltábla peres iratai 7198/1943.

¹⁵ Szél Tivadar 1964. december 31-én hunyt el: BFL XXXIII. 1. a. Budapest III. kerületi halotti anyakönyv 11/1965.

¹⁶ Az 1891. január 10-én kötött házassági szerződés: BFL VII. 168. Görgei István közjegyző iratai 10/1891.

¹⁷ A férfi halálozási anyakönyvében feltüntetett foglalkozása „az állami statisztikai hivatal nyugalmazott irodatisztje” volt: BFL XXXIII. 1. a. Budapest V. kerületi halotti anyakönyv 67/1941.

laktam és most csak hengegek, mikor ezt a lakást nem találom megfelelőnek.”¹⁸ Szél Tivadar a pereskedés során még világosabban fogalmazott feleségével kapcsolatban: „Nem képes megbecsülni azt a jólétet, melyet neki néhány év alatt teremtettem: mint teljesen szegény leányt, minden pénz, hozomány, de még számos szükséges bútor, konyhafelszerelés, függöny, szőnyeg és kelengye nélkül vettem el őt, egy a XI. fizetési osztályban nyugalmazott statisztikai hivatali irodasegédtszint leányát [...]”¹⁹

Úgy tűnhet, hogy Szélnek nem volt szerencséje első felesége megválasztásában, de ha megnézzük, második és harmadik neje (mindkettő „őskeresztény”, vagyis – a korabeli politikai szóhasználatban – nem zsidó felmenőkkel bírt) ugyanúgy vagyontalan családból származott, mint Balla Ilona. Az elvált Szél Tivadar orvosi praxisát folytatva, saját betegeként ismerkedett meg második feleségével, Varga Gizellával. A korabeli sajtó a leánykérést és az esküvőt „mozifilmszerű regényként” tállalhatta, hiszen Gizella egyszerű gyári munkás volt. Az idejekorán elhunyt nő hagyatékát 1939-ben két apjától örökölt, egyenként 750 pengő értékű óbudai ingatlan, valamint az anyjától kiházásítása alkalmával kapott, a leltározó által 15 pengőre becsült ruhanemű alkotta, ami összesen tehát 1515 pengő értéket képviselt.²⁰ Ez a „vagyon” annak idején mindössze egy alacsonyabb beosztású tisztviselő éves fizetésének felelt meg (Szél egyedül a statisztikai hivatalnál, orvosi praxisa mellett, évi 3900 pengőt keresett).

A harmadik feleség, Nagy Erzsébet, akivel 1938 őszén ismerkedtek meg, 25 évvel volt fiatalabb a megözvegyült férfinál, és hasonló társadalmi köréből érkezett, mint Varga Gizella. Így Szél az 1941-es válókeresetben ismét „méltán” vethette neje szemére: „Írántam való hálátlan viselkedése annál inkább fájó és érdemtelen ok, mert én ruháztam ki. Feleségem rokkant asztalos munkás lánya, kinek havi 60 pengő nyugdíja van a m. kir. Híradószertártól, – ki bár saját tulajdonát képező ingatlanban – 1 szoba-konyhás kis viskószerű putriban lakik a város legszélén, a határon. Minden bútor nélkül, egy szál ingben vettem el, még télikabátja sem volt, én vettem neki részletre.”

Szél Tivadar tehát, finoman fogalmazva, nem a minden tekintetben megfelelő kombinációt kereste élete párja megválasztásánál. A jelek arra utalnak, hogy a miniszteri tanácsos kifejezetten az iskolázatlan, vagyontalan, szociálisan alárendelt helyzetben lévő nőket részesítette előnyben. Tőlük kétségkívül elvárhatta, hogy „hálásak” legyenek, vagyis hogy alárendeljék magukat a férj akaratának, szeszélyeinek, és hogy eltűrjék verbális, adott esetben fizikai bántalmazását is. Függő helyzetben tartásuk ideig-óráig biztonságérzettel tölthette el a félelmeit agresszióval elnyomó férfit.

¹⁸ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 135.

¹⁹ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 76.

²⁰ BFL VII. 6. a. 51793/1939.

Innen nézve Balla Ilona zsidó származása inkább szexepilnek látszik, amely növelhette a nő elvárt háláját az őt „felemelő” férfi iránt. Amikor ez – legalábbis Szél meglátása szerint – elmaradt, felerősödött a férj „funkcionális antiszemitizmusa”. Ahogyan a gyakorló orvos számára az orvostudomány megfigyelhetően mindvégig kapaszkodót jelentett házassége problémáinak racionalizálásához, úgy a korszak mindent átható antiszemitizmusa ugyancsak „objektív” magyarázatot nyújtott első neje viselkedésére.

A Balla *contra* Szél válóperben az alperes kétségtelenül megnyitotta a zsidósággal és különösen a zsidó nővel kapcsolatos előítéletek tárházát. A dolog bizonyára komplexebb elemzést érdemelne, de itt most csak egy felületes katalogizálásra van mód. Mit hányt tehát Szél zsidó származású felesége és zsidó rokonsága szemére?

Első helyen természetesen az anyagiasság, a pénzsóvárság állt. Balla Ilona anyagi érdekből ment hozzá, a házasság ideje alatt „mértéktelenül költekezett”, és gazdag szeretőket tartott („azért kellett neki szülői segítséggel szerető s csak a pénz után menő zsidó mentalitás szerint gazdag szerető”). Ezzel szemben megvetette, sőt gyűlölte a „keresztény hivatalnoki szellemet”, és lenézte férje szellemi munkáját: „Szabados izraelita erkölcsének megfelelően arra biztatott, hogy inkább összejövelekre, vacsorákra járjak, ott kedveskedjek hivatali fellebbvalóimnak, úgy jobb előmenetelem lesz, mintha komolyan dolgozom.”²¹

Ehhez társult a nő fokozott nemisége, amelyet – Szél vádjai szerint – szülei, főként anyja támogatásával, a házasságon kívül, a rokoni körből választott gazdag zsidó szeretőket tartva élt ki (de a cselédek, háztartási alkalmazottakat sem vetette meg). Életmódja ennek megfelelően rendszertelen volt: otthonról eljárt, éjjelente kimaradozott.²²

Szél Tivadar a zsidó rokonság befolyását ugyancsak sérelmezte. „Családja, mely zsidó eredetű és csupa ma is zsidó családdal van rokonságban, egyébként igen alacsony erkölcsi színvonalon áll.” Különösen anyósa, Büchler Paula viselkedését emelte ki, aki a kerítőnő szerepét játszotta: „Kihasznlta feleségem könnyen befolyásolhatóságát, alacsony erkölcsi színvonalon álló anyja, egy rendkívül kövér, alacsony erkölcsi színvonalon álló [sic!] izraelita nő, pénzt akar azáltal keresni, hogy a feleségem gazdag izraelita emberekkel hozza össze, sőt szinte prostituálja.”²³ Emellett nyíltan biztatta Balla Ilonát a válásra, és ügyvédet is szerzett neki: „Ez az a bizonyos Váradi, akiről anyósom – az öreg zsidóasszonyra jellegzetes félig német, félig magyar beszéd-

²¹ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 46., 67., 76., 79–80., 140. A szellemi munka lenézése: 39., 53–54.

²² BFL VII. 2. c. 44937/1934. 35., 36., 39., 41., 45., 46., 47., 53., 57., 61., 65–66., 67., 76–77., 79., 106., 113., 133., 139., 142. Mindez meglepő lehet annak fényében, hogy Szél az elhízott nővel kapcsolatban hisztériát, menstruációs zavarokat, csökkent, illetve perverz nemi ösztönt, eltompult szexuális ingert emlegetett: 63–64., 72., 75.

²³ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 77. Anyósáról: 37., 47., 53., 58.

ben – (ú.n. mespoherben) sokszor mondta feleségemnek: Váljon el. Der Váradi wird dir schon machen.”²⁴

A válóperben a legtöbbször a nő sógora, állítólagos szeretője, Schweiger Imre bukkan fel, akit az anyós csak „muris Lebemann”-nak nevezett. „Ezen izraelita monoklis fényképe ma is látható Andrássy út 35. alatt, díszhelyen, nagytábla a kirakatban.” Szél úgy vélte, hogy felesége rendszeresen ehhez a férfőhöz járogat, aki beteg neje helyett több szeretőt is tartott magának.²⁵

Szél Tivadar értelmezésében végső soron Balla Ilona levetkezni nem tudott „zsidósága”, a zsidó környezet káros kihatása vezetett a házasság kudarcához. Amint a statisztikus fogalmaz: „[...] minden törekvésem és jószágom hiábavalónak bizonyult, hogy őt a Remetehegyen, elhagyott helyen lévő házunkban egyetlen kisleány nevelésével foglalkozó, tisztességes anyának megtartsam, vele, a házasság előtt egy héttel kikeresztelkedett izraelita nővel a becsületes, keresztény asszonyok házaseletét megkedveltessem”.²⁶

Szél Tivadar és a „modern nő”

Szélnek azonban nem annyira a zsidósághoz, hanem általában az embekekhez, és különösen a nőkhöz való viszonya tűnik problematikusnak. Nem szűnő aggodalmi középpontjában meggyőződésünk szerint a női szexualitás feletti kontroll elvesztése állt. Balla Ilona állítólagos – valószínűleg képzelt, a válóper során semmivel sem bizonyított – kimaradozásai, házasságtörő viszonyai, a háztartás és a közös gyermek elhanyagolása mindenesetre ugyanúgy levezethetők ezekből a félelmekből, mint a nő „zsidóságából”.

Szél félelmei a házaselet alatt a neveltségességig menő lépésekben öltöttek testet, amelyek közül a válóperben elsősorban a feleség fizikai és virtuális mozgásterének korlátozása tematizálódott. „[...] újságot, rádiót, telefont, s ruháimat elzárta előlem” – mondja a felperesnő –, „ruháimat egy kis csomagba úgy összegyömöszölte, hogy egész összegyűrdtek és időnként nagy nehezen adott ki egy gyűrdött ruhát, ha vele együtt mentem el, a kapun kimennem nem volt szabad, hozzám senki be nem jöhetett.”²⁷

Hogyan látta ugyanezt a férj? „Egész nap az ágyon fekvé újságot olvasott, előrehaladott terhes állapotban is éjfélíg rádiózott, sőt éjjel 2 óráig is, szüntelen ügyvédjének telefonálgatott [...] és 934 szeptemberében már az is előfordult, hogy egyik ruháját a könyvszekrényben felül elzárta, de az azután valótlan, hogy emiatt ő az eltávozásban lett volna megakadályozva, mert hisz

²⁴ „Váradi elintézi neked.” BFL VII. 2. c. 44937/1934. 58.

²⁵ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 77. Schweigerről: 36., 39., 41., 53., 65–67., 76–77., 113., 139–140.

²⁶ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 35.

²⁷ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 10.

saját szekrényében több mint tíz ruhája volt, melyek felett ő rendelkezett, ilyen elzárás is csak azért fordult elő, hogy gyűlölködő magatartását minden veszekedés nélkül toroljam s említett hibáiról leszoktassam” – szól az „atyai” magyarázat.²⁸

A telefon leszereltetését talán még érthetővé teszi a telefonszámla korában tartása, de a rádióról való hasonló „gondoskodást” az orvos-alperes is csupán felesége egészségi állapotával, illetőleg saját „érdekével” tudta magyarázni. „[...] miután minden figyelmeztetésem hiábavaló volt, olykor esténként becsuktam a rádiót. Arra is hivatkoztam, hogy endogen elhízása, szakálla és bajusza, nemkülönben terhességi hydramnionjai s csekély súllyal született gyermekei a petefészkek hiányos működésére, sőt degenerációjára vallanak, ezt pedig a feles s főleg az alvás helyett éjjel végzett szellemi munka fokozza s ezért kérleltem, hogy éjjel ne rádiózzon, ágyban ne olvasson!”²⁹

Az sem volt mindegy egyébként, hogy Balla Ilona mit olvas. A férj a válóperben, miközben azt bizonygatja, hogy nejenek volt lehetősége a művelődésre, megjegyzi: „Az megfelel a valóságnak, hogy a *Színházi Élet* nuditását kritizáltam, éppen e helyett vettem reá feleségem az *Uj Idők* járatására. Az megfelel a valóságnak, hogy késő este, sőt éjjel az ágyban való újságolvasást, s az éjfélig, sőt éjjel 2 óráig való rádiózást helytelenítettem [...], de sajnos hiába. Az megfelel a valóságnak, hogy az ú.n. zsidó lapok ellen kikeltem s élenken emlékszem reá, hogy szeptemberben egy ízben az *Esti Kurir* hozatására megjegyzést tettem.”³⁰

A nő és a női test feletti uralom meggyengülése Szél számára, aki egyúttal – ne feledjük – gyakorló orvos is volt, a leginkább talán a reprodukció feletti ellenőrzés elvesztésén keresztül vált sérelmessé. A pereskedés folyamán lépten-nyomon szóvá tette, hogy Balla Ilona nem akart gyereket, s hogy ebből a megfontolásból művi fogamzásgátláshoz folyamodott. A férfi emellett neje 1931 augusztusában bekövetkezett abortuszával kapcsolatban is szándékos terhességmegszakítást emlegetett, miközben Balla Ilona – házastársa részvétlen, embertelen hozzáállása mellett – spontán vetelésről beszélt.³¹

A fogamzásgátláshoz való folyamodás persze nem egyszerűen a gyermekáldás kívánatossága miatt volt aggasztó Szél számára, hanem azért is,

²⁸ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 39–40. A ruhák elvétele szóba kerül még: 55., 181.

²⁹ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 64.

³⁰ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 63–64.

³¹ BFL VII. 2. c. 44937/1934. 46., 136–137., 327. A férj szakterülete és a zsidóság körében a gyermekvállalási kedv radikális csökkenésével kapcsolatban kimutatható demográfiai folyamatok fényében érdekes, hogy miközben Szél ezúttal is a hozzátartozók közvetlen és közvetett befolyásáról panaszkodik, a fogamzásgátlást nem kifogásolja kifejezetten zsidó gyakorlatként. A hozzátartozók befolyása kapcsán Szél különösen sógora, Gröner Jenő példájára hivatkozik: „Ő volt az, akinél lévő azon »ideális állapotot« dicsérte ismételtelen fel a feleségem, hogy ott is csak egy gyermek van s azután most a férj maga alkalmazza a fogamzásgátló szereket.” BFL VII. 2. c. 44937/1934. 54.

mert a nő – állítólag – túltengő szexualitásának kordában tartását veszélyeztette. Válóperes viszontkeresetében a következőképpen von párhuzamot Balla Ilona képzelt házasságtörései és a fogamzásgátlás között: „Házasságunkból annak első két évében feleségemnek minden kérésem és könyörgésem ellenére alkalmazott tudatos fogamzásgátlásai (Bisteril-tabletták) miatt nem született gyermeke [...]. Azután ismét szabados élet, késő esti és éjjeli kimaradások, fogamzásgátlás és egy bűnös abortusz következett; gazdag zsidókkal anyósom biztatására űzött kicsapongásaiban már odáig süllyedt, hogy éjjeli kimaradás után, hajnalban rendőrőrszobára ment, alibi igazolása céljából.”³²

Ha valakinek ezek után még maradt volna szemernyi kétsége Szél Tivadar női szexualitással kapcsolatos rögeszméi vonatkozásában, az kézbe veheti a Nagy Erzsébet ellen indított válóper iratai közül egyedülként megőrződött válókeresetet.³³ Ebben a férj a tőle megszokott – még jogi képviselői által sem eléggé megzabolázott – bőbeszédűséggel és részletességgel ecseteli, hogyan vetette el magát vele a fiatal, magát érintetlennek állító, ám sokat tapasztalt nő, eltitkolva korábbi „erkölcstelen életmódját” és terhességét; miként manipulálta, gúnyolta, tette nevetségessé őt és kisfiát, hogyan irányította kudarcba fulladt szexuális életüket.

A keresetben részben visszaköszönnek a Balla Ilonával kapcsolatban felmerült panaszok – igaz, kevésbé hangsúlyosan, illetőleg sokkal vulgárisabb szinten és hangnemben. Kulturális folyóiratok helyett immár csak filléres regények jelentik a „lusta” feleség olvasnivalóját: „Minden tiltakozásom ellenére gyilkosságokról szóló ocsmány ponyvaregények olvasásával tölti nappal is, ágyban fekve, levetkezve idejét” – írja Szél. A művi fogamzásgátlás helyett közösülés utáni mosakodás, valamint az együttlét szándékos szabotálása következik. A gazdag zsidó szeretők helyébe az utcán a nő után kiabáló kocsisok, egyszerű bakák lépnek. A kóros nemi aktivitás fajtalankodásba, megrontásba, prostitúcióba csap.

A hasonlóságok mellett a legfontosabb változás ekkorra mindazonáltal a női test és viselkedés medikalizációjának túltengése: Szél Tivadar kívülállóként, orvos-páciens viszonylatában szemlélte harmadik házassága kudarcát. Az erre való hajlamra ugyan már az első válóperből is több példát lehetne hozni, de ezúttal a házaset leghétköznapiabb mozzanatai is a szenttelen orvosi érdeklődés tárgyává váltak: „ha valaki megbántja, órák hosszat nem szól (mutismus), ilyenkor el is kóborol, elhagy az utcán és órák múlva tér csak haza. Trágár dolgokat ismételni szeret, pl. »szarok a levesedbe« (verbigatió), határtalanul buta stb. (stupid).”

Mindez persze kevésbé a „vizsgálat” tárgyáról, vagyis a feleségről, inkább a fáradhatatlanul vizsgálódó, kórképeket felállító orvos férj lelkivilágáról

³² BFL VII. 2. c. 44937/1934. 35.

³³ BFL VII. 18. c. 30727/1941.

árulkodik. Úgy tűnik, hogy Szél már csak ezen a nyelven tudta elbeszélni házassága történetét, így volt képes értelmessé, és remélte, mások számára is érthetővé tenni annak tönkremenetelét.

Szél Tivadar kétségtelenül mentális problémákkal küzdött, de számunkra úgy tűnik, hogy nem volt meggyőződéses antiszemita. Nyilvánvalóan osztotta kortársai zsidóellenes előítéleteit, de ezek nála nem alkottak koherens rendszert, világnézetet. Ekként véletlen és szerencsétlen egybeesésnek tekinthető, hogy a zsidó származású Balla Ilonával kötött házassága éppen akkor ment tönkre, amikor a budapesti házasságokról szóló értekezését írta. Nem árt tisztázni, hogy a könyvében olvasható antiszemita megnyilvánulások sokkal inkább magánéleti frusztrációjának, semmint politikai meggyőződésének örök nyomai. Ez – még egyszer hangsúlyozzuk – mit sem von le statisztikai munkássága érdemeiből.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII. 1. d. Budapesti Királyi Ítéltábla peres iratai

VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai

VII. 18. c. Budapesti Királyi Ügyészség, házassági bontóperek iratai

VII. 168. Görgei István közjegyző iratai

XXXIII. 1. a. Budapest Főváros és az 1950-ben Budapesttel egyesített peremvárosok és községek állami anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye, anyakönyvek másodpéldányai

Esti Kurir 1938. augusztus 8.

Friss Ujság 1938. augusztus 6., augusztus 7., augusztus 10.

Magyarország 1938. augusztus 6., augusztus 11.

Pesti Napló 1934. november 16.

Hivatkozott irodalom

Körmendi Gábor – Lencsés Ákos (szerk.): *Szél Tivadar (1893–1964) műveinek válogatott bibliográfiája*. Budapest, 2011.

Magyar Törvénytar. 1894–1895. évi törvénycikkek. Budapest 1897.

Szél Tivadar: *A budapesti házasságok*. Budapest, d. n. [1935.]

INTÉZMÉNY-
ÉS VÁLLALKOZÁSTÖRTÉNET

Folyamatosság és változás. Vermes Illés hitelügyei a 19. század közepén

Különböző szempontok alapján több korszakhatár is húzható a magyarországi újkori hitelezés történetében. Néha szükséges ezekhez igazodni, máskor meg jobban járunk, ha nem tévesztjük szem elől a határok mesterséges jellegét és inkább átlépünk rajtuk.¹ A teljesség igénye nélkül röviden tekintsünk át néhány határkijelölést.

Lónyay Menyhért szerint az 1830-as év az, amelyik elválasztja egymástól a szerinte hitelt szinte egyáltalán nem igénylő korszakot a későbbi, azt már minden beruházás alapjának tekintő időszaktól,² és a dátummal kimondatlanul is minden bizonnyal Széchenyi *Hitel* című művének megjelenését igyekszik sorompóként kijelölni. Mások más dátumot tartanak vízválasztónak: a Veszprémi Takarékpénztár fennállásának 50. jubileumán kiadott kötet az 1840-es években megszülető hiteltörvényeket tekinti a modern hitelezés meg alapozásának, és így ezt az évtizedet tartja döntőnek.³ A Szabó István-féle *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* című grandiózus vállalkozásban 1848 jelenti a kapitalizmus kezdetét, ennek megfelelően a kötetben a hitelviszonyokkal foglalkozó Szabad György számára is a forradalmi dátum az új korszak kezdete, bár írásában visszatekint az 1840-es évek előzményeire is.⁴ Kaposi Zoltán az intézményi háttérrel tekinti a legfontosabb paraméternek, és innen nézve a reformkori hitelezés az egyetlen és önkéntes biztosítási lehetőségével, nevezetesen a betáblázással valóban eltér az 1840-től meginduló, majd a kiegyezés után gombamód szaporodó takarékok és bankok világától.⁵ Bácskai Vera ugyan nem konkrétan a hitelezés határai, hanem a kapitalizmus térnyerése kapcsán foglalkozott a kérdéssel, mégis érdemes megemlíteni, hogy egy újabb szempontot emelt be a vizsgálatokba: nem a politikai határokat, és nem is az intézményeket, hanem a személyeket helyezve középpontba a vállalkozói mentalitáson keresztül mutatja fel a különbségeket.⁶

¹ Kövér 2002: 351.

² Lónyay 1875: 406.

³ N. N. 1896: 3.

⁴ Szabad 1972.

⁵ Kaposi 1996: 249–250.

⁶ Bácskai 1989.

Nyilvánvalóan mindegyik fragmentálásnak megvan a maga előnye, és főként mindegyikben megtalálható annak a kortárs lenyomata is, amiért akkor és ott így fogalmazódtak meg. A különböző okokból meghúzott határok kijelölése értelmezési szempontból fontos lépés, miként az is, ahogyan strukturálni akarnánk a folyamatokat. Csak ezek a folyamatok természetükből adódóan roppant nehezen gyömöszölhetők kategóriákba, különösen, ha nem a rendszer egésze felől tekintünk rájuk, hanem a résztvevők horizontjáról. Magától értetődik, hogy a kölcsönök lejáratá, illetve visszafizetése (leszámítva nagyon szélsőséges eseteket) sehogy sem hozható szinkronba a különböző politikai, jogi vagy gazdasági események kontúrjai alapján meghúzott korszakhatárokkal. Így sem 1840, sem 1848, de még az 1855-ös telekkönyvi rendelet sem tette semmissé a korábban megkötött kontraktusokból eredő hiteltartozásokat.

A választóvonalak és különbségek helyett ki lehet domborítani az átmenet folytonosságát, nem megfélekedve arról, hogy az elválasztásokhoz és periodizálásokhoz hasonlóan a folytonosság konvenciója is csak egy segéd-eszköz.⁷ Ezt a folytonosságot, illetve a korszakolás nehézségét emeli ki több tanulmányában is például Kövér György, a korábbi kapcsolatok fennmaradását hangsúlyozva.⁸ Ha a kontinuitást emeljük ki és arra fókuszálunk, az a törésvonal, ami akarva-akaratlanul minden határkijelölésben ott húzódik, kevésbé lesz hangsúlyos, éppen úgy, ahogy a résztvevőknek, illetve a különböző elképzelések rövid felsorolásából is láthatóan, a kutatóknak sem volt magától értetődő.

A következőkben a kontinuitást hangsúlyozó megközelítések nyomán a reformkori személyes hitelezés és a későbbi intézményi hitelezés közti folytonosságot és bizonyos különbségeket járom körbe egy gazdasági napló apropóján, azzal a céllal, hogy a bizonytalan és nem egyértelmű határokat, ha lehet, még egy kicsit jobban fellazítsam.

A táblabíró az 1830-as évekből

Vermes Illés⁹ (1806–1875) jogi tanulmányai elvégzése után az Esterházyak pápai uradalmának ügyészeként dolgozott. A reformkori kulturális és politikai nekibuzdulásból ő is kivette a részét: 1830-ban Pápán húsz „előkelőbb”

⁷ Kövér 2012: 19. idézi Gerschenkron: Gerschenkron, Alexander 1984: A történelem folytonosságáról. Ford. Halmos Károly. In: Gerschenkron, Alexander: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok*. Budapest, 486–527.

⁸ Kövér 1994, 1996, 2010, 2012.

⁹ Szinnyei József szerint Budafalvi előnévvel, ahogy Nagy Iván megállapítása szerint is ezt az előnevet viselték a pozsonyi eredetű Vermesek. Szinnyei 1914: XIV. 1134. és Nagy 1866: XII. 154.

illető alapított egy olvasótársaságot. Az egyik agilis tag Vermes volt, aki megnyerte munkaadója, Eszterházy Károly gróf támogatását is. 1834-ben 100 tagja volt, 1838-ra pedig Vermes lett a főigazgató.¹⁰ 1847-től tag lett a veszprémi kaszinóban is, továbbá a Kisfaludy Társaság pénzt fizető pártoló tagjává avanszált.¹¹ Aktív résztvevője volt az 1848-as eseményeknek, március 26-án Pápa város nemzetőrségének főkapitányává, júniusban pedig a pápai városi képviselő-testület tagjává választották.

De nem csak municipális szinten vállalt pozíciókat, később a Veszprém vármegyei nemzetőrség kapitánya lett, sőt országgyűlési követként képviselte megyéjét '48 májusától. Mindennek ellenére a neoabszolutizmus szemében a forradalom idején tanúsított magatartása nem számíthatott radikálisnak, talán mert Debrecenbe Vermes már nem követte a nemzetgyűlést, ezért közéleti pályája nem tört meg (ahogy egyébként másoknak sem a megyéből): 1849 októberétől a veszprémi járás főszolgabírója, 1851-ben királyi járásbírósi elnök lett.¹² 1856 után Veszprémben ügyvédeskedett, 1872-től haláláig pedig Veszprém vármegye alispánja volt. 1875-ben egy torokműtét következtében hunyt el.¹³

Eötvös Károly leírása alapján Vermes szókimondó, ugyanakkor józan ítélőképességű, megfontolt ember volt.¹⁴ Bizonyára ezen racionális tulajdonságai is szerepet játszottak abban, hogy eseménydús élete során gazdálkodási naplót is vezessen. A szerző által *Gazdálkodási vezetőnek* nevezett lajstrom megmaradt három kötetéből az első kettő az 1835–1840 közötti időszakot öleli át, míg az utolsó 1868–1870-re vonatkozik. A kötetekbe, ugyan nem a kettős könyvelés szabályai szerint, de Vermes bejegyezte mind a kiadásait, mind a bevételeit, havi bontásban. Külön jegyezte a kártyajátékon nyert vagy

¹⁰ Vermes Illés kaszinóigazgató visszatekintése a Pápai Kaszinó megalakulásának körülményeire, 1838. Hudi (szerk.) 2001: 20–21. és A Pápai Kaszinó tisztségviselőinek és tagjainak kimutatása 1838. Hudi 2001: 26.

¹¹ Tárca: Kisfaludy-Társaság. *Athenaeum* 1843: 139., illetve A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1846: 44. és 105.

¹² Katona 2014: 61.

¹³ Vermes életéhez számos vonatkozó forrást közöl Hudi (szerk.) 2001: 114–115. Tényszerű rövid életrajzához Jakab 2001: 51; Katona 2014: 63-as lábjegyzet.

¹⁴ Az Eötvös által leírt történet valamikor az '50-es években játszódott, amikor Zitterbarth Mátyás építész felkereste Vermes Illést, hogy megkérje, legyen az ügyvédje a déli vasút Balaton menti nyomvonalának megépítése során. Vermes előbb hosszasan kifaggatta a mérnököt a vasútépítés mikéntjéről, majd különösebb kertelés nélkül megmondta neki, hogy „[Ö]nnél, kedves Zitterbarth úr, nagyobb barmot keveset láttam még életemben. Hatvanhárom éves korral, másfél millió vagyonnal asszony nélkül, örökös nélkül olyan koczkázatos vállalatba kapni, mely évekig is tart s elnyelheti az egész vagyont, csakugyan megfoghatatlan könnyelműség.” Határozott véleménye ellenére végül beleegyezett, hogy jogászként segítse ügyei lebonyolításában Zitterbarthot. Előzetes óvatos meglátásai később beigazolódtak, mert Eötvös leírása szerint az építész-vállalkozó becsődölt, és vagyonát is elvesztette az építkezés nehézségei, illetve az 1857-es válság következtében. Eötvös 1905: 223–225.

elveszített pénzeket, és leírta az uradalomtól kapott járandóságait, ahogy azt is, hogy ő mennyit és mit fizetett cselédeknek (készpénzben és terményben vagy ruházatban). Pontosan ilyen minuciózusan lajstromozta kölcsöneit és adósságait is. Mindezeket túl számtalan apró, de lényeges információ kiolvasható a számadások soraiból Vermes amúgy nem túl bőszégesen dokumentált életével és szokásaival kapcsolatban.

Mindenekelőtt a naplókban szereplő felsorolások közül a leghosszabbat érdemes közelebbről szemügyre venni: Vermes Illés ugyanis fontosnak tartotta megörökíteni, mikor és hol ebédelt és vacsorázott. Ezen adatsor minden bizonnyal nem ok nélkül került a gazdálkodási feljegyzéseket tartalmazó naplóba. Vermes számára a legfontosabb szempont az étkezések pénzügyi vonatkozása lehetett, hiszen fiatal, nőtlen jogásként (a naplók alapján 1840-ben házasodhatott meg)¹⁵ legtöbbször nem otthon étkezett, pedáns emberként pedig ezeket az egyenként néhány forintra rúgó, kis tételt jelentő, de összeítve (1835-ben összesen 347 forint)¹⁶ már jelentős nagyságú kiadásokat ugyanúgy fontosnak tartotta feljegyezni, mint a többit.¹⁷ Ugyanakkor az étkezések nagyobb része, amiket magánembereknél költött el, nem került egy krajcárjába sem. Vagyis nem feltétlen csak egy pénzügyi lajstromról van szó, hanem az ebédek alapján megrajzolható – ha csak haloványan is – az ügyvéd kapcsolati hálója is, amely némi segítséget jelenthet az anyagi kapcsolatok feltárása során. Hiszen a korabeli, személyes hitelezés egyik nehézkességét az okozta, hogy akinek pénzre volt szüksége, annak fel is kellett kutatnia a pénzforrást, és vice versa, a hitelezőnek is munkájába került, hogy pénzének megbízhatóan kamatozó kihelyezést biztosítson. Ez az allokációs probléma jelentős tranzakciós költségeket generálhatott, vagyis időt, energiát és akár pénzt is bele kellett fektetni pusztán abba, hogy egymásra találjanak az érdekelt felek.

Ezeket a tranzakciós költségeket ugyan később a pénzügyi intézmények már részben levették a magánszemélyek válláról, de a '30-as években általában mindenkinek magának kellett megoldást találnia a problémára. Logikusan adódik, hogy a személyes kapcsolati háló szerepe kiemelkedően fontos lehetett a kölcsönügyletek legtöbbszörében. Feltételezhető, hogy Vermes pénzügyi tevékenységében az ebédet, illetve vacsorát rendszeresen nyújtó személyek kiemelt szerepet játszhattak, vagy mint adósok, vagy mint hitelezők, ezért a

¹⁵ OSZK KT Quart. Hung. 2355/2. 1839-ben még nem szerepel, de 1840. május 20-ától több bejegyzés szerint is vele ebédel. A hölgy nevét nem említi meg.

¹⁶ OSZK KT Quart. Hung. 2355/1. 2–8.

¹⁷ Más naplók is arra utalnak, hogy az ebédhelyszínek változatossága nem csak Vermes Illés sajátossága volt. Pápay Károlynak az 1840-es évekből megmaradt, másfél évet áttekintő naplótöredékében az étkezések révén szintén jól kirajzolódik a szerző kapcsolati hálójának részlete. OSZK KT Quart. Hung. 4154. A napló szerzőjét Tóth Árpád azonosította, illetve átírta a szövegét is, lásd: Tóth Árpád: Pápay Károly (1817–1847) naplótöredéke. *Fons* 1999 (6.). 3. 209–275.

következőkben a kosztos helyszínek és családok alapján vágok bele Vermes kölcsöneinek és adósságainak vizsgálatába.

Az első, 1835-ös év 364 ebédjét és vacsoráját áttekintve egyértelmű, hogy az első helyen a Griff nevű pápai fogadó szerepel, összesen 89 ebéddel és 148 vacsorával. Hogy a fogadóban Vermes kikkel találkozott vagy evett együtt, azt nem árulta el, de hogy az ismeretségek szempontjából fontos helyszín volt, az kiderül abból, hogy több ott tartott februári bálon is részt vett. Sőt, akár a kölcsönzések szempontjából is lehetett jelentősége, február 12-én ugyanis Vermes a fogadóban adott 5 forintot¹⁸ Mórotz Józsefnek, vagy egy másik alkalommal, 1838. február 20-án ott adott egy Burckhardt nevű illetőnek 12 forint 30 krajcárt.

A Griff után a gyakoriságot tekintve második helyen (111 étkezés) „Rábáék” állnak. Minden bizonnyal¹⁹ a közel tíz évvel később, 1847-ben a Pápai Kaszinó főigazgatójává választott²⁰ Rába Antalról (és családjáról) van szó. A szorosnak tűnő kapcsolat ellenére (rendszeresen kártyáztak is együtt), és tudván azt is, hogy Rába tekintélyes földbirtokos is volt, 1847-ben lepsényi 800 holdját kínálta árendára²¹, azaz akár lehetett is volna kamatra kihelyezhető pénze, a vezetőkben olvasható bejegyzések alapján semmilyen pénzügyi kapcsolat nem állt fenn közöttük. Ugyanakkor van olyan része a vezetőknek, ami nem olvasható: az 1835-ös „Kölcsönvételek” alatt három tétel is szerepel, de Vermes mind a hármát annyira alaposan kihúzta, hogy teljességgel olvashatatlanná váltak. Rábáék azonban a következő években sem jelennek meg sem az adósok, sem a hitelezők listájában, így majdnem biztosra vehető, hogy a jó viszonyt, ami akár barátság is lehetett, kölcsönökkel nem kockáztatták.

Az étkezések sorában a harmadik helyen „Mórotzék” állnak, azaz a már említett Mórotz József és felesége (29 alkalom). A feltételezés az ő esetükben igaznak bizonyult, az étkezések szempontjából fontos szereplők pénzügyi téren is Vermes partnereinek bizonyultak: Mórotzné volt Vermes legnagyobb adósa. 1835-ben egymaga 99 forint 50 krajcárral tartozott, a legnagyobb tételt, 45 forintot januárban kérte kölcsön. Férje, Mórotz József összesen 75 forint 30 krajcáros adóssággal szerepel az 1835-ös listán. 1836-ban további 71 forint 40 krajcár tartozást halmozott fel a házaspár Vermesnél, illetve cselédjük is kért kölcsön 2 forint 30 krajcárt az uradalmi ügyésztől. 1837-től kezdve

¹⁸ Az 1835–1840 közötti évekre vonatkozó két kötet többnyire váltóforintban számol, ahol mégis konvencióos forintban, ott átszámoltam az értéket (1 konvencióos forint 2,5 váltóforintnak felelt meg). Így a továbbiakban a harmadik kötetig végig váltóforintról lesz szó, anélkül hogy erre külön felhívnám a figyelmet minden alkalommal.

¹⁹ A személyek azonosítása problémát jelent, hiszen sokszor még csak a teljes nevük sincs kiírva, ezért természetesen konkrétan nem lehet biztosra menni. A helytörténeti adatok alapján adódó feltételezéseket azonban érdemes megfontolni.

²⁰ A Pápai Kaszinó tisztújítási jegyzőkönyve. Hudi 2001: 45.

²¹ *Pesti Hirlap*, 1847. május 30., 352.

azonban egyetlen egyszer sem bukkan fel a nevük az adósok vagy hitelezők között.²² Vermes későbbi étkezési listáiból derül csak ki, hogy valószínűleg Budára költöztek, ahol évente nagyjából egyszer Vermes meg is látogatta őket, vagyis a személyes kapcsolat megmaradt, de a térbeli távolság miatt a pénzügyi kontaktus elveszett.

A távolság mint figyelembe veendő szempont fontosságát támasztják alá a Mórotzéknek adott kölcsönök sajátosságai is. Több kisebb tételből áll össze az adósságuk mind a két évben, ami arra utal, hogy inkább a mindennapok során felmerülő kisebb-nagyobb problémák megoldására kértek pénzt az uradalmi ügyésztől. Ezt a vélekedést támasztják alá az egy-egy (közel sem mindegyik) kölcsön mellé felírt részletezések is, például „mészárszék”, „adtam öt mázsa szénát”. Vagyis Mórotzékkel a kapcsolat szoros lehetett, akárcsak Rábáékkal, csak itt Mórotzék nagy valószínűséggel jövedelem vagy vagyon tekintetében Vermesnél alacsonyabb szinten álltak, és a kosztosuk (ingyen evett náluk is) hálából-barátságából kiségitette őket, ha néha-néha megszorultak. Mivel kamatokat Vermes ritkán jegyzett fel, így nem tudjuk megvizsgálni azt a szempontot, vajon ezek mennyiben befolyásolták megtakarítási vagy befektetési hajlandóságát. De akár kért kamatot, akár – hálából az ebédéért – nem, Mórotzék elköltözése véget vetett ezeknek a tranzakcióknak, mert a távolság miatt a kisebb összegek egyszerűen túl drágává váltak volna, és fenti jellegzetességeik miatt amúgy is lokális jellegűek voltak.

Többször tűnik fel Karácsonyék neve (19), de ők sem szerepelnek a hitelezéssel kapcsolatos feljegyzések között, csak a szakácsnéjuk, Tera, 10 forinttal. Ez utóbbi tétel „elveszett pénz”-nek van beírva, de Vermes ezt is kihúzta végül; azért-e, mert behajthatatlannak ítélte és lemondott róla, vagy mert a szakácsnő végül törlesztett, nem tudjuk. Végül az utolsó, nagyobb gyakorisággal megjelenő név a „Rohontzy” (12), vagyis Rohontzy János Veszprém megyei alispán. Vermes pénzügyi kontraktusba vele sem bonyolódott, bár többször is kártyáztak együtt.

Vermes ismerősi körében többen is szerepelnek a Pápai Kaszinó részvényesei közül.²³ Közülük akad, aki az adósok listáján is feltűnik, ilyen például „Pápay”, aki 1835-ben egy ebéd árával maradt adós. Ő nagy valószínűséggel azonosítható Pápay Miklós ügyvéddel, a Pápai Kaszinó egyik választmányi tagjával. Rajtuk kívül számos másik név is felbukkan, sokan csak az étkezések kapcsán, az adósok és hitelezők között azonban nem, mint például „Bezerédyk”, akik talán Bezerédy Mihály, Eszterházy Károly jószágkormányzója és fia, Kristóf lehetnek.

²² Akad egy tartozás 1837-re keltezve, a „Nyárády Morotzok massájába” 368 forintról, de ennek kapcsolata nem egyértelmű Mórotz Józsefekkel.

²³ A Pápai Kaszinó tisztségviselőinek és tagjainak kimutatása, 1838. Hudi 2001: 26.

Még egy speciális kapcsolatépítési, és talán a pénzügyek vonatkozásában is szerepet játszó helyszínt lehet megemlíteni. „Füreden Fiáth Ferkónak adtam 5 [forintot], bevezettem a játék veszteségembe, mert nincs reménység tőle megkapni.” Az 1836-os kölcsönben „Füred” különösebb kockázat nélkül azonosítható Balatonfüreddel, és ezt az azonosítást csak megerősíti, hogy a helybeli gyógyvizek miatt oda érkezők listájára több évben is feljegyezték Vermes nevét.²⁴ A Fiáth Ferkó-féle ötforintos költség pedig valószínűleg épp egy korábbi savanyúvizes fürdőkúra²⁵ során keletkezett. Adósát később még jobban megismerhette, hiszen a veszprémi Fiáth Ferenc (1815–1885) 1844-ben a megye alispánja, 1845-ben királyi helytartósági tanácsos, 1848-ban a nemzetőrség parancsnoka, 1860-tól a megye főispánja volt, és 1874-ben bárói rangot kapott.

1. táblázat

Vermes Illés kölcsönadásai 1835-ben, váltóforintban²⁶

Dátum, 1835	Adós	Összeg
január 14.	Mórotznénak adtam	45
február 12.	Griffbe Mórotznak adtam	5
március 13.	Veszprémbe az uraság részéről Zichy	5
március 13.	Veszprémbe Ferul Fáni részére Zichy M	7

²⁴ Névsora... 1840: 11. A vendéglista felsorolása szerint 1840. július 5-én érkezett feleségével Pápáról Füredre, épp aznap, amikor Rába Antal is, ami csak megerősíti azt, hogy kapcsolatuk erősebb lehetett a közös étkezéseknél is. Szintén fellelhető az 1840-es névsorban Nagy Ignác pápai ügyész neve is, aki szerepel Vermes 1838-as adósainak listáján is, 12 forint 37 krajcárral, ami egy vendégség költségeiből eredt (Névsora... 1840: 19). A következő évek listáin Vermes elég gyakran szerepel, így 1844-ben, 1845-ben, 1846-ban és 1852-ben egyaránt. A 60–70-es évek listáin már nem tűnik fel. Érdekeség Vermes saját szerepértelmezésével kapcsolatban, hogy hol ügyészként, hol uradalmi ügyviselőként, hol meg ügyvédként szerepel a lajstromokban, amikbe az adatokat minden bizonnyal bemondásra vezették fel. A fürdővendégekhez lásd még: Katona 2002: 347–349.

²⁵ A naplói alapján nemcsak a füredi fürdőt látogatta, hanem a közeli Ugod savanyúvizes kúráit is kedvelte. Amely helység szintén kedvelt célpontja volt a pápaiaknak, az 1840 környékén megszülető társaság főként a tehetősebb, a fürdőt már korábban is látogató pápai polgárok, illetve a kaszinó tagjainak befizetéseiből gyűjtötte össze alaptőkéjét. Jakab Réka azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Vermes, akárcsak a pápai Pápai Kaszinó több más, rendszeresen Ugodon vendégeskedő tagja az ugodai fürdő részvénytársaságban is érdekelt lehetett (Jakab 2001: 38). A napló alapján Vermesnek valóban volt érdekltsége, 1840. március 22-én felírta, hogy megvett három darab ugodai fürdőrészvényt 187 forint 30 krajcárért. OSZK KT Quart. Hung. 2355/2. 83. Ezeket valamiért a kölcsönadási összesítésébe nem vezette be.

²⁶ Két megjegyzés kapcsolódik a táblázathoz. Az első, hogy a tételek utólagos áthúzása miatt bizonyos szavakat, neveket, rövidítéseket nem lehetett kiolvasni, ezeket x-szel jelöltem, vagy ha az érintett tétel nagy része olvasható volt, akkor kihagytam. A második, hogy az Összesen rubrikába került 369 forint a táblázatban fel nem tüntetett krajcárokkal együttes összeget mutatja (6 forint pluszt eredményezve).

március 13.	Veszprémben Mórotz Josef részére	7
	x	10
március 20.	Mórotznénak adtam	5
március 21.	Karácsonyék szakácsnéjának, Terának adtam	10
április 4.	Frómann Deáknak adtam	7
április 4.	Mórotznak adtam kölcsön	37
április 15.	Pápay ebédéről adós	1
április 25.	Mórotz	18
április 30.	Mórotznak mézszárszék	25
május 1.	Mórotznénak adtam	12
május 8.	Mórotznak adtam öt mázsa szénát	20
	a múlt esztendőről Bozsondyné adós Ihásznak	22
	az uraság helyett Tengefői határoz. xxxx	12
	Tabody direktor úr	33
	Ugodba	5
	x	8
július 24.	Mórotznénak adtam kölcsön	25
	grófnak	15
augusztus 22.	x	12
szeptember 5.	Tóth L. által meghozatott	5
szeptember 17.	Mórotznénak küldöttem Bösz által	12
Összesen		369

Forrás: OSZK KT Quart. Hung. 2355 /1. 38.

1837-től azonban némiképp megváltozik a kép, és ehhez nézzük meg a vezetők első két kötetének, azaz az első hat évnek hitelezésre vonatkozó számadatait (2. és 3. táblázat).

2. táblázat

**Vermes Illés kölcsönadásai és készpénzállománya 1835–1840-ben,
váltóforintban**

Év	Vermes összesítése	Új kölcsön- adások	Új kölcsön- adások összege	Kölcsön- adások száma	Fennálló kölcsön- adások száma	Készpénz- állomány forgalma
1835		362	25	362	25	
1836	120	208	19	208	19	969
1837	1182	1369	21	1269	20	1488
1838	508	572	13	1494	19	1462
1839	948	870	8	1179	14	1952
1840		239	10	963	16	

Forrás: OSZK KT Quart. Hung. 2355 /1-2. alapján.

Alapvetően a vezetőkben található „Kölcsönadások” és „Kölcsönvételek” címek alatt szereplő tételek kerültek a rubrikákba, az egyszerűség miatt ezeket a fogalmakat használtam fel én is az oszlopok elnevezésénél. A Vermes összesítése oszlopba kerültek Vermes saját, 1837 és 1840 közötti összesítései, amelyeket mindig az adott év januárjában készített el, ezért inkább statikus, egy adott pillanatról árulkodó adatok, amik ráadásul az előző év, mondjuk így, végeredményét mutatják. Ennek megfelelően a táblázatban is egy-egy évvel korábbra datáltam őket.

3. táblázat

Vermes Illés kölcsönvételei 1835–1840-ben, váltóforintban

Év	Vermes összesítése	Új kölcsönvételek összege	Kölcsönvételek száma	Kölcsönvételek forgalma	Fennálló kölcsönvételek
1835		512	5	512	5
1836	1886	1308	4	1819	4
1837	4231	66	2	1886	8
1838	2673	1337	4	3700	9
1839	3364	1870	4	4554	11
1840		3776	4	6775	14

Forrás: OSZK KT Quart. Hung. 2355 /1-2. alapján.

A „Kölcsönadások száma” és „Kölcsönvételek forgalma” oszlopok tartalmazzák az adott évre vonatkozó összes, meglévő vagy akkor megkötött tranzakció összegét, amiket Vermes tételesen sorolt fel az adott évben. Nem egyezik Vermes saját összesítéseivel, de nem is kell egyeznie: míg előbbiek a januári statikus állapotokat, utóbbiak az adott évben lezajlott, illetve az éven át húzódó tranzakciókat mutatják, köztük olyanokat is, amelyek nem kerültek bele a következő év januári summázatába, mert közben rendeződtek. Vagyis Vermes összesítéseivel szemben, vagy még inkább azokat kiegészítve, ezek az adott év teljes forgalmazását jelenítik meg. Az „Új kölcsönadások” és az „Új kölcsönvételek” az adott évben folyósított hiteleket vagy felvett kölcsönöket mutatják be, magyarán ezekből kimaradtak az esetlegesen áthúzódó kontraktusok. A 2. táblázat utolsó oszlopában Vermes készpénzállományának alakulása is szerepel.

Mivel kéziratos a szöveg, és mivel, ahogy említettem, nem szabályos könyvelésről, hanem csak egy otthoni használatra szolgáló emlékeztetőről van szó, jó pár nehézség adódik a vizsgálat során. Egyrészt a tételek pontos beazonosítása nem mindig sikerül, mivel Vermes utólag a legtöbbet áthúzta: vagy azért, mert ezeket az adósságokat és kihelyezéseket sikerült maradéktalanul lezárni, vagy azért, mert reménytelennek ítélte a behajtásukat; valószínű-

leg is-is (Fiáth esetében láttuk, olyat is áthúzott, amit reménytelennek ítélt, ugyanakkor például 1835-ben utólag minden tételt áthúzott egyesével, más években az oldalt húzta át).

További problémát okoz, hogy nem mindig egyértelmű, melyik tétel melyik évből származik: ahol nem volt külön feltüntetve más év, ott az adott esztendőhöz számoltam el az értéket. Akadnak olyan tételek, amelyek ugyan nem jelennek meg egy adott évben, de mondjuk két évvel később igen, és a korábbi évnek a dátumát viselik. Például 1840-ben jelenik meg két 1838-asként feltüntetett tétel, amelyek nem szerepeltek sem 1838-ban, sem 1839-ben. Elsősorban ezek kezelése miatt készítettem egy-egy „új kölcsönadások” és „új kölcsönvételek”, illetve egy-egy „fennálló kölcsönadások” és „fennálló kölcsönvételek” oszlopot.

Szerepelnek olyan ügyletek, amelyek akár több évig is húzódtak, ezeket értelemszerűen csak egyszer számoltam el. Ilyen volt Vermes 1000 váltóforintos tartozása Szokolói Erzsébetnek, amely 1837-től 1840-ig minden évben újra beíratott a füzetbe, tehát Vermes valószínűleg annak ellenére is fizette a kamatokat, hogy azokat nem tüntette fel. Természetesen akár az is előfordulhatott, hogy nem fizetett kamatokat, de mivel adóslevélről van szó, ahogy azt Vermes minden alkalommal akkurátusan odaírta a tétel mellé (nem minden tételnél volt ám ennyire pontos), valószínűbb az 5, esetleg 6%-os korabeli törvényes kamat.

Akad példa arra is, hogy hosszú ideig nem fizet kamatokat: a Lerantsits János katonatiszttól 1838-ban kapott 200 forint is több éven át szerepel az adósságok között, de 1838-as első bejegyzése mellett szerepelt egy kapcsolódó kitétel, ami szerint az 1834 májusától 1838 januárig terjedő időszakra vonatkozó kamatokat Vermes akkor, 1838-ban fizette meg, összesen 43 forintot (a későbbi években már évenként törlesztette a 6%-os kamatot). Feltehetően egy korábbi adósság átütemezéséről vagy megújításáról lehetett szó, ami, mivel az 1837. évig mindig csak az aktuális évben felvett adósságokat jegyezte fel, valahogy kimaradt a korábbi feljegyzésekből. Csakhogy itt az az érdekes, hogy bár a vezető szerint évekig nem fizette a kamatokat, közel négy év után mégis megtette, mialatt a kölcsön élt tovább, vagy megújult, mintha mi sem történt volna, egészen 1840 novemberéig, amikor Vermes visszafizette a 200 forintos tőkepenzt is. Azaz a hitelező Lerantsits bizalma nem rendült meg Vermesben, vagy ha mégis, akkor az helyreállt a kamatok kifizetésekor, a kreditor pedig hajlandó volt a tőkepenz kihelyezését meghosszabbítani. Mivel semmi egyebet nem tudunk a kontraktusról, csak találgatni lehet, de az elgondolkodtató, hogy léteztek olyan adósságok, egészen pontosan olyan adósok, akikben a kamatok nem fizetése ellenére sem rendült meg a hitelező bizalma. A bizalom a személyes kölcsönök időszakában alapvető szereppel bírt egy-egy kontraktus létrejöttében, és habár egy esetből nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni, de azt megállapíthatjuk, hogy még akár a kamatfizetés

hosszú ideig tartó elmaradása sem jelentette egyértelműen a fizetési képtelenséget és az adós bíró elé citálását.

A 2. (és részben az 1.) táblázatból látszik, hogy az első két évben sok tranzakció zajlott, és ezek főleg kisebb összegekről szóltak, amelyek nagy részét egyértelműen Mórotzékhoz köthetjük.²⁷

Vermes adósságai szám szerint jóval kevesebb tételből tevődtek össze, de 1835-ben egy „fertálybeli Erdei excessusokba kell fizetni” tétel növelte meg jelentősen a maga 492 forintos összegével. 1836-ban a hitelezők között megjelent Szokolyi Erzsébet 1000 forintos adóslevele is. Sajnos semmi egyéb nem deríthető ki róluk, ami biztos, hogy még 1840-ben is élt mind a két adósság, bár az „excessus”/kártételek értéke időközben két tételre bomlott és 1095 forintra növekedett (és még abban az évben rendezte is őket).

A következő években Vermes legnagyobb adóssai Mórotzék helyett már mások. Békássy Ignác táblabíró 1000 forintot vett fel adóslevélre 1837. december 2-án, ezzel messze a legnagyobb kölcsönző a '30-as években. Ezen a napon Vermes mind az ebédjét, mind a vacsoráját a Griffben költötte el, így akár az is lehet, hogy ott írták meg az adóslevelet. Hasonlóképpen, amikor Vermes 1839. június 8-án 571 forintot kölcsönzött szintén adóslevél útján Gondol Józsefnek és özvegy Gyimóti Mihálynénak, ugyancsak a Griffben ebédelt és vacsorázott.

Talán nem meglepő, de fel kell hívni rá a figyelmet, hogy míg a kisebb Mórotz-féle hitelek esetében soha nincs szó adóslevélről, addig a Szokolyi-, Békássy-, Gondol-féle tranzakcióknál mindig, és a későbbiekben is akad olyan tranzakció, ahol 25 forintról is írtak adóslevelet. Ennek egyik oka mindenképpen a kölcsönök nagysága lehet, hiszen egy adóslevelet már be lehet tábláztatni a vármegyénél, és ekkora összegnél az eljárás díja is könnyebben megemészthető. Másrészt a nagyobb volumenű hitelek esetében sokkal nagyobb fontossága lehetett a korrekt szerződés meglétének, elkerülendő a hiányos szerződések okozta esetleges problémákat (most eltekinthetünk attól a lehetőségtől, hogy egy adóslevéllel is lehetett visszaélést elkövetni). Harmadrészt a nagyobb összegek kapcsán felmerült nevek egyáltalán nem szerepelnek Vermes napi programjaiban, ahogyan kártyapartnerei között sem. Ha kapcsolatuk kevésbé volt szoros vagy rendszeres, egy adóslevél megírása újra csak logikus lépésnek bizonyulhatott egy-egy megállapodás rögzítésében, még akár egy 25 forintos kölcsön esetében is.

A magánszemélyeknek nyújtott kölcsönök sorában található 1837-től egy 100 forintos tétel is; Vermes Illés birtokolta a 66 277-es számú Esterházy-parciálist, azaz a hercegi ág parciális obligációs kibocsátásának egyik szelvényét. A különböző fix kamatozású főúri kötvénykibocsátások közül az Esterházy

²⁷ 1835-ben egy átlagos kölcsönadás 14 forint körüli értékre jön ki, míg egy átlagos kölcsönvétel 100 forintra. 1836-ban ez a két érték 11 és 326.

Pál-féle kifejezetten megbízhatónak számított, de Vermes mindössze egyetlen szelvényt vásárolt.²⁸ Munkakapcsolatban a család grófi ágával állt, tehát a hercegi kibocsátásról belső információi nem feltétlenül lehettek, de elképzelhető, hogy a Grassalkovich-féle kibocsátásnak a '30-as években már egyértelműen látható kudarca tette óvatossá.

Mi célja lehetett a kölcsönadásoknak és kölcsönvételeknek? A korszak kevés befektetési lehetőségeinek egyike a hitelezés volt: akinek volt tartaléka, a törvényes 6%-os kamatozású kihelyezéssel legálisan gyarapíthatta azt.²⁹ A kihelyezett kölcsönök esetében nem igazán beszélhetünk valamifajta nagyívű befektetés megvalósulásáról, hiszen Vermes összesítései alapján a legnagyobb kihelyezést felmutató 1837-es év is csak 71 forintnyi kamatot eredményezhetett, átlagosan pedig a hat évben az éves kamat nem lehetett több mint 40–50 forint. A forgalomból látni lehet, hogy az éven belüli kölcsönzések értéke 1838-tól fokozatosan csökkent az időszak végére, mintha egy kicsit vissza is fogta volna őket. Ennek fényében csak részben és fenntartásokkal beszélhetünk befektetési hitelekről, inkább Vermes kapcsolati hálójának hitel igényét mérhetjük fel hozzávetőlegesen ezen számok alapján. Nem arról van szó tehát, hogy Vermes igyekezett volna minél több dologtalan forintját kihelyezni, hanem hogy az egyik évben több pénzt kértek tőle, a másikban kevesebbet. Erre utal, hogy ugyan a készpénzállománya növekszik az évek során, mégsem nyújt több kölcsönt. Mivel még a napló alapján sem látunk bele Vermes fejébe, nem tudjuk megmondani, hogy vajon azért nem kölcsönzött többet, mert óvatos emberként igyekezett minél nagyobb tartalékot felhalmozni, vagy mert ugyan szeretett volna minél több pénzt kamatra kiadni, de kapcsolati tőkéje kevésnek bizonyult elegendő potenciális kölcsönfelvevő megtalálásához.

Lehetséges, hogy Vermes látványosan növekedő adósságai is befolyásolták kölcsönadásai csökkenését: saját adatai alapján előbbiek 1836-hoz képest majdnem a duplájukra, ha pedig a hat év forgalmát tekintjük át, évente átlagosan 53%-kal nőttek. A kimagasló év 1837 volt a 4231 forintos adóssággal, utána csökkent, de az éves forgalomból látszik, hogy egyre több pénzt vett fel, aminek a jelentős részét a saját nyilvántartása szerint 1839-ig sikerült is törleszteni és kifizetni. 1838-ban például feltüntette, hogy „adósság fizetése 1406 [forint]”,³⁰ ami elég nagy törlesztésnek számít, lévén abban az évben 3700 forintos összforgalma volt, az év eleji számbavételkor pedig készpénzál-

²⁸ Az eperjesi Fejérváry Gábornak ez idő tájt 5000 forintnyi Esterházy-kötvény volt a birtokában. OSZK KT Quart. Germ 1467. Rechnungs Journal 1827–1835 és OSZK KT Fol. Germ. 1272. Rechnungsbuch 1844–1850. A parciális obligációkhoz lásd például Nagy 1972.

²⁹ Mennyei Géza az esztergomi főképtalannak az 1825–27-es országgyűlésen elhangzott felszólalását idézi: „A kor gazdasági élete alig nyújtott más lehetőséget készpénz gyümölcsoz-tetésére, mint annak megfelelő biztosság mellett kölcsönképpen való elhelyezését.” (Mennyei 1938: 99).

³⁰ OSZK KT Quart. Hung. 2355/2. 49.

lománya 1462 forintra rúgott. Az ismert és ismeretlen törlesztések ellenére 1840-ben a tételek összesítése alapján látszik, hogy minden tekintetben jóval nagyobb éves kölcsönvételi forgalma volt, mint korábban.

Az adósságok növekedési üteme tehát elég jelentős. Elképzelhető lenne, hogy Vermes Illés jövedelmei annyira magasak voltak, hogy a növekedő adósságteher sem jelentett elviselhetetlen terhet számára? Vessük tehát össze az adósságokat Vermes gazdálkodásának költségvetésével, azaz a bevételeivel és kiadásával (4. táblázat).

4. táblázat

Vermes Illés költségvetése 1835–1840-ben, váltóforintban

Év	Bevétel	Kiadás	Különbözet
1835	2266	3277	1011
1836	3439	3841	402
1837	3783	5116	1333
1838	3152	4617	1465
1839	4595	5265	670
1840	8202	8574	372

Forrás: OSZK KT Quart. Hung. 2355 /1-2. alapján.

A naplókából tudjuk, hogy Vermes Illés minden évben kapott az uradalomtól 500 forint fizetést, és mellette természetbeni juttatást is, úgy mint búzát, rozst, árpát, zabot, bort és sört, fát, szénát és két sertést,³¹ ezek egy részét el is adta. Ezenkívül kapott napidíjat a különböző megyei feladataiért (1835-ben 133 forintot és 45 krajcárt), vállalt külön munkákat, például tabellakészítést. A kártya minden ismert évben kedvezett neki, 1835-ben 270 forint nyereség állt szemben 250 forint veszteséggel, 1836-ban a tiszta nyeresége 529 forint volt, 1838-ban összesítve 220, 1839-ben 339, 1840-ben 204 forintot nyert. Hiába állt azonban több lábon, a kiadási oldal láthatóan kivétel nélkül minden évben magasabb, mint a bevételi: sok kis apróbb költségből álltak össze a magasabb kiadások, időnként vett (és eladott) lovakat 200–300 forint értékben, és ritkán adódik egy-egy nagyobb tétel, mint 1840-ben egy „hintó öveges zöld” 900 forintért.³² Mégsem beszélhetünk arról, hogy anyagilag egyre rosszabb helyzetbe került volna, mert a bevételek és a költségek az előző évekhez viszonyított százalékpontok változása alapján, ha nem is mindig, de nagyjából fej-fej mellett gyarapodtak.

Annak kevés a nyoma, hogy felvett kölcsöneit valamilyen módon befektette volna. A Veszprém Megyei Levéltárban található egy ügyvédvalló irat,

³¹ OSZK KT Quart. Hung. 2355/1. 32.

³² OSZK KT Quart. Hung. 2355/2. 83.

amely szerint Vermes 1841-ben eladta derecskei birtokát.³³ Csakhogy semmi nem utal rá, hogy jelentős gazdálkodást folytatott volna a birtokon, vagy akár kiadta volna árendába, holott a bevételekhez és kiadásokhoz bizonyára beírta volna. Illetve van egy kölcsönvételi bejegyzése 1840 januárjából, Szauer Ferenc teszéri árendásnak tartozott 3000 forinttal, de az nem derül ki, hogy Szauer az ő bérlője lenne-e. Feltételezhetnénk azt is, hogy azért vett fel kölcsönt, hogy aztán tovább kölcsönözhesse. Ha játszhatott volna a kamatokkal, akkor nem lenne értelmetlen vállalkozás, de mivel kölcsönadásai a hétköznapiakban felhalmozódó kisebb-nagyobb adósságokból tevődtek össze, legalábbis Mórotzék esetében, ahol még a kamatot sem írta ki, ez a lehetőség életszerűtlennek tűnik.

Ráadásul a magas kiadások egyik oka lehetett az egyre jelentősebb tartozása is; igaz, nem kizárólagosan. 1837-ben 1333 forint különbség mutatható ki a bevételei és kiadásai között, miközben az akkori adósságának maximum kamatterhe 113 forint lehetett (ha a törvényes maximummal, 6%-kal számolunk), azaz szó sincs arról, hogy az adósságok miatt került volna mínuszba a költségvetése. 1840-ben 6775 forintos összes adósságának éves kamatterhe 400 váltóforint körüli értéket ad ki, ami nagyjából illeszkedik az aktuális év bevételei és kiadásai közt feszülő 372 forintos különbségbe. Ha a Vermes-féle összesítést vesszük alapul, vagyis a rendezett adósságok nélkül, akkor még kisebb a kamatterhe. Így inkább elképzelhető, hogy a felvett kölcsönök a mindennapos kiadásaiból fakadó költségvetési különbözet betömésére szolgáltak, semmint egy nagyobb volumenű beruházás fedezetére. Dacára szaporodó jövedelmeinek, a hasonló arányban növekedő kiadások miatt a kölcsönvételek segítségével volt képes magát mindig a víz színén tartani. Ez azonban nem jelentett számára súlyos válságot, mert mindeközben nincs szó róla, hogy a kölcsönadások csökkentését kivéve más módon próbált volna takarékoskodni, ráadásul a kártyajáték iránti szenvedélyét sem kellett visszafognia, hiszen abból is csak bevétele származott. Ne felejtsük el azt sem, hogy a készpénzállománya az időszak során szintén növekedett, ami nem arra utal, hogy bármikor is anyagilag komolyabban megszorult volna ezekben az években. Növekvő jövedelmeivel növekvő kiadások álltak szemben, de az egyensúly nem borult fel, és a balanszírozás egyik eszközét, úgy fest, épp a kölcsönzések jelentették. Ennek alapján Vermes tipikus példája is lehetne a kortársak által annyit emlegetett eladósodott nemesembernek, a vidéki táblabírónak, csak éppen egyáltalán nem úgy tűnik, mintha ebből bármilyen megoldhatatlan problémája adódott volna. De hátra van még a *Gazdálkodási vezetők* utolsó, harmadik kötete, amelyik az 1868–1870 közti három évről számol be.³⁴

³³ MNL Veszprém Megyei Levéltára, a nemesi közgyűlési iratok regeszta-gyűjteményében, IV. 1. a. Köszönöm a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltárának, különösen Jakab Rékának és Szűts István Gergelynek a Vermes Illéssel kapcsolatos információikat.

³⁴ Nem tudni, hogy vezetett-e naplót az első kettő és a harmadik kötet között, mert sem az OSZK-ban, sem a veszprémi levéltárban nem maradtak fenn egyéb példányok.

A befektető az 1860-as évekből

Életének bizonyos aspektusai megváltoztak, mások maradtak a régiben.³⁵ Elköltözött Veszprémbe, és az eltelt évtizedek során társasági élete kicsit beszűkült: az étkezésekre vonatkozó bejegyzéseknél, ahol a harmincas években minden nap más személy vagy hely szerepelt, ekkor már az esetek nagy részében az „ittthon” szót tünteti fel. Ezzel együtt még mindig számos helyszín és név található a listáiban, néha átjárt Pápára a Griffbe, régi kedvenc fogadó-jába, járt Bécsben, Pesten, Pozsonyban és kisebb városokban, a nyári hónapokban pedig Füredre is rendszeresen ellátogatott. Időközben az egyik legfontosabb ebédlőtársa Korontz kanonok³⁶ lett (őt már plébános korában, a '30-as években is ismerte), de étkezik és kártyázik a már említett Fiáth Ferencsel is.³⁷ Mert nem változott Vermes kártya iránti szeretete, továbbra is rendszeresen játszott, de most már kevésbé nyerő szériában: 1868-ban az „eredménye” 211 forint veszteség volt, 1869-ben novemberig 78 forintos mínuszban járt.³⁸

Nem változott az sem, hogy ugyanúgy kölcsönzött és ugyanúgy vett fel ő maga is hitelt, mint korábban. Megváltoztak viszont hitelezésének jellegzeteségei. A három évből csak 1868-ból rendelkezünk tételes listával, az utolsó két évben ismeretlen okból ezek a felsorolások már kimaradtak a naplóból, így ezúttal csak egy évet tudunk áttekinteni.

Kezdjük ez alkalommal is a kölcsönadásokkal (5. táblázat). Rögtön látszik, hogy ellentétben a korábbi kihelyezésekkel, ezúttal már jóval kevesebb a személyekhez kötődő kölcsön. Magukról a személyekről keveset sikerült megtudni, Vermesnek csak Mustos Jánossal való kapcsolatáról lehet némi elképzelésünk.

³⁵ Szokolay István jogi útmutatójának Gyámszámadás fejezetének példái között szerepel Vermes Illés is, mint aki (talán) az 1850-es évek elején 10 000 forintot kölcsönözne a Freund árvák vagyonából egy pesti, az Úri u. 10. alatti saját ingatlanára. A belvárosi, jó állapotú ház 50 000 forintot ér és tehermentes, így nincs akadálya a betáblázásnak – legalábbis ezt állítja a példa (Szokolay 1853: 181–182). Budapest Főváros Levéltárában a megmaradt betáblázási könyvekben a negyvenes évek közepéig visszamenőleg nem szerepel Vermes neve, és a ház (korabeli helyrajzi száma 448, mai: 24349/1-3) telekkönyvi betéteiben sem találni semmi nyomát a táblabírónak.

³⁶ Korontz László (1797–1870) csóti és pápai plébános, 1850-től kanonok Veszprémben, 1865-től királyi tanácsos, több megyében főesperes. Pfeiffer megemlíti, hogy pápai szolgálata alatt a „jó gazdálkodása folytán a plébánia ingatlanait növelte”, szőlőt és kertet vásárolt: Pfeiffer 1987: 143. <http://sematizmus.veflevertar.hu/node/5656> – utolsó letöltés: 2018. 05. 28.

³⁷ Az étkezéseket 1870 júliusáig vezeti, de közben kimarad március és április jó része, a kiadásokat pedig 1870 júliusáig jegyzi fel, de még beleírja pár sorban november és decembert. Ebben az évben észrevehetően megváltozott az írásképe, kevésbé határozott, mint korábban.

³⁸ OSZK KT Quart Hung. 2355/3. 43–48 és 89–89. Az 1870-es évből csak januárt és júliust írta fel, de azok is hiányosak.

Vermes Illés kölcsönadásai 1868-ban, osztrák értékű forintban

Dátum	Adós	Összeg	Kamat	%
1854. augusztus 31.	2 db állami kötelezvény	100		
1860. március	9 db állami kötelezvény	1300		
1864. február	1 db állami kötelezvény	100		
1864. november 25.	ifj. Csuzy Károly	1000	6	
1865. március 16.	Czaun József és Volf Erzsébet	200	6	
1865. augusztus 1.	Vaszari község	500		
1866. január 25.	Mustos János	1600	6	
1868. január 1.	kamatozó veszprémi takarékpénztár könyv, 4 db	1763		
1868. január 1.	veszprémi segélyegyletbe befizetett 3 év	468		
1868. február	212. sz. veszprémi takarékpénztári részvény	200		
1868. június	kaszinórészvények	100		
n. a.	kaszinórészvények	150		
n. a.	veszprémi kaszinó részvényei	50		
n. a.	199. számú balatoni gőzhajórészvény	150		
Összesen		5731		

Forrás: OSZK KT Quart Hung. 2355/3. 52.

Mustos 1600 forinttal a második legnagyobb adója Vermesnek, és nagy valószínűséggel régi ismerőse lehetett: ő is ott járt 1840-ban Balatonfüreden, igaz, egy későbbi időpontban.³⁹ Mustos táblabíró 1848-ban a Veszprém megyei Állandó Bizottmány alakulásánál is jelen volt,⁴⁰ így esetleg '48-as tevékenységük során is volt közük egymáshoz.

A három személynek nyújtott kölcsönön kívül azonban már csak érték-papírokat és betéteket találunk, amiket korábban egyáltalán nem. A veszprémi takarékbán négy könyvecskén tartott betéteket. A takarékpénztár 1845-ben indult 300 részvény kibocsátásával, amelyek darabja 50 pengő forintot ért, alaptőkéje így 15 000 pengő forintra rúgott, amit már 1846 augusztusában megemeltek 30 000-re.⁴¹ 1846–74 között a betétekre 5% kamatot fizettek, míg a váltók után ugyanebben a periódusban 6%, jelzálogkölcsönök után szintén 6% kamatot kértek.⁴² Vermes egy-egy könyvére nagyjából 565 forint maximum betét számolható, ami általában még a kis összegű betétekhez sorolódik, de a Vermes kihelyezett pénzeinek 30,7%-át kitevő 1763 forint már

³⁹ Névsora... 1840: 18.

⁴⁰ Hudi 2001: 99.

⁴¹ N. N. 1896: 3.

⁴² N. N. 1896: 28.

tekintélyes summa, az 5%-os kamat évi 88 forintot hozott a konyhára.⁴³ Volt még 12 darab állampapírja, különböző címletekben, melyek félévente fizettek 30 forint körüli összeget, amit Vermes többnyire lekönnyvelt a bevételei közé.⁴⁴ Az értékpapírok között találni még kaszinórésztvényeket,⁴⁵ segélyegyleti befizetéseket (a segélyegyletbe Vermes rendre befizetett kisebb, 4–24 forintos összegeket), de akadt a tárcájában üzleti vállalkozás részvénye is, mint az 1847-ben útjára indított Balaton Gőzhajózási Társaság 60 000 forintnyi összértékű, darabonként 150 forintos részvényének egyike.⁴⁶ Ebben az időben már a megyei élet aktív résztvevőjének számító Vermes 199-es számú részvénye annak a jele, talán némi lokálpatrióta nekibuzdulásból is fakadóan, hogy az első részvényjegyzők között szerepelhetett (hacsak nem később vette meg valakitől). A részvény után járt volna osztalék is, de a társaság az 1880-as évekig mindössze egyszer fizetett osztalékot, akkor is mindössze 1 forint 60 krajcárt részvényenként.⁴⁷ Ugyan az 1853-as közgyűlésen 5000 forint bevételről tudtak beszámolni, de még ez is kevés volt ahhoz, hogy ne legyen veszteséges a vállalkozás, sőt 1854-ben 30 000 forintos hozzájárulást kértek a részvényesektől.⁴⁸ Ennek alapján Vermes ezen 150 forintos részvénye nem sok anyagi hasznot fialhatott gazdájának.

Tartozott Vermesnek 500 forinttal a megyében fekvő Vaszar község is; arra, hogy egy helység tartozzon egy személynek, a korábbi időszakból nem ismerek példát.⁴⁹ A község 1868-ban és 1869-ben is csökkentette adósságát,

⁴³ 1868-ban a takarékbán 1 374 500 forintnyi betét volt, közte Vermes 1763 forintja: N. N. 1896: 14.

⁴⁴ A státuszpapírok közül az 1854-es két darab talán a császári rendelettel a teljes birodalomban jegyezhető, Magyarországon sok helyen szinte kötelezően jegyzendő 1854. júniusi államkölcsön 5%-os papírjai lehettek. A rendelethez lásd: *Wiener Zeitung* 1854. 07. 06. 1–3. A magyar „sajátosságok”, azaz esetleges kényszerítések megyei szinten mutatkozhattak meg, például Reizner János: *Szeged története*. Szeged, 1899–1900. 2. kötet, 144. vagy Dongó Gy. Géza: *Az elnyomatás és fölszabadulás kora (1850–1867)*. In: Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye*. Budapest, 1905. 493.

⁴⁵ Veszprém városában 1833-ban jött létre az úri kaszinó, amiből 1837-ben vált ki a polgári kaszinó, hogy 1848-ban újra egyesüljenek. Hudi 1986: 455.

⁴⁶ Füzes-Sági-Zákonyi 1971: 20–21. Veszprém vármegye tanácsulésein rendre foglalkozott a balatoni gőzhajózás ügyével.

⁴⁷ Uo. 59. Forráshivatkozás nincs az állítás mögött.

⁴⁸ Uo. 46–47.

⁴⁹ Pest szabad királyi város például 1777 és 1782 között összesen négy alkalommal vett fel kölcsönt az egri trinitáriusoktól, összesen 7300 forint értékben, majd később a kincstártól 1300 forintot, és 1838-ban az Osztrák Nemzeti Banktól 2 650 000 forintot, vélhetően az árvíz okozta károk helyreállítása céljából. De arra nincs precedens, hogy pénzért egy magánemberhez fordultak volna. MNL PML IV. 3. i, Szabad Királyi Pest városa elleni betáblázás. Vaszar községi iratai a 19. századból nem maradtak fenn (lásd: Hudi-Mezei 2010: 186.), így az ügylet részletei egyelőre nem deríthetők fel.

postán küldve 100–140 forintokat, de arról, hogy kamatokat is törlesztettek volna, nem esik szó.⁵⁰

6. táblázat

Vermes Illés adósságai 1868-ban, osztrák értékű forintban⁵¹

Dátum	Hitelező	Összeg
1851. július 5.	veszprémi káptalan, Dávid árvák obligatiója	840
1851. július 5.	veszprémi domonkos alap	420
1867. március 30.	veszprémi takarékpénztár	4000
1867. március 30.	Királyföldi Péter	300
1867. szeptember 29.	Eltr-féle, a derecskei birtok árába, 6%	2253
Összesen		7813

Forrás: OSZK KT Quart Hung. 2355/3. 51.

Vermes 1868-ban sem csak a hitelező szerepkörében mozgott, hanem, ahogyan korábban is, adósként is szerepelt (6. táblázat). Az 1868-as kimutatás szerint adósságai összegszerűen megduplázódtak az 1839-es utolsó, Vermes által összesített, 3364 váltóforintos értékhez képest (3. táblázat). Csakhogy 1858-ban lezajlott egy valutareform, az országban immár osztrák értékű forintot használtak. A szükséges átváltások után a Vermes által váltóforintban számolt 1839-es adósság 1346 konvenció, azaz 1413 új osztrák értékű forintnak felelt meg.⁵² Vagyis a növekedés még nagyobb volt, nagyjából öt és félszeresére duzzadt az adósságállomány. De nem ez az egyetlen változás. Első látásra is feltűnő, hogy a korábban kizárólag személyekhez kötődő adósságai számos intézményhez is kapcsolódnak, akár csak a kölcsönadások esetében. A legnagyobb összeget, 4000 forintot a veszprémi takarékpénztártól kölcsönözte, amely kölcsön majdnem biztosan jelzálogkölcsönt jelent, vagyis 6%-ot, azaz 240 forint kamatot kellett fizessen utána minden évben. És valóban, kiadásainál meg is található a negyedéves 60 forintnyi befizetések.

A két 1851-es eredetű kölcsöne szintén intézményi, de egyáltalán nem modern hitelintézeti. A személyes hitelezés időszakában is léteztek intézményi hitelek, csak éppen akkor még nem pénzintézetek, hanem például árva-pénztárak, hagyatékok, alapítványok próbálták kölcsönök útján szaporítani a

⁵⁰ OSZK KT Quart. Hung. 2355/3. 94.

⁵¹ Annak ellenére, hogy két tétel is 1851-es dátumozású, teljesen értelmetlen lenne, ha Vermes kevére kimutatásaiban az értékmérőket, ezért azokat az adósságokat is osztrák értékűnek számoltam. A második időszak kapcsán, hacsak nem hívom fel rá a figyelmet, mindig osztrák értékű forintról van szó.

⁵² A váltóforint és konvenció forint árfolyama 2,5:1, míg az osztrák értékű forintból 1,05 ért egy konvenció forintot.

rájuk bízott összegeket. Általában hosszabb távra is tudtak kölcsönöket nyújtani, sok esetben kedvezőbb kamatokkal, mint a törvényes maximum⁵³ (habár a kamatokról jelen esetben nem tudunk meg semmit). Vermes esetében két egyházi intézményről volt szó, amelyek közül a „veszprémi káptalan, Dávid árvák obligatiója” az úgynevezett Davideumot takarja, azaz a veszprémi Dávid-árvaházat. Zsolnay Dávid katolikus püspök alapította 1809-ben, testamentumában 302 106 pengő forintos alaptőkét hagyományozva a létesítményre. Már az alapító hagyatékának egy része is adóslevelekben testesült meg,⁵⁴ illetve 1825-ben Hornyik Jánosnak szintén az árvaházra szállt hagyatékából csak adóslevelekben (összesen 59 darab) 65 418 váltóforintnyi⁵⁵ (26 167 konvenció) tőke feküdt. Ennek éves kamata, hat percenttel számolva, 3925 váltóforint. És akkor még ott volt az eredeti Zsolnay-hagyaték is, aminek jelentős részét, lévén egyelőre még nem tudtak az árvaház alapítója nagyszabású elképzelésének megfelelő épületet emeltetni, feltehetően szintén forgatták: „tőkében és adóslevelekben” 1825-ben összesen 129 079 váltóforinttal számolhattak.⁵⁶ Perényi János volt igazgató leírásából és táblázataiból kiolvasható, hogy az árvaház a kezdetektől fogva profitorientált volt, alig akadt olyan esztendő 1889-ig,⁵⁷ amikor a bevételek és kiadások különbözete negatívba fordult volna. A bevételek mellett a „törzsvagyon” összege is, kisebb-nagyobb visszaesésekkel bár (főként a negyvenes években), de fokozatosan emelkedett. Az 1844–59 közötti időszakot Perényi külön kiemeli, mint „szabadságharczi mozgalmas idő, mely nem a legkedvezőbb volt az alapítványra, midőn nemcsak a kamatok nem fizetettek be pontosan, de egyeseknél még a tőkék is veszélyeztetve voltak”. Vermes 1851-es adóssága csak megerősíti azt az állítást, hogy az alapítvány fennállásának későbbi éveiben sem hagyott fel a kölcsöntevékenységgel. Perényi sajnos nem részletezi a menhely gazdálkodásának részleteit, mindössze annyiban foglalja össze azokat, hogy a „[...] kedvező állapotot az időszaki főgondnok körültekintő, bölcs vezetésének, ismert

⁵³ Tóth 1979: 36. Igaz, Tóth Tibor ugyanott azt is felveti, hogy a kedvezőbb kamatozású kölcsönök sok esetben „járulékos elemekkel” voltak súlyozva, de itt erről valószínűleg nincs szó, mert ha kedvezőtlenek lettek volna a feltételek, 17 év alatt Vermes bizonyára megszabadul tőlük. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy mindkét fél, az árvaház és Vermes is egyaránt profitált a hosszú lejáratú kontraktusból.

⁵⁴ Perényi 1891: 26. Az 1811-es devalváció eredményeként végül 108 184 forinttal számolhattak. Arra nem tér ki a szerző, hogy az 1813-as második devalváció miként hatott az alaptőkére. Perényi 1891: 25.

⁵⁵ 50 darab adóslevél 34 378 váltóforintról, 9 db adóslevél pedig 12 416 ezüst forintról szólt. Perényi 1891: 30–31.

⁵⁶ Emellett összeírtak még 22 207 váltóforint hátralékot és 17 930 forintnyi készpénzt az eredeti adományból. Perényi 1891: 31.

⁵⁷ 1889-ben az alapítvány összevonta az addigra újabb adományok révén alaposan megszorodott alapokat, és az ún. „cumulativ kezelés”-re hivatkozva a közölt kimutatásból hiányoznak a következő három év pontos kiadásai és bevételei.

bőkezűségének kell betudni”.⁵⁸ A Dávid-árvaház iratanyagából csak a *Historia Domus* található meg, így az intézmény pontos anyagi elszámolása nem feltárható, tehát az sem állapítható meg, hogy Vermessel milyen feltételekkel kötöttek kontraktust.⁵⁹

Találunk magánszemélyektől kapott kölcsönöket is, de már csak kettőt. Királyföldi Péter a legkisebb tétellel, 300 forinttal szerepelt, amely pénzen Vermes egy cséplőgépet vásárolt tőle. 1869-ben megfizette a tőkepénzt, és fizetett a tartozás után 40 forint kamatot, ami ugyan 13%-nak felel meg, de feltehetően kétévnyi kamatot törlesztett egyben. Az Eltr-féle kölcsön már jóval nagyobb részét tette ki az összes tartozásnak, és valójában itt nem is annyira egy személy által Vermesnek nyújtott hitelről, hanem egy csődeljárásból eredeztethető összeg kihelyezéséről volt szó. A csőd lebonyolításában Vermes aktívan részt vett 1868-ban, járt Bécsben és Pozsonyban is az ügy érdekében, és minden bizonnyal ezen eljárás során sikerült a kölcsönhöz hozzájutnia. Amely összegből földet vásárolt Derecskén,⁶⁰ amint arról később még lesz szó.

A fenti adósságok arra utalnak, hogy a hitelek forrásainak összetétele átalakult: korábban, Vermes naplója alapján láttuk, főként magánszemélyek között bonyolódott a hitelezés, és közülük akadtak, akik Vermes közeli kapcsolati körébe tartoztak, mint például Mórotzék. Harminc évvel később azok a személyek, akik vagy adósaik vagy hitelezői Vermesnek, egyáltalán nem tűnnek fel az ebéd- és vacsoratársak között. Királyföldi Péter vagy Csúzy Károly neve után a bevételek és kiadások rovatokban mindig kiírja az úr szót, amit Mórotz esetében soha nem tett meg, és ebből szintén arra lehet következtetni, hogy kapcsolatuk kevésbé volt szoros. Ellentétben a korábbi időszakokkal, amikor a közvetlen személyes kapcsolatok szerepe Vermes életében erőteljesebb volt, a hatvanas években pénzügyi téren már kevésbé fontosak, a szálak más úton fonódtak. A kapcsolati háló szűkülésének lehet az oka Vermes életkora, az esetlegesen abból fakadó csökkenő számú barát és ismerős, de

⁵⁸ Perényi 1891: 33.

⁵⁹ Köszönet Karlinszky Balázsnak, a Veszprémi Főegyházmezei Levéltár igazgatójának az információért. Azt tudni, hogy 1851-ben, amikor Vermes az árvaháztól felvette a (később átszámítva) 840 osztrák értékű forint kölcsönt, az intézetnek 35 152 forintnyi bevétele állt szemben 26 579 forintnyi kiadással, miközben a törzsvagyron az előző évhez képest 21 550 forinttal nőtt, pontosan 304 321 forintra. Lásd Perényi 1891: 37.

⁶⁰ Fényes Elek szerint Sopron közelében található volt egy Derecske nevű falu, ami az Esterházyak hercegi ágának uradalma volt, és ma Ausztriához tartozik. De akadt egy Dereskének nevezett falu közelebb is, Veszprém megyében, Pápa mellett. Vermes kiadásai között ugyan elég magas összegekkel szerepelnek a derecskei fuvar költségek (1868-ban 105 forint), de jóval valószínűbb a szomszédban fekvő birtok tulajdonlása. Annál is inkább, mert Vermes néha kint időzött a birtokon, és az étkezéseit felsoroló napló szerint fél nap alatt mindenképpen megjárta a távolságot. Ugyanezen okból esik ki a lehetőségek sorából a Bihar megyei Derecske is. Fényes 1851.

felvethető az a kérdés is, vajon a tranzakciós költségek intézményi úton történő csökkentése nem jár-e együtt legalább részben a közvetlen kapcsolati háló jelentőségének csökkenésével, ezen nexus hátrébb szorulásával? A kölcsönadások és kölcsönvételek listáiból egyértelműen kirajzolódik a személytelen kölcsönvételek dominanciája és a befektetések átalakulásának lehetősége is, hiszen a takarékpénztári betét biztosabb és így olcsóbb, mint a korábban csak személyeknek nyújtott kölcsönök lehetősége.

Hasonló eredményt, azaz az intézményi hitelezés elterjedését mutatja több megye vizsgálata ebben az időben, mind a hitelek számát, mind pénzürtékét tekintve. Pest megyében például még 1848-ban is inkább a személyes hitelezés volt a jellemző, az intézményekhez csak kevesen fordultak vagy fordulhattak, a takarékok még az 1850-es évek első felében is csak lassú betéti növekedést tudtak felmutatni.⁶¹ A '60-as évekre a kép megváltozott, az intézményi hitelek könnyebben elérhetővé váltak. Vermes adósságának legjelentősebb tétele egy hivatalos pénzüintézethez kapcsolódik, és két hosszú lejáratú tartozása sem magánszemélyekhez kötődik, hanem olyan, történetesen egyházi intézmények által folyósított hitelekre, amelyekre stabilan építhetett. Csak-hogy utóbbi két adóssága annak bizonyítéka is, hogy a hitelek nem vették figyelembe a politika által kijelölt korszakhatárokat, töretlenül kamatoztak tovább. Voltaképpen miért is kellett volna, mondjuk a Davideumnak felszámolnia ezt a fajta tevékenységet? Hiszen, ahogy láttuk, már az alapításától kezdve kölcsönökbe fektette tőkét: a 19. század első felében ez egy elfogadott befektetési forma volt, és ezt a gyakorlatot folytathatta a későbbiekben is. A hitelintézetek súlya és részesedése nem egy csapásra vált dominánssá, és addig a régi, bevált metódusok ugyanúgy napirenden maradhattak. Annál is inkább, mert a takarékok kezdetben a rövid távú hitelekre fókuszáltak, és kölcsöneik után ők sem tudtak kevesebb kamatot kérni mint 6%.⁶² A régi hitelnyújtó intézményekre, például a Davideumra pedig már korábban is jellemző volt a hosszú távú hitelkihelyezés, így továbbra is lehetőségük nyílt rá, hogy tőkéjüket befektessék és a kamatok útján fix, rendszeres járadékhoz jussanak. Ahogy Vermes gazdálkodási vezetőiből látható, a piac elég nagy volt ahhoz, hogy a régi és új intézmények egymás mellett elférjenek, megalapozva ezzel a folytonosságot.

Már láttuk, hogy Vermes Illés adósságai a '30-as évekhez képest többszörösökre duzzadtak, és ennek sejthető az oka is. Az Eltr-féle kölcsön egészen biztosan az említett derecskei birtok vagy birtokok megvásárlásához volt

⁶¹ Somorjai 2014: 144-146. és Vargha 1885: 148. A bankok esetében sem volt egyszerű a kezdet. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1841-es indulása után az első években épphogy a felszínen tudott maradni, holott előzetesen alig várták, hogy végre megkezdje működését: Pólya 1892: 77.

⁶² Lásd például a Pesti Hazai Első Takarékpénztár példáját: Jirkovsky 1945: 117.

szükséges, de talán a takarékpénztár jelzálogkölcsonét is erre a célra fordította. Ha így volt, akkor 80%-a az 1868-ban fennálló adósságoknak befektetési céllal keletkezett, és nem azért, mintha Vermes a kiadásai okozta hiányt akart volna befoltozni velük, ahogy azt korábban tette.

Hogy pontosan mikor kezdett földvásárlásba, az nem világos: láttuk, hogy 1841-ben már eladott egy derecskei birtokot, földje tehát korábban is volt, könnyen lehet, hogy a köztes években is aktívan üzletelt, netán épp a régi, eladott birtokot akarta újra saját kezben tudni.⁶³ Az biztos, hogy a '60-as években már nem álltak olyan jogi védművek a földforgalom útjában, mint a '30-as években, így a földvásárlás könnyebben elérhető befektetéssé vált. Az Eötvös Károly által feljegyzett Zitterbarth-történetből az derült ki, hogy Vermes nem volt a kockázatos vállalkozások híve, talán épp ezért vásárolt a gőzhajózási részvényekből is csak egy darabot, és épp ezért ügyelt rá, hogy mindig legyen elegendő készpénztartaléka, a klasszikusnak mondható agárgazdálkodás bizonyára sokkal biztonságosabbnak tűnt számára. A birtokokra költött összeg levonása után a maradék 1560 forintos kölcsön szám szerint nagyjából megfelel az 1830-as évbelieknek; az akkori váltóforintot átszámolva osztrák értékűvé, és az 1836–1839 közti négy év átlagát nézve évente 1276 forintról volt szó, vagyis a nem (vagy legalábbis nem ismert) befektetési céllal felvett, valószínűleg inkább csak a mindennapok során felhalmozódó adósságok értéke nem sokban változott harminc év alatt. Sőt, úgy tűnik, mintha bizonyos mennyiségű adósság állandó tartozéka lett volna Vermes háztartásának, és ez a tartozék nagyjából ugyanazon az értéken mozgott hosszú évtizedeken át, legalábbis azokban az években, amikről van adatunk. Más kérdés, hogy ezeknek a hétköznapi adósságoknak az összevételekhez viszonyított aránya vajon változott-e a két időszakban. Mielőtt azonban megválaszolnánk a kérdést, vegyük szemügyre Vermesnek a második időszakból származó költségvetését.

Költségei között szerepel jótékonykodás megégett embernek, színházjegy (sőt, egyszer a színházi sűgónak is adott 50 krajcárt), szivar, pöstyéni fürdő-költség, kisebb ajándékok Pista, Jóska és Laci unokájának, de olyan tételek is, mint 1869. április 15-én a szintén Veszprém megyei Kerkápoly Károly, akkor

⁶³ Nem derül ki a naplóból, pontosan mekkora is lehetett a birtok. De felülte a Gazdacímtárat, szembetűnik, hogy a Veszprém megyei Derecske egy része még 1895 őszén is a „Vermes örökösök” kezén volt, és a birtokon a másik tulajdonos, Kemény János gazdálkodott. A birtok egésze ekkor 267 kataszteri holdat tett ki, amiből 190 holdon szántóföld terült el, 72 holdon pedig legelő. Ekkoriban birkát már egyáltalán nem tartottak a derecskei földeken, holott az a '60-as évek végén még jelentős bevételi forrást jelentett. A két adatunk közti, nagyjából egy generációnyi időszak túlzottan nagy intervallum ahhoz, hogy abból megalapozott következtetéseket lehessen levonni az 1868–69-es viszonyokra vonatkozóan, például hogy mekkora lehetett akkor a Vermes Illés birtokába került terület, így inkább csak a birtok jövődjéje miatt érdekesek ezek az adatok. (A Magyar Korona Országainak Gazdaczímtára 1897: 132–133.)

államtitkár publicisztikájáért⁶⁴ kiadott 1 forint 80 krajcár. A számtalan kisebb tétel mellett igazán sok pénzt a birtokokra költött, mert gazdálkodott, sőt gyarapította a jószágot újabb vásárlásokkal, 1869 folyamán további 3675 forintért vásárolt földeket Derecskén.⁶⁵

Bevételeinek forrásai is változatosak. Ugyan korábbi uradalmi járandósága 1868-ra már megszűnt, de helyette most a nánai uradalomtól kapott negyedévente 100 forintot. Számolhatott árendás bevételekkel, például 1868-ban a bándi malomból 75 forint, magából a Veszprém megyei bándi községből pedig 231 forint folyt be bérleti pénzként, de egy bizonyos Berger Ede is fizetett neki békési árenda tartozása miatt 400 forintot. A harmincas években bevételei jelentős része a különböző eladogatott termények árából származott (mint búza, árpa, bab, lóhere stb.), mostanra viszont a jogászi munkájából fakadó bevételek jóval többet hoztak, az egészen kis összegektől, akár gróf Zichy József egyik perében elnyert 1050 forintos⁶⁶ fizetéséig. És nem csak kiadást jelentett, hanem pénzt is hozott a saját kezelésű derecskei birtok, ahol birkákat tartott, rozstot és búzát termesztett.

Hiába alakult azonban át a jövedelmek és kiadások szerkezete, a viszonyuk nem változott: 1868-ban 6679 forint jövedelemre 7919 forint költség jutott, 1869-ben pedig 4629-re 10 671 forint,⁶⁷ vagyis a kiadások továbbra is meghaladták a bevételeket. Ezekben az években Vermes már kevésbé precíz, nem tünteti fel minden évben az adósságai alakulását, így akár az is okozhatja a méretes differenciát, hogy bizonyos bevett összegeket már nem jegyzett fel, míg a kiadási oldalra jobban odafigyelt. Ha más, konkrét okot keresünk, akkor megint vissza kell térnünk a birtokok kérdéséhez. Azt tételeztük fel, hogy az Eltr-féle kölcsönön túl a takaréknak 4000 forintját is birtokvásárlásra fordította. Erre utal, hogy Vermes fél éven belül vette fel a kölcsönöket, illetve hogy 4000 forint, az 1868-as 6679 forintnyi bevételének 60%-a különösebb nyom nélkül nem tűnhetne el a bevételeknek és kiadásoknak szánt rovatok sorai között. 1867-ről, amikor a két nagy összegű kölcsönt felvette, nem áll rendelkezésre nyilvántartás, de 1868-ban Derecskén folyamatos beruházásokat eszközölt, tehát a birtok akkor már biztosan a tulajdonában volt. Ebben az esztendőben több mint 2000 forintot költött a gazdaságra, amivel szemben mindössze 666 forint derecskei bevételt tudott felmutatni az eladott gyapjú és némi befolyó árendapénz jóvoltából. A beruházás kezdetben tehát biztosan ráfizetéses volt, ennek ellenére 1869 áprilisában a kiadásai között találunk egy 2255 forintos tételt; ennyit költött „Hoffman és Kardos-

⁶⁴ Feltehetően a *Publicistikai dolgozatok az 1865-68. évi országgyűlés alatt* című, 1869-ben kiadott munkáról lehet szó.

⁶⁵ OSZK KT Quart Hung. 2355/3. 65-82.

⁶⁶ OSZK KT Quart Hung. 2355/3. 127.

⁶⁷ OSZK KT Quart Hung. 2355/3. 14-33. és 50., illetve 65-82. és 92.

féle derecskei birtokára”. Ez az összeg majdnem pontosan annyi, mint az Eltr-féle kölcsön két évvel korábbról. Elképzelhető, hogy felvette ugyan az összeget 1867-ben, annak tudatában, hogy pontosan ennyibe kerül a birtok, de valami oknál fogva csak 1869-ben született meg a kontraktus? Ha így volt, akkor a takaréknak 4000 forintját költötte volna az első derecskei birtokrészre? Megint csak találgatni tudunk. De mivel a 4000 forintnak nincs máshol nyoma, ellenben a derecskei birtok vitte a pénzt, nem tévedhetünk nagyot, ha a takaréknak a pénzét is valamilyen formában a földben keressük.

Ha pedig így van, és ezek a pénzek a földdel kapcsolatos beruházásokra fordítottak, akkor az 1868-as 7919 forintos összes kiadásból kivonhatjuk a 2000 forintos derecskei beruházásokat, ekkor pedig a költségvetés egyensúlyba kerül, sőt a bevételi oldal lesz magasabb. Az 1869-es 10 671 forint összes kiadásból hasonlóképp levonhatjuk az abban az évben birtokvásárlásra költött 3675 forintot. A már említett Hoffman-Kardos-féle mellett ugyanis vásárolt Kiss Lászlótól és Szabó József református lelkésztől is 2800 forintért birtokrészeket, bár csak 1420-at fizetett ki nekik az árból abban az évben. Az így kapott 6996 forintból levonhatjuk Derecske az évi működési költségeit, 1489 forintot, aminek a végeredménye 5507 forint, azaz földek nélkül nagyjából ennyi lehetett volna Vermes 1869-es kiadásainak summája.

Ha minden földre fordított összeget összeadunk a két évben, amiről tudomásunk van, vagyis a vásárlásokat és fenntartási költségeket egyaránt, akkor 8540 forintot kapunk. Az Eltr-féle kölcsönt saját feljegyzése alapján földre fektette, és mivel más, nem a földhöz kapcsolódó rendkívüli nagyságú kiadások nem voltak, megint csak oda lyukadunk ki, hogy a takaréknak 4000 forintja szintén a földvásárláshoz volt szükséges. Vagyis a kiadások megugrása, a bevételeknél jóval magasabb értéke egészen biztosan a befektetések miatt következett be, és talán 1870-ben, ha nem folytatta birtokszerző politikáját, megint beállt az egyensúly a fenntartható szintre. Ne felejtjük el, hogy árendás bevételei voltak a szintén Veszprém megyei Bánd faluból, valamennyi Derecskéről is (talán egy másik birtokrészből), tehát nem elképzelhetetlen, hogy idővel az 1868–69-es beruházásai is termőre fordulhattak.

Visszatérve a hétköznapi adósságokra, most már tudunk összehasonlítást végezni a két időszak számaival: míg a '30-as években a 3038 váltóforintos, vagyis átszámolva 1276 osztrák értékű forint átlagos éves adósság Vermes 4240 váltóforintos, azaz 1781 osztrák értékű forint átlagos éves bevételeihez képest igen jelentős tétel, 72% volt, addig 1868-ban az 1560 forintos hétköznapi adósság a 6679 forint jövedelemnek mindössze 23%-át tette ki. Vagyis az érték nem változott, de az arány annál inkább. A hétköznapi adósságok ezek szerint fix, de egyre könnyebben kigazdálkodható tételt jelentettek Vermes költségvetésében.

Egy további arányszámot is meg tudunk állapítani: Vermes 1868-as 7813 forintos adósságának az éves kamata (6%-kal számolva) 469 forint, ami az az

évi 6679 forintos jövedelmének 7%-a. Nem kevés, de nem is lehetetlen ki-gazdálkodni. Különösen, ha most már tudjuk, hogy a kölcsön egy részét biztosan földbe fektette, és idővel hasznot remélt belőle.

Mindeközben ugyanúgy mindig jelentős készpénzállományt birtokolt, mint korábban, így például 1868-ban 1735 forintot. Megint csak azt látjuk tehát, hogy bár a költségvetés a számok alapján nem volt egyensúlyban, Vermes mégsem ment csődbe. Ebben szerepet játszhattak olyan naturális, a földjei révén pénzben nem feltüntetett források is, amiket nem tudott vagy nem akart beilleszteni a forintelszámolás alapján vezetett pénzügyi listáiba. De ennél nagyobb súllyal esett latba, hogy életének ebben az időszakában épp egy nagyobb, kölcsönökből finanszírozott beruházást indított meg, vagyis a költségvetés negatívba fordulása egyáltalán nem meglepő.

* * *

Vermes Illés naplója nem folyamatos, két fennmaradt része között harminc év telt el, a kontinuitás vizsgálata így nem lehet teljes. A két időszak vizsgálata mégsem volt hiábavaló, mert a folytonosságnak és az átmenetnek a nyomai ezekben is fellelhetők, ahogyan a változásoké is.

Vermes Illés épp 1867-ben vett fel jelentős kölcsönt földvásárlásra a veszprémi takarékpénztártól, akkortájt, amikor az intézményekre alapozott hitelezés igazán nagy lendületet vett.⁶⁸ Számára az első helyre, ahogy valószínűleg kortársai nagy részének is, az intézményi hitelezés került, és ennek segítségével nagyobb beruházásba is tudott kezdeni.

Korántsem nevezhetjük azonban kizárólagosnak a (modern) intézményi hiteleket még a '60-as években sem, mert Vermes tárcájában maradtak más jellegű hitelforrásokból származó tőkéek. A hangsúlyok ugyan máshová kerültek és élete utolsó évtizedében inkább az újabb intézményi forrásokra támaszkodott, de továbbra is voltak magánszemélyektől és régi intézményi forrásokból (az árvaház és a káptalan) származó kölcsönei, továbbá ő maga is kölcsönzött magánszemélyként másoknak, sőt beruházásait is részben a régi típusú forrásokra (Eltr-féle csődtömeg) építette. A kortársak, bár nyilvánvalóan tisztában voltak az átalakulás jelentőségével és a lehetőségek kibővülésével, például a hitel esetlegesen olcsóbbá válásával, az allokáció egyszerűsödésével, az információs aszimmetria csökkenésével,⁶⁹ nem adták fel azonnal a régi, személyes kapcsolati tőkéjükből fakadó hitelüket, és nem mondtak le a régi forrásaikról sem. Azok a lehetőségek, amelyek a korábban kiépített nexusból fakadtak, részben megmaradtak a '60-as és '70-es években is, akár személyek révén, akár intézmények képében. A súlyuk és szerepük csökkent, de nem egyik pil-

⁶⁸ Somorjai 2014: 202.

⁶⁹ Somorjai 2014: 150-160.

lanatról a másikra, hanem fokozatosan, lassú áttűnéssel. „[A] régi formák és az új intézmények békésen megfértek egymással.”⁷⁰ A személyes hitelezés jellegzetességei így éltek tovább a bankok és takarékok világában is, és ezek a továbbélések rajzolják fel a folyamatosságnak azt az ívét, amelyik összeköti a két időszakot.

Források

- Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK KT)
 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK KT)
Quart. Germ. 1467	Fejérváry Gábor, Rechnungs Journal 1827-1835
Fol. Germ. 1272	Fejérváry Gábor, Rechnungsbuch 1844-1850
Quart. Hung. 2355 /1-3.	Vermes Illés naplója 1835-1840 és 1868-1870
Quart. Hung. 4154	Egy uradalmi mérnök naplója 1845-1846 (pontosabban: Pápay Károly naplója 1845-1847)
Quart. Germ. 1467	Fejérváry Gábor, Rechnungs Journal 1827-1835
Fol. Germ. 1272	Fejérváry Gábor, Rechnungsbuch 1844-1850
Quart. Hung. 2355 /1-3.	Vermes Illés naplója 1835-1840 és 1868-1870
Quart. Hung. 4154	Egy uradalmi mérnök naplója 1845-1846 (pontosabban: Pápay Károly naplója 1845-1847)
- A Kisfaludy-Társaság Évlapjai M. DCCC. XLIII-V-ről. 1846.
 A Magyar Korona Országainak Gazdaczímtára. Budapest, 1897.
 Névsora a t. cz. balaton füredi fürdő uraknak 1840-ik évben. Veszprém, 1840.
Athenaeum: tudományos, criticalai, szépirodalmi lap. Új Folyam, I. kötet. 1843.
Pesti Hírlap, 1847.
Wiener Zeitung, 1854.

Hivatkozott irodalom

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest.
 Eötvös Károly 1905: Átok alatt. In: Eötvös Károly: *Tünnemények*. Budapest, 217-229.
 Fényes Elek 1851: *Magyarország geográfiai szótára*. Pest.
 Fiáth Ferenc 1878: *Életem és élményeim*. I-II. Budapest.
 Füzes Miklós - Sági Károly - Zákonyi Ferenc 1971: *A balatoni gőzbajózás 125 éve*. Kecskemét.
 Hudi József 1986: A Veszprémi Olvasótársaság története 1841-1844. Adalékok a Veszprém megyei reformkori egyletek történetéhez. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. Veszprém, 451-476.
 Hudi József (szerk.) 2001: *Források Pápa városa 1848/49. évi történetéből*. A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 2. Pápa.
 Hudi József 2004: A Pápai Casinó vendégei a reformkorban. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. A Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Pápa, 2004. augusztus 27-28. Pápa, 113-120.

⁷⁰ Kövér 2010: 76.

- Hudi József – Mezei Zsolt (szerk.) 2010: *Vaszar község története*. Vaszar.
- Jakab Réka 2001: Az ugod-vadkerteki fürdő a reformkorban. *Acta Papensia* (1.) 1-2. 27-62.
- Jirkovsky Sándor 1945: *A magyarországi pénzüzetek története az első világháború végéig*. Budapest.
- Kaposi Zoltán 1996: Magyarország gazdaságtörténete 1700-1848. Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 173-260.
- Katona Csaba 2002: „Páparól igen szép útja van Balatonfürednek” – adatok a reform- és dualizmus-kori pápai polgárság mentalitásához. *Lapok Pápa történetéből* (11.) 4-5. 333-374.
- Katona Csaba 2014: A füredi Savanyúvíz az 1850-es években – egy szürke hivatalnok izgalmas naplója a Bach-korszakból (1850-52, 1856). *Turul* (87.) 2. 55-63.
- Kövér György 1994: Hitelélet, gazdaság. Egy másik korszakolás. In: Éri István (szerk.): *Boldog békeidők. A TV Magiszter előadás-sorozata*. Budapest, 29-36.
- Kövér György 1996: A reformkortól az I. világháborúig. Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 261-333.
- Kövér György 2002: Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben. In: Kövér György: *A felhalmozás íve*. Budapest, 351-359.
- Kövér György 2010: Hitelkonverziók. A nagykallói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén. *Aetas* (25.) 2. 45-76.
- Kövér György 2012: Folytonosság és megszakítottság a magyar banktörténetben. In: Kövér György: *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Budapest, 19-30.
- Mennyei Géza 1938: A földbirtok hitele a reformkorszak eszmevilágában. *Magyar Gazdák Szemléje* (XLIII.) 3. 97-116.
- N. N. 1896: *Emlékkönyv a Veszprémi Takarékpénztár ötven éves fennállásának ünneplésére*. Veszprém.
- Nagy Iván 1866: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. XII. Pest.
- Nagy László József 1972: *A magyar főúri kölcsönök - A parciális obligáció*. Budapest.
- Perényi Antal 1892: *A veszprémi Dávid-árvaház története*. Veszprém.
- Pfeiffer János 1987: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630-1950)*. München.
- Somorjai Szabolcs 2014: *Hiteltörténet a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. század második és a 19. század első felében. A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest-Pilis-Solt vármegye példáján keresztül*. PhD dolgozat, ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program.
- Szinnyei József 1914: Magyar írók élete és munkái. XIV. Budapest.
- Szokolay István 1853: *A magyar házi ügyvéd, a köz életében előforduló mindenféle iromány-példákkal, a legújabb törvények szerint szerkesztve*. Pest.
- Vargha Gyula 1885: *Magyarország pénzüzeteti - Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzüzetek négy évtized alatti működésére*. Budapest.

Olasz építési vállalkozók Háromszéken a dualizmus korában

A különféle mesterségekben jártas olaszok kivándorlása Kelet-Európa irányába több évszázados múlttal rendelkező gyakorlatnak tekinthető, a 19. század közepe azonban választóvonalat jelentett, mind a térségbe érkezők zömének a szakosodása, mind a migrációs minta tekintetében. A régi gyakorlat szerint szórványosan jelentek meg a térségben olyan szakmák képviselői, mint például képzőművészet, orvostudomány és műszaki tudományok. Az 1850-es évektől kezdődően azonban az építészek és kőfaragók kerültek túlsúlyba az érkezők körében, térbeli mozgásuk kezdetben az időszakos vándorlással írható le, ennek kulcselemei a kompakt munkáscsoport és szerződésben meghatározott idejű munkavégzés. A későbbiekben gyakorivá vált az olasz bevándorlók körében a végleges letelepedés – önálló egzisztencia megteremtéséhez köthető –, aminek eredményeként vagy kolóniákat hoztak létre meglévő településeken, vagy integrálódtak a többségi társadalmakba.¹

Háromszéken az 1880-as évek elején kezdtek nagyobb számban megtelepedni olasz kőfaragók – alattuk értve mind az Olasz Királyságból, mind pedig az Ausztria részét képező Dél-Tirol és Trieszt környékéről származókat. Érkezésük két nagyobb hullámban zajlott le, aminek következtében két nagyobb, földrajzilag jól körülhatárolható közösség jött létre: az első a moldvai határ közvetlen szomszédságában lévő Ojtoztelepen és Sósmező községben, a második az Olt-szoros bejáratánál elhelyezkedő Málnás és Mikóújfalú községekben. Az első hullám felhajtóerejét a szomszédos területek (Brassó vidéke, Román királyság) nagy vasútépítési munkálatainak lezárása adta. Az elszívó erőt pedig a Háromszéken beindult nagyobb volumenű közútépítések képezték, mely olyan természetű szaktudást feltételezett, ami helyben csak korlátozottan volt elérhető. Tanulmányunkkal elsősorban annak az ellentmondásnak a feloldásához kívánunk hozzájárulni, ami a korabeli sajtóban sokat hivatkozott jelenség, az úgynevezett székely kivándorlás és a helyi munkaerő-piaci realitások között feszült. Az ellentmondás lényege Háromszék vármegyére vetítve abban állt, hogy 1870–1914 között évente megközelítőleg ötezer személy vállalt munkát a szomszédos Romániában, továbbá ugyanennyi lehetett a száma az idegen földről Háromszékre érkező munkásoknak is.² A kérdés

¹ Dorójan 2017: 13–15.

² Lásd: Nagy 2015.

tehát – amire ezen a helyen részben válaszolni szándékozunk – az, hogy miért nem egyenlítődtött ki helyi szinten a kereslet és kínálat? A témából adódóan pedig a térbeli mozgásokra, a gazdasági természetű felhajtó és elszívó erőkre koncentrálnunk, ami pedig végeredményben erős helytörténeti színezetet kölcsönöz a jelen közleménynek.

Útvonalak és állomások

A Brassó–Ojtoz hadászati fontosságú államút országhatárig terjedő részén, az 1870-es évek közepén zajlott munkálatok³ körül már előfordultak olyan kőfaragók, akik előzőleg a Magyar Keleti Vasút Segesvár–Brassó szakaszán dolgoztak.⁴ A dél-tiroli Predazzo nevű településen született Cassagranda Antonio, ojtoztelepi lakosként nősült meg 1876 januárjában, majd a frigyét követően Karatna községbe költözött át, és ott részben felhagyott a kőfaragó szakmával.⁵ Fivérével, Giacomóval együtt az említett vasútépítésen dolgoztak, bár feltételezhető, hogy már korábban Brassó környékén éltek. Giacomo 1872 őszén nősült, akkor ürmösi (Felső-Fehér vármegye) lakosként jegyezték be, később Miklósváron lakott, majd Apácán (Brassó-vidék), amelynek akkor már jelentős lélekszámú dél-tiroli olasz származású lakosa volt.⁶ 1885 őszén, Pál nevű fia születésekor ojtoztelepi lakosként szerepelt,⁷ illetőséget ugyan nem sikerült szereznie, de élete hátralévő részét ott élte le.⁸

Ojtoztelep és Sósmező olasz származású lakosságának a zömét azonban nem a dél-tiroliak, hanem az olasz királyságbeliek tették ki, akiknek az érkezési útvonala is különbözött az előbb említettektől, és akiknek az itinirairáiumukra ezen a helyen szándékozunk kitérni. A magyar-román vasúti csatlakozási pont Predealnál 1979 végén nyílt meg a forgalom számára, amelyet meglehetősen zaklatott építkezési munkálatok előztek meg, kiváltképpen a román oldalon.⁹ Az 1860-as évek végén több száz itáliai munkás szegődött el

³ 1876 tavaszán a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium ennek a kiépített útnak a karbantartásáról rendelkezett (RNL KMO F 8. 6. á. 15. köt. 72. 1421. sz. ikt; 150. 2984. sz. ikt.)

⁴ A szakasz 1873. június 1-én nyílt meg (Gidó 2013: 55.)

⁵ Házasságkötés 1876. január 9-én, neje Bartos Terézia, karatnai, református (RNL KMO F 105. 1. á. 634. köt. 15–16.). Gyermekai: Antal, sz. 1876. október 22. (645. köt. 87–88.), Zsuzsa (634. köt. 113–114.), János (645. köt. 258–259.)

⁶ Házasságkötés 1872. október 26-án, neje Demeter Éva, ürmösi, római katolikus (480. köt. 65–66.). Miklósváron született, 1874. július 15-én Anna (480. köt. 25–26.) és Jakab (480. köt. 30–31.), Apácán, 1878. szeptember 26-án Péter (480. köt. 38–39.)

⁷ RNL KMO F 105. 733. köt. 14–15.

⁸ Péter nevű fiának 1911. december 19-én bekövetkezett halála után, hosszas nyomozást követően Predazzo-i illetőséget állapított meg Háromszék vármegye alispánja (RNL KMO F 9. 841. á. 1914/690.)

⁹ Gidó 2013: 64–66.

a román vasutak kiépítésére, ám a fővállalkozó Stroußberg cég csődje miatt több százan maradtak a sorsukra hagyva. Az 1870-es évek elején a Friuli régió nagyobb hullámban bocsájtott ki munkásokat, akiknek az úti céljuk alighanem az Erdélyben zajló vasútépítések lehettek. A munkálatok lezárása után jelentős munkástömeg kezdett a román fejedelemségek felé áramlani. A román hatóságok, a korábbi rossz tapasztalatok alapján, próbálták megakadályozni azok belépését, akik munkaszerződéssel nem rendelkeztek, erről a tényről pedig a kibocsájtó terület hivatalos lapjai is tájékoztattak. 1876-ban a bräilai olasz alkonzul udinei munkások jelenlétéről tájékoztatott, akiknek száma folyamatosan gyarapodott, két évvel később ezeknek egy része már a Ploieşti-Predeal vasútvonal építésén tevékenykedett.¹⁰ A részt vevő munkások származási helyét megjelölő, átfogó kimutatásokkal nem rendelkezünk, ezért az egyházi anyakönyveket vagyunk kénytelenek igénybe venni. Ezek a források a munkások egy bizonyos korcsoportjának életeseeményeire engednek betekintést nyerni. Előttünk láthatatlanok maradtak a házasság előtt álló fiatalok, illetve a munkában még aktív idősebbek, akik az összlakosság jelentős hányadát teheték ki. Az illyefalvi római katolikus egyházközség anyakönyvei között csupán egy évre, 1879-re vonatkozóan létezik egy be nem kötött lista, amelyben a fenti vasutat építő munkásoknak és szakszemélyzetnek abban az évben született gyermekei szerepelnek, összesen 68 születés.¹¹ A határ magyar oldalán, három településen (Alsó-, Felső- és Száraztömös) összesen 51 születést regisztráltak. Itt az olasz származású apák számbeli kisebbségben voltak, egynegyednyi arányt képviseltek. Az itt előforduló nevek a későbbiekben nem bukkantak fel Háromszéken. Rajtuk kívül a kőfaragóknál még előfordultak horvátok, illetve a szűkebb földrajzi régióból (Brassó, Háromszék, Udvarhely vármegyék) származó személyek is. Érdekes jelenség, hogy olyan születések is be vannak jegyezve, ahol mindkét szülő valamely protestáns (evangélikus, református, unitárius) felekezethez tartozik. Ezzel szemben, a román oldalon dolgozók közül majdnem kizárólag az olaszországi és horvátországi szülők gyermekei szerepelnek, annak ellenére, hogy ott nagy számban dolgoztak háromszéki munkások is.¹² Ez azzal magyarázható, hogy kisebb távolságról lévén szó, az otthon és munkahely között, a férfiak nem vitték magukkal családjaikat, ha esetleg mégis, akkor a keresztelőt odahaza tartották meg. A határ túloldaláról (Posada, Buşteni, Sinaia, Poiana Lupului, Isvor, Predeal) összesen 17 gyermek születését vezették be az anyakönyvbe, közülük 12-nek származott az apja észak-olasz településekről.

A brassói római katolikus egyházközség anyakönyvei időben egy szélesebb keresztmetszetet adnak a román oldalon dolgozók gyermekeinek születéseiről:

¹⁰ Dorojan 2017: 27–29.

¹¹ RNL KMO F 105. 1. á. 374/a. köt. 23–42.

¹² RNL KMO F 9. 844. á. 18. köt. 1879. november 18./3. jkvp.

1875–1882 között bukkannak fel erre vonatkozó bejegyzések. Eszerint a román vasútvonalnak a teljes hegyvidéki szakaszán Câmpinától Predealig dolgoztak olaszországi kőfaragók, a forgalomba helyezést követően is még további három éven keresztül. A legfontosabb kibocsájtó terület jól behatárolható, az esetek többségében mindkét szülő Udine, Belluno, Pordenone, Venetia és Treviso megyékben (provincia) található településekről származott. Ez a terület egy körülbelül 60–70 kilométer átmérőjű körben helyezhető el, legészakabbra eső pontja Raccolana, majd Portis, Tramanti di Sopra, Forgaria, Trevisio, Poffabro, Longarone, Vittorio nevű települések, legdélebben pedig egy Sacile nevű falu határolta.¹³ A keresztelési bejegyzések arra is rávilágítanak, hogy az egy faluból, illetve szomszédos falvakból származó kőfaragók szoros kapcsolatban álltak egymással, ami csak kivételesen érvényes a régió egészére. Keresztszülőként a legtöbbször az apa és anya testvérei voltak feltüntetve, ezáltal pedig kissé szélesebbé válik az a látószög is, amivel ezeket a munkacsoportokat szemlélhetjük: a családos szakmunkásokkal azonos, vagy nagyobb számban voltak jelen a még családtalan, legtöbb esetben kiskorúak, akiket valamilyen rokoni szál (testvér, sógor) kötött egy-egy idősebb kőfaragóhoz.

Mint említettük, a legtöbb esetben mindkét szülő olasz királyságbeli volt, ám kevés kivétel itt is adott: Gurisatti Antonio nevű kőfaragó feleségének, Varga Rozáliának születési helye Gyéres (Kolozs vármegye); Di Bernardo Leonardo neje, Gáspár Anna pedig Apácán született. Mindkét település a Magyar Keleti Vasút mentén helyezkedett el, így óvatosan feltételezhető, hogy 1875 után a román vasútépítésen dolgozó olaszok egy része előzőleg a Brassóig vezető magyar vonalat építették. Továbbá megállapítható, hogy a fenti régió kívülről származó olaszok is tevékenykedtek ugyanekkor román területen, ezek azonban messze nem képeztek az előbbihez fogható kompakt csoportot – legalábbis amennyire a rendelkezésünkre álló forrásból megállapítható. Az olasz királyságbeli kőfaragók származási helyének legnyugatabbi pontjaként Torino megye,¹⁴ legdélebbinek pedig Perugia megye határozható meg.¹⁵ Szórványosan előfordultak dél-tiroliak is. A két felhozható példa egyikében egy olasz királyságbeliekkel együtt dolgozó kőfaragóról van szó,¹⁶ a másik

¹³ 1875–1882 között, gyermekeik születése alapján azonosított olasz kőfaragók ebből a régióból: Gurisatti Antonio született: Udine megye, munkavégzés helye: Câmpina (RNL BMF F 257. 120. köt. 237–238.); Basso Dominico sz.: Sacile, mvh: Comarnic (250–251.); D'Ignati Bota Ronaldo sz.: Vittoria, mvh: Sinaia (339–340.); Martini Carlo sz.: Raccolana, mvh: Sinaia (346–347.); Sento Antonio sz.: Tramonti di Sopra, mvh: Posada (121. köt. 16–17.); D'Inca Augusto sz.: Raccolana, mvh: Sinaia (17–18.); Cassagrande Andrea sz.: Vittorio, mvh: Sinaia (20–21.); Pezzano Giovanni sz.: Raccolana, mvh: Sinaia (12–13.); Di Bernardo Leonardo sz.: Portis, mvh: Predeal (15–16.); Sacchet Giovanni sz.: Castellovazzo in Longarone, mvh: Breaza (33–34.); Sacchet Giuseppe sz.: Castellovazzo in Longarone, mvh: Breaza (49–50.); Dalas Angelo sz.: Castellovazzo in Longarone, mvh: Sinaia (86–87.)

¹⁴ Cravetto Pietro sz.: Alice Superiora, mvh: Bușteni (RNL BMF F 257. 120. köt. 272–273.)

¹⁵ Rossi Alessandro sz.: Perugia, mvh: Sinaia (RNL BMF F 257. 121. köt. 1–2.)

¹⁶ Della Giacomo Antonio sz.: Roncegno, mvh: Sinaia (RNL BMF F 257. 120. köt. 245–246.)

esetben pedig a Brassó vidékén legalább egy évtizeddel korábban megtelepedett tiroliak egyikéről – akikről a későbbiekben még lesz szó.¹⁷

A Prahova-völgyben tevékenykedők közül néhányat pár évvel később az Ojtoztelepen és Sósmezőn lakók között azonosíthatunk, akik az előbbi helyszínen már családos embernek voltak összeírva. Mindössze kettő volt Sósmezőn. Pezzano Giovanninak első gyermeke, Carlo még odahaza, Olaszországban született, Dugiulina nevű lánya 1880. július 16-án Sinaian, Victoria nevű lánya 1882. június 7-én Sepsibükszádon, Umberto nevű fia pedig Ojtoztelepen, 1885. április 22-én.¹⁸ Di Bernardo Leonardónak Anna nevű lánya Predealon látta meg a napvilágot 1880. június 20-án, János nevű fia Sepsiszentgyörgyön született 1883. december 21-én, Irén nevű leányának a születésekor, 1889. január 2-án, már Sósmezőn laktak.¹⁹ A felső-háromszéki olasz kolónia két veteránja számára azonban ez is csak átmeneti lakhelynek bizonyult, az 1890-es évek derekán Pezzano Mikóújfaluba költözött el, Di Bernardo pedig felesége szülőfalujába, Apácára, ahol további három gyermeke született.²⁰

A fiatalabb korosztály képviselői közül Pittino Anselmo neve keresztapaként bukkant fel 1880-ban Sinaian, Pezzano Dugiulina keresztelése alkalmával. Ojtoztelepi lakosként legelőször 1883. szeptember 23-án fordult elő, Péter nevű fia keresztelési anyakönyvi bejegyzésében, házastársa Gyergyai Anna.²¹ A következő tíz évben további öt gyermeke született, az elszigetelt hegyvidéki telep pedig végleges otthonnak bizonyult.²² Fivére, Pittino Cirillo néhány évvel később nősült, felesége, Dobos Rozália szintén felső-háromszéki származású, hét gyermekük közül csak ketten érték meg a felnőttkort.²³ Bátyjához hasonlóan választott új lakhelyén, Sósmezőn maradt. Martini Giacomo szintén Sósmezőn telepedett le, korábban ő is Sinaian dolgozott, ám a brassói anyakönyvben csak fivére, Martini Carlo neve bukkant fel 1879-ben. Giacomo felesége, Schnobel Katalin Vidombákról (Brassó-vidék) származott, a frigy

¹⁷ Bonisoni Luigi sz.: Predazzo, mvh: Sinaia (RNL BMF F 257. 121. köt. 2-3.)

¹⁸ RNL BMF F 257. 121. köt. 12-13.; RNL KMO F 105. 1. á. 471. köt. 25-26.; 733. köt. 14-15.

¹⁹ RNL BMF F 257. 121. köt. 15-16.; RNL KMO F 105. 1. á. 588. köt. 8-9.; 732. köt. 5-6.

²⁰ András sz. 1895. január 28. (RNL KMO F 105. 1. á. 481. köt. 60-61.); Nándor (69-70.); Antal (74-75.).

²¹ RNL KMO F 105. 1. á. 733. köt. 10-11.

²² Anna sz. 1885. október 7. (RNL KMO F 105. 1. á. 733. köt. 14-15.); Rozália sz. 1887. szeptember 14., ugyanazon a napon meghalt (19.); Sebestyén sz. 1889. január 6. (732. köt. 5-6.); Ágoston sz. 1891. március 6. (13-14.); Erzsébet (21-22.)

²³ Mária és János, ikrek, sz. 1886. január 8. (RNL KMO F 105. 1. á. 733. köt. 16-17.) előbbi mh. 1891. augusztus 28. (732. köt. 52-53.), utóbbi mh. 1892. július 4. (57-58.); Rozália sz. 1887. szeptember 10. (733. köt. 19.), mh. 1888. január 6. (732. köt. 46-47.); Viktória Vilma sz. 1889. január 13. (5-6.); Heléna sz. 1890. október 30. (10-11.); Julianna sz. 1892. november 3. (10-11.), mh. 1894. július 12. (60-61.); Antal sz. 1894. augusztus 31. (25-26.), mh. 1894. október 5. (60-61.).

még Háromszékre való megérkezésük előtt megkötöttet. Első gyermekük 1880-ban Sepsiszentgyörgyön született, majd három már Sósmezőn, illetve további három pedig más-más helyen, ahová a családot az apának elvállalt munkája szólította.²⁴ Giacomóval érkezett annak fivére, Martini Osvaldo, aki Sósmezőnek az 1917-ben bekövetkezett pusztulásáig szintén ott lakott, bár a kőfaragó szakmával, úgy tűnik, felhagyott, vagy legalábbis megpróbálkozott vele.²⁵ Ebbe a sorba illeszthető be Astegher Leonardo Vittorio is, aki feleséget az előbbiekhöz hasonlóan helyben választott, gyermekei pedig Ojtoztelepen születtek.²⁶ Ki kell emelnünk, hogy az itt felsorolt kőfaragók mindenkének az illetőségi helye Raccolana (Udine megye), akárcsak az 1889-ben házasodott Fucero Emilioé.²⁷ Egy erős belső kohéziójú kisközösségről beszélünk, ahol nemcsak a közös szakma volt a kötelék, férfiak régi személyes ismeretséggel, rokoni szálakkal rendelkeztek. A komasági kapcsolatok mindezt tovább erősítették, továbbá ily módon kapcsolatok alakultak ki a térben legközelebb elhelyezkedő olasz kolóniával, a főként dél-tiroli származású, apácai kőfaragókkal. Ugyanezen idő tájt Horvátországból és Csehországból származó kőfaragók is előfordultak az Ojtozi-szorosban.²⁸

A háromszéki Olt-völgyében való megtelepedés néhány évvel később kezdődött, mint az előbb vázolt ojtozi eset. 1891 decemberében egy Zuliani Pietro nevű, 24 éves fiatalember Málnás községben nőül vette az egyik odavaló kisbirtokos leányát, a 19 éves Puskás Annát. A vőlegény már néhány éve a faluban lakott, de illetőségi helye az olaszországi Forgaria (Udine megye) volt. A szertartás egyik tanúja Pezzano Giovanni volt, akinek az illetőségi helyét mintegy 45 kilométer választotta el a vőlegény szülőfalujától.²⁹ A későbbiekben felszínre kerültek olyan adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy kettejük között szoros személyes és szakmai kapcsolat létezett, ez pedig arra enged következtetni, hogy már a Prahova-völgyében együtt dolgoztak, annak ellenére, hogy Zuliani akkor alig 12-13 éves lehetett. Mivel a fiatalember apa nélkül nőtt fel, valószínűnek látszik az is, hogy Pezzano sokáig pártfogója volt neki. Zuliani Pietro 1909-ben egy kőbányai balesetben vesztette életét,

²⁴ Heléna sz. 1880. június 18. (RNL KMO F 105. 587. köt. 75-76.); Alajos Ferdinánd sz. 1884. július 23. (733. köt. 12-13.); Jozefina Mária sz. 1886. október 14. (16-17.); Erzsébet sz. 1894. február 15. (732. köt. 25-26.); Ottó, Katalin 1886-1894 között, Nándor 1894 után, mindannyian ismeretlen helyen. (RNL KMO F 9. 841. á. 1907/141.)

²⁵ 1901-ben távirdász tanfolyamra jelentkezett. (RNL KMO F 9. 841. á. 1901/XIV/258.); Innen vonult hadba 1916 júliusában (RNL KMO F 9. 841. á. 1918/17541.)

²⁶ Felesége Demeter Rozália. Gyermekeik József Antal sz. 1884. március 19. (RNL KMO F 105. 1. á. 733. köt. 12-13.); Rozália sz. 1886. április 2. (16-17.)

²⁷ Neje Bodor Mária, ojtozi illetőségű (RNL KMO F 105. 1. á. 732. köt. 12-13.)

²⁸ Havel Martin és Krovanya Joso neve fordult elő a római katolikus anyakönyvekben, mindkettő foglalkozása „murarius” (RNL KMO F 105. 1. á. 732. köt. 14-15., 17-18.)

²⁹ RNL KMO F 105. 1. á. 435. köt. 125-126.; 822 á. 164. köt. 30.

addig négy gyermeke született.³⁰ Zulianival egyszerre több olasz is telepedett Málnásra, úgy mint Andrea Giovanni Antonio, Antonia Giovanni és Nigris Antonio, származási helyükre vonatkozóan azonban csak valószínűsíteni tudjuk, hogy az szintén Észak-Olaszország volt.³¹ A századforduló környékén, amikor Zuliani Pietro már helyi körülmények között tehető vállalkozónak számított, csatlakozott hozzá öccse, Antonio, aki 1904 februárjában vette feleségül a málnási Kocsis Ágneszt, akitől három gyermeke született.³²

A szomszédos település, Mikóújfalu olasz közössége három különböző szakaszban alakult ki, az eddigiektől némileg eltérő volt a származási helyük, illetve útvonaluk is, amelyeken megérkeztek. Az első szakasz az 1880-as évek és 1895 közé tehető, amikor a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda vasútvonal építése még nem kezdődött el. A letelepedők még szerény számban fordultak elő, közöttük azok a dél-tiroli származású kőfaragók, akik közel két évtizeddel korábban Apácán és a környező falvakban már megjelentek, és akiknek a bemutatását ezen a helyen látjuk indokoltnak. 1851 márciusában Nagyszében városába érkezett egy hatvan tagot számláló, főként kőfaragó munkásokból összetevődő dél-tiroli csoport, amelynek feladata a szerződés szerint utcakövezés volt. A munkáscsoport tagjai zömükben pedig egy településről, Predazzóból származtak, akárcsak vezetőik, a Bosin fivérek. Később a munkások egy része a Brassó-vidéki Tömösön és Keresztényfalván dolgozott, néhányuk pedig Havasalföldre vándorolt át. A munkaszerződés lejártá után a predazzói csoport szétszéledt, részben maradtak a térségben, részben hazatértek, vagy tovább vándoroltak. A hazatértek néhány év múlva újfent Brassó-vidékén voltak megtalálhatók, beleértve a Bosin fivéreket.³³ Ez a kirajzási epizód figyelemre méltó abból a szempontból is, hogy homogén összetételű szerveződésekről volt szó, ugyanakkor ez szolgálhatott mintául más csoportoknak is, akik ezt követően indultak el a kibocsátási területről, az ekként körvonalazódó mintázat pedig a láncszerű migráció fogalmával írható le. A modell lényege, hogy egyik személy követi a másikat az új lakóhelyére, legyen szó közöttük rokoni kötelékről, vagy csupán falubeli ismerősök.³⁴

A Gabrielli családnak legalább három férfitagja azonosítható a térségben: Simeone az 1860-as évek első felében vette feleségül az alsótömösi születésű

³⁰ József sz. 1895. március 19. (RNL KMO F 105. 1. á. 435. köt. 80–81.), mh. 1895. április 29. (471/a. köt. 192–193.), Albina sz. 1896. február 25. (435. köt. 83–84.), Johanna sz. 1898. október 9. (435. köt. 89–90.), Irén sz. 1905. június 6. (822. á. 165. köt. 211.); Halálesete (588. köt. 184–185.).

³¹ RNL KMO F 9. 841. á. 1892/XX/4; 1903/1451; 1912/1702.

³² RNL KMO F 105. 1. á. 436. köt. 98–99.; 822. á. 166. köt. 310.; Gizella sz. 1904. szeptember 19. 1 (6–7.); Ida sz. 1906. július 1. (9–10.); Ágnes sz. 1907. december 13. (13–14.)

³³ Briani 1980. 52–53.; Burcică 2004. 19.; Felicetti–Francescotti 2002. 81. Hivatkozza Dorjan 2017. 15., 20., 22–23.

³⁴ Migrációs mintázat tipológiájában a „chain migration” fogalmát lásd Clark–Souden 1987. 17. Magyar nyelvű alkalmazását lásd Polyák 2003. 199.

Czirbusz Vilmát, minden közös gyermekük más-más helyen született. József 1864-ben Alsótömösön, Vilmos 1866-ban Felsőtömösön, Szilárd 1871-ben Apácán, Mária Magdolna 1873-ban Ürmösön, Jozefina 1877-ben Brassóban, Matild 1883-ban Sepsiszentgyörgyön.³⁵ Gabrielli Simeonének két unokaöccse közül Tomaso Szászmagyaróson telepedett le, Andrea pedig Brassóban.³⁶ Ugyanebben az időszakban Apácán még további dél-tiroli származású család élt, amelynek a feje kőfaragással foglalkozott: Longo Cipriano és fivére Grigorio, Bosin Antonio, fivére Volfango és unokaöccsük Emmanuele.³⁷ Bosinéknak még további rokonai éltek a szomszédos falvakban: Szászmagyaróson Andrea, Veresmarton pedig Tomaso, aki egy ideig ott erdészként tevékenykedett, majd Szászmagyarósra költözött és visszatért a kőfaragáshoz.³⁸ Az 1860–1880-as években Szászmagyaróson még egy De Francesco Francesco nevű kőfaragót lehet beazonosítani,³⁹ Barcaföldváron pedig Dell'Antonio Andreát.⁴⁰ Az itt felsorolt kőfaragókban közös, hogy mindannyiuknak a dél-tiroli Predazzo község volt a születési helyük, tehát egy ugyanolyan kompakt közösségről beszélhetünk, mint amilyen Ojtoztelep és Sósmező esetében. Letelepedésük-

³⁵ RNL KMO F 105. 822. á. 158. köt. 135; 471/a. köt. 288–289.; 480. köt. 19–20.; 23–24.; 588. köt. 4–5.; RNL BMF F 257. 120. köt. 265–266.

³⁶ 1879. október 5-én Tomaso feleségül vette a szászmagyarósi, ortodox vallású Oprea Rebekát (RNL KMO F 105. 1. á. 480. köt. 72–73.) 1880. november 20-án Andrea feleségül vette a botfalusi, római katolikus Hornof Máriát (RNL BMF F 257. 124. köt. 38–39.).

³⁷ Longo Cipriano neje De Francesco Magdalena, Apácán három gyermekük született: Andrea (RNL KMO F 105. 1. á. 480. köt. 39–40.), Francesco (45–46.); Magdalena (50–51.); Longo Grigorio 1882. január 17-én feleségül vette az apácai, ortodox vallású Puligan Paraschivát (73–74.). Apácán született gyermekeik: András (46–47.); Magdolna (54–55.); Gergely (481. köt. 12–13.); Bosin Antonio neje Longo Ursula. Apácán született gyermekeik Maria (480. köt. 13–14.); Tomaso (17–18.); Rodolfo (23–24.); Magdalena (27–28.); Giacomo (43–44.); Bosin Volfango neje Dunguj Maria, ortodox vallású. Apácán született Maria Karolina nevű leányuk (26–27.); Bosin Emmanuele neje Noszkó Hedvig, római katolikus vallású, gyermekük Imre (75–76.).

³⁸ 1882. február 6-án Andrea feleségül vette a szászmagyarósi evangélikus Tartler Mártát (RNL KMO F 105. 1. á. 481. köt. 104–105.); Tomaso neje Lagg Josefa, 1883-ban Bálint (1–2.), illetve 1884-ben Terézia születésénél (9–10.) „custos penes silvam” szerepelt az apa foglalkozásánál bejegyezve, 1887-ben Anna Mária születésénél (27–28.) „excissor lapid”.

³⁹ Neje a bölöni születésű ortodox Kerlán Mária, gyermekeik Mária Magdolna (RNL KMO F 105. 1. á. 480. köt. 37–38.); Antal Mihály (43–44.); György (RNL BMF F 257. 121. köt. 51–52.); Julianna Magdolna (RNL KMO F 105. 1. á. 481. köt. 3–4.); Mária Terézia (34–35.)

⁴⁰ De Francesco Francesco neje a bölöni születésű ortodox Kerlán Mária, gyermekeik Mária Magdolna (RNL KMO F 105. 1. á. 480. köt. 37–38.); Antal Mihály (43–44.); György (RNL BMF F 257. 121. köt. 51–52.); Julianna Magdolna (RNL KMO F 105. 1. á. 481. köt. 3–4.); Mária Terézia (34–35.); Dell'Antonio Andrea első házasságát 1869. szeptember 14-én kötötte a brassói római katolikus Munker Máriával (RNL BMF F 257. 123. köt. 115–116.). Közös gyermekeik Antal József (120. köt. 168–169.); János (243–244.); Ferenc Viktor (335–336.); Emília Julianna (121. köt. 34–35.); András (RNL KMO F 105. 1. á. 480. köt. 7–8.). Második házasságát a szászhermányi Rosanek Annával kötötte (481. köt. 106–107.).

ben nyilvánvalóan szerepük volt azoknak a kőfejtőtelepeknek, amelyek a Persányi-hegység oldalában, főleg Apáca és Szászmagyarós községek határában voltak elérhetők. A Magyar Keleti Vasút kiépítésekor ez a közösség további dél-tiroli és olasz királyságbeliekkel gyarapodott, ezek nagyobb része azonban a következő években odébbállt.⁴¹

A Brassó vármegyében a fentebb vázoltak szerint kialakult, számbelileg dél-tiroli származásúak által dominált olasz közösség egy részének a Háromszékre való kirajzása az 1870-es évek derekán kezdődött el. Sepsiszentgyörgyön elsőként Longo Matteo és Antonio neve bukkant fel, akik testvérei vagy unokatestvérei lehettek az Apácán lakóknak.⁴² Ugyanakkor egy Kreigher Pietro nevű kőfaragó is előfordul, akinek előbbiekkal azonos lehetett az érkezési útvonala.⁴³ Egy évtizeddel később már többükkel találkozhatunk. Mint láttuk, Gabrielli Simeone családja 1883-ban már Sepsiszentgyörgyön tartózkodott, hat év múlva ugyanott találjuk őket meglehetősen szerény anyagi körülmények között.⁴⁴ Ugyanabban az évben a legidősebb fiú, József számára, illetve a Predazzóban született unokatestvére, Matteo Zorzetto számára Málnás községben kézbesítették a Cavalese-i járáskapitányság által küldött katonai behívót.⁴⁵ A Bosin család több tagja pedig, bár lakhelyeiket nem változtatták meg, rendszeresen részt vettek olyan versenytárgyalásokon (árlejtéseken), amelyeket Háromszéken írtak ki törvényhatósági utakra építendő közúti műtárgyakra és úttartozékokra.⁴⁶

⁴¹ Példa az itt maradókra a trevisói (Olaszország) illetőségű Magrin Giovanni, aki 1881. május elsején feleségül vette Kerlán Annát, így De Francesco Francescával sógorságba került (RNL KMO F 105. 1. á. 480. köt. 75-76.), gyermekeik Katalin (52-53.); Mária Magdolna (481. köt. 1-2.); Margaréta (31-32.). A távozók körül kiemelendő a dél-tiroli Bazzanella Giuseppe, akinek utólag törvényesített gyermeke 1877. október 8-án született Apácán. (480. 36-37.). A család 1899-ben Németországban, Baden, müllheimi járásában élt (RNL KMO F 9. 841. á. 1899/III/145.).

⁴² Neje Márton Anna, Sepsiszentgyörgyön 1875-1885 között született közös gyermekeik: Julianna (RNL KMO F 105. 1. á. 587. köt. 67-68.); Anna Mária (71-72.); Mátyás [elhunyt egyhetes korában] (76-77.); Johanna Mária (588. köt. 1-2.); Mátyás (10-11.).

⁴³ Neje Gross Márta, Sepsiszentgyörgyön 1875-1884 között született gyermekeik: János Viktor (RNL KMO F 105. 1. á. 587. köt. 66-67.); Gizella Katalin (68-69.); János Ferenc (72-73.); Mária Terézia (75-76.); Paulina (588. köt. 2-3.); Erzsébet (5-6.); Gábor (8-9.).

⁴⁴ A családapát (trachomával) és a hatéves Matildot (kötőhártya-gyulladás) 1889 május-júniusában a brassói M. Kir. Szemgyógyintézetben ápolták, Sepsiszentgyörgy város tanácsa elismerte az illetőségüket, és kiállította számukra a szegénységi bizonyítványt, illetve folyósította a kezelési költséget. A családanya, Czirbusz Vilma már nem élt. (RNL KMO F 9. 841. á. 1889/XI/252; 288.)

⁴⁵ RNL KMO F 9. 841. á. 1889/III/119; valószínűleg Simeonének egy másik unokaöccse, aki fiatalabb korából kifolyólag nem bukkant fel az anyakönyvekben Apácán, vagy környékén tartózkodó személyként (RNL KMO F 9. 841. á. 1889/III/107.).

⁴⁶ Bosin Tomaso 1889-ben és 1892-ben egyedül jelentkezett háromszéki árlejtéseken (RNL KMO F 9. 841. á. 1896/XV/123.), majd Pezzano Giovanni (1893/XV/21.; 1895/XV/22.) és Martini Jakab üzlettársaként tűnt fel (1894/XV/19.). Bosin Antonio 1898-ban jelentkezett

Mikóújfaluban az 1890-es évek elejétől kezdődően találjuk őket: Gabrielli József 1893 februárjában nősült oda,⁴⁷ öccse, Vilmos pedig két évvel később ugyanúgy tett, mindketten ebben a faluban maradtak.⁴⁸ Ugyanez idő tájt választotta új lakhelyül Mikóújfalut a Pezzano család: a legidősebb fiú, Károly (Carlo) első gyermeke itt született 1895 januárjában, és itt hunyt el a családfő, Giovanni, három hónappal később.⁴⁹ A betelepítés első szakasza tehát az itt felsoroltakban határolható be.

A második szakasz a vasútépítéshez köthető. 1895 decembere és 1897 áprilisa között – az építési vállalkozó Linzer Ármin és Braun Gyula, budapesti cég által közölt adatok szerint – folyamatosan több mint ezer munkás dolgozott a Sepsiszentgyörgy–Sepsibükszád szakaszon. Ennek több mint egyharmadát a közeli falvak lakói tették ki, a maradék pedig idegen volt, amit a vállalkozó tovább nem részletezett. Ugyanakkor azt is közölte az orvosi ellátás javítását sürgető hatósággal, hogy a Málnásfürdői kőbányában a fejtés jelentette a legnagyobb volumenű és szakértelmet igénylő munkát, itt állandó jelleggel 50–60 személy dolgozott, akik a közeli Mikóújfalu községben kaptak szállást.⁵⁰ A vonalszakaszon dolgozók származási helyére vonatkozóan a sepsiszentgyörgyi Ferenc József kórház azon betegeinek a fejlapjait kellett igénybe vegyünk, akik után a vasútépítő vállalat fizette a kezelési költségeket. Ennek alapján a főként csonttöréssel, zúzódással és különféle fertőzéssel kezelt 145 személy közül a legtöbb, szám szerint 71 Horvátországból származott, aztán további 36 Olaszországból, 18 Ausztriából, 14 Magyarországról és 6 Bulgáriából. Az olasz királyságbeliek körében bár előfordultak Udine és Belluno

először útépítési munka vállalására, a következő években már Zuliani Péter üzlettársaként üzemeltették a málnásfürdői kőbányát, illetve egy cserép- és téglagyárat is alapítottak, aminek az üzemeltetéséhez szükséges tűzifáról Bosin gondoskodott (1899/XV/32; 1900/XIII/54.). Bosin Emmanuele a századforduló után bukkant fel mint útépítő vállalkozó (1907/6017.). *Közúti műtárgyak* = az út vonalába épített műszaki létesítmények, amelyek lehetővé teszik az út zavartalan és biztonságos vonalvezetését a különféle akadályok felett, alatt vagy mellett. *Úttartozékok* = az út mentén elhelyezett elemek.

⁴⁷ József 1893. február 5-én feleségül vette a mikóújfalui, római katolikus vallású Száfta Máriát (RNL KMO F 105. 1. á. 471/a. köt. 272–273.). Közös gyermekeik 1897–1910 között születtek: Simon, Mária Olga, Hermína, József, Vilma, Otília, Rudolf, András (472. köt. 26–27.)

⁴⁸ József 1893. február 5-én feleségül vette a mikóújfalui, római katolikus vallású Száfta Máriát (RNL KMO F 105. 1. á. 471/a. köt. 272–273.). Közös gyermekeik 1897–1910 között születtek: Simon, Mária Olga, Hermína, József, Vilma, Otília, Rudolf, András (472. köt. 26–27.); Vilmos 1895. február 24-én vette feleségül a mikóújfalui, ortodox vallású Varga Évát (471/a. köt. 288–289.). Egyetlen gyermekük, Lajos 1903. január 17-én született (RNL KMO F 250. 8. köt. 97.; 11. köt. 3., 72.; 14. köt. 29.; 18. köt. 4.)

⁴⁹ Károly felesége a kézdíszárazpataki, római katolikus vallású Daczó Mária. Közös gyermekeik 1895–1909 között születtek: Ferenc József, Ferdinánd, Vilma, Mária, Erzsébet (RNL KMO F 105. 1. á. 472/a. köt. 61–62.). Giovanni elhalálózásának bejegyzése: RNL KMO F 105. 1. á. 471/a. köt. 414–415.

⁵⁰ RNL KMO F 9. 841. á. 1896/II/87.

megyékhez tartozó falvak, mint a munkások illetőségi helye, zömükben a jóval délebbre fekvő Aquila és Roma megyékből kerültek ki.⁵¹ Ennek ellenére a Mikóújfaluban maradt olaszok származási helye nem mutatott túlságosan színes képet, továbbra is az északi, főleg Friuli régió maradt a kibocsátási terület. A letelepedések számának növekedését mi sem mutatja jobban, hogy az előljáróság is úgy látta, a községi kasszának is némi hasznot kell húznia ebből a népmozgásból, ezért a polgárosítási díjat 50 koronáról 60-ra emelték fel 1896 végén.⁵²

A vasútépítésen dolgozó és Mikóújfaluba családostól betelepülőket a polgári anyakönyvben is azonosíthatjuk. Ezek első képviselői még a húszas éveik elején jártak, és a Belluno megyei Forno di Zoldo és Pieve de Cadore⁵³ településekről származtak. A további családostól érkezők már idősebb korosztályt képviseltek, ezért esetükben a vizsgálódáshoz alkalmasabbnak bizonyult az iskolai anyakönyv, ami az itineráriumukra is rávilágít. Vallerio Mario Giovanni származása szintén Észak-Olaszország volt, Thiene községben (Vicenza megye) született 1848-ban. Valószínűleg még a Magyar Keleti Vasút építési munkálataival került Erdélybe. Első gyermekének, Giuseppének az 1873-as születési helye ismeretlen, második fia, Giovanni, Pálos vagy Alsórákos községben (Kőhalomszék) született 1877-ben. A következő gyermek, Anna Beszterce-Naszód vármegyében, Adolfo Szolnok-Doboka vármegyében 1890-ben, Maria Brassóban 1892-ben, az utolsó gyermek, Victor már Mikóújfaluban 1897-ben.⁵⁴ A családapa 1898 októberében elhunyt, Giovanni fia 1903-ban alapított családot.⁵⁵ Szintén családostól települt be a csehországi származású, de ő maga 1858-ban Szászvároson született Hável Márton.⁵⁶ Mikóújfaluba megérkezésük előtt született Ferdinánd nevű fia 1888-ban Sósmezőn, Ignác Csíkszépvízen 1889-ben, Nándor és József Sósmezőn 1892-ben,

⁵¹ 1890. augusztus – 1891. november között a Brassó–Háromszéki vasút építési fővállalata csupán 27 kórházban ápolt beteg után fizetett kezelési költséget, zömükben magyarországi illetőségű, kisebb részben Ausztria területéről származó munkásoknak. (RNL KMO F 9. 841. á. 1890/XI/13; 1891/XI/15; 1892/XI/18) Ez egybecseng az építéstörténeti tanulmányban foglaltakkal. (Gidó Csaba 2013. 118.) Az ebben említett olasz kőfaragók egy részét minden bizonnyal a már letelepedettek képezték. A fenti forráshoz képest a Linzer Ármin és Braun Gyula munkásairól részletesebb képet kapunk (1895/XI/22; 1896/XI/30; 1897/XI/30.).

⁵² RNL KMO F 9. 841. á. 1897/XIII/53; 844. á. 81. köt. 1897. június 12./ 150. jkvp.

⁵³ Netto Augusto, neje Tabacchi Antoinetta, 1895. december 24-én született Ilaria (RNL KMO F 105. 822. á. 158. köt. 18.); De Carlo Ernesto, neje Perucci Hermína, 1896. augusztus 4-én született leányuk Ráchel (70.).

⁵⁴ RNL KMO F 9. 841. á. 1901/III/64; F 250. 1. köt. 2., 3., 67.; 3. köt. 23., 50.; 4. köt. 3. 5. köt. 56., 91.; 6. köt. 71.; 8. köt. 29.; 9. köt. 24.

⁵⁵ RNL KMO F 105. 822. á. 162. 188.; Ifjabb Giovanni 1903. január 25-én vette feleségül a mikóújfalui, római katolikus felekezetű Terza Annát (RNL KMO F 105. 822. á. 161. köt. 211.). 1903–1918 között született gyermekeik János, József, Irén, Anna, Margit, Vilmos, Antal (1. á. 472. köt. 82–83.).

⁵⁶ RNL KMO F 9. 841. á. 1914/2827.

illetve 1894-ben, a letelepedésük után pedig további öt gyermek: Teréz, Gyula, Jenő, Vilmos, Ida és Eduárd.⁵⁷

A családot alapítók közül ki kell emelnünk, hogy ugyanazon a napon, 1898. június 9-én ment férjhez a néhai Pezzano Giovanni mindkét lánya, Dugiulina és Victoria.⁵⁸ Mindkettőnek a vőlegénye a három évvel korábban lezajlott vasútépítés során érkezett: az idősebb nővért feleségül vevő Brun Trizanchina Gugliermo születési helye Poffabro (Udine megye) volt, a fiatalabbé pedig Giacomello Giovanni, aki San Pietro Montagnonból (Venetia megye) származott. Ugyancsak Mikóújfaluba házasodott be a trieszti születésű Talamini Aloisio Pietro és a horvátországi Kriviput nevű településen született Perpić Marco.⁵⁹

A betelepedés utolsó hulláma időben a századforduló utánra helyezhető el, a kibocsátó hely pedig kizárólag a Brassó vármegyei Apáca volt. Ekkor érkezett De Francesco Antal és György családjukkal együtt, illetve lánytestvérük, Magdolna is, aki 1898-ban kötött házasságot a höltövényi, szakmáját tekintve kőfaragó Musát Jánossal.⁶⁰ Musát Jánost nyilvánvalóan az olaszok képezték ki Apácán, ugyanúgy, ahogy Ráduly Mihályt és Vick Antalt, akik szintén ezzel a hullámmal érkeztek Mikóújfaluba.⁶¹ A későbbiekben helyi születésű

⁵⁷ Iskolai anyakönyvi bejegyzéseiket lásd RNL KMO F 250. 1. köt. 6., 69.; 2. köt. 20., 45.; 3. köt. 2., 72., 84.; 4. köt. 29., 66., 75., 91.; 5. köt. 26., 55.; 6. köt. 59., 88.; 7. köt. 13., 34., 57., 100; 8. köt. 13., 87.; 9. köt. 32.; 11. köt. 7., 74.; 12. köt. 12.; 14. köt. 33., 98.; 17. köt. 50. Eduárd nyolc hónapos korában elhunyt (RNL KMO F 105. 822. á. 163. köt. 295.).

⁵⁸ Dugiulina házassága (RNL KMO F 105. 822. á. 161. köt. 73.). Gyermekük 1899–1917 között születtek: Albert (163. köt. 3.), Umberto, Adél, Ambrus, Anna, Irén (1. á. 472. köt. 18–19.); Victoria házassága (822. á. 161. köt. 72.). Gyermekük 1899–1918 között születtek: János, Natália, Anna József, Mária, Emília, Albina (1. á. 472. köt. 26–27.).

⁵⁹ Talamini Aloisio Pietro 1896. július 5-én vette feleségül a mikóújfalui, római katolikus felekezetű Baló Rozáliát (RNL KMO F 105. 822. á. 161. köt. 18.). Az apa korai halála miatt Julianna és Ferenc nevű gyermekeik a marosvásárhelyi M. Kir. Állami Gyermekmenhely gondozásába kerültek (F 9. 841. á. 1912/678.); Perpić Marco 1901. február 19-én vette feleségül a mikóújfalui, görög katolikus felekezetű Dobricza Júliát (F 105. 822. á. 161. köt. 158.). 1902–1919 között született gyermekeik: Anna, Margit, Márk, Julianna Ibolya, Arnold, Lujza, Gyula (1. á. 472. köt. 61–62.).

⁶⁰ De Francesco Antal neje a höltövényi, görögkatolikus felekezetű Musát Mária, Mikóújfaluban 1906 és 1907-ben született gyermekeik Magdolna és Mária (RNL KMO F 105. 1. á. 472. köt. 6–7.); De Francesco György neje Gubás Virág, Mikóújfaluban 1909 és 1911-ben született gyermekeik György és Antal (6–7.); De Francesco Magdolna és Musát János házassága 1898. február 1-én kötött. (481. köt. 126–127.). 1899–1905 között Apácán született gyermekeik Margit, Magdolna, János és György 1907–1916 között jártak iskolába Mikóújfaluban. (RNL KMO F 250. 8. köt. 91.; 9. köt. 15., 48.; 10. köt. 46.; 11. köt. 12., 72.; 15. köt. 20., 50.; 17. köt. 81.; 18. köt. 24.).

⁶¹ Ráduly Mihály négy gyermeke, Karolina, Vazul, Gergely, és Viktória Apácán született (RNL KMO F 250. 6. köt. 60.; 8. köt. 39., 80.; 9. köt. 46., 59.; 10. köt. 48.; 11. köt. 74.; 14. köt. 28., 66.; 18. köt. 39.), Rudolf, János és István pedig Mikóújfaluban (12. köt. 3., 30., 74.; 17. köt. 65.; 20. köt. 6., 18.); Vick Antalnak Apácán született Teréz nevű leánya 1907–1910 között Mikóújfaluban járt iskolába (9. köt. 17., 61.).

személyek is egyre inkább felbukkantak a kőfaragók körében, ez pedig világosan mutatja, hogy az olaszok a saját üzleti vállalásaik mellett a szakmának a továbbadásáról is gondoskodtak.⁶² Ennek a lépésnek a mozgatórugója nyilvánvalóan a munkáskéz utánpótlásigénye volt. Az olasz kőfaragóknak a helyi társadalomhoz való kötődése, amint az előbbieken is láttuk, egyre erősebbé vált az itt töltött évtizedek alatt. Ezzel párhuzamosan pedig úgy tűnik, a kibocsájtó területtel való kapcsolatuk egyre gyengült, legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy közvetlenül onnan már nem érkezett senki a századforduló éveitől kezdődően – Zuliani Antonio esete kivétel. Joggal gyanakodhatunk arra tehát, hogy hívó szó az óhaza irányába már nem hangzott el.

Gazdasági természetű mozgatórugók

Az olasz kőfaragókat nyilvánvalóan a pénzkereseti lehetőség vonzotta a térségbe. A közutak karbantartása két külön kezelt munkafázisból tevődött össze: az útburkolat frissítéséből és a megrozant közúti műtárgyak cseréjéből (legyen szó előre tervezett munkafolyamatról, avagy természeti károk miatti sürgős helyreállításokról). Az előbbi fázis nagyobb részét a természetben lerótt közmunkára támaszkodott, mivel a kavics szállítása és elterítése nem igényelt különösebb szakértelmet. Az utóbbi munkarész elvégzéséhez azonban szak tudásra feltétlenül szükség volt, amit anyagi ellentételezés fejében lehetett kivitelezni, így a piaci viszonyok inkább ezen a területen működtek – bár a vállalkozók súlya a burkolóanyag szállításánál fokozatosan növekedett, illetve közúti műtárgyak és úttartozékok építésénél is igénybe vettek közmunkaerőt.

Az előbbi alcímnél felsorakoztatott olasz kőfaragók közül az elsők 1879 tavaszán jelentek meg a háromszéki közutakon zajló munkáknál. Martini Giacomo és Kreigher Pietro neve rögtön azok között a vállalkozók között tűnt fel, akik valamilyen közúti műtárgy építésére tettek ajánlatot. Az Orbai járásban, Nagypatak községben egy hidat, Bita községben pedig egy sarkantyúgátat építettek fel abban az évben,⁶³ majd egy nagyobb munkát nyertek el, a Kézdivásárhely–Kászon–Csíkszereda törvényhatósági úton egy híd, több át-eresz és támfal építésére kaptak megbízást.⁶⁴ Ez összességében több mint 7 000 korona összeget tett ki, Háromszék vármegyének pedig a törvényhatósági utak karbantartására megközelítőleg 48 000 korona volt a költségkerete, azaz annak majdnem 15%-át szerezte meg a két vállalkozó.⁶⁵ Alighanem ez

⁶² Keresztes János, Száfta László és Nicola János neve fordult elő kőfaragó foglalkozás megjelöléssel, mint szülő a Mikóújfalui Állami Elemi Iskolájának anyakönyveiben, az 1913/1914 és 1918/1919-es tanévek között. (RNL KMO F 250. 15. köt. 6., 52.; 16. köt. 4., 19., 75.; 17. köt. 10., 12., 33., 78.; 18. köt. 97.; 19. köt. 10.; 20. köt. 22.)

⁶³ RNL KMO F 9. 841. á. 1881/XV/38, 94.

⁶⁴ RNL KMO F 9. 841. á. 1880/XV/11.

⁶⁵ RNL KMO F 9. 844. á. 20. köt. 46–49.

utóbbi megbízás indíthatta el Felső-Háromszék irányában azokat a falubelieket, akik a Prahova völgyében dolgoztak. Az 1879-es évet követően aztán több évig nem jelentkezett egyetlen olasz sem a törvényhatósági utakon munkát végezni, csupán 1882-ben Longo Antonio végzett útburkolást kockakővel Sepsiszentgyörgy városban.⁶⁶

Mindez arra enged következtetni, hogy néhány évre a Háromszéken áthaladó egyetlen állami úton zajló munkálatok kötötték le az Ojtozi-szorosba betelepedett olaszokat. A Brassó-Ojtoz állami útnak Bereck városa és a román határ közötti részének a kiépítésén dolgoztak. Az első, ún. Magyarósetői szakasz 1883 tavaszán kezdődött el, amire az államkincstár 80 000 koronát különített el. Mivel egyes részekben új útvonalat alakítottak ki, ennek az összegnek nagyobb részét a földmunkálatok emésztették fel, összesen közel félezer napszamos dolgozott.⁶⁷ Emellett új közúti műtárgyak (híd, áteresztámfal) és úttartozékok (kerékvető, korlát, kilométeroszlop) felállítása is a munkálatok részét képezte, ez a feladat pedig kizárólag a kő hasításában és faragásában jártas olasz mesterekre hárult. A következő két évben ugyanezen a szakaszon, az ún. Rákóczy-vár részén zajlottak a munkálatok, amit az államkincstár további 68 000 koronával finanszírozott.⁶⁸ A prioritást élvező javításoknál figyelembe vették a forgalom mértékét: a stratégiai szempontból is fontos Brassó-Ojtoz államút egészen átlagos volt a közlekedés sűrűsége, az észlelési pontok részletes adatai az országos határhoz közel eső részén magasabb értékeket mutattak.⁶⁹ Rehabilitálására a központi kormányzat akkoriban kezdett nagyobb figyelmet fordítani, a közutak 1884-es fenntartási és építési költségvetéséből az új utak és hidak tételének 4,4%-át irányította Háromszékre.⁷⁰ Emellett a körülbelül 80 kilométeres útszakasz periodikus burkolására, 1880-1885 között, átlagosan évi 45 000 korona összeget utalványoztak.⁷¹ A zúzott kavicsot igénylő éves karbantartási költségek nem mondhatóak kirívónak, az 1880-1890-es években megfelelt az országos átlagnak: a háromszéki állami utak hossza az országos főösszeg 1,32%-át tették ki, a burkolóanyag-költségeknél ez az arány kb. 1,5% volt. Országos szinten ez a tétel szerényebben növekedett, az 1877-es bázisösszeghez viszonyítva ez 1890-ben 4,4 százalékponttal, 1900-ban 12, míg 1911-ben 58 százalékponttal volt több. Ezzel szemben a

⁶⁶ RNL KMO F 9. 841. á. 1891/XV/7.

⁶⁷ A közigazgatási bizottság jelentése szerint 400-500 személy (RNL KMO F 9. 841. á. 1883/II/11.). A vármegye közgyűlése napirendre tűzte, hogy a munkálatok ideje alatt a Romániába szóló útlevelek kiadását is korlátozni kellene, hogy biztosítva legyen a megfelelő számú munkáskéz. (RNL KMO F 9. 844. á. 33. köt. 1883. május. 15./ 100., 101. jkvp.)

⁶⁸ VKK. 1884. december 24.

⁶⁹ Szalkai 2010: 404-406.

⁷⁰ VKK. 1884. november 9.

⁷¹ ÁK 1880 KKM 19; ÁK 1881 KKM 16; ÁK 1882 KKM 20; ÁK 1883 KKM 15; ÁK 1884 KKM 18; ÁK 1885. KKM 19.

megmunkált követ igénylő két tétel (hidak építése és javítása, valamint úttest-tartozékok fenntartása) költségkeretének a növekedése ugyanebben az időszakban 132, 333 és 478 százalékpontos.⁷² 1890–1894 között a Brassó–Ojtoz államút háromszéki szakaszára ez utóbbi két tétel országos főösszegének megközelítőleg 3%-a irányult – abszolút számban több mint negyedmillió korona⁷³ –, amit összességében a határszéli úthálózat integrációjára tett kormányzati erőfeszítéseként értékelhetünk.

Ami a törvényhatósági utakat illeti, a fenntartásra és fejlesztésre fordítható összegek itt is évről évre növekedtek. A közigazgatási átszervezés utáni első évben, 1878-ban a természetben szolgáltatott, azaz a fizikai erővel elvégzett kézi és ígás napszámok jelentették a munkálatok nagyobb részét, a felhasználható pénzösszeg pedig nem érte el a 20 000 koronát. Ez a két forrás nagyjából a folyó karbantartásokat tette lehetővé. Az utak rehabilitációjához feltétlenül szükség volt az állami segítségre, 1878–1883 között minden évben sor került erre. A megyei utak fenntartására 1880–1889 között már átlagosan évi 113 870 korona, 1890–1900 között 192 000 korona állt rendelkezésre. 1900–1909 között némi visszaesés mutatkozott, az átlagos éves keret 172 842 korona volt – ami annak tudható be, hogy a két törvényhatósági utat, az Aldoboly–Sepsiszentgyörgy–Sepsibükszád, illetve a Nyén–Bodza–Krászna szakaszokat 1900-ban és a rá következő évben az állam vette kezelésbe.⁷⁴ Az 1915 előtti években pedig ez az összeg már meghaladta a negyedmillió koronát.⁷⁵ Ezeknek a pénzeknek a forrása nagyobbrészt közmunkaváltságból származott, nem rendszeres jelleggel. Meghatározott célokra az állam is folyósított bizonyos összegeket, azonban a korszakban egy rendszeressé vált gyakorlat alapján közvetett módon is hozzájárult az útfenntartási büdzséhez a kincstár.⁷⁶ Ez a gyakorlat abban

⁷² ÁK 1877 KKM 18; ÁK 1890 KM 16; ÁK 1900 KM 16; ÁK 1911 KM 20.

⁷³ A háromszéki állami útra fordított összeg nem szerepel az illetékes minisztérium éves költségvetésében, ezért a nyilvános árlejtési hirdetmények számadatait voltunk kénytelenek összesíteni. (VKK. 1890. április 9., 18.; május 7.; június 13.; augusztus 1.; december 26.; 1891. március 8.; április 19., 22., 26.; május 6.; június 7.; december 13.; 1892. január 22.; február 5., 14., 26.; szeptember 14.; 1893. március 8., 15.; április 12.; június 2.; 1894. május 20.)

⁷⁴ VKK. 1902. január 19.; RNL KMO F 9. 841. á. 1901/XV/49; 1903/156.

⁷⁵ RNL KMO F 9. 844. á. 17. köt. 32–35.; 20. köt. 46–49.; 28. köt. 20–25.; 29. köt. 18–20.; 33. köt. 17–21.; 41. köt. 26–28.; 44. köt. 14–15.; 48. köt. 25–26.; 51. köt. 18–19.; 54. köt. 66–68.; 57. köt. 99–100.; 60. köt. 35–36.; 69. köt. 31–34.; 74. köt. 73–74.; 81. köt. 227–228.; 79. köt. 20–21.; 92. köt. 45–46.; 98. köt. 50–51.; 106. köt. 39–40.; 117. köt. 26–27.; 127. köt. 18–19.; 135. köt. 24–25.; 139. köt. 97–98.; 145. köt. 16–17.

⁷⁶ Például 1889-ben a váltságdíj összege 60 000 korona volt, államsegély 10 000 korona, az államútra a kavicsszállításból 40 000 koronát könyvelhetett el, ezenkívül az előző évi hátralék címén 12 000 koronát, büntetésekből pedig 5100 koronát hajtott be. Kézi napszámot 44 309-et, két ígás napszámot 24 562-öt teljesítettek ténylegesen. Előbbinek váltsága 0,80 korona, utóbbinak 2 korona volt (ez az összeg nem változott 1880–1910 között). A törvényhatósági utak hossza 330,78 kilométer volt, az állami utaké 80,50 (RNL KMO F 9. 841. á. 1890/XII/30.).

állt, hogy az állami út kavicsozásának a megbízását a vármegye nyerte el egyéves átalány fejében. A vármegye pedig számára kedvező ellentételezés fejében kapott hozzáférést a többnyire községi tulajdonban lévő kőbányákhoz, illetve a közmunkaerőnek egy részét is erre fordította, úgyhogy az éves mérleg szerint mindig jelentős nyereséget könyvelhetett el (akkor is, ha esetenként csak vállalati úton tudta biztosítani egyes szakaszok fed anyaggal való ellátását), amit aztán közúti műtárgyak és úttartozékok építésére fordíthatott.⁷⁷ Az útépitési ágazatnak pénzzel való telítettségét elősegítette az is, hogy voltak olyan községek, amelyek 1890 előtt, az italmérési jog haszonbérletéből származó jövedelemből, több éven keresztül megváltottak minden ott illetőséggel bíró személyt.⁷⁸

A törvényhatósági utakon a közúti műtárgyak építését legtöbbször az üzleti élet szereplői számára, vállalati úton hirdették meg, alkalmanként azonban előfordult, hogy a megye útfenntartó apparátusa végzett szakmunkákat. Előbbi esetben a vállalkozó kezében kellett lennie a teljes munka becsült értékét kitevő összeg 10%-ának, amit a versenytárgyalás előtt letétbe helyezett a vármegye pénztárába. Továbbá a kellő volumenű szakmunkaerővel is rendelkeznie kellett, illetve hozzá kellett férnie a nyersanyaghoz. Ezek a tényezők ösztönözték a társvállalkozás gyakorlatát. Mivel az ilyen módon végzett munkának számos olyan vetülete volt, ami nem a kőfaragó szakma sajátja (például földmunka, ácsmunka, vasszerkezetek), a jelentős vállalati összegből szerényebb nyereség maradt kézben. Nagyobb arányt képviselt a hozzáadott érték akkor, amikor a Királyi Építészeti Hivatal részmunkákkal bízta meg az olasz vállalkozókat, külön alku útján. A hivatal vezetője, Gyárfás Győző mérnök őszinte csodálattal adózott szakismeretüknek, és több rendben ki is nyilvánította szimpátiáját irányukba.⁷⁹ Ez utóbbi gyakorlat alapján pedig a szokásos útépitések mellett más természetű munkákat is felajánlott (például a lépcsősor a vármegyeház előtt, kilométer kőoszlopok állítása vagy az eresztvényi Gábor Áron-emplékmű).⁸⁰

Azt, hogy 1883–1886 között a Brassó–Ojtoz államúton zajló munkálatok kötötték le az olasz kőfaragókat, mutatja az is, hogy ez idő alatt a törvényhatósági utak vállalkozói között nem találkozunk a nevükkel. Ezen a területen 1887-ben tűntek fel újra. Martini Giacomo és Pezzano Giovanni ekkor és a következő évben két nagyobb munkát végzett el közösen.⁸¹ 1889-ben Martini egyedül vállalt munkákat,⁸² ugyanakkor Pezzano már Ziuliani Pietróval vál-

⁷⁷ RNL KMO F 9. 841. á. 1888/XII/18, 111; 1889XV/1, 23; 1892/XV/12.

⁷⁸ Például Nagybacon község (RNL KMO F 9. 841. á. 1887/XIII/65.).

⁷⁹ SzN. 1903. május 27., augusztus 14.; 1907. október 26.; november 7.

⁸⁰ RNL KMO F 9. 841. á. 1889/XII/194; 1895/XII/82; 1900/XV/82, 92.

⁸¹ RNL KMO F 9. 841. á. 1889/XV/88; 1891/XV/23.

⁸² RNL KMO F 9. 841. á. 1889/XV/38; 1891/XV/5.

lalkozott közösen.⁸³ 1891–1893 között Zuliani más vállalkozókkal társult, a legtöbb esetben a háromszéki építőiparban legnagyobb üzletet lebonyolító örmény Bogdán Flóriánnal.⁸⁴ Ugyanakkor Pezzano Giovanni egyedül folytatta az ipart egészen 1895-ben bekövetkezett haláláig, amikor azt fia, Carlo vette át.⁸⁵ Négyük vállalkozásainak fluktuációja a törvényhatósági utakon szolgál némi tanulsággal. Martini 1889–1896 között ismét hiányzott ezen a területen, ami arra enged következtetni, hogy az államúton megsűrűsödő munkák, illetve a Brassó–Háromszéki HÉV építése szólíthatta el a megyei utakról. 1896-ben újra feltűnt három munkájával,⁸⁶ majd a századfordulót követő évekig ismét hiányzott, ami azt a feltételezést erősíti, hogy a lakhelyéhez közel eső államút számított neki prioritásként.

Ugyanez állítható Pittino Anselmóról, aki a törvényhatósági árveréseken többször előfordult ebben az időszakban, ám csak azok veszteséeként.⁸⁷ Továbbá vállalta községi utak építését,⁸⁸ illetve a századforduló körül országhatároszlopokat készített jelentős összeg ellenében.⁸⁹ Zuliani és az ifjabb Pezzano 1896-ban egyáltalán nem vállaltak munkát a törvényhatósági utakon, ez pedig a Magyar Királyi Államvasutak Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda vasútvonalának építésével esett egybe. Zuliani akkortól kezdve a Málnásfürdői kőbányájának a vezetésére összpontosított, az útépitések számára már nyilvánvalóan mellékessé váltak, amely üzletágat fokozatosan át is engedett öccsének: míg 1891-ben az üzlettársával közösen több mint 24 000 korona értékű munkát vállalt a törvényhatósági utakon, tíz év múlva ez alig 7 000 koronát tett ki. Ez kisebb részben annak is következménye, hogy a századfordulón már újabb versenyzők jelentek meg az útépitéseknél, mint a szintén olasz De Cillio Ferdinand, aki néhány évig Sepsiszentgyörgyön telepedett le a vasútépités befejezését követően,⁹⁰ vagy Pap Dezső, aki Mezőtúrról érkezett, eredetileg mint a sepsiszentgyörgyi Bérpalota építési vállalkozója.⁹¹

⁸³ RNL KMO F 9. 841. á. 1889/XV/59; 1890/XV/15, 79; 1892/XV/29; 1893/XV/122.

⁸⁴ Zuliani Pietro 1891–1900 között vállalt munkáit lásd. RNL KMO F 9. 841. á. 1890/XV/37; 1891/XV/49; 1892/XV/12, 50, 58, 71, 89; 1893/XV/21; 1894/XV/35, 91, 145, 155; 1895/XV/53, 57, 69, 75, 79, 118; 1896/XV/81; 1897/XV/18; 1898/XV/52, 102; 1900/XV/82, 92, 146, 147; 1901/XV/23, 85.

⁸⁵ Pezzano Giovanni és Carlo 1891–1900 között vállalt munkáit lásd. RNL KMO F 9. 841. á. 1890/XV/26; 1891/XV/96; 1892/XV/37, 62; 1893/XV/8; 1894/XV/29, 56, 118, 158; 1895/XV/10, 83; 1896/XV/16, 81; 1897/XV/10, 48, 53; 1898/XV/129; 1899/XV/98; 1900/XV/77; 1901/XV/23.

⁸⁶ RNL KMO F 9. 841. á. 1896/XV/86; 1897/XV/4, 12; V/45.

⁸⁷ RNL KMO F 9. 841. á. 1891/XV/69; 1897/XV/29; 1899/XV/59; 1900/XV/147.

⁸⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1893/XIV/170.

⁸⁹ RNL KMO F 9. 841. á. 1901/XIV/37.

⁹⁰ 1896–1900 között öt árlejtést nyert el (RNL KMO F 9. 841. á. 1898/XV/21; 1900/XV/23, 68, 113; 1901/XV/23.).

⁹¹ RNL KMO F 9. 841. á. 1897/XV/22; 1899/XV/31.

Háromszéken a kőbányákhoz való hozzáférés általában nem ütközött akadályokba a vizsgált korszak kezdetén, ám ezen a téren is jelentős változások következtek be. A természeti adottságokból eredően majdnem minden községnek volt kőfejtőtelepe, amit többnyire a helyi lakosság használt ellentételezés nélkül. Az 1880-as évektől kezdődően a Brassó-Ojtoz államúthoz közel fekvő községekkel szerződéseket kötött a vármegye, hogy éves használati díjért zúzott kavicsot szállíthasson.⁹² A következő évtized vízválasztónak számított, ugyanis a Brassó-Háromszéki HÉV-nek, a faipari vállalatok iparvasútjainak, illetve a MÁV vonalán arra sarkallták az erdőtulajdonosokat, hogy kőbányák nyitásával haszonhoz jussanak.⁹³ Ezeknél továbbra is a használati díj gyakorlata működött, azaz egy előre megállapított átalánydíj ellenében, mennyiségi korlátozás nélkül szállíthatott a bérlő. Az olaszok megérkezése előtti időkből Kézdiszentlélek tekinthető az egyetlen olyan településnek, ahol főfoglalkozásként többen űzték a kőfaragó mesterséget.⁹⁴ Ugyanitt találkozunk a haszonbérbe adás gyakorlatával, ami, úgy tűnik, már az 1870-es években úgy működött, hogy a tulajdonos község árverésen, hatéves ciklusra adta bérbe a Perkő nevű bányát, ahol a haszonbérlőnek nem átalányt fizettek az igénylők, hanem tarifában megszabott ár alapján kapták meg a kért mennyiségű követ. A több cikluson keresztül haszonbérlő helyi lakos, Tamás Elek képzett kőfaragó volt, és a törvényhatósági utakon is többször nyert el megbízást.⁹⁵

Az olasz kőfaragók közül, úgy tűnik, első ízben Pittino Anselmo nyitott kőbányát, ami jogilag messzemenően nem volt tiszta ügylet, és igen hamar elbukott. Konkrétan Bereck előljárósága bízta meg egy községi út kiépítésével, ám a vállalkozó túlságosan elmerült a területen lévő kő fejtésével és néhány évre megfeledkezett a szerződött munkáról, ami végül már többeknek szemet szúrt.⁹⁶ Ezzel szemben Zuliani Pietro üzleti modellje jóval életképesebbnek bizonyult. Málnás község 1889-ben nyitotta meg saját kőbányáját Málnásfürdőn, egy olyan erdőben, ahol ugyanabban az időben egy magánszemélynek a saját területén működött egy kőfejtője. Odavezető út azonban nem volt

⁹² A gyakorlat a világháború végéig fennmaradt. (RNL KMO F 9. 841. á. 1891/XV/69, 84; 1892/XV/96, 102; 1907/1138; 1908/11949, 14263.)

⁹³ A kőbánya nyitásának az engedélyezése az agrártárca hatáskörébe tartozott, az erdő üzemtervének módosítását feltételezte. A Brassó-Háromszék HÉV építójének igényeit szolgálta ki Bikfalva község, Illyefalva község, Kilyén ev. református egyházközség, Gelence község. (RNL KMO F 9. 841. á. 1890/XIII/426; 1891/V/177, 210; VII/11; XV/63.) Kovászna község és Zágon közbirtokossága Horn Dávidnak az iparvasútja miatt nyitott kőfejtőt. (1891/V/111, 112.) Gr. Mikes Ármin, Nagybacon és Oltszem községek pedig a Sepsiszentgyörgy-Csíkszereda vasútvonal építójének igényéből kifolyólag vette művelés alá bányáit (1895/XIII/258; 1896/VII/101, 104.).

⁹⁴ Kozma 2008. 299–300. Idézi Kinda 2014. 201.

⁹⁵ RNL KMO F 9. 841. á. 1893/XIII/37; 1902/XIII/58; 1908/664; 1915/2453.

⁹⁶ RNL KMO F 9. 841. á. 1893/XIV/170.

egyik területhez sem, így „a község saját kőbányája érdekében részvényre lépett”,⁹⁷ azaz a magánterületen kialakított út használatáért megosztotta egymás között az éves díjat a bányatulajdonos község és magánszemély. A bányanyitás után két évvel Zuliani megnősült, majd újabb két év elteltével az apósát, Puskás Istvánt választották községi bírónak. A málnásfürdői kőfejtőtelep hamarosan pedig Zuliani kezébe került, és a vasútépítésnek köszönhetően példátlan fejlődésnek indult, majd önműködővé vált: 1907-ben 32 szakmunkás dolgozott itt állandóan, ezzel pedig a vármegye legnagyobb ilyen jellegű létesítményévé lépett elő.⁹⁸ 1900 szeptemberében egy útépitő vállalkozó, Szilágyi István panaszt tett ellene, hogy szabálytalanul volt használatra adva Zuliani számára a bánya, ahova nem engedett be mást követ fejteni, hanem részben vagy egészen megmunkált követ adott el, ezáltal pedig végeredményben visszaélt piaci helyzetével. „A követ bányájából kell beszereznem, mert ez így van előírva, és így dacára annak, hogy az egész kő ára 700–800 korona közt van, s ebből 500 korona már előre fizetve van, én nem kaptam 300 korona értéket sem a kőből, sőt ki vagyok téve annak is, hogy a kenyéririgység kifolyásával a felvállalt munkát a kitűzött határidőre befejezni nem tudom.”⁹⁹ Ehhez hasonló módszerrel művelte a sepsiszentgyörgyi Órkő nevű kőbányát Bordás István haszonbérlet, aki saját munkásaival fejtette a követ és hasított vagy faragott állapotban értékesítette.¹⁰⁰ Kézdiszentlélek, Málnásfürdő és Sepsiszentgyörgy volt tehát az a három hely, ahol a haszonbérlet megszüntették a gyakorlatot, hogy használati díj fejében mindenki a maga belátása szerint bányásson.

A pályatárs feljelentésének hatására a málnásfürdői kőbánya haszonbérlete törvényes keretek közé került, egy évvel később pedig Zuliani Pietro, immár az apácai Bosin Antoniót üzlettársként maga mellett tudva egy rövid iparvasút engedélyezéséért folyamodott, amivel a faragott kőtömböket szándékozták szállítani a vasútállomásra.¹⁰¹ A vasúti összeköttetés már azt is jelentette, hogy a felvevőpiac előzmény nélküli módon kiszélesedett, már nem csak a helyi igények kielégítése volt a fő üzleti cél. Zuliani azzal indokolta kérését, hogy a MÁV-val szerződése volt faragott kő szállítására, ami igen hosszú távú üzletnek bizonyult, mivel másfél évtizeddel később, a háború ideje alatt is az özvegye által vezetett cégnek a MÁV kolozsvári üzletvezetősége volt a legfontosabb üzleti partnere.¹⁰² Hamarosan Zuliani és Bosin állami kedvezményben részesült a helyi fiatalok kiképzésére, ami a képzett munka-

⁹⁷ RNL KMO F 9. 841. á. 1890/XIII/352.

⁹⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1907/7338.

⁹⁹ RNL KMO F 9. 841. á. 1900/XV/120.

¹⁰⁰ RNL KMO F 9. 841. á. 1907/433.

¹⁰¹ RNL KMO F 9. 841. á. 1904/11644.

¹⁰² RNL KMO F 9. 841. á. 1916/798; 1918/2643.

erő utánpótlásán kívül az adóterhek csökkentését is jelentette.¹⁰³ Példájukon felbátorodva Kézdiszentlélek község is hasonló kedvezményekért folyamodott, amit félreérthetett a Kereskedelemügyi Minisztérium előadója, mert a székelyudvarhelyi kő- és agyagipari szakiskolához irányította az érdeklődőket.¹⁰⁴

Zuliani Antonio orientációja a kőbánya üzemeltetése iránt új helyzetet teremtett a Háromszék és Brassó vármegyében élő olaszok körében. Míg az Ojtoztelepen és Sósmezőn az 1880-as évek elején letelepedettek közül öten vállalkozók lettek (a két Pezzano, Martini Giacomo, Pittino Anselmo és Zuliani Pietro), és a többiek nekik dolgoztak, addig a következő évtized derekán a Mikóújfaluban létrejött kolónia tagjai a málnásfürdői kőbánya állandó, fizetett munkásaivá váltak. Az iskolai anyakönyvekben még tetten érhető, hogy a 20. század első éveiben a családok eltávoznak a faluból, mert az apa valahol munkát vállalt – ilyenkor az iskoláskorú gyermekek többször évet kellett ismételnének. Zuliani Antonio a házassági kihirdetés alóli mentességét 1904-ben azzal az indokkal terjesztette fel Málnás község elöljárósága, hogy „[...] mivel köztudomásúlag e hó 20-án lakását, építési vállalata okán, Hunyad megyébe kell, hogy áttegye”.¹⁰⁵ Ez a visszatérő vándorlás (circular migrants) mintázatba beleillő viselkedésmód fokozatosan visszazaszorult, a későbbiekben egyértelműen a helyhez kötöttség vált általános életformává.¹⁰⁶

Súlyukat tekintve a gazdasági életben, a századforduló előtt kiemelkedett Martini Giacomo, aki az 1889, 1893 és 1893 években szerepelt a törvényhatósági virilisek listáján,¹⁰⁷ vagyonosodására némileg rávilágít egy 1910-ben kelt haszonbérleti szerződés, amelyben 188 kataszteri hold kiterjedésű, saját erdejéről a fák kitermelési jogát a bukaresti Actiengesellschaft für Holzgewinnung und Dampfsägenbetrieb cégnek adta át.¹⁰⁸ Zuliani Pietro a halálát megelőzően kétszer szerepelt ugyanabban a kimutatásban, akkor már tulajdonosa volt egy cserép- és téglagyárnak, amely ugyanannyi munkást foglalkoztatott, mint a kőbánya, ezzel pedig a vármegye legjelentősebb építőanyag-termelőjének számított.¹⁰⁹ Kettőjükön kívül még az a Zuliani Antonio szerepelt az éves

¹⁰³ RNL KMO F 9. 33. á. 56. ie.

¹⁰⁴ RNL KMO F 9. 841. á. 1908/7128.

¹⁰⁵ RNL KMO F 9. 841. á. 1904/2069; 13036.

¹⁰⁶ A visszatérő vándor (circular migrants) fogalmát lásd Clark-Souden 1987. 16–17; Polyák 2003. 199.

¹⁰⁷ RNL KMO F 9. 844. á. 55. köt. 63–67; 841. á. 1894/I/1; 1895/I/5.

¹⁰⁸ RNL KMO F 101. 1910/280 üsz.

¹⁰⁹ A sepsiszentgyörgyi adóhivatal előzetes kimutatásában 1904-ben 367,73 koronával szerepelt RNL KMO F 9. 841. á. 1904/10745.), következő évben 414,34 korona volt az adóterhe, ami a póttagok listájára való feljutáshoz volt elegendő (1905/8176.), az 1906-os adózása alapján került fel először a virilisek közé 441,77 korona befizetett összeggel (1906/1155.), majd a következő évben kiesett 218,48 koronával. (1907/8606.) 1908-ban befizetett 1176 korona egyenes adó a 29. helyet biztosította számára a törvényhatóság legnagyobb adózói között (1909/12854; 1907/7338.)

adóhivatali kimutatásokban, akinek az 1911-ben és 1912-ben befizetett összeg kevésnek bizonyult még a póttagsághoz is.¹¹⁰ Az 1914-ben befizetett adóösszeg, 782,60 korona, a virilisek között a 77. helyet jelentette volna számára, ám a lista összeállításában illetékes testület, az igazoló választmány nem volt annyira engedékeny, mint húsz évvel korábban Martini esetében, és az idegen állampolgárságot akadályozó tényezőnek ítélte meg.¹¹¹

Magyar honosságot legelőször Zuliani Pietro szerzett, az alispáni hivatalnál 1900. szeptember 10-én tette le az állampolgári esküt.¹¹² Pittino Anselmo 1901. február 16-án, a Málnáson lakó Andrea Giuseppe Antonio 1903. április 20-án, Martini Giacomo 1907. január 21-én, legvégül pedig Zuliani Antonio folyamodott magyar állampolgárság iránt, 1915 végén.¹¹³ Addigra keresztnevüket mindannyian magyarosan használták. Az idősebb Zuliani fivér már az 1890-es évek elején Péterként írta alá a nevét, bár a versenytárgyalásokra benyújtott ajánlatain a viaszpecséten maradt Pietro. Az idősebb Pezzano mindig Giovanniként szignózott, fia hol Carlo, hol Károlyként. Martini is az 1890-es évek közepétől Jakabként írta alá, valamikor a századforduló éveitől kezdődően Pittino Anselmo kiegészítésképpen odakanyarította a János nevet. Családnév megváltoztatása két esetben fordult elő, Cassagranda Antonio 1896-ban Nagyházi Antalra, a málnási Antonio Giovanni 1912-ben András Jánosra változtatta nevét.¹¹⁴ A Mikóújfaluban letelepedett királyságbeli olaszok nagyobb része azonban megtartotta állampolgárságát, a háború éveiben ők mindannyian rendőri felügyelet alá kerültek családotól, táborba internálásukat javasolta az illetékes hatóság.¹¹⁵

Háromszéken, akárcsak az ország más részein, az építőipar az első világháborút megelőző fél évszázad alatt lényeges változáson ment keresztül, aminek a tanulmányban is bemutatott közútépítések csak egyik részét tette ki. Az olasz kőfaragókat és kőműveseket nyilvánvalóan ez az ágazat vonzotta a térségbe, a maradásukat pedig előmozdította, hogy új lehetőségek is megnyíltak előttük. A millennium éve körül valóságos községház-építési láz söpört végig, aminek következtében impozáns, a községek központját uraló épületek jelentek meg majdnem minden településen. Ugyanilyen természetű és mértékű csere zajlott le az elemi oktatás épületállománya terén, függetlenül attól, hogy ezek fenntartója éppen a község, az állam vagy valamely felekezet volt. Ezeknek a középítkezéseknek a versenytárgyalásain sűrűn felbukkantak a bemutatott olasz építők, továbbá a Zulianiék kőbányája és téglagyára is fontos szerepet

¹¹⁰ RNL KMO F 9. 841. á. 1912/5801; 1913/21.

¹¹¹ RNL KMO F 9. 841. á. 1915/264.

¹¹² RNL KMO F 9. 841. á. 1900/XIV/98.

¹¹³ RNL KMO F 9. 841. á. 1900/XIV/113; 1903/1451; 1915/3857, 8442.

¹¹⁴ RNL KMO F 9. 841. á. 1896/II/54; 1912/1702.

¹¹⁵ RNL KMO F 9. 841. á. 1917/4527.

kapott ezen a téren. Ugyanakkor egy újabb hullámban érkező építkezési vállalkozókat is be tudunk azonosítani, akiket viszont már Magyarország különböző területei bocsájtottak ki. A kőből és terrakottából való építkezés – hangsúlyosabban a két városban, szerényebben a falusi környezetben – a magánlakóházak esetében is teret hódított Háromszéken. Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy esetében az építkezési szabályrendelettel magyarázható, amely az új építkezéseket tűznek ellenálló anyagból engedélyezte. Általánosan kezdett divatba jönni a téglaház, ám falvakon az is hozzájárulhatott a váltáshoz, hogy az erdőipari vállaltok megtelepedése miatt az épületfa ára meredeken emelkedni kezdett. Háromszéken egyértelműen a faházak domináltak, 1848 előtt a lakóházállománynak csupán megközelítőleg 3,33%-át tették ki a kőből vagy téglából épültek, 1910-re ez az arány 7,09%-ra változott. A tetőcserepek esetében nagyobb léptékű volt a változás, 1848 előtt a lakóházak 1,54%-a volt égetett cseréppel fődve, 1910-ben 19,67%-a.¹¹⁶

A bevezetőben említett munkaerő-piaci ellentmondás feloldásához tehát hozzájárulhat az a megállapításunk, hogy a Háromszékre érkezett olaszok egy olyan szaktudásnak voltak a birtokosai, ami helyben nem létezett olyan mértékben, mint ahogy az iránta való igény kialakult. A végleges letelepedésnek alapfeltétele anyagi természetű volt, amit a családi kötődések nyilván csak erősítettek.

Források

Román Nemzeti Levéltárak Brassó Megyei Főosztálya (RNL BMF)

Egyházi anyakönyvek (F 257) 120., 121., 123., 124. kötetek:

Brassói Római Katolikus Egyházközség

Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya (RNL KMO)

Háromszék szék (F 8) Közigazgatási iktató-, mutató- és jegyzőkönyvek (6. á)

Háromszéki Tűzkármentesítő egyesület (841. á)

Háromszék vármegye (F 9)

Iparfejlesztő Bizottság (33. á)

Alispáni iratok (841. á)

Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei (844. á)

Bodor Ferenc közjegyző (F 101)

Anyakönyvek (F 105)

¹¹⁶ Az 1848 előtti adatokat a Háromszéki Tűzkármentesítő Egyesület nevű kölcsönösségen alapuló biztosítótársaság 1842–1847 között összeállított kimutatásaiból merítettük. Összesen 100 háromszéki (Felső Fehér vármegye beékelődések nélkül) települést vettek nyilvántartásba, amelyek rovatolt űrlapjai tartalmazták a lakóházak becsült értékét, illetve az anyagot, amiből készült. A gazdasági épületeket (csűr, istálló, gabonás, kocsiszín, konyha, sütőház stb.) nem vettük figyelembe. Az összesítésünkben 11 796 lakóház szerepel, ebből 3,33% kő- vagy tégláépítésű, 96,67% faház volt. Égetett cseréppel 1,54%, zsindellyel 47,89%, szalmával 50,57% volt fődve. (RNL KMO Fond 8. 821. á. 14–112. ie.) Az 1910-es népszámlálás alkalmával 35 123 lakóházat regisztráltak, ebből 7,09% kő- és téglaház, 91,95% faház, 0,96% vályogból épült volt. Cseréppel volt fődve 19,67%, zsindellyel 77,09%, szalmával 3,24%. (MSK. 42. 390–395.)

Egyházi anyakönyvek (1. á)

- 374/a. kötet: Illyefalva Római Katolikus Egyházközség
 436., 436. kötetek: Málnás Református Egyházközség
 471., 471/a., 472., 472/a. kötetek: Mikóújfalu Római Katolikus Egyházközség
 480., 841. kötetek: Miklósvár Római Katolikus Egyházközség
 587., 588. kötetek: Sepsiszentgyörgy Római Katolikus Egyházközség
 634. kötet: Torja Református Egyházközség
 645. kötet: Torja Római Katolikus Egyházközség
 732., 733. kötetek: Sósmező Római Katolikus Egyházközség

Polgári anyakönyvek (822. á)

- 158-163. kötetek: Mikóújfalu Anyakönyvi Kerület
 164-166. kötetek: Oltszem Anyakönyvi Kerület
 Mikóújfalu Állami Iskola (F 250)

ÁK. KKM. Állami Költségvetés az **** évre. Közmunka- és Közlekedési Minisztérium

ÁK. KM. Állami Költségvetés az **** évre. Kereskedelmi Minisztérium

MSK 42. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat. 42. kötet. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. *A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Budapest, 1912.

VKK. *Vasúti és Közlekedési Közlöny*

SzN *Székegy Nemzet*

Hivatkozott irodalom

- Briani, Vittorio 1980. *Dalle valli trentine per le vie del mondo*. Trento.
- Burcică, Viorica 2004. *Contribuții la studiul emigrației trentine în România*. Brașov.
- Clark, Peter – Souden, David 1987. *Migration and Society in Early Modern England*. London.
- Dorojan, Alina 2017. Italienii în spațiul românesc în secolele XIX. și XX. Istorie, demografie, societate. In: Bokor Zsuzsa (red.): *În căutarea tărâmului promis. Italienii în România*. Cluj Napoca. 13-245.
- Felicetti, Marco – Francescotti, Renzo 2002. *Sulle Ali di una Rondine. Storie di Migrazioni*. Trento.
- Gidó Csaba 2013. *Vasszeker és mozdonygőz: A székelyföldi vasút története (1868-1915)*. Csíkszereda.
- Kinda István 2014. Adatok a kézdiszentléleki kőfaragáshoz. *Ház és Ember*. 26. 209-216.
- Kozma Ferenc 2008. *Székegyföld közigazgatási és közművelődési állapota* (reprint). Sepsiszentgyörgy-Csíkszereda.
- Nagy Botond 2015. Munkaerő-migráció Háromszéken a dualizmus korában. In: Barna Gábor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Patrimónium és társadalom a 20. században: A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Kolozsvár, 2011. augusztus 22-27*. Kolozsvár-Budapest. 139-164.
- Polyák Andrea 2003. A szakképzetlen munkaerő Pestre történő vándorlása a 19. század második felében. *Rendi Társadalom - Polgári társadalom*. 10. *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18-20. században*. Salgótarján-Budapest, 2003. 197-204.
- Szalkai Gábor 2010. A 19. századi közúti forgalom jellegzetességei Magyarországon és Háromszéken. *Acta Siculica*. 2010. 395-416.

ISKOLA ÉS MOBILITÁS

Egy makarenkói pofon a régi világnak. Berzeviczy Gizella (1878–1954) életpályája

Berzeviczy Gizella nevét egészen a legutóbbi időkig több oktatási intézmény viselte. A történelmi családnév mögött egy több szempontból is rendhagyó 20. századi női életút rejlik. Berzeviczy Gizella ugyanis nem a nemesi származású lányok szokványos életútját követte, hanem a századfordulón egyetemet végzett, s ezt követően egészen élete végéig a pedagógusi pályán működött. Ezzel azonban még korántsem ér véget életútjának rendkívülisége, ugyanis az első világháború idején, az ekkoriban már negyvenedik életéve felé közelítő tanárnő felfedezte magának Marx és a szocializmus tanításait, ami döntő fordulatot hozott életében. Későbbi sorsa, pedagógusi működése, illetve az ezzel szorosan összefonódó munkásmozgalmi tevékenykedése miatt a szocialista időszakban a korai munkásmozgalom és a Tanácsköztársaság egyik hőségé avanszált. Rendhagyó életútja – és nemesi származása – miatt azonban sohasem tartozott a munkásmozgalmi panteon első vonalába, a kommunizmus legfontosabb hősei közé.

Tanulmányomban Berzeviczy Gizella életútját mutatom be, részben az életéről megjelent írások, részben saját visszaemlékezései, továbbá a fellelhető levéltári források alapján. Eddigi legteljesebb biográfiáját Bihari Mórnak köszönhetjük, amely 1964-ben jelent meg a *Pedagógiai Szemlé*ben.¹ Az életrajz Berzeviczy 1919 előtti életével egyáltalán nem foglalkozik, ehelyett a közoktatási népbiztos által az Erzsébet Nőiskola élére kinevezett tanárnő büntetőperének anyagából, valamint a *Márianosztra* című visszaemlékezésből kiindulva konstruálja meg a tanárnő „forradalmi pályafutását”. Bihari munkája egyértelműen politikai életrajznak tekintendő, s ezzel együtt elmondható róla az a fajta redukcionizmus, amelyet Kövér György így fogalmazott meg: „Ami a cselekvők motívumairól alkotott képet illeti, a historikusok – többnyire öntudatlanul – egy alapjában 19. századi eredetű (nevezzük így: naivan pszichologizáló) személyiségképet tételeznek fel, amely a kontinuitás és a koherencia elvén nyugszik. Ebből pedig egy időbeli és ’alkati’ homogenizálási törekvés adódik, ami szinte a gravitáció erejével húz oda, hogy amelyik szereplőnél az élet folyamatában a politikai cselekvés kerül előtérbe, oda rendeződik a tételezett személyiség egésze is.”² Ugyanez a redukcionizmus igaz minden, legfőképpen

¹ Bihari 1964.

² Kövér 2014a: 20.

Berzeviczy halálát követően publikált hosszabb-rövidebb életrajzi megemlékezésre is, sőt ez a fajta „vonalas” életút-konstrukció jellemzi magának a fősze-replőnek élete különböző korszakaiban keletkezett memoár-jellegű írásait is.

Ezekből a szövegekből jól kirajzolódik az a három fő életrajzi csomópont, amelyek meghatározzák Berzeviczy munkásmozgalmi szerepének utólagos konstrukcióját. Elsőként a nemesi származás és politikai „pálfordulás” az, amit kiemelnek az életrajzok. A második meghatározó életrajzi elem a Tanácsköztársaság idején vállalt iskolaigazgatói feladat, s a kommunista hatalom bukását követő megtorlás, a büntetőper, amelyben Berzeviczyt végül nyolc év börtönre ítélik. Szorosan kapcsolódik ehhez a témához a márianosztrai raboskodás, amelynek „legendáriumához” maga Berzeviczy is hozzájárult utólagos börtönmemoárjával, a *Márianosztrával*. A több kiadást megélt visszaemlékezés nagy hatással volt a későbbi biográfiákra, amelyek némelyike megelégedett a memoáriró emlékeinek reprodukálásával, így legtöbbször még szóhasználatában sem nagyon tér el egymástól. Ugyanakkor a *Márianosztrának* köszönhető néhány olyan toposz is, amely túlmutat Berzeviczy életútjának kérdésén. Ide sorolható például a Tanácsköztársaság idején az Erzsébet Nőiiskolában tanító, a Berzeviczy-perben fontos szerepet játszó Horger Antal alakja, akire a későbbiekben külön is kitérünk.

Végül az életrajzi konstrukció harmadik csomópontját a Szovjetunióban töltött emigrációs évek, a hadifogolytáborban folytatott tanítói és propaganda-munka képezi, amelynek végkifejlete a második világháború végét követő hazatérés. Utóbbi mind az életrajz alanya – vagy megint csak Kövér Györgytől kölcsönözve a kifejezést, performere³ –, mind pedig a későbbi biográfusok értelmezése szerint egyfajta beteljesülése volt Berzeviczy egész politikai – de, tegyük hozzá, sohasem politikusi – karrierjének.

Tanulmányomban e három csomópontot is érintve, de ettől elrugaszkodva, reményeim szerint a politikai életrajzon túlmutatóan igyekszem hozzájárulni Berzeviczy Gizella biográfiájához. Írásom célja nem csupán egy rendhagyó női életút, hanem a visszaemlékezés, az életrajz és a „kemény” források által meghúzott vonalak megrajzolása, amelyek helyenként párhuzamosan futnak, míg másutt metszik egymást, néhol pedig egyenesen eltérő irányba tartanak. Miközben a tanulmányban is bemutatott életrajzi narratívák többnyire ugyanazon forrásokon alapulnak, addig kutatásaim során sikerült olyan kevésbé ismert forrásokra bukkanni, amelyek további részletekkel egészíthetik ki főhősünk életútjának rekonstrukcióját. Ilyen például az Erzsébet Nőiiskola a Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtárában őrzött iratanyaga, valamint Berzeviczy büntetőperének dokumentumai, amelyeket Budapest Főváros Levéltárában őriznek. Ezen felül különösen jól használható a Politikatörténeti Levéltárban őrzött személyi hagyaték.

³ Kövér 2014b: 11.

A kiegészítő források ugyanakkor nem tömrik be sajnálatos módon azon „életrajzi lyukakat”, amelyek Berzeviczy életútjának különösen az első felében tátonganak, így az itt közölt biográfia továbbra is töredékes marad, s az olvasó számára már a felnőtt, s politikai nézeteiben megszilárdult nő jelenik meg; a munkásmozgalmi harcossá válásig vezető út, a családi háttér, a tanulóévek és a pedagógusi pálya kezdete szinte teljes homályba vész.

A „forradalmi pályafutás” előtt

Berzeviczy Gizella 1878. január 15-én született a Temes megyei Csákován (több életrajzban is tévesen Csákvár jelenik meg szülőhelyként). Családjá a rendkívül szerteágazó Berzeviczyek úgynevezett kastélyi ágából származik. Édesapja, Géza a vallás- és közoktatásügyi minisztérium számvevőségén dolgozott (többek között abban az időszakban is, amikor rokona, Berzeviczy Albert volt a miniszter), de testvérei közül többen is alacsonyabb szintű egyházi vagy hivatali pályára léptek.⁴ Berzeviczy Géza és felesége, Langer Hermin házasságából három lánygyermek született, közülük volt a legfiatalabb Gizella.

Az életrajzokban a nemesi származás kétféle módon jelenik meg. Egyrészt a legtöbb életrajzíró hangsúlyozza, hogy a kommunista tanárnő a család elszegényedett ágából származik. Ezen állításnak minden bizonnyal maga Berzeviczy Gizella a legfőbb forrása, aki a *Márianosztrában* – amely munkában egyébként alig foglalkozik családi háttérével – így ír származásáról:

„Nem a proletariátus ölében születtem, de egy élet tapasztalatai a proletariátus táborába vezettek. A kiáltó ellentét családunk úgynevezett »ősi nemesi neve« és gazdasági helyzetünk mindennapi apró nyomorúságai között – ez az ellentét vált forradalmi fejlődésem legelső hajtóerejévé.

– Hány szobátok van? Miért nem kísér téged frájljñ vagy cseléd az iskolába? Ugye, ti szegények vagytok? – Efféle kérdések nyomán már mint nyolcéves gyermeknek éreznem kellett, hogy a magam »úri« környezetében hivatalnokcsaládunk szegénysége – szégyen.

Nagyurak vagyontalan rokona előtt két szélsőséges út nyílt: vagy mindenáron az előkelőségek fényében akart sütkérezni – ez esetben lakájja lett; vagy meggyűlölte azokat, akik a vagyon jogán pompáztak és uralkodtak mások felett – ekkor értelme, szíve megnyílt a minden elnyomottak igazsága előtt. Én ez utóbbi útra léptem, amely a proletariátus harcosai közé vezetett.”⁵

⁴ Magyar Nemzeti Zsebkönyv 1905: 93. Lásd még Kempelen 1911: 166. Egy 1978-ban megjelent életrajzi cikk szerint az édesapa lemondott katonatiszti rangjáról. Botos János: *A forradalmár pedagógus. Száz éve született Berzeviczy Gizella*. Népszabadság, 1978. január 15., 15. Bihari Mór szerint édesapja azért hagyta el a katonatiszti pályát, mert egy szegény lányt akart feleségül venni, így a házasodáskor esedékes kauciót képtelenek lettek volna letenni. Bihari 1964: 3., 4-es számú lábjegyzet.

⁵ Berzeviczy 1953: 8.

A gyermekkor tehát a munkásmozgalmi harcossá válás útjának ábrázolásában kap szerepet, mind az önéletrajzi, mind az utólagos biográfusi konstrukciókban. A nemesi származás másik fontos referenciapontja az elszegényedés mellett a nagynevű, hol egész közeli, míg másutt távolabbi rokonként bemutatott egykori miniszter, majd hosszú évtizedekig a Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert, aki egyértelműen azt a világot hivatott ebben a rendszerben képviselni, amely ellen maga Berzeviczy Gizella is harcolt. A régi világ, s benne az egykori akadémiaelnök talán a legérzékletesebben egy 1947-es, a Magyar Radikális Párt lapjában, a *Haladás*ban megjelent Berzeviczy-interjúban jelenik meg. Már a cikk címe – *Berzeviczy Albert unokahúga* – is kiemeli a rokon kapcsolatot,⁶ ezzel még inkább ráerősítve Berzeviczy Gizella „pálfordulásának” jelentőségére. Az interjú így vezeti fel a beszélgetést: „Berzeviczy Gizella, az egykori félelmetes nagyúr, kultuszminiszter és akadémiai elnök unokahúga hogyan és miért kerülhetett bele a »hazátlan bitangok« forradalmi közösségébe? Szívet cserélt-e, amikor osztályt cserélt, vagy csak a szíve sugallatát követte akkor, amikor az elnyomottak és megalázottak szolgálatába lépett? Személy szerint is érdekes ez a kérdés, de jelentősége túlnő a személyes vonatkozásokon, mert az a válasz, amit tőle várunk, voltaképpen a magyar középosztály lelkiismeretét kívánja megszólaltatni, annak bizonyására, hogy igenis lehet valaki a haladó szellem képviselője akkor is, ha történetesen retrográd környezetben született.”⁷ Talán itt fogalmazódik meg a legvilágosabban az, hogy miért is volt a második világháború után a kommunisták számára érdekes Berzeviczy: személyében egyszerre képviselt egy régi, elmúlt világot, s ugyanakkor bizonyítéka volt annak, hogy még a „retrográd” környezetből is válhat valaki igaz kommunistává. Különleges életútja tehát alátámasztotta a második világháború utáni új társadalmi rend megteremtését célzó kommunista politikát. Berzeviczy Albert később, a Tanácsköztársaság bukását követően az eltávolított igazgatónő ellen folytatott büntetőper kapcsán is megjelenik; több helyütt is említésre kerül, hogy a nagyhatalmú politikus megpróbált segíteni rokonán, ám az öntudatos kommunista asszony elutasította ezt.⁸

Az utólagos (ön)életrajz-konstrukcióban az édesapa is fontos szerepet kap, mint aki elindította lányát a „forradalmi úton”. Az 1947-ben készített interjúban Berzeviczy Gézáat „íz-ig-ve-ri-g demokrata”, rokonságát inkább letagadó, mint arra büszke emberként írja le, aki az első impulzusokat adta

⁶ A rokonsági fok megállapítása terén kialakult zűrzavarra jó példa Zsolt Ágnes Berzeviczyvel 1948-ban készített interjúja, amelyben előbb mint „Berzeviczy Albert unokája”, majd néhány sorral később mint unokahúga szerepel a Szovjetunióból nemrég hazatért pedagógus. Zsolt Ágnes: *Márianosztrától a Kaukázusig: A 71 éves Berzeviczy Gizella a nagysikerű író nő negyedszázados forradalmi útja*. Világosság, 1948. július 11.

⁷ *Berzeviczy Albert unokahúga*. *Haladás*, 1947. március 6., 10.

⁸ Lásd például *Berzeviczy Gizella*, Pest Megyei Hírlap, 1974. január 10., 8.

világfelfogása alakulásához. Érdekes, hogy ez az egyetlen olyan interjú, ahol családi példaképként – sőt, egyfajta „forradalmi ősként” – a felvilágosodás korának neves közgazdasági írója, Berzeviczy Gergely is megjelenik.⁹

Berzeviczy Gizella gyermekkoráról, iskolaéveiről mindössze néhány adatunk van. A *Haladás*-interjúban gondosan felépített „forradalmi pályafutás” már kisgyermek korában elkezdődött: hamar felismerte „azokat az áthidalhatatlan válaszfalakat, amelyek az emberek közé, társadalmi és gazdasági téren, éket vernek”.¹⁰

Egy 1978-as életrajzi cikkből kiderül, hogy édesapja nagy gondot fordított lányai nevelésére, Gizella megtanult németül, franciául, és „jól ismerte a latint is”.¹¹ Iskolai tanulmányai kapcsán tudjuk, hogy az I–VII. osztályokat a budapesti I. kerületi községi felsőbb leányiskolában, a rákövetkező két osztályt pedig magántanulóként az V. kerületi főgimnáziumban végezte.¹² Még az érettségi előtt, az 1895/96-os tanévben elvégezte a II. kerületi állami tanítóképezde III. osztályát is, ami arra utal, hogy már ekkoriban a tanári pályára készült – bár az előbb idézett cikk tanúsága szerint eredetileg újságíró szeretett volna lenni.¹³

Berzeviczy 1898 szeptemberében érettségizett.¹⁴ Bizonyítványa szerint a legtöbb tantárgyból jelesre vizsgázott, természetrajzból kitűnő eredménnyel, mindössze latinból kapott jó minősítést.

Berzeviczy azon első nők közé tartozik, akik számára megnyíltak az egyetem kapui. 1899-ben, mindössze négy évvel azután, hogy Glücklich Vilma elsőként felvételt nyert,¹⁵ megkezdte tanulmányait a bölcsészkaron.¹⁶ Egyetemi éveiről ugyancsak kevés adat maradt fenn. Mindössze egy 1901-es tudósításból kapunk hírt arról, hogy az Egyetemi Kör Kossuth Lajos halálának hetedik

⁹ *Berzeviczy Albert unokahúga*. Haladás, 1947. március 6., 10.

¹⁰ *Berzeviczy Albert unokahúga*. Haladás, 1947. március 6., 10.

¹¹ Botos 1978: 15.

¹² Kimutatás a budapesti V. kerületi magyar királyi állami főgymnasiumban 1898. évi szeptember hóban megtartott érettségi vizsgálatokról, BFL VIII. 35. b. A felsőbb leányiskolákhoz és a lányok érettségi bizonyítványhoz jutásához lásd Müller 2000: 202–203.

¹³ Botos 1978: 15.

¹⁴ Kimutatás a budapesti V. kerületi magyar királyi állami főgymnasiumban 1898. évi szeptember hóban megtartott érettségi vizsgálatokról, BFL VIII. 35. b. A kimutatás szerint a gimnáziumban akkor érettségizett 89 diák között mindössze négy nő volt, köztük Berzeviczy.

¹⁵ Nem ez az egyetlen kapcsolat Glücklich Vilma és Berzeviczy között. Miután a Tanácsköztársaság bukása után Glücklichet egy moziban tartott előadása miatt az ifjúság megrontásával vádolták, ebben az ügyben az akkor vizsgálati fogságban lévő Berzeviczyt is kihallgatták. BFL VII. 18. d. Budapesti Királyi Ügyészség iratai, büntetőperek iratai, 13/5527.

¹⁶ A történelem furcsa fintora, hogy az 1900-as évek elején az oktatáspolitikai konzervatív fordulata – amely a nőoktatás szempontjából azt jelentette, hogy csakis jelesen érettségizett nők kérhették egyetemi felvételüket – éppen Berzeviczy Albert miniszterségéhez kötődik. Kéri 2008: 119.

évfordulójára rendezett gyászülésén Berzeviczy is beszédet mondott, *Emlékezés márciusra* címmel.¹⁷ Ha hihetünk a születése 100. évfordulója alkalmából készült életrajzának, akkor egyetemi évei alatt a női egyenjogúságért való harc mellett „szóban és írásban egyaránt bírálta az ekkor erőre kapó antiszemita-sovíniszta irányzatokat is”.¹⁸

Egyetemi tanulmányaival kapcsolatban fennmaradt még a Berzeviczy-hagyatékban az az 1948-ban kelt törzskönyvi kivonat, amelyet a Budapesti Állami Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság állított ki, és feltehetően a tanárnő nyugdíjügyével kapcsolatban keletkezett. A kivonatból kiderül, hogy Berzeviczy 1901-ben alapvizsgázott magyar nyelv és irodalomból, történelemből, valamint földrajzból, a szakvizsgát 1904-ben, történelem és földrajz tárgyakból tette le, amit hamarosan követett a pedagógiai vizsga.¹⁹

A pedagógusi pályára rögtön a diploma megszerzése után lépett, előbb Trencsénben, majd 1905-től a budafoki polgári iskolában dolgozott segéd-tanítónként.²⁰ Egy évvel később kapta meg rendes tanítónői kinevezését.²¹ 1909-ben Budafokról Szabadkára helyezték át, majd még ugyanebben az évben került Aradra.²²

Életének ezen korszakáról rendkívül homályos adataink vannak, a rendelkezésre álló forrásokból azonban magánéletére vonatkozóan bogozható ki némi információ. A Tanácsköztársaság bukását követően Berzeviczy ellen lefolytatott büntetőper során a vádlott ellen felhozott vádak közül a kommunista propaganda mellett fontos szerepet kapott jellemrajzában, hogy egyedülálló nőként gyermeket nevelt (akit ráadásul hátrahagyott Aradon), tanítványait pedig „erkölcstelen” életmódra biztatta. Egy 1919 augusztusában kelt névtelen feljelentő levél szerint tanítványainak ezt a kijelentést tette: „mulasanak, szórakozzanak férfitársaságban, nem szégyen az, ha gyermekük törvénytelen, én büszke vagyok, hogy lányom van és nem vagyok törvény szerint asszony, lássák, leányneveimet viselem”.²³

A főállamügyész által az Erzsébet Nőiskola régi-új igazgatóságához intézett levelében ugyanez a vád úgy jelenik meg, hogy Berzeviczy „[...] az intézetnek közismert szellemével homlokegyenest ellenkező módon destruktio ténykedést fejtett ki, állítólag nemi felvilágosítás címén egyenesen erkölcs-

¹⁷ *Kossuth gyászünnep*. Budapesti Hírlap, 1901. március 20., 7.

¹⁸ Botos János: *A forradalmár pedagógus. Száz éve született Berzeviczy Gizella*. Népszabadság, 1978. január 15., 15.

¹⁹ Törzskönyvi kivonat, Budapesti Állami Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság, 1948. július 1. PL VI. 822., 1112/1948.

²⁰ Budapesti Közlöny, 1905. április 1.

²¹ Hivatalos Közlöny, 1906., 1. szám, 20–21.

²² Hivatalos Közlöny, 1909., 1. szám, 16.; Hivatalos Közlöny, 1909., 16. szám, 470.

²³ Feljelentő levél „egy tanárnő” aláírással, BFL VII. 18. d. Budapesti Királyi Ügyészség iratai, büntetőperrek iratai, 13/5527.

telenségre hívta fel a serdülő lánykakat, sőt állítólag önmagát oly színben állította oda követendő példa gyanánt, mintha neki hajadon létére gyermeke lett volna”.²⁴ Az ekkor már letartóztatásban lévő Berzeviczy elleni rágalmak a sajtóban is folytatódtak. 1919 novemberében a *Gondolat* című riportlap közölt egy interjút az Erzsébet Nőiskola „egyik kitűnő professzorával”, aki névtelenül számolt be „az intézetnek a Kun Béla gyászos országglása alatti helyzetéről és az intézet akkori vezetőjének Berzeviczy Gizellának viselt dolgairól”.²⁵ A tanár az államügyési levélben említett vádat erősíti meg, kiegészítve azzal, hogy nemcsak a tanítványokat, hanem az iskola személyzetét is léha életmódra biztatta a kommunista iskolaigazgató.²⁶ A felsorolt vádak jól tükrözik az iskola régi tanárai és a kommunista tanárnő nőképe és lazább erkölcsi felfogása közötti konfliktust. A Berzeviczy ellen folytatott lejárató hadjáratban nem kímélték a kommunista tanárnő magánéletét sem, minden szóbeszédet igyekeztek felhasználni ellene. A budafoki iskolából történő távozását is azzal magyarázzák, hogy „erkölcsi szempontból olyan botrányosan viselkedett, hogy a miniszter – a szülők kérelmére – elhelyezte”.²⁷ A riportban olvasható vádak azonban ezzel még nem értek véget. Berzeviczy erkölcstelen életmódját alátámasztandó, a megkérdezett professzor megemlíti, hogy az eltávolított igazgatónő bensőséges kapcsolatot ápolt az egyik fővárosi múzeum igazgatójával, aki „a hír szerint” feleségül akarta venni – csak hogy „az igazgató úrnak felesége van, akit azonban már tíz éve egy elmegyógyintézetben kezelnek és a szerencsétlen asszony hozzátartozói – úgy látszik – nehézségeket támasztottak”.²⁸

A Berzeviczy halálát követően keletkezett hagyatéki iratokból ezzel szemben kiderül, hogy a tanárnő törvényesen elvált, tehát egy ideig házasságban élt, s törvényes örököse, a *Márianosztrában* „Cicusként” emlegetett Etel lánya 1908-ban született.²⁹ Elvált állapotának némileg ellentmond az a kérdőív, amely 1922-ben, Grúziában keletkezett, s a Grúz Kommunista Párt tagjainak összeírását célozta. Az egyébként számos téves adatot tartalmazó adatlap szerint Berzeviczy 1907-ben házasodott meg, 1922-ben pedig özvegyként szerepelt.³⁰ Ez természetesen nem zárja ki, hogy 1919 előtt férjezett volt, majd elvált, s a Szovjetunióban újraházasodott, majd megözvegyült, erre vonatkozóan azonban nem találtunk semmilyen információt. Egykori férjére vonatkozóan sem került elő semmiféle adat, egyetlen visszaemlékezésben sem említi

²⁴ Dr. Pálos főállamügyész az Erzsébet Nőiskola igazgatóságának, 1919. november 8. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár, leltári szám: 82.277.13.

²⁵ *Mi történt az Erzsébet Nőiskolában a kommunizmus alatt?* Gondolat, 1919. november 20., 6–8.

²⁶ *Mi történt az Erzsébet Nőiskolában a kommunizmus alatt?* Gondolat, 1919. november 20., 6–8.

²⁷ *Mi történt az Erzsébet Nőiskolában a kommunizmus alatt?* Gondolat, 1919. november 20., 6–8.

²⁸ *Mi történt az Erzsébet Nőiskolában a kommunizmus alatt?* Gondolat, 1919. november 20., 6–8.

²⁹ BFL XXV. 156. 6. Török Pál közjegyző iratai, hagyatéki ügyek, 1954.

³⁰ A Grúz KP tagjainak összeírása, 1922. PL VI. 822.

házasságát, s lánya is a Berzeviczy családnevet vitte tovább. Családjáról a későbbiekben is kevés információnk van, egy 1948-as cikkben azonban büszkén nyilatkozik unokáiról, akik közül az egyik vasesztergályos-segéd, „a másik három pedig most itthon tanul magyarul”.³¹

Berzeviczy pedagógusi pályájának már korai szakaszában publikált pedagógiai tárgyú írásokat. 1907-ben jelent meg például a *Polgári Iskola* című szaklapban a *Tudomány. Egyetem és polgári iskola* című, tanügyi reformot szorgalmazó cikkében élesen kritizálja a meglévő rendszert foltozgató oktatáspolitikát – kritikájának különös pikantériát ad, hogy mindössze két évvel a cikk megírását megelőzően Berzeviczy Albert volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter – és a polgári iskolai oktatás egységes szellemben történő átalakítását szorgalmazza. Ennek érdekében a polgári iskolai tanárok egyetemi-főiskolai képzésének ötletével áll elő, amihez egy egységes „pedagógium”, azaz tanárképző főiskola kialakítására lenne szükség.³² Ekkor a szerző még nem sejtette, hogy alig több mint egy évtizeddel később, ha csak egy rövid időre is, de lehetőséget fog kapni e koncepció megvalósítására.

A „vörös hajnal”

Arról, hogy a nemesi származású értelmiségi minek hatására vált kommunistává, a legrészletesebben egy dátum nélküli, nagy valószínűséggel 1948 körül keletkezett visszaemlékezés tudósít.³³ E szerint 1918 tavaszán egy aradi szobrással, valamint Balla Béla festőművésszel közösen meglátogattak egy munkásgyűlést, ahol egy Mészáros János nevű munkás tartott beszámolót svájci élményeiről. Berzeviczyre nagy hatással volt a beszéd, amelyről így nyilatkozik: „Én csak bámultam. Egyetemet végeztem, ez az ember csak három elemi és előre tudja, hogy mi lesz a háború vége [tudniillik, hogy a háborút elveszíti a Monarchia és kitör a forradalom – PR].”³⁴ A beszédet követően megszólítja a munkást, aki a *Kommunista Kiáltvány* olvasására biztatja. A kiáltvány hatására történik meg az a politikai pálfordulás, amely későbbi életét meghatározta: „Olvasni kezdtem és míg végére nem értem, le sem tettem a kezemből. Akkor láttam, milyen vaknak neveltek bennünket. Történelemszakos tanár voltam és annál nagyobb bűnnek tartottam, hogy tanáraink így tanítottak bennünket. Éreztem, hogy hiábalóság volt, amit eddig tanul-

³¹ Zsolt Ágnes: *Márianosztrától a Kaukázusig: A 71 éves Berzeviczy Gizella a nagyszerű írónő negyedszázados forradalmi útja*. Világosság, 1948. július 11.

³² Berzeviczy Gizella: *Tudomány. Egyetem és polgári iskola*. Kézirat. PL VI. 822. Berzeviczynek több, elsősorban a polgári iskola kérdésével foglalkozó írása jelent meg a *Polgári Iskolában* 1907–1908-ban.

³³ Berzeviczy Gizella elvtársnő visszaemlékezései. PL VI. 822.

³⁴ Berzeviczy Gizella elvtársnő visszaemlékezései. PL VI. 822.

tam, előlről kell kezdeni mindent. Elhatároztam, hogy ezt az utat fogom járni.”³⁵ Az önéletrajzban valódi pálfordulásként ábrázolt életesemény azonban feltehetően nem ilyen hirtelen következett be. Egyes források ugyanis arra utalnak, hogy Berzeviczy mielőtt 1919-ben belépett a Kommunista Pártba, már a világháború korábbi éveiben megismerkedett a munkásmozgalommal. Személyi hagyatékában ugyanis megtalálható egy orosz nyelvű önéletrajz, amely szerint már 1915-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba, s az 1917-es orosz forradalom hatására vált kommunisztává.³⁶ Ehhez képest az 1948-as önéletrajzban ezt olvashatjuk: „Örülök, hogy addig semmiféle kapcsolatban nem voltam az SZDP-vel és nem tértem reformista irányba. Mert az első, akitől a mozgalomról megtudtam valamit, az Lenin híve volt.”³⁷ Ezen eltérés a két különböző időpontban keletkezett önéletrajz között nyilvánvalóan nem az emlékek halványulásával magyarázandó, hanem sokkal inkább az aktuális politikai helyzettel: 1948-ban, a kommunista hatalomátvétel küszöbén, a Szociáldemokrata Párt felszámolása idején a szociáldemokrata múlt nem tartozott azon információk közé, amelyeket egy önéletrajzban meg kell említeni.

A marxista tanokkal frissen megismerkedő tanárnő 1919 tavaszán Budapesten részt vett a tanárok számára szervezett szociológiai tanfolyamon. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter 1919 februárjában adta ki 22 025. számú rendeletét, miszerint „az új iskolában, amelynek megalkotásához mielőbb hozzákezdeni szándékozom, lényeges szerepük lesz a szociális tanulmányoknak”.³⁸ Ennek szellemében a tanítóképzőkben és középiskolákban oktató tanárok számára három hónapos tanfolyamokat szerveztek Budapesten, amelyeken társadalomtudományi ismereteket sajátíthattak el a tanárok.³⁹ A „szociológiai” tanfolyamokon összesen 80 tanár vehetett részt.

Az immáron kommunisztává, párttaggá vált tanárnő a tanfolyam elvégzését követően – a román csapatok előrenyomulása miatt – nem tudott hazatérni Aradra, így a közben lezajlott proletárforradalom Közoktatási Népbiztossága a nagy hagyománnyal rendelkező állami tanítónőképző és gyakorló iskola, az Erzsébet Nőiskola vezetésével és tanárképző főiskolává való átalakításával bízta meg.⁴⁰

³⁵ Berzeviczy Gizella elvtársnő visszaemlékezései. PL VI. 822.

³⁶ Berzeviczy Gizella orosz nyelvű önéletrajza. PL VI. 822.

³⁷ Berzeviczy Gizella elvtársnő visszaemlékezései. PL VI. 822.

³⁸ Hivatalos Közlöny, 1919, 5–6. szám, 50–51.

³⁹ *Kunfi népoktatási reformtervei*. Az Est, 1919. február 8., 2.

⁴⁰ Hivatalos Közlöny, 1919, 20. szám, 179.

Az Erzsébet Nőiskola élén

Az Erzsébet Nőiskola Magyarország első állami tanítóképzője volt. 1869-ben alapították, első vezetője a magyar pedagógia egyik ismert alakja, Zirzen Janka volt. Az iskola – amelynek a tanítóképző mellett polgári gyakorló iskolai része is volt – 1898-ban vette fel a meggyilkolt Erzsébet királyné tiszteletére az Erzsébet Nőiskola nevet.⁴¹ A tanítóképző 1902-ben költözött a Vakok Intézete szomszédságában álló, magyaros szecessziós stílusban épült iskolaépületbe.⁴²

Arról, hogy az új iskolavezető milyen konkrét lépésekkel tervezte végrehajtani a tanácskormány oktatáspolitikáját, a tantestület 1919. május 15-én tartott értekezletéről szóló jegyzőkönyv tanúskodik. A változások elsősorban azt a célt szolgálták, hogy „az ifjuság az új idők szellemével behatóbban megismerkedhessék és művelhesse mindazt, ami eddig ez iskola keretén kívül esett és alkalmas arra, hogy szellemét, kedélyét friss erővel foglalkoztassa”.⁴³ Ezt részben a latin nyelv oktatásának az V-VI. évfolyamokon történő megszüntetésével, a felszabaduló órák magyar nyelv és világirodalom oktatására való fordításával, a természetrajzórák számának emelésével, valamint a testi nevelésre fektetett nagyobb hangsúllyal igyekezett elérni az új igazgató.⁴⁴ Az új oktatáspolitikát által fontosabbnak tartott tárgyak óraszám-emelkedése miatt más, „nem elengedhetetlenül szükséges” tárgyak – így az ókori irodalom, a háztartástan és a kézimunka – óraszámát teljes egészében törölte.⁴⁵ A diákság „szociológiai kiképzését” maga az igazgató vállalta el a felsőbb osztályokban, míg az alsóbb évfolyamok számára „ismertető előadásokat” tartott. Fontos újítás volt az osztályozás, a javítóvizsgák és az érettségi eltörlése, ami a tanév végének közeledtével a leginkább befolyásolta az iskola életét.

A tanári kar számára az új vezető előírta a régi megnevezések használatának beszüntetését, minden oktatót az új korszellemnek megfelelően tanítónak

⁴¹ Müller 2000b: 142-143.

⁴² Az iskola történetéhez lásd Hermann 2014. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy szakdolgozata kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

⁴³ Jegyzőkönyv az Istvánúti Tanárképző Főiskola gyakorló középiskolája tanító testületének 1919. május 15-én tartott értekezletén. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár. Leltári szám: 82.277.3.

⁴⁴ Jegyzőkönyv az Istvánúti Tanárképző Főiskola gyakorló középiskolája tanító testületének 1919. május 15-én tartott értekezletén. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár. Leltári szám: 82.277.3.

⁴⁵ Ennek részben gyakorlati okai voltak: míg az ókori irodalom és háztartástan esetében e tárgyak oktatása „a tankönyv hiány miatt úgyszólván illuzorikusak voltak”, addig a kézimunka oktatására a megszállott területeken rekedt tanárnő miatt nem volt lehetőség. Jegyzőkönyv az Istvánúti Tanárképző Főiskola gyakorló középiskolája tanító testületének 1919. május 15-én tartott értekezletén. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár. Leltári szám: 82.277.3.

neveztek, az igazgató elnevezés helyett pedig a „vezető tanító” megszólítást vezette be. A tanárok korábbi, kötelezővé tett szakszervezeti tagsága mellett az iskola diákságából létrehozták a diákdirektóriumot, amely bizalmi egyéneket választott a tanulók köreiből.⁴⁶

A *Gondolat*ban megjelent tanár-interjú tanúsága szerint az iskola tanári testülete távol tartotta magát a „felülkerekedett destruktív áramlattól”.⁴⁷ Az új igazgató az iskola május 1-jei ünnepségén jelent meg először az intézetben. A cikk alapján nem aratott osztatlan sikert: „Berzeviczy Gizella kinevezése a tanári testületnél általános megbotránkozást okozott, amelynek az akkori politikai viszonyok között csak úgy adott kifejezést, hogy a vezetőt megérkezésekor senki sem üdvözölte. Valósággal az intézet megbecstelenítésének tartották e kinevezést” – állítja az intézet professzora.⁴⁸ A riportban megszólaltatott tanár különösen az új tanerők kinevezését nehezményezte; miközben elsősorban azt kifogásolta, hogy az új tanárok nagy része tudományos munkásság híján nem volt alkalmas a tanítóképző főiskolán való oktatásra, azt is szükségesnek tartotta megjegyezni – az akkor aktuális olvasói elvárásoknak megfelelően –, hogy a nyolc új tanerő közül hatan az „izraelita fajhoz” tartoztak.⁴⁹

Ehhez képest egészen másképp írja le az iskola helyzetét az újdonsült igazgató a Közoktatásügyi Népbizottságnak 1919. május 6-án, mindössze néhány nappal vezetői posztjának átvételét követően. A jelentés szerint bár a tantestület tagjai „a rendszeres szakszervezeti munkában eddig még kevésé vettek részt”, a testület bizalmi tagjai „ellenállást vagy reakciós mozgalmat nem tapasztaltak sem a tanítómunkások, sem a diákság körében.”⁵⁰

Vörös alkony

Miután az Erzsébet Nőiskolában véget ért a meglehetősen mozgalmas 1918/19-es tanév, Berzeviczy azt a feladatot kapta, hogy Egerben tartson agitációs előadásokat az ottani tanárok számára. Itt élte meg a tanácskormány bukását és a román csapatok áttörését. Miután visszatért a budapesti iskolába, azonnal szembesült azzal, hogy a régi tantestület a megváltozott politikai helyzetet kihasználva, Horger Antal vezetésével átveszi a hatalmat az iskola

⁴⁶ Jegyzőkönyv az Istvánúti Tanárképző Főiskola gyakorló középiskolája tanító testületének 1919. május 15-én tartott értekezletén. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár. Leltári szám: 82.277.3.

⁴⁷ *Mi történt az Erzsébet Nőiskolában a kommunizmus alatt?* Gondolat, 1919. november 20., 6-8.

⁴⁸ *Mi történt az Erzsébet Nőiskolában a kommunizmus alatt?* Gondolat, 1919. november 20., 6-8.

⁴⁹ *Mi történt az Erzsébet Nőiskolában a kommunizmus alatt?* Gondolat, 1919. november 20., 6-8.

⁵⁰ Berzeviczy Gizella jelentése a Közoktatásügyi Népbizottságnak, 1919. május 6. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár. Leltári szám: 82.277.2.

irányítása felett. 1919. augusztus 6-án egy rendkívüli tantestületi ülésen Horger eltávolítja a kommunista igazgatónőt, s egyben eltiltja az iskolában található szolgálati lakás használatától is. Miután napokig bolyong otthontalanul a fővárosban, augusztus 17-én, a Múzeum kávéházban az iskola egyik korábbi növendéke felismerte, s értesítette a hatóságokat, akik letartóztatták. A Conti utcában töltött vizsgálati fogság alatt Berzeviczyt többször is kihallgatták, s minden alkalommal állhatatosan meggyőződéses kommunistának vallotta magát.⁵¹ Ez a csökönyös kitarás politikai nézetei mellett a bírósági tárgyaláson sem változott.

Berzeviczyvel szemben a Tanácsköztársaság előtt használatos, újra érvényben lévő büntetőtörvénykönyv értelmében osztály és hitfelekezet elleni izgatás vádjával indult az eljárás. Büntetőpere sok elemében hasonlított a Tanácsköztársaság bukását követő megtorlás számos más, kommunistaellenes bírósági eljárásához. Berzeviczy ügyét is az 1919 őszén elfogadott, a gyorsított bűnvádi perrendtartásról szóló miniszterelnöki rendelet alapján tárgyalta a bíróság, Surgoth Gyula elnökletével. Bár koncepciósnak nem nevezhető a Berzeviczyper, mégis a gyorsított eljárásban lezajlott tárgyalás számos elemében arra utal, hogy a védelemnek kevés esélye lett volna Berzeviczy felmentésére. A tárgyalás jegyzőkönyveiből, a tanúvallomásokból és az ügyészégi iratokból jól látszik, hogy a vád – és a tárgyalás során kimondottan proaktív szerepet játszó Surgoth – igyekezett minden apró információt felhasználni a vádlott ellen annak elítélése érdekében.

A Berzeviczy ellen felhozott vádak három különböző típusba sorolhatjuk. Elsőként a kommunista tanárnő erkölcsait megkérdőjelező vádak említjük. Korábban már felsoroltuk azon vádakot, amelyek a tanulók erkölcsi megrontásáról, valamint az igazgatónő szabados életmódjáról szóltak. Ezt a sort néhány, igazgatói tevékenységéhez köthető cselekedetével egészíthetjük ki. Az új iskolavezető engedélyezte például egy Visnya nevű, újonnan kinevezett tanár számára (akivel Berzeviczy „bizalmas ösmerettséget tartott fenn”), hogy az iskolában lakjon, amire korábban nem volt példa.⁵² Ráadásul Visnya több tanuló vallomása alapján éjjelente több alkalommal inzultálta a növendékeket.⁵³ Egy tanár elbeszélése szerint Berzeviczy a férfi tanerőkkel szemben „kellemtlenül előzékeny” volt, miközben a női tanárokkal hűvösen viselkedett.⁵⁴

⁵¹ „Ezen felül beismeri azt is, hogy a kommunista elvet nemcsak a tanácskormány utasítása szerint, hanem saját meggyőződése szerint hirdette és agitált és hogy még ma is sajnálja azt, hogy a kommün megbukott, mert ő ebben látta az emberiség boldogulását.” Detektív jelentés Berzeviczy Gizella kihallgatásáról, 1919. augusztus 27. BFL VII. 5. c., 1566/1920.

⁵² Detektív jelentés, 1919. október 25. BFL VII. 5. c., 1566/1920.

⁵³ Például Horger Antal tanár és Szabó Margit növendék tanúvallomása. BFL VII. 5. c., 1566/1920.

⁵⁴ Dr. Práhnuszky Alajos tanár vallomása. BFL VII. 5. c., 1566/1920.

A vizsgálat során a rendőrség igyekezett a lehető legszélesebb körből meghallgatni tanúkat. Így az iskola tanárai és tanulói mellett a detektívek kihallgattak több olyan személyt, akik gyermekkorában ismerték Berzeviczyt, de az ügyben megszólaltatták Marczali Henrik történészt is, aki az egyetemen tanára volt. Míg utóbbi kevés hasznos információval szolgált a hatóságok számára, addig például az édesapjával egy házban lakó tanár, Gyulai Ágost „exaltált természetűnek” nevezte.⁵⁵

E Berzeviczy jellemét erősen negatív fényben bemutató vádak önmagukban még nem lettek volna elegendők az elítéléséhez. A vádak második hazugságát akár köztörvényes csoportnak is nevezhetnénk. A forrásokból úgy tűnik, hogy az ügyészség igyekezett bizonyítani, hogy amikor Berzeviczy átvette az Erzsébet Nőiskola vezetését az előző igazgatótól, Berta Ilonától, az iskolában található szolgálati lakásból fenyegetéssel, sőt erőszakkal igyekezett eltávolítani elődjét. Mivel azonban ezt a vádat egyetlen tanú sem támasztotta alá, így a Váry Albert főállamügyész által rendkívül aprólékosan összeállított vádindítvány zsarolás büntetéről szóló második pontját nem sikerült bizonyítani.⁵⁶ Ahogy arra sem sikerült bizonyítékokat találni a nyomozás során, hogy Berzeviczy saját célokra használta volna az iskola kasszáját, s a pénzkezelés során okiratot hamisított vagy tüntetett volna el.⁵⁷

Végül a vádak harmadik csoportját a ténylegesen politikai jellegű vádak, az osztály és hitfelekezet elleni izgatás bűncselekménye jelenti. Részben a tanári kar előtt, részben pedig a gyakorló leánygimnázium V-VI. évfolyamán Berzeviczy által tartott szociológiai előadásokon elhangzottak kerültek itt terítékre. A vádiratban így foglalták össze e kijelentéseket: „[...] gyülekezeten, nyilvánosan, szóval ismételt alkalommal egyenesen a proletárdiktatúrával együtt járó osztályharcot hirdette, a hallgatóság szívének és koponyájának forradalmasítását követelte, az u. n. bourgeoisie-t gyalázta, a tőkéseket a munkások kiszípolozóinak nevezte, minden tőkét rablott jószágnak mondott, továbbá kijelentette azt, hogy a legnagyobb gazemberek a papok, a bírók, katonatisztek és tanítók, azonkívül Marxszal szerinte az emberiség megváltójával szembenállítva, Krisztust becsmérelte, ezekkel és hasonló nyilatkozataival és felhívásaival a magát proletárnak valló osztály háború idején a polgári osztály ellen, egyúttal a nem keresztényeket a keresztény hitfelekezetek, mint Krisztus követői ellen gyűlöletre izgatta.”⁵⁸

Az 1920. március 12-én tartott főtárgyaláson a beidézt tanúk egy része – köztük elsősorban a gyakorló iskolai 15-16 éves tanulólányok – vallomásaiban

⁵⁵ Dr. Gyulai Ágost és Marczali Henrik tanúvallomása. BFL VII. 5. c., 1566/1920.

⁵⁶ Dr. Váry Albert főállamügyész vádindítványa, 1920. február 10. BFL VII. 5. c., 1566/1920.

⁵⁷ Ezt már a Berta Ilona aláírásával az ügyészséghez eljuttatott második, 1920. január 15-én kelt jelentés is megcáfolta. BFL VII. 5. c., 1566/1920.

⁵⁸ Dr. Váry Albert főállamügyész vádindítványa, 1920. február 10. BFL VII. 5. c., 1566/1920.

alátámasztotta az ügyészség által felsorolt vádak, de a meghallgatott személyek közül a legtöbben – ide elsősorban a tanári kar tagjait sorolhatjuk (természetesen Horger kivételével) – úgy nyilatkoztak, hogy nincs a vádokról közvetlen tapasztalatuk, vagy éppen nem tudnak semmit.

A bíróság még a tárgyalás napján meghozta ítéletét. A *Márianosztrából* kiderül, hogy Berzeviczy védőügyvédje, a párt által küldött „elvtárs”, Gonda Béla a vádak alapján legfeljebb néhány hónapnyi börtönbüntetés kiszabására számított.⁵⁹ Ehhez képest a bíróság által kihirdetett ítélet komoly meglepetést okozhatott; a bíróság ugyanis három rendbeli osztály elleni izgatás bűncselekménye, valamint istenkáromlás két rendbeli vétsége⁶⁰ miatt nyolc év börtönre ítélte Berzeviczyt. A büntetés súlyosságát a rendkívüli hatalomról szóló 1912: 63. törvénycikk magyarázza, amelynek értelmében háborús időkben az izgatás büntettnek minősült, s a bíróság érvelése szerint az elkövetéskor Magyarország háborúban állt.⁶¹

A Berzeviczy-per egyik érdekes, ám a korszak antiszemita hisztériáját figyelembe véve mégsem annyira meglepő eleme a vádlott zsidó származásának említése. Eliza Ablovatski az 1919-es közép-európai forradalmak nyomán keletkezett judeobolsevik mítoszt elemző tanulmányában a korszakra jellemző antiszemita retorika tipikus példajaként hozza fel a Berzeviczy-per azon mozzanatát, amikor egy tanú a letartóztatott iskolaigazgatót „orosz-lengyel zsidó anarchistának” nevezi.⁶² Ablovatski értelmezése szerint azzal, hogy Berzeviczy védője nem vonta kétségbe azt, hogy a vádlott származása az ügy szempontjából releváns lett volna, s mindössze a kérdéses tanú szavahihetőségét kérdőjelezte meg az antiszemita kijelentés alapján, valójában a „kereszténymezeti” retorika keretein belül maradva próbálta elérni, hogy a bíróság ne vegye figyelembe a vallomást: „Másként fogalmazva, mind a vád, mind a védelem élt a judeobolsevizmus korabeli értelmezésével egy (nem zsidó) tanár forradalmi tevékenységének megítélésékor.”⁶³

Eredetileg azonban ez a kijelentés nem a bírósági tárgyaláson hangzott el, hanem az államügyész felhívására az Erzsébet Nőiskola tanári kara – ezen belül elsősorban Horger Antal – által összeállított, a régi-új iskolaigazgató, Berta Ilona által jegyzett, rendkívül részletes jelentés tartalmazza. A vádirat-

⁵⁹ Berzeviczy 1953: 134.

⁶⁰ A hitfelekezet elleni izgatás – a Marx-Krisztus párhuzamról van szó – tényállását a bíróság nem állapította meg, „mert Marx nem lévén vallásalapító, hívei, elvtársai hitfelekezetnek nem tekinthetők, s tanai sem alkalmasak arra, hogy valamely hitfelekezet ellen gyűlöletre izgassanak.” Ahhoz azonban már elegendőnek találták Berzeviczy kijelentéseit, hogy – mivel „Krisztus isteni tulajdonságait, felsőségét tagadásba vette, őt lealacsonyította, vagyis gyalázta” – istenkáromlás miatt is elítéljék. Ítélet indoklása, BFL VII. 5. c., 1566/1920.

⁶¹ Ítélet indoklása, BFL VII. 5. c., 1566/1920.

⁶² Ablovatski 2016: 142.

⁶³ Ablovatski 2016: 142.

ként is értelmezhető jelentés záró gondolata így hangzik: „E néhány szemelvény befejezéséül még azt akarom tudomására adni a tek. kir. ügyészségnek, hogy Berzeviczy Gizella itteni szereplése a tanári testületre azt a benyomást tette, hogy mindenre elszánt, fanatikus kommunista, hogy valósággal tipikus példánya a lengyel-orosz anarchista zsidó nőnek. Annál veszedelmesebb, mert tagadhatatlanul igen éles esze van.”⁶⁴ Ugyanezen jelentés elején – mintegy antiszemita keretbe foglalva a Berzeviczy ellen felhozott vádakot – említi a szerző azt a szóbeszédet, miszerint a vádlottat „egy igazi Berzeviczy által való adoptáltatásáig Kohn Gizellának hittak.”⁶⁵ A jelentésnek ez a része az egyetlen olyan antiszemita mozzanat, amely a bírósági tárgyaláson terítékre kerül: Gonda Béla védőügyvéd, a jelentés összeállítója, Horger Antal vallomástétele során mindössze az információ forrására kérdezett rá, amire Horger megismétli, ami a jelentésben is szerepel, azazhogy „állítólag”.⁶⁶ A korábban idézett, a *Gondolat*-ban megjelent névtelen interjúban ugyancsak felbukkan a zsidó származásra való utalás: a megkérdezett Berzeviczy családi hátterével kapcsolatban említette azt az információt, miszerint a tanárnő „anyja állítólag zsidó-asszony.”⁶⁷

Az antiszemita vádak kárvallottja maga is beszámol az őt ért inzultusokról; a *Márianosztra Vörös alkony* című, a bukásról szóló fejezetében így írja le Berzeviczy az Egerből való visszatérése után az iskolában zajló történéseket: „Augusztus 6. Intézetünkben nagy a mozgolódás, valami készül. Nem szól róla senki sem, de láthatja a vak is. A fejek összehajolnak, sugdolózás, intgetés; két-három tanár halk beszéde közben hangosan kicsendül egy hegyesen ejtett szó: »zsidó«! És a tekintet, amelyet felém vetnek, kihívóan közli velem: ez neked szól!”⁶⁸ A visszaemlékező teljes értetlenséggel fogadja a vádakot: „Furcsa. Miért mondják ezt nekem? Hiszen tudják, hogy én nem vagyok zsidó; miért nem inkább a kommunistát szidják az én fülem hallatára? Bizonyos, hogy valamit akarnak és ahhoz ez a forma kell.”⁶⁹

Amint az az eddigiekből is kiderül, Berzeviczy Gizella eltávolításában, valamint bíróság általi elítélésében kulcsszerepet játszott az Erzsébet Nőiskola

⁶⁴ Berta Ilona igazgatónő jelentése a királyi ügyészség 30799/1919. számú átiratára, 1919. november 21. BFL VII. 18. d. Budapesti Királyi Ügyészség iratai, büntetőperpek iratai.

⁶⁵ Berta Ilona igazgatónő jelentése a királyi ügyészség 30799/1919. számú átiratára, 1919. november 21. BFL VII. 18. d. Budapesti Királyi Ügyészség iratai, büntetőperpek iratai.

⁶⁶ Horger Antal tanúvallomása, BFL VII. 5. c. Bp. Kir. Büntetőtörvényszék iratai, büntetőperpek. Ugyancsak a büntetőper anyagában található egy nehezen olvasható írással írt, gyűrtött cetlin olvasható névtelen feljelentés, mely szerint „Berzeviczy Gizella (alias Kochné [sic!]) Erzsébet Nőiskola igazgatónője itt a C. alatt most találka helyet tart fenn.” BFL VII. 5. c. Bp. Kir. Büntetőtörvényszék iratai, büntetőperpek.

⁶⁷ *Mi történt az Erzsébet Nőiskolában a kommunizmus alatt?* Gondolat, 1919. november 20.

⁶⁸ Berzeviczy 1953: 32.

⁶⁹ Berzeviczy 1953: 32.

nyelvész tanára, Horger Antal. Mivel Horgernek Berzeviczy egész életútja szempontjából kiemelt szerep jut, ezért ezt külön fejezetben tárgyaljuk.

Az Erzsébet Nőiskola „fura ura”

A rendelkezésre álló forrásokból egyértelműen kiderül, hogy az iskolán belül a Tanácsköztársaság bukását követően lezajló „impériumváltás” központi alakja az iskola tekintélyes tanára, Horger Antal volt. Horgernek komoly szerepe volt mind a kommunista igazgatónő posztjáról történő eltávolításában, mind pedig az ellene indított büntetőügyben.⁷⁰ A tanári testület augusztus 6-án tartott tantestületi értekezletén hangzott el azon hírhedt kijelentése, amelyet az utólagos életrajzok előszeretettel idéztek, s amelyet maga Berzeviczy örökített meg a *Márianosztrában*: „A vörös farsang véget ért!”⁷¹

A későbbi szegedi nyelvészprofesszor két nappal később, 1919. augusztus 8-án feljelentést tett az Erzsébet Nőiskolában lakó „két közismert bolsevista”, Berzeviczy Gizella, valamint Daday László gazdasági gondnok ellen.⁷² Bár Horger Antal Berzeviczy elleni fellépése a korszak közhangulatának fényében nem tekinthető túlzottan meglepőnek, a nyelvész későbbi életének kontextusából visszatekintve egészen más értelmezést nyer. József Attila és a szegedi professzor jól ismert konfliktusát először Péter László irodalomtörténész dolgozta fel tudományos igénnyel az *Irodalomtörténetben* 1955-ben megjelent, a költő szegedi éveit részletesen bemutató tanulmányában. A szerző írásában így jellemzi a szegedi professzort: „Horger Antal nem volt szélsőjobboldali, sem fajvédő, sem ébredő: konzervatív, vallási szempontból inkább közömbös, pozitivistá tudós volt, aki német alaposságával, szorgalmával jelentős műveket alkotott a magyar nyelvtudományban.”⁷³ Az „egyetem fura urává” válás hátterében inkább boldogtalan házasságát, s a feleségével Szegedre költözését megelőzően történt híres-hírhedt, pisztolylövéssel végződő összetűzését látja.⁷⁴

Péter László tanulmányára a *Délmagyarország* hasábjain reagált Erdődi József nyelvtudós. A két írásból jól kirajzolódik az a vita, amelynek fő kérdése az, hogy vajon mennyiben határozta meg Horger József Attilával szembeni fellépését politikai meggyőződése. Ebben a vitában Horger 1919-es szereplése, az Erzsébet Nőiskolában vitt szerepe, majd a Berzeviczy-perben tanúsított

⁷⁰ „Vádlott ellen a terhelő adatokat én gyűjtöttem össze s amennyiben azok tőlem erednek, feltétlenül igazak.” Horger Antal tanúvallomása, BFL VII. 5. c. Bp. Kir. Büntetőtörvényszék iratai, büntetőperek.

⁷¹ Berzeviczy 1953: 33.

⁷² Horger Antal helyettes igazgató a VII. kerületi rendőrkapitányságnak, 1919. augusztus 8. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár. Leltári szám: 82.277.9.

⁷³ Péter 1955: 158.

⁷⁴ Péter 1955: 158.

magatartása perdöntő szerepet játszott. Míg Péter László igyekezett a nyelvtudós magánéleti problémáival és ingerültségével magyarázni a József Attila-ügyet, addig Erdődi szoros párhuzamot von Horger 1919-es fellépése és a költő egyetemről történt eltanácsolása között. Érvelésében a *Márianosztrában* olvasható Horger-képhez nyúl, amelyben ugyancsak annak bizonyítékát látja, hogy „Horger Antalnak volt már József Attilához hasonló esete, azaz nem alkalmilag üldözte a baloldaliakat, nem felfortyanásból, családi tragédiából következő embergyűlöletből, hanem tudatosan és sorozatosan”.⁷⁵

Tamás Aladár a későbbiekben még idézendő visszaemlékezésében így ír a *Márianosztra* kapcsán Horger Antalról: „Többek között ebből is megtudhaták [az olvasók], hogy Horger Antal már 1919-ben is Horger Antal volt. József Attilával szembeni eljárása nem hirtelen fellobbanásával, avagy felháborodásával magyarázható tehát, hanem következetes fasisztikus gondolkodásával.”⁷⁶ „Ugyanakkor – teszi hozzá némileg megengedően a visszaemlékező – igen jó nyelvész volt.”⁷⁷

Ez, a Horger munkásságát kizárólag a József Attilával szembeni fellépésére, illetve jobboldali-antikommunista beállítottságának mintegy megerősítéseként 1919-es Erzsébet Nőiskolabeli viselkedésére redukáló, nyelvészi, tudományos tevékenységét negligáló felfogás később is megkérdőjelezhetetlennek bizonyult. Erre utal például Pintér István 1981-es, *Fura* címmel megjelent kritikája egy televíziós vitáról, amelyben Horgert enyhébb színben tüntették fel a megszólalók.⁷⁸

Börtönből a Szovjetunióba

A bírósági ítéletet követően Berzeviczy a márianosztrai női börtönben megkezdte büntetését. Mivel a börtönveiről részletesen beszámol a *Márianosztrában*, így életének ezt a 21 hónapját nem tárgyaljuk részletesen.

A bebörtönzött kommunisták kiszabadítására létrejött Vörös Segély 1924-ig összesen 402 politikai foglyot, valamint családjukat szabadított ki és telepített a Szovjetunióba.⁷⁹ Berzeviczy a fogolycsere-akció harmadik, 60 fős „szállít-

⁷⁵ Erdődi 1955: 4. Hozzá kell tennünk, hogy Erdődinek, aki a József Attila-ügy idején Horger tanársegédje volt, ugyancsak volt világnézeti-politikai konfliktusa Horgerrel.

⁷⁶ Tamás 1981: 145.

⁷⁷ Tamás 1981: 145.

⁷⁸ Pintér István: *Fura*. Népszabadság, 1981. április 16. 4. A cikk érdekes hozadéka, hogy annak nyomán jelentkezett Pintérnél egy keszthelyi diáklány, akiről kiderült, hogy a nagymamája Berzeviczy Gizella nővére volt. Pintér egy hosszabb interjút is készített a frissen ballagott lánnyal, aki féltve őrizte a szerző által édesapjának ajándékozott, dedikált *Márianosztra*-példányt. Pintér István: *Mint az anya szava*. Népszabadság, 1981. május 10., 4.

⁷⁹ A Vörös Segély tevékenységéhez lásd Borsányi 1979: 9–10.; Gábor 1964: 101.

mányával” hagyhatta el az országot, többek között Bokányi Dezső és Szántó Rezső társaságában.⁸⁰ A Szovjetunióba érkezését követően előbb a moszkvai emigránsüdülőben pihent, majd Szaratovban a Vörös Segély munkatársa lett. 1923 és 1926 között Tbilisziben végzett pártmunkát, ezt követően Odesszában történelmet és marxizmus-leninizmust tanított a főiskolán.⁸¹ Egészen 1940-ig Odesszában élt (1937-től már nyugdíjasként), itt írta meg *Vörös Alkony* című drámáját, amely külföldi lapokban meg is jelent részletekben.⁸² A második világháború kitörésekor Moszkvába ment, de a front közeledése miatt Üzbegisztánba evakuálták családjával együtt. A második világháború idején előbb a talcini, majd a krasznogorszki hadifogolytábor antifasiszta iskolájában adott elő.

Berzeviczy hadifogolytáborbeli tevékenységéről több egykori hadifogoly visszaemlékezéseiből szerezhetünk információt. Földes Pál *Két ugrás az ismeretlenbe* című, 1975-ben megjelent, részben hiteles forrásokra alapozott dokumentumregényében Szőnyi Márton pilóta életét dolgozta fel. Szőnyi a keleti fronton hadifogságba esett, ahol hamarosan kommunistává vált, majd partizánparancsnokként egy Borsod megyében végrehajtott diverzáns akció során a magyar csendőrök lelőtték.⁸³ Szőnyi a dokumentumregény szerint 1942 telén került a juza-talicsini hadifogolytábor „agitátor-iskolájába”, amelyet az „ismert internacionalista”, Sziklai Sándor – a vitatott 1956-os „Sziklai-ügy” főszereplője – vezetett.⁸⁴ A hadifogolytáborban Lándor Béla és Nemes Dezső történészek mellett Berzeviczy Gizella is részt vett a hadifoglyok antifasiszta nevelésében. Róla ezt olvashatjuk a regényben: „A tanárok között pedig ott találjuk Berzeviczy Gizellát, egy magyar nemesi család sarját, a kiváló történelemtanárnőt, a kommunista emigráció egyik legszínesebb, legérdekesebb egyéniségét. Előadásaival egyenesen lebilincselte hallgatóit, s azok nagy szeretettel és tisztelettel csüngtek rajta.”⁸⁵

Az egykori hadifogoly-tanítvány Kossa Istvántól idéz a *Pest Megyei Hírlap* a kommunista tanárnő születésének 100. évfordulója alkalmából megjelent cikke, amelyben az egykori miniszter így jellemezte Berzeviczyt: „A háború alatt ismertem meg. Akkor a Moszkva közelében levő 27-es hadifogolytáborban dolgozott. Előadásokat tartott a magyar nép szabadságszeretetről, a Horthy-rendszerről, az embereknek emberek által történő kizsákmányolásáról... Egyszerű, mindennapi nyelven beszélt. A legegyszerűbb katona – akarom mondani: fogoly – is megértette. Amikor kis, filigrán termete feltűnt a hadifogolytábor kapujában, a szakaszvezető, Suhajda Feri már futott is a hírrel:

⁸⁰ *A harmadik kommunista-szállítmány elindult Oroszországba*. Friss Ujság, 1922. február 7., 3.

⁸¹ Láng 1975: 49.

⁸² Péter László: *Berzeviczy Gizella Odesszában*. Délmagyarország, 1970. március 19., 5.

⁸³ Szőnyi holttestét 1962-ben a Munkásmozgalmi Panteonba helyezték. Földes 1975.

⁸⁴ A hadifogolytáborbeli iskola működéséről Sziklai özvegye számolt be részletesen a *Hadtörténeti Közlemények* hasábjain. Sziklai, 1985.

⁸⁵ Földes 1975: 132.

Itt a Gizi mama. Mert csak Gizi mama volt. Hiába volt rajta a szovjet hadsereg katonai uniformisa.”⁸⁶

Dr. Breuer Pál egykori hivatásos hadnagy ezzel szemben így emlékezett vissza a rendszerváltást követően a Füzes Miklós által összeállított kötetben Berzeviczyről: „Emlékszem például, hogy a Berzeviczy Gizella, a Tanácsköztársaság idején népbiztos-helyettes, egy búbajos öregasszony, aki talán még Nagymagyarországot is az elméleti kommunista elképzeléseivel visszaálmodta. Konkrétan kijelentette az antifasiszta főiskolán, hogy a Csalóköz [sic!] csak imperialista béke következtében lett Szlovákia része.”⁸⁷

Az egykori hadifoglyok közül többen fontos politikai funkciókat láttak el 1945 után. Közéjük tartozik a már említett Kossa István, későbbi pénzügyminiszter, aki 1945-től a Szakszervezeti Tanács főtitkári pozícióját töltötte be. Kossa 1946. július 17-én levélben kereste meg „Berzeviczy Mamát”, aki ekkor még a 27/B táborban lakott. Kossa igyekezett egykori tanárát segíteni a hazatérésben, a szakszervezeti főiskolán talált neki állást, s felajánlotta, hogy amíg „családilag helyrevergődik”, lakhat a lakásában. „Tehát ahogyan mondani szokták, koszt-kvartélyról már gondoskodva van, csak jöjjön mielőbb haza.”⁸⁸ A tanár és egykori tanítványa közti jó viszonyra utal, hogy Kossa ezzel zárja levelét: „Mamát pedig sokszor öleli hűséges gyermeke”.⁸⁹

Berzeviczy néhány hónappal később, több mint két évtized után valóban hazatért Magyarországra. 1946. december 19-én a vallás- és közoktatásügyi minisztérium határozata alapján az állami gimnáziumi igazgatók létszámába helyezték.⁹⁰

„Fordul a kerék”

A Berzeviczy hazatérését követő tanári kinevezést inkább gesztusként, a munkásmozgalmi harcok erkölcsi és anyagi kárpótlásaként kell értelmeznünk, hiszen a 68 éves pedagógus tanári pályafutása véget ért, amit a minisztérium 1947. március 10-i, nyugdíjazásáról szóló határozata tett hivatalossá.⁹¹ A határozat értelmében Berzeviczy az V., azaz iskolaigazgatók által elérhető legmagasabb fizetési osztálynak megfelelő, 378 forintos nyugdíjban részesült.

1948-ban, 71 évesen így nyilatkozott Berzeviczy arról, hogy mit érzett, amikor hazatért a Szovjetunióból: „Amikor 25 év után kiszálltam a gépből

⁸⁶ R. T.: *A marxista kultúrpolitika harcosa volt. Száz éve született Berzeviczy Gizella*. Pest Megyei Hírlap, 1978. január 15., 3.

⁸⁷ Füzes 1994: 172.

⁸⁸ Kossa István Berzeviczy Gizellának, 1946. július 17. PL VI. 822.

⁸⁹ Kossa István Berzeviczy Gizellának, 1946. július 17. PL VI. 822.

⁹⁰ PL VI. 822., 144.660/1946.

⁹¹ A magyar vallás- és közoktatási minisztérium határozata, 1947. március 10. PL VI. 822.

a mátyásföldi repülőtéren, elérzékenyülten fedeztem fel a magyar akácfát. Gyorsan körülnéztem Budapesten és megállapítottam, hogy a város romjainban is gyönyörű. Csakhamar itthon is munkához láttam és kapcsolatba kerültem a magyar ifjúsággal. Az itthoni fiatalságban is ébredzik az a kultúr-szomj, amely bennünket, pedagógusokat annyira lelkesített a Szovjetunióban.”⁹²

Ugyanebben az évben az egykori márianosztrai politikai foglyok csoportja – többek között Szakasits Árpádné, valamint Andics Erzsébet – látogatást tettek a továbbra is az apácák által irányított börtönben. A látogatásról B. G. monogrammal feltehetően maga Berzeviczy tudósított a *Népszava* hasábjain.⁹³ Az eseményről szóló MTI-hír így számol be a börtönben tapasztaltakról: „Nemcsak az őrizetben tartottak mások [értsd: nem politikai, hanem köz-törvényes elítéltek – PR], mint 1920-ban, hanem a bánásmód, az élelmezés, az egészségügyi viszonyok is gyökeresen különböznek az egykori állapotoktól.”⁹⁴

A mexikói emigrációból Moszkván keresztül a háború után Budapestre hazatérő író, szerkesztő Tamás Aladár a *Látomástól a valóságig* címmel megjelent memoárjában megemlékezik Berzeviczy Gizelláról is. Miután Tamást személyesen Rákosi Mátyás bízta meg a párt kiadójának, a Szikrának a vezetésével, Lenin válogatott műveinek új kiadását kapta feladatul. E nyilvánvalóan kényes és ugyanakkor komoly odafigyelést igénylő feladattal kapcsolatban merült fel a Szovjetunióból ekkoriban hazatérő Berzeviczy.⁹⁵ A kiadóvezető ezután megkereste, s elmondta neki „mennyi baj, nehézség, szakképzetlenség dül a pártkiadó falain belül”, s felkérte a szöveg gondozására.⁹⁶ Berzeviczy 1946 őszén el is fogadta a felkérést.⁹⁷ A visszaemlékező mégis lelkiismeret-furdalást érzett, hiszen emigránsként átérezte a frissen hazatérő kommunista tanárnő helyzetét: „Minden biztonnyal nézelődni szeretne, ismerkedni a sok új jelenséggel. Emigráns számára minden új idehaza, még a nap is másképpen süt. S én jóformán elzártam előle az utat ezzel a hatalmas kézírattömeggel.”⁹⁸

„Avval mentegtettem magam még évek múltán is, hogy felbecsülhetetlen, égetően szükséges munkát végzett el. A kétkötetes Lenin *Válogatott Művei* az elkövetkezendő négy év folyamán három kiadásban, száztizenötezer példányban jelent meg és fogyott el. Minden ékes szónál többet mondott el ez a tény” – így a visszaemlékező.⁹⁹

⁹² Zsolt Ágnes: *Márianosztrától a Kaukázusig: A 71 éves Berzeviczy Gizella a nagysikerű írónő negyedszázados forradalmi útja*. Világosság, 1948. július 11.

⁹³ *Fordult a kocka. Érdekes látogatás a márianosztrai fegyházban*. Népszava, 1948. október 10., 7.

⁹⁴ Külföldi-Belföldi Hírek, 1948/1. október 9.

⁹⁵ Tamás 1981: 144–145.

⁹⁶ Uo. 144–145.

⁹⁷ Ehhez lásd Varga 1988: 176.

⁹⁸ Tamás 1981: 144–145.

⁹⁹ Uo. 144–145.

Az idős Berzeviczy hazatérését követően azonnal belevetette magát a propagandamunkába. Haláláig számos, a Szovjetuniót népszerűsítő írást publikált. Ilyen propagandafüzet volt a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége felkérésére készített *A Szovjetunióról*. 1948-ban jelent meg *A gyermek a Szovjetunióban* című könyvecskéje, amelyben a szovjet gyermek helyzetét, a csecsemő- és gyermekvédelmi rendszert dicséri. A nők és a gyermekek után az értelmiség szocializmusban betöltött szerepéről szól az *Egy egész nép tanul*.

Berzeviczy Gizella életrajzának, és egyben utólagos megítélésének meghatározó forrása az 1948-ban, a Szikra Kiadónál megjelent *Márianosztra*, amelyben a Tanácsköztársaság bukásától kezdve írja meg emlékeit. A kötetet megjelenésekor lelkesen fogadták, több méltató szöveg is pozitívan nyilatkozott a Szovjetunióból hazaérkező tanárnő visszaemlékezéséről. Az egyik könyvismertetés egyenesen a „keresztény-nemzeti” kurzus és a nyilas uralom kontinuitásának bizonyítékát látta a könyvben: „Meggyőző bizonyíték a mellett a sokak által még ma is vitatott tény mellett, hogy Magyarországon a fasizmus aljas világa nem 1944 októberében, de még csak nem is 1938-ban támadt fel, hanem teljes pompájában itt virult már 1920 óta, a keresztény kurzus úri Magyarországnak minden egyes megnyilvánulásában. Csendőrök, nyomozók, katonatisztek, papok, a márianosztrai apácák álszent és vérszomjas társasága lepleződik le igazi valójában egy asszony, egy öntudatos kommunista szubjektív és mégis az objektív valóságot felismerni és felmérni tudó élményein keresztül.”¹⁰⁰ A könyvet tehát nem csupán egy régi kommunista harcos emlékiratainak, hanem egyfajta kordokumentumnak, a régi rendszer bűneit feltáró, őszinte vallomásnak tartották. Egy másik könyvismertetés ugyanakkor a *Márianosztra* jelentőségét abban látja, hogy a szerző – az akkor 19 éves rabtársnak, Andics Erzsébetnek köszönhetően – felismeri benne, hogy „[...] lám, a mi harcunk nem mult el nyomtalanul, van aki folytatja, itt az új nemzedék”, s így a Tanácsköztársaság régi harcosai átadják a stafétát a fiatalabb pártharcosoknak.¹⁰¹ Berzeviczy börtönmemoárját így illesztették be abba a diskurzusba, amely a Tanácsköztársaság és a háború utáni berendezkedés egymáshoz való viszonyát határozza meg. A Tanácsköztársaság utólagos értelmezésével kapcsolatos gondolatai jól érzékeltetik a visszaemlékezés ezen funkcióját: „A Magyar Tanácsköztársaság nem egy tévedése szorosan összefügg azokkal az ábrándokkal, amelyek a nemzetközi munkásmozgalom egy részét annyira jellemezték ezekben az időkben. A kommunisták közül sokan szentül meg voltak győződve arról, hogy a világ legtöbb országában a politikai helyzet hamarosan megváltozik. [...] Nem voltunk igazi marxisták. Nem ismertük Lenint: innen eredtek ezek a tévedések. Ennek a korszaknak magyar kommunistái között rengeteg volt a regényes beállítottságú forradalmár. A romantikus

¹⁰⁰ Szabad Nép, 1948. április 28., 6.

¹⁰¹ K. T. könyvismertetése a *Márianosztráról*. Társadalmi Szemle, 1948. 638.

beállítottságú, rosszul iskolázott szocialista. A nagy kísérlet, a magyar proletárdiktatúra bukásából eredő tanulságokat még nem tudtuk feldolgozni.”¹⁰²

A *Márianosztra* mellett a Berzeviczy-hagyatékban fennmaradt több, ismereteink szerint kiadatlanul maradt kézirat, amelyek arról tanúskodnak, hogy szépirodalmi téren is megpróbált „agitprop” tevékenységet kifejteni. 1949-re datálható *Politikamentes* című színműve, amelyet egy évvel később az *A forrásnál* című, az alcím szerint „műkedvelő előadások számára” szánt vígjáték követ. A színpadra szánt darabokon túl a prózában is kipróbálta magát Berzeviczy. 1951-es dátummal szerepel a hagyatékban *A föltámadt Don Quijote* című regény kézírata, amelyben egy vízivárosi fiú, Tamás történetét és „forradalmi megtérését” követhetjük végig, s feltehetően ugyancsak ebben az időszakban készülhetett el a *Tapasztalatok iskolája* című elbeszélés is.

Berzeviczy írásai mellett előszóban is figyelemre méltó propaganda-tevékenységet folytatott, hazaérkezésétől kezdve egészen haláláig. 1946-ban az MKP Munkás Akadémiájának előadás-sorozata keretében adott elő *Nevelésügy a Szovjetunióban* címmel.¹⁰³ Néhány hónappal később ugyanebben a témában tartott előadást a Kereskedelmi és Iparkamara felkérésére.¹⁰⁴ Alig telt el egy hét, és már a szovjet értelmiségről tartott népszerűsítő előadást. Az erről szóló *Szabad Nép*-beszámoló az előadást követő „vitából” is idéz, amiből jól látszik Berzeviczy hazatérése után is megmaradt optimizmusa, ami a szocializmus építésével kapcsolatos gondolatait mindig is jellemezte. Az előadás után feltett provokatív kérdést, hogy vajon „félre kell-e állítani a magyar értelmiséget, vagy van remény arra, hogy meg lehet nyerni a demokrácia számára”, Berzeviczy így válaszolja meg: „Optimista vagyok ebben a kérdésben. A hadifogoly-táborokban először kétségbeestem: mennyire megváltoztak a magyarok a 25 éves Horthy-rendszer nyomása alatt. De mikor foglalkozni kezdtem az emberekkel, azt tapasztaltam, hogy szinte hihetetlenül rövid idő alatt előtör belőlük a magyar nép tehetsége, ügyessége és *veleszületett demokratikus érzelme* [kiemelés az eredetiben].”¹⁰⁵

Neveléstudományi tematikájú előadásai között szerepelt Makarenkó pedagógiai nézeteinek népszerűsítése. Egyik ebben a témában tartott pestszentlőrinci előadása kapcsán a *Szabad Nép* például külön kiemeli, hogy „az ankéton testületileg résztvettek azok a pestszentlőrinci tanítók is, akik Makarenko módszere alapján nevelik dolgos emberré a peremváros elhagyott

¹⁰² Berzeviczy 1953: 88. Ehhez lásd még Apor 2014.

¹⁰³ *Tudományos és művészeti vitaelőadások a Magyar Kommunista Párt rendezésében*. Szabad Nép, 1946. december 29., 12.

¹⁰⁴ Szabad Nép, 1947. március 1., 6.

¹⁰⁵ *Értelmiség a Szovjetunióban*. Szabad Nép, 1947. március 9., 9. Rendkívüli munkabírását és aktivitását jelzi, hogy nem sokkal ezt követően a rádió sugározta a szovjet erkölcsről szóló előadását. *A Szabad Nép rádióműsora*. Szabad Nép, 1947. márc. 31. – ápr. 6.

gyermekeit.”¹⁰⁶ 1947-től Berzeviczy részt vett a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság munkájában.¹⁰⁷ Az egykori fogolytárs, Andics Erzsébet felkérésére 1949-ben *Iskolapolitika a Szovjetunióban* címmel tartott előadást az MDP hat hónapos felsőfokú pártiskoláján.¹⁰⁸ Levelezéséből kiderül, hogy szoros kapcsolatot ápolt a régi kommunista harcostársakkal, elsősorban olyan nőkkel – ilyen volt például a már említett Andics Erzsébet mellett Szakasits Árpádné vagy Ortutay Gyuláné –, akik férjük mellett maguk is kaptak valamilyen kulturális-politikai funkciót.

Berzeviczy Gizella, a nemesi származású kommunista tanárnő 1954. január 10-én, 76 éves korában halt meg. Temetésére 1954. január 14-én, a farkasréti temetőben került sor, a ravatalnál az egykori harcostárs, Szántó Rezső emlékezett meg életútjáról, a végső nyughelyeül kijelölt díszsírhelynél pedig az MDP Központi Vezetőségének póttagja, az egykori hadifogolytáborbeli tanítvány, Kossa István mondott beszédet.¹⁰⁹

Bár Berzeviczy Gizella sohasem tartozott a munkásmozgalmi panteon kiemelt hősei közé, emlékét mégis több intézmény őrizte a szocializmus idején. Előbb 1959-ben a szombathelyi leánygimnázium KISZ-szervezete, majd 1962-ben a dombóvári leánydiákotthon kollégiummá történt átminősítése során, 1970-ben pedig az egeri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola lány diákotthona vette fel nevét.¹¹⁰ 1950-ben ugyanakkor az egykori Erzsébet Nőiskola vezetése is indítványozta, hogy az iskolát Berzeviczy Gizelláról nevezzék el,¹¹¹ erre azonban még halála után sem került sor (az egykori Erzsébet Nőiskola épületében ma a Teleki Blanka Gimnázium működik). Helyette az 1950-es években egy XIII. kerületi általános iskola, valamint egy újpesti közgazdasági szakközépiskola kapta a nevét. Utóbbi elnevezésének későbbi alakulása mintha a sors fintora volna; a rendszerváltást követően ugyanis az iskolát egy kétségkívül ökonomikus megoldással, egyszerű keresztnevcserével a felvilágosodás korabeli közgazdasági íróról, Berzeviczy Gergelyről nevezték el.

Berzeviczy Gizella itt vázolt, rendhagyó életútja értelmezhető akár többrendbeli transzgresszióként, a társadalmi, politikai – sőt több esetben a földrajzi-geopolitikai – határok áthágásaként. A nemesi származású kommunista pedagógus abban a korszakban nőtt fel, amikor a női emancipáció elkezdte bontogatni a szárnyait, a nők számára megnyílt az út az egyetemek és az értelmiségi pályák felé, s ezzel párhuzamosan nyugati mintára, komoly nemzetközi beágyazottsággal létrejött a polgári feminista mozgalom, s egyúttal a szervezett

¹⁰⁶ Szabad Nép, 1948. november 27.

¹⁰⁷ A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság levele, 1947. november 14. PL VI. 822.

¹⁰⁸ Andics Erzsébet felkérő levele, 1949. január 6. PL VI. 822.

¹⁰⁹ *Eltemették Berzeviczy Gizellát*. Népszava, 1954. január 15., 4.

¹¹⁰ Népszabadság, 1959. január 31., 10.; L. Gy.: *Kollégiumi rangra emelkedett a dombóvári leánydiákotthon*. Tolna Megyei Népújság, 1962. április 18., 5. Népszabadság, 1970. április 26., 8.

¹¹¹ Ember 1998: 2326.

munkásmozgalom által ösztönzött nőmunkás-szerveződés is beindult.¹¹² E társadalmi változások adták a keretet szocializációjához, ez a környezet adott táptalajt politikai nézeteinek későbbi átalakulásához, az utólagos visszatekintésekben radikális „pálfordulásként” ábrázolt életeseményhez. Berzeviczy élete minden rendkívüliségével együtt ugyanakkor jól illeszkedik a Susann Zimmermann által vizsgált nőmozgalmi vezetők sorába, akik mozgalmi vezető szerepüknek köszönhetően jelentős, későbbi életükre is kiható társadalmi és egzisztenciális változásokat éltek meg.¹¹³ Ahogy a Zimmermann által vizsgált Bédy-Schwimmer Rózsa, Gárdos Mariska és Farkas Edit esetében, úgy Berzeviczy Gizella életútjában is a „politikai, illetve társadalmi munka szorosan összekapcsolódott a társadalmi egzisztencia két, különböző dimenziójában: az azonnali kollektív társadalmi felszabadulásra, illetve változásra való törekvés kiegészült az egyén társadalmi pozíciójának jelentős megváltozásával.”¹¹⁴

Források

Budapest Főváros Levéltára:

BFL VIII. 35. b. Kimutatás a budapesti V. kerületi magyar királyi állami főgymnasiumban 1898. évi szeptember hóban megtartott érettségi vizsgálatokról

BFL VIII. 35. b. Kimutatás a budapesti V. kerületi magyar királyi állami főgymnasiumban 1898. évi december hóban megtartott érettségi vizsgálatokról

BFL XXV. 156. 6. Török Pál közjegyző iratai, hagyatéki ügyek, 1954

BFL VII. 18. d. Budapesti Királyi Ügyészség iratai, büntetőperek iratai

BFL VII. 5. c. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, büntetőperek Politikátörténeti Levéltár:

PL VI. 822. Személyi gyűjtemények, Berzeviczy Gizella hagyatéka

BTM Kiscelli Múzeum:

Erzsébet Nőiskola anyaga, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár

8 Órai Ujság

Az Est

Az Ujság

Budapesti Hírlap

Budapesti Közlöny

Délmagyarország

Friss Ujság

Gondolat

Haladás

Hivatalos Közlöny

¹¹² Szapor 2007: 135.

¹¹³ Zimmermann 1999: 83.

¹¹⁴ Zimmermann 1999: 84.

Népszabadság

Népszava

Pest Megyei Hírlap

Szabad Nép

Tolna Megyei Népszerűség

Berzeviczy Gizella: *A gyermek a Szovjetunióban*. Szikra, Budapest, 1948.

Berzeviczy Gizella: *Egy egész nép tanul*. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1948.

Berzeviczy Gizella: *A Szovjetunióról: előadás asszonykörök számára*. Budapest, 1949.

Földes Pál: *Két ugrás az ismeretlenbe. Szónyi Márton élete. Dokumentumregény*. Zrínyi Katonai Kiadó – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.

Füzes Miklós: *Embervásár Európában. Hadifogoly magyarok a második világháborúban*. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, Pécs és Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1994.

Kempelen Béla: *Magyar nemesi családok*. 2. kötet, Bebek-Byzó. Budapest, 1911.

Magyar Nemzeti Zsebkönyv 2. Nemes családok. Budapest, 1905.

Tamás Aladár: *Látomástól a valóságig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Hivatkozott irodalom

Ablovatski, Eliza: *The 1919 Central European revolutions and the Judeo-Bolshevik myth*. In: Michael L. Miller (Ed.): *Cosmopolitanism, Nationalism and the Jews of East Central Europe*. Routledge, London & New York, 2016. 137–153.

Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989*. MTA BTK, Budapest, 2014.

Bereczki Sándor: *Berzeviczy Gizella pedagógiai tevékenysége*. (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Módszertani Közleményei) Szeged, 1984. 183–186.

Bihari Mór: *Berzeviczy Gizella forradalmi pályafutása (1878–1954)*. Különlenyomat a Pedagógiai Szemle 1964. 1. (januári) számából

Borsányi György: *A Magyarországi Vörös Segélyről*. História 1979/3., 9–10.

Botos János: *A forradalmár pedagógus. Száz éve született Berzeviczy Gizella*. Népszabadság, 1978. január 15., 15.

Ember Mária: *Budáról át Pestre. Mozaikok az Erzsébet Nőiskola történetéből*. Barátság 1998/6., május 6., 2324–2326.

Erdődi József: *Horger Antal arcképehez. Hozzászólás az irodalomtörténeti vitához*. Délmagyarország, 1955. október 16., 4.

Gábor József: *A szovjet kormány akciója a magyarországi fehérterror üldözöttjeinek megmentésére*. In: Párttörténeti Közlemények, 1964/4., 93–111.

Hermann Nikolett: *Az Erzsébet Nőiskola története*. Tanári mesterszakos szakdolgozat, ELTE BTK, 2014.

Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2008.

Kövér György: *A biográfia nehézségei*. In: Uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest, 2014. 17–39.

Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. In: Uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest, 2014. 9–14.

- Láng Péter: *Berzeviczy Gizella*. In: Bakó Ágnes (szerk.): A szocialista forradalomért. A magyar forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő harcosai. Kossuth, Budapest, 1975. 48–49.
- Müller Ildikó: *Nők iskolája. Az első magyar leánygimnázium oktatói és diákjai (1896–1917)*. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád: A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Osiris, Budapest, 2000. 202–226.
- Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában*. In: *Sic itur ad Astra*, 2000/3. 131–204.
- Péter László: *József Attila Szegeden*. In: *Irodalomtörténet*, 1955/2. 115–163.
- Péter László: *Berzeviczy Gizella Odesszában*. Délmagyarország, 1970. március 19., 5.
- Petrák Katalin: *Adalékok a magyarok részvételéhez a szocializmus építésében szovjet földön az 1922–36-os években*. In: *Párttörténeti Közlemények*, 1986/2. 117–151.
- Szapor Judit: *A magánszférából a politikai közéletbe: A női politizálás története a kezdetektől 1945-ig*. In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Napvilág, Budapest, 2007. 129–144.
- Sziklai Sándorné: *Adalékok a 165. sz. júzsai (talici) antifasiszta iskola történetéhez*. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1985/2. 344–370.
- Varga Sándor: *A Szikra könyvkiadó 1948*. In: *Párttörténeti Közlemények* 1988/2. 146–178.
- Susan Zimmermann: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Promedia Verlag – Napvilág Kiadó, Wien–Budapest, 1999.

Új iskola - új társadalom.
Mérei Ferenc és a demokratikus iskola kísérlete
Magyarországon, 1945-1948*

„Magyarországon ma politikai indulat, melyből a demokratikus kormányzással komolyan szembe forduló politikai erők kinőhetnek, három van: a zsidóellenesség, a kommunistaellenesség és az az indulat, mely a parasztság, főleg a szegényparasztság feltörése ellen fordul.”¹

Bibó István:
Összeesküvés és demokratikus évforduló (1947)

Az igazságosság elve a háború utáni Európában

Az első világháborút követő években, az általános és titkos választójog bevezetésével, azzal, hogy egy bizonyos életkori cenzus felett mindenkit választóvá, a közügyek intézésében érdekelt politikai szubjektummá tettek, megérlelődött a gondolat, hogy a tudás újraelosztásának intézménye, az iskola is reformra szorul. Ha minden hibája ellenére a képviseleti demokráciát tekintjük a politikai akaratképzés legitim formájának, úgy nehéz lenne azzal az elitistának tűnő érveléssel hitelteleníteni a választójog kiterjesztését, hogy a közügyek illetéktelen „tudatlanok” kezébe kerülnek. Társadalmi mozgalmak és a nagy háború tapasztalatai nyomán ugyanis olyan társadalmi nagycsoportok is politikai szubjektummá váltak, mint a nők vagy a munkásság.² A közügyek feletti rendelkezés tehát nem a fehér, hímnemű, több-kevesebb vagyonnal rendelkező – valójában – kisebbség privilégiuma, hanem minden felnőtt állampolgár joga és kötelessége lett. A korszakban talán Mannheim Károly tudásszociológiája volt az első olyan kísérlet, mely számot vetett az alulról szerveződő demokratikus akaratképzés és a tudományos tudás újraelosztásának társadalmi technikái közötti összefüggésekkel. Egyfelől igyekezett rámutatni arra, hogy demokrácia nem létezhet a döntéshozatal teljessége nélkül, másfelől azt is hozzáfűzte, hogy ehhez egy komplex társadalomban tudásra van szükség.

* A tanulmány írásakor a szerző Bolyai János Kutatói Ösztöndíjban részesült.

¹ Bibó 1947: 176.

² Rosanvallon 1992, Keyssar 2000.

„Az új az – írja 1932-ben –, hogy az akarat teljessége a modern kor szellemében csakugyan alulról teremthető meg. [...] Ha nem akarjuk, hogy ez az adottság a modern társadalom építő, konstruktív kiegyensúlyozottságával »értelmi demokrácia« helyett »hangulat-demokráciára« vezessen, amelyben a legtöbben pillanatnyi hangulatok hatása alatt cselekszenek, akkor a demokráciával előbb vagy utóbb a tömegek felvilágosításának és iskolázásának kell párosulnia.”³

A Mannheim által megfogalmazott, a köznevelés, a demokrácia és az egyenlőség eszméje mellett lándzsát törő fejtegetéseken túl említsünk meg két példát.⁴ Az egyik a Mannheim által is látogatott londoni Moot-kör volt, melynek tevékenysége és ajánlásai nem hullottak terméketlen talajra, hiszen részben ezekből építkezett az 1944-es *Education Act*.⁵ Szűkebb témánkra szorítkozva pedig megemlítendő, hogy Mérei Ferenc párizsi professzora, Henri Wallon pszichológus, valamint a Paul Langevin fizikus által jegyzett, 1944-es tervezetnek egyik legfontosabb alapelve szintén az *igazságosság* volt.⁶

„Ennek – írják – két egyáltalában nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő oldala van: az egyenlőség és a különbözőség. Minden gyermeknek, bármilyen is legyen családi, társadalmi, nemzeti származása, egyenlő joga van a személyiségében rejlő lehetőségek maximális kifejlődésére. Ennek képességein kívül semmi más nem szabhat határt. A közoktatásnak tehát mindenki számára egyenlő fejlődési lehetőségeket kell nyújtania; mindenki számára meg kell nyitni a műveltséghez vezető utat; demokratizálódnia kell, nem annyira a szelekció alkalmazásával [...], mint inkább az egész nemzet kulturális szintjének állandó emelésével. Az igazságosságot az iskolában elv érvényesítése a közoktatás demokratizálása útján – a köz legnagyobb hasznára – mindenkit arra a helyre vezet, amelyet képességei jelölnek ki számára.”⁷

Ha idekapcsoljuk a mannheimi koncepciót a tudás újraelosztásáról mint a demokratizálódás alapfeltételéről, akkor látnunk kell, hogy ez általánosnak mondható törekvés volt a háború utáni Európában; ez még akkor is lényeges, ha tudjuk, mindennek akkor is komoly ellenzői voltak. Talán erre vonatkozott a magyar köznevelési reform egyik vezetőjének, Kiss Árpádnak az a kissé rejtélyes megjegyzése, miszerint „kül- és belpolitikai okok tették szükségessé”

³ Mannheim 2000: 365. Lásd még Mannheim 1943, Mannheim 1951. Magyarul mindkettőből részletek Mannheim 1999a: 157-216 és Mannheim 1999b: 217-279.

⁴ Mannheim szerepére lásd K. Horváth 2018.

⁵ Clements 2010. Jogilag a R. A. Butler és – a Moot-körben is aktív – Sir Fred Clarke nevéhez kapcsolt reform foganatosította az iskolarendszer és a társadalmi változás szoros összefüggésrendszerét. A megnövelt oktatási költségvetésnek hála, a törvény egyebek mellett eltörölte a korábban rendszeresített tandíjat, így a munkásosztály gyermekeinek is megnyílt az út a felsőbb iskolák felé. Barber, 1994.

⁶ Mérei 1971: 21.

⁷ A Langevin-Wallon-tervezet 1966: 17-18. Lásd még Nagy 2000.

a közoktatás gyökeres reformját. Egy 1948-ban megjelent összefoglalóban úgy fogalmaz, hogy a változás szellemi hátországát Decroly, Dewey, Claparède, Piaget, Montessori és mások jelentették, majd hozzáteszi, hogy „a Szovjetunió és a weimari Németország számos kísérleti iskolája sem voltak ismeretlenek Magyarországon”.⁸

A magyar olvasó itt feltehetően összevonja a szemöldökét, mivel a demokratikus értékpolitika és a társadalmi igazságosság nem azok a fogalmak, amelyekkel a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországot jellemezni szoktuk. Jóllehet Romsics Ignác és Ungváry Krisztián nyomán sokan az azonnali szovjetizáció fogalmával írják le a korszak Magyarországot, ám az újabb, a társadalmi alrendszerekre is irányuló vizsgálatok sokkal pontosabbá tették az eddig túl általános és metaforikus fogalom jellegét, irányát és tartalmát.⁹ Standeisky Éva kimondva-kimondatlanul a *korszaktudat* szempontjából mond ellent a fenti kánon túlzott homogenitásának, amennyiben emellett érvel, hogy azért, mert az utókor szempontjából egyértelmű, hogy 1948–1949 után mi következett, korántsem magától értetődő az, hogy a korszak tanúi ezt tudhatták, érzékelhették (hiszen számukra az még a jövőhöz tartozott). Az a demokratikus hevület, mely akkor a magyar társadalom egy részét, az értelmiséget és az új politikai elitet mozgatta, a következményektől függetlenül igenis tartalmaz ma is megfontolásra érdemes törekvéseket – vagyis a szovjetizáció hatalomgyakorlásra értett tézise korántsem fedi le a korszak egészét.¹⁰

Baráth Magdolnának az orosz levéltárakban végzett kutatásai arra az álláspontra helyezkednek, miszerint a háború befejezésének időszakában ugyan már elkészültek a térség újrendezésének szempontjai, de ebben Magyarország és Jugoszlávia nem volt különösebben érdekes a szovjet vezetés számára. Ivan Mihajlovics Majszkij külügyi népbiztoshelyettes terjedelmes memoranduma hazánkkal kapcsolatban csak a háború utáni nemzetközi elszigeteltséget és a Szovjetunióknak fizetendő jóvátételt említi. A szovjet vezetés meglehetősen szenvtelennek tűnt a magyar kommunista emigráció 1944 őszén lefolytatott egyeztetései során, s így az ott megfogalmazódó – nemzeti, területi – kérdésekre sem sietett választ adni. Konkrétabb megállapodásra csak akkor került sor, amikor a Vörös Hadsereg a magyar határ közelébe ért: ekkor Sztálin a magyar kommunista vezetés azon szándékát támogatta saját munkatársaival szemben, hogy Ideiglenes Nemzeti Kormány alakuljon, mert az inkább megfelel nemcsak a nemzeti hagyományoknak, de az aktuális helyzetnek is.¹¹

⁸ Kiss 1948: 23.

⁹ Romsics 1999: 271.: „Az 1944 és 1949 közötti időszakot »népi demokráciának« vagy »koalíciós éveknak« nevezni [...] eufemizmus”. Ungváry 2003.

¹⁰ Standeisky 2015.

¹¹ Baráth 2014b: 21–40.

Az 1945 után a szovjet érdekszférába került Kelet-Közép-Európával kapcsolatos diplomáciai, külpolitikai, geopolitikai, gazdasági döntések értelmezésének historiográfiáját tárgyalva Baráth Magdolna úgy fogalmaz, hogy a nemzetközi kutatás is inkább a Truman-doktrínához és a Marshall-tervhez köti a fordulatot, vagyis e kettő volna a döntő pont, miután a szovjet külpolitika a szovjetizáció mellett dönt a térségben.¹² A fentebbiekhez hasonlóan Kalmár Melinda globális történelmi megközelítésmódja 1947 mellett optál, ő is ezt hajlamos fordulópontnak tekinteni a kelet-európai politikát illetően.¹³

A szovjetizáció jelenségének mélyebb megértésében kulcs lehet a szovjet tanácsadók magyarországi szerepének tisztázása, mivel az ő emphatikus jelenlétük és működésük magyarázná meg azt, hogyan kerül váratlanul egy-egy területre egy korábban ott nem alkalmazott uralmi technika, szakmai eljárás, sőt ideológiai fordulatokkal tűzdelt nyelvezet. E kérdéskört tárgyaló monográfiájában Baráth Magdolna megjegyzi: az eddig ismert források szerint 1945–1946 táján a szovjet vezetés maga sem támogatta a tanácsadók létrehozásának intézményét a térség országaiban, így Magyarországon sem. Azok megjelenése újfent az 1947–1948-as politikai fordulattal kapcsolható össze, innen datálható az az igény, hogy a politikában, a gazdaságban, a kultúrában és a propagandában is bevezessék a szovjet tapasztalatokat.¹⁴ Ám az ország életének szervezésében, irányításában korántsem ugyanazzal a súllyal vettek részt a szovjet tanácsadók. Leginkább az állambiztonsági szervek, a hadsereg és a hadiipari fejlesztések iránt érdeklődtek, ezeken a területeken épültek be a legkorábban, majd a pénzügyminisztérium, az állami ellenőrzés, az adózás és a statisztika szervezetei keltették fel a figyelmüket. A hatalom gyakorlásának közvetlen, stratégiai helyszínei tehát nagyobb súllyal estek latba, mint a politika vagy a társadalmi élet szféráinak egyéb területei.

Persze a politikai döntéshozók primátusa kétségtelen, de ez semmilyen körülmények között sem jelentheti azt, hogy az egyes társadalmi alrendszerek, intézmények, szervezetek, a bennük dolgozó sok-sok ember (beleértve a kommunistákat és szimpatizánsaikat is), továbbá a fővárostól távolabb eső települések társadalmi homogén módon kezelhető. Kérdéses továbbá, hogy mit jelent a szovjetizálás gyakorlata az egyes életutakban, mit a társadalom-, a kultúra- és a mentalitástörténet számára, hogyan alkalmazható a társadalmi kommunikáció területén? Ezzel csak arra szeretnék rámutatni, hogy a korszak kutatása főleg a társadalmi alrendszerek területén nem tartott, hogy a politikai döntéshozatal *exkluzív* nézőpontjából az egész országra nézve érvényes általános véleményt lehessen kialakítani.

¹² Baráth 2014a: 7–19.

¹³ Kalmár 2014: 43.

¹⁴ Baráth 2017: 31.

Új iskola – új társadalom: a demokrácia kísérlete

Visszakanyarodva tehát a dolgozat elején felvetett fogalmakra, láthatjuk, hogy sem a korszak, sem az abban minden kétséget kizáró Magyar Kommunista Párt (MKP) nem egységes. A köznevelési reformot tartalmilag előkészítő, s annak megszervezésében komoly szerepet játszó Mérei Ferenc és Faragó László *pro forma* az MKP égisze alatt dolgozott, Kiss Árpád pedig a változás mellett álló elkötelezett szakember volt, ám az általuk javasolt komplex reform jóformán nem kapcsolódik a szovjet neveléstudományhoz. Mind Mérei, mind Faragó Nyugat-Európában végezte egyetemi tanulmányait, előbbi egészen bizonyosan más mozgalmi kultúrát és baloldalképet tett magáévá politikai szocializációja során, mint az itthon maradt barátai, akik 1945-ben kivétel nélkül, s nyilván nem véletlenül, a Szociáldemokrata Párt mellett optáltak. A Mérei által javasolt program ugyanis egy, a nyugati baloldalt általában jellemző demokráciaközpontú, emancipatorikus, az egyenlőség mellett lándzsát törő szocialista (szociáldemokrata) program, melynek vajmi kevés köze volt a szovjet típusú neveléspolitikai elképzelésekhez.¹⁵

Sáska Géza egy összehasonlító jellegű írásában kimondatlanul is az oktatásról alkotott szemlélet rejtett ideológiai függőségéről beszél: közvetlenül 1945 után a központosítás és az állami szerepvállalás révén szavatolt igazságosság baloldali eszméje dívott, amely csak az 1980-as években bekövetkező neokonzervatív-neoliberális váltás nyomán vált szitokszóvá, amikor is azt a decentralizáció és a közszolgáltatásokból kivonuló állam eszméje váltotta fel.¹⁶

Kiss Árpád annak idején is hangot adott annak, hogy a demokrácia szempontjából nem volt szerencsés az, hogy az érzelmileg túlfűtött politikai aréna ellentmondást nem tűrően fogalmazta meg az *új iskola* ügyét. Még akkor problematikus volt ez az eljárás, ha tudjuk, hogy a köznevelési reform nem pusztán ideológiai szinten volt megalapozva, de az akkori nemzetközi gyermeklélektani és neveléseméleti koncepciók is maximálisan alátámasztották létjogosultságát.¹⁷ Az 1945-ös reformhoz persze egyik oldalon hiányzott a demokratikus legitimitás, hiszen a kormány, s főleg a szaktárca rendeletei nyomán alakult ki, pontosabban Kovács Máté, a VKM III. (oktatási) ügyosztályának munkatársa készítette elő. Ám a másik oldalon azonban azt sem felejtethetjük el, hogy 1945-ben, a veszített háború után sem a megfelelő békés körülmények, sem a tervezet széles körű demokratikus egyeztetéshez szükséges gyakorlat nem volt meg az akkori Magyarországon.

Knausz Imre monográfiája szerint az általános iskoláról szóló 1945-ös eszmecserék középpontjában nem is annyira az iskolai tárgyi tudás, ismeret-

¹⁵ A MKP-n belüli különbözőségek mélyebb megértéséhez érdemes összevetni Mérei politikai identitását Losonczy Gézáéval. Utóbbiról részletesen: Kövér 2014.

¹⁶ Sáska 2001.

¹⁷ Ezt a rendszerváltás után is alátámasztja Zátonyi 2006. Vö. Kelemen 2002.

szerzés vagy a képességfejlesztés állt, hanem a *jellelmevelés*, az új ember kialakításának igénye; ebben is konszenzus volt a kor politikusai és szakpolitikusi között.¹⁸ Nem pusztán játék vagy behelyettesítés tehát az, hogy a „közoktatás” helyett a „köznevelés” kifejezést preferálta az akkori politikai elit: törekvésük magában foglalta azt, hogy a nevelés mindig értéktelített, míg a szaktárgyak oktatása (főleg a reáltárgyak esetében) eszmeileg semlegesebb. A nevelés lényege ebben az esetben túlmutat az ismeretek átadásán, oktatásán, s talán a – humboldti gyökerű – német Bildung fogalommal rokonítható, mely képzést, formálást, alakítást, művelést egyszerre jelent.¹⁹ A másik közmegegyezésnek örvendő elem, folytatja Knausz okfejtését, az oktatás *nemzeti* jellegének hangsúlyozása, mely egyfelől a háborús vereségben és veszteségben megrendült öntudat rekonstrukciója volt, másfelől pedig annak sűrítése, gazdagítása a népi-paraszti tartalommal.

Az 1945-ben berendezkedő új, demokratikus rezsim még az oktatás világára szűkítve is rengeteg problémával küszködik. Egyértelműen pozitívum, hogy a két háború közötti tanügyi igazgatás rendszerét megszünteti a hatalom, és minden nehézség ellenére *bevezeti* az általános iskolát. Az Országos Köznevelési Tanács reprezentatív grémiuma támogatja az új iskola ügyét, elfogadja az átfogó és minden gyermeknek kijáró ingyenes oktatás elképzelését, ugyanakkor – a vallás- és lelkiismereti szabadság elvének megfelelően – érintetlenül hagyja az egyházi iskolák létét; mindazonáltal a modern felvilágosult államhoz *méltó* módon preferálja a laikus oktatást. A közoktatás terén az állam és az egyház összefonódása, a kialakult hatalmi erőterek, privilégiumok várható átalakulása még kisebb ügyekben is hatalmas sérelemként tűnt fel.²⁰

Mindmáig sokan az általános iskola ellen vetik, hogy kivitelezése elkapkodott volt, országos bajok és súlyos traumák között kellett létrehozni. Ez részben nyilvánvalóan igaz, de nem logisztikai képtelenségek sora jellemezte-e ezt az időszakot? Vajon kétségbe vonható-e az új világot és jövőt anticipáló általános iskola létrehozása egy olyan korszakban, amikor a szellemi és politikai elit új korszakot akart, s ennek egyik sarkalatos pontja – a földreform mellett – az új iskola volt? Az egységes tanterv és az új tankönyvek nyilvánvaló hiányán túl vajon pedagógiai és gyermeklélektani szempontból mennyire volt előkészítve a változás? Ha az Országos Köznevelési Tanács nem szakemberekből állt, akkor *tartalmitag* vajon *hol* és *hogyan* készült az új demokratikus iskola? A vonatkozó neveléstörténeti és oktatáspolitikai munkák megítélésem szerint mindaddig kevesebb figyelmet fordítottak arra, hogy hol

¹⁸ Knausz 1994.

¹⁹ Lásd Humboldt 1985. Ahogyan Fehér M. István értelmezi Humboldt Bildung-konceptióját: az „nem csupán szaktudás, szakismeretek elsajátítása, de mindenekelőtt és elsősorban emberformálás”. Fehér 2009: 51. Az oktatás önértéke és célélvősége közötti társadalomelméleti jelenlegi dilemmákról lásd még Beck 2003: 275. skk.

²⁰ Vö. Nagy 1992.

és hogyan készül, tudományosan miképpen van megalapozva az *új iskola* és az *új nevelés*? Milyen tartalmi jegyei és jellegzetességei vannak mindennek? Így meglepően kevés közlemény tárgyalja az 1945-ben létesített, korábban már említett Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet hároméves fennállását és munkásságát.

A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet mint laboratórium

A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet (SZNI) szerkezete, tevékenysége alig-alig tárgyalt a neveléstudományi vagy a pszichológiai szakirodalomban. Jóllehet korántsem előzmények nélküli az intézmény, az 1945 és 1948 között működő, bővített, átalakított forma megérdemli, hogy szóljunk róla pár szót. Az intézmény új nevét a háború után, a 90.246/1945 VII. sz. rendelet nyomán nyeri el: a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet azonban nemcsak szimpla névváltoztatás volt, hanem átszervezett, kibővített tevékenységi kört is hozott magával, vagyis a kiterjesztett hatókör kifejezte a fővárosnak azon igényét, hogy szakmailag támogassa az új politikai elit köznevelési ambícióit. A hivatkozott rendeletet előkészítendő Budapest Székesfőváros polgármestere 90.169/1945 – VII. számon (1945. augusztus 17.) a következőképpen rendelkezett:

„A korszerű nevelési kérdésekkel kapcsolatos problémák megoldása, az iskolák reformja, a tankönyvek kérdése, a tehetség- és képességvizsgálat, a pályaválasztás, az ifjúsági könyvtárak ügye stb. egy központi szerv felállítását tette szükségessé. Ezért a közoktatási ügyosztály előterjesztésére, véleményező, javaslattevő és végrehajtó hatáskörrel Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetet állítom fel, s az Intézet vezetésével dr. Stolmár László igazgatót bízom meg. Az Intézet hatáskörébe tartozik a nevelés egész területéről való állandó tájékozottság megszerzése, adatgyűjtés és feldolgozás (statisztika) is.

Felhívom dr. Stolmár László igazgató urat, hogy a Neveléstudományi Intézetet haladéktalanul szervezze meg és az intézet szervezetét, valamint az egyes szemináriumok részletes munkaprogramját, jóváhagyás végett mutassa be. Felhívom továbbá, hogy az intézet elhelyezésére, valamint az intézet működését biztosító alkalmazottak megbízására sürgős előterjesztést tegyen. [...] Megbízom dr. Stolmár László igazgató urat, hogy az iskolareformokat előkészítő bizottságok munkálatait irányítsa. Erről dr. Szoboszlay Ferenc h. tanácsnok urat, a polgármesteri VII. ügyosztályt, a tankerületi főigazgatóságot és a budapesti tanfelügyelőséget, a felügyelő igazgató urakat, a községi iskolák vezetőit, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetét és dr. Stolmár László igazgató urat értesítem.”²¹

²¹ BFL. VIII. 761. 8. d. 90.169/1945 – VII. sz. (1945. augusztus 17.)

Ha megnézzük a budapesti hatókörű, 90.085/1945 – VII. számú, Vas Zoltán polgármester rendeletét, akkor jól látszik, hogy hangsúlyosan megjelenik benne a *szociális elem*. Nevezetesen az, hogy a nyolcosztályos iskolára, a kötelező és ingyenes köznevelésre alapvetően úgy tekintettek az új politikai mező szereplői (még ha nem is használja e kifejezéseket a szöveg), mely elősegíti a társadalmi mobilitást, esélyegyenlőséget biztosít a szegényebb társadalmi csoportból származó diákoknak is. Ez a mai oktatásszociológiai szempontból egyértelműen a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére tett utalás a korábbi oktatáspolitikai nyilatkozatokból nem, vagy csak részlegesen tűnik ki.²²

Ezért rendkívül fontos, hogy ezt a rosszhiszeműen nézve akár pusztá taktikainak tűnő megjegyzést alaposabban megvizsgáljuk. Egyrészt azért nem gondolnám, hogy egyszerűen taktikai húzás lenne, mert mint látni fogjuk, komoly szakpolitikai érvek sora húzódik meg mögötte. Másrészt pedig azért érdemes görcső alá helyezni a rendeletet, mert kontextusba helyezve megérthetjük belőle azt, hogy milyen az új rezsimnek a *szubjektumról* alkotott világképe. A neveléstudomány, a pszichológia, a pszichoterápia, a pszichiátria vagy a pszichoanalízis, vagyis – Nikolas Rose kifejezését átvéve – a pszitudományok emberképe ugyanis korántsem állandó és neutrális, hanem a társadalmi valóságot szabályozó politikai, társadalompolitikai, kulturális, esztétikai stb. normákkal együtt változik. A pszitudományok (*psy disciplines*) kapcsán Rose amellet tör lándzsát, hogy e tudományszakoknak az emberről alkotott világképe korántsem semleges jószág, hanem éppenséggel ezer szállal kapcsolódik ahhoz az uralomgyakorlási formához, melyet Michel Foucault *gouvernementalité*-nek nevezett.²³ A pszitudományok emberképe, szűkítve például a lelki higiéné vagy a kreativitás fogalmairól való gondolkodás, továbbá az oktatás és nevelés funkciójának, helyének a kérdése tehát nem pusztán szaktudományos probléma, hanem összefügg a mindenkori hatalomnak a szubjektumról alkotott képével.²⁴

Vagyis ezek a tudományos képek például „a” gyermekről igenis ideológikusak, amennyiben rezonálnak saját koruk társas-társadalmi értékvilágára, ugyanakkor formálják, alakítják is azt. Annak a neveléspolitikai fordulatnak a középpontjában, mely az 1945 utáni néhány évben megindult, a *gyermek*, az *iskola*, a *politikai és társadalmi egyenlőtlenségek* elleni küzdelem állt a középpontjában. Jóllehet már korábban is bőven találhatunk a gyermekközponúságra példát, ám eddig nem volt olyan oktatáspolitikai, mely a fentebbi fogalmak közötti *viszonyt* ilyen radikálisan újragondolta volna.²⁵

²² A magyar iskoláztatás társadalomtörténetéhez megkerülhetetlen: Kövér 2006.

²³ Rose 1999.

²⁴ Lásd Kovai 2016.

²⁵ Vö. Sáska 2004. A cikkben festett ideológiai-pedagógiai panorámából kimarad egy fontos rendszer, mégpedig a nem marxista skandináv szocializmus társadalomképe, lásd pl. Castles 1978.

Méreinek az első hosszabb, az általános iskola súlyát, fontosságát tárgyaló cikke 1947 januárjában jelenik meg a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete tudományos szakfolyóiratában, az *Embernevelésben*. Már a felütésből látható, hogy a közlemény felúton áll a szaktudományos érvelés és az új köznevelést támadók elleni filippika között. Az általános iskola bírálói ugyanis leggyakrabban a minőségi elvre hivatkoznak, s azt kifogásolják, hogy az általános iskola *egységes oktatása* nivellálni törekszik az egyéni különbségeket, vagyis egy szintre akarja hozni a gyermekeket, nem törődve az adottságokkal. Az azonos tananyagot, azonos tempóban, azonos módszerekkel kell elsajátítani, mintha egy adott korosztályban mindenkinek azonos lenne az érdeklődése, a ritmusa, a felfogóképessége stb. Egyszerűbben fogalmazva, azért tartják károsnak az egységes oktatást, mert attól tartanak, hogy a gyengébb képességűek visszatartják a tehetségesebb gyerekeket, vagyis az iskola akarva-akaratlanul *lefelé uniformizál*. Mérei mellett érvel, hogy a nyolcosztályos általános iskola, *a priori* azért jó, mert megszüntette a magyar iskolarendszernek azt a kényszerét, hogy a gyermek 10 éves korban válasszon a népiskola, a polgári és a gimnázium között. Ez a felnőttkori életét determináló választás azonban nem a képességek, nem az érdeklődés iránya és nem is az értelmi színvonal figyelembe vételével történt, hanem többnyire a szülők döntése volt. A három iskolatípus, tehát a népiskola, a polgári és a gimnázium különbsége két szempont szerint írható le:

„1. A képzés, amit 14 éves korban nyújtanak. Ezzel azonban már 10 éves korban elhatárolják, hogy a gyerekeknek egy kisebb része a legmagasabb végzettséget is megszerezheti, egy nagyobb részük már csak felső szakképzésben részesülhet, a legnagyobb részük előtt pedig 14 éves korban lezárul a továbbképzés lehetősége.

2. A társadalmi összetétel, vagyis hogy milyen rétegekből kerülnek ki e három iskolatípus tanulói. Erre vonatkozólag rendelkezésünkre áll a következő táblázat, amely azt mutatja, hogy 1945-ben Budapesten hogy oszlanak meg a tanulók a gimnázium és a polgári negyedik és a népiskola nyolcadik osztálya között a szülők foglalkozása szerint.”²⁶

1945 előtt a három iskolatípus valamelyikének a választásában a származás, a társadalmi helyzet döntött. Ahogyan évtizedekkel később – a francia iskolapszichológia eredményeiből kiindulva – Pierre Bourdieu oktatásszociológiája kimutatta, leginkább az iskolarendszer a felelős a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséért, amennyiben az iskolatípus választása, az előmenetel sikeressége szinte elválaszthatatlan a család osztályhelyzetétől, vagyis a kulturális, a társadalmi és a gazdasági tőkével való felszereltségétől, valamint az ún. tőkekonverziós képességétől.²⁷ A hazai iskolarendszer a társadalmi

²⁶ Mérei 1947a.

²⁷ Lásd Bourdieu – Passeron 1964, Bourdieu – Passeron 1970.

tagozódás tekintetében elitista, Mérei szótárában „rendi jellegű” volt, amennyiben a legmagasabb képesítést nyújtó gimnáziumba a fenti „negyedik rend” gyermekei az összlakosságban való számarányuk egytizedét kitevő számban jártak. Ezek az adatok alátámasztják azok felfogását, akik a régi típusú gimnáziumot „úri iskolának” tekintik, s az általános iskolában a demokratizálás előfeltételét látják.

Ez tehát az *egyenlősítő* általános iskola bevezetésének *társadalompolitikai és politikai* oka. Az első a társadalmi mobilitást szorgalmazza, amennyiben az iskolarendszer szavatolja azt, hogy a gyermek felfelé tudjon lépni a társadalmi hierarchiában, a második pedig – a korábban Mannheim által is javasolt szempontokat foglalja magában – nevezetesen a tudáshoz való egyenlő hozzáférés jogát, továbbá a tudás demokratizáló hatását, mely végső soron a tömegdemokrácia meggyökeresedésének fundamentuma. Mérei érvrendszerének következő mozzanata már szorosabban kapcsolódik szakmai ethoszához. Ugyanis a fejlődéslélektan tapasztalata azt mutatja, hogy mind az alkat, mind a személyiségstruktúra 14–16 éves korig számtalan változáson megy át.

„Elenyészően kicsi a valószínűsége annak, hogy a 10. életévben mutatkozó konstitúcióban a serdülése zártáig ne történjék olyan változás, amely 10 éves korban előre nem látható. Ugyanez áll a készségek arányára is. [...] A folyamatban lévő magyar iskolareform elvi célkitűzése: az embernevelés. Ez a készségek harmonikus és sokirányú kiművelését jelenti.”²⁸

Az embernevelés, a Bildung programja tehát arra épül, hogy a későbbi életét megalapozó iskola választása valóban a gyermek és ne a szülők joga és lehetősége legyen. A 4 + 8-as rendszerben épp a Mérei által bírált, a fejlődéslélektan számára módfelett problematikus 10. életévben kell és lehet iskolát választani, tehát a legrosszabb pillanatban, amennyiben a gyermeki intelligencia, valamint a készségek nem érték el azt a szintet, ahol a döntés valóban előkészíti, segíti a felnőtt életet.

Az általános iskola kortárs ellenzői – leginkább Szombatfalvy György tanügyi főtanácsos – rendszerint azt az érvet hozzák még fel, hogy az egységes nevelés nem veszi tekintetbe az eltérő képességű gyermekek szempontjait.²⁹ Mérei szerint felesleges azon aggódni, hogy az átlagos vagy gyengébb képességűek visszahúzzák a legjobbakat, s így nem képződik újra az elit, hiszen az iskolai munka – az egyetemekhez hasonlóan – differenciál, vagyis a képességek megmutatkozhatnak, ezt nem akadályozza az általános iskola. Másképpen fogalmazva, ez nem az iskolatípus problémája, hanem az iskolai oktatás *módszertanának* kérdése.³⁰ A valóban észlelhető színvonalkülönbség problémá-

²⁸ Mérei 1947a: 20., 22.

²⁹ Szombatfalvy egyébként maga is részt vett a köznevelés reformjában, pl. a tanárok átképzésében. Lásd Simon 1966: 396–397. Cikkeire lásd pl. Szombatfalvy 1946 és Szombatfalvy 1947.

³⁰ Lukács 1947.

jának pedagógiai megoldása nem az elit kiemelése, izolálása, hanem az iskolai élet átalakítása. Így az általános iskola bevezetése nem merülhet ki annyiban, hogy ugyanabba az épületbe járnak azok a gyerekek, akik korábban három különbözőt látogattak.

„Az általános iskola új típusú iskola, s így módszerének is alapjaiban újnak kell lenni. Ez a megújulás az életszerűség irányába mutat. Mint a valóságos életben, itt is különböző színvonalúak vannak együtt. Ennek feltétele a *munkamegosztás*. Munkamegosztás csak ott lehet, ahol együttes, *csopartos munka* van. A színvonalkülönbségekből fakadó nehézségeket az általános iskola csak akkor tudja áthidalni, ha a csoportmunka módszere és az *önkormányzati rendszer* felé fejlődik. Csak ezen a módon biztosíthatja a képességtöbblettel rendelkezők számára a teljesítménytöbblet lehetőségét és az alacsonyabb szintre való nivellálás elkerülését. Az általános iskola felépítésében és módszereiben alkalmas különböző típusú és különböző színvonalú tanulók befogadására az uniformizálás és a nivellálás veszélye nélkül. A szabadon választott tárgyak az irányulási különbözőségek, az önkormányzati rendszer és a csoportmunka pedig színvonalbeli eltérések továbbfejlesztő feloldását biztosítja.”³¹

Azért volt szükséges hosszabban idézni Mérei érvelését, mert közvetlenül a háború után, az iskola és a gyermek társas szempontú fejlődéslelektani összefüggésében kiváltképpen fontos dolgokat mond ki. Az egyik a durkheimi hatást mutató „munkamegosztás” gondolata, melyet előfeltételez az, hogy az iskolai osztályokat „kiscsoportokra” kell bontani, és ezeknek a kiscsoportoknak a működését az „önkormányzatiság”, vagyis a közösen született demokratikus döntés felelősségét racionalizáló módszer felé kell fejleszteni.³²

A szociálpszichológia és a társas szempontú gyermeklelektan ugyanis azt hangsúlyozza, hogy biológiai szempontból a készségek és a képességek egyenletesen oszlanak el, így a nevelésnek és az oktatásnak *kulcsszerepe* van a gyermeki értelem kibontásában, fejlesztésében. Márpedig ha kulcsszerepe van, akkor a modern állam oktatási intézményeinek (az óvodától és az iskoláktól az óvónők és a tanárok képzéséig) tartalmi fejlesztése és intézményi fenntartása döntő politikai szempont. Egyszerűbben fogalmazva, a fentebb hosszabban idézett, az általános iskola bevezetése mellett szociális szempontból is érvelő polgármesteri határozat, még ha magából a textusból ez nem is derül ki, ezt a komplex igényt fejezi ki. E törekvés szakpolitikai hátterének jelentős részét pedig az SZNI adja; ennek az intézetnek a fővárosi politikai támogatás miatt nem kell olyan ellenállással küzdenie, mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak vagy az Országos Köznevelési Tanácsnak, ily módon az SZNI-t egyfajta köznevelési és pszichológiai „laboratóriumnak” is tekinthetjük, ahol az új politika a szaktudományokon keresztül dolgozza ki, formálja meg

³¹ Mérei 1947a: 23–24. (Az én kiemeléseim.)

³² Lásd még Kiss 1947.

emberképét. A Főpolgármesteri Hivatalban Szoboszlai Ferenc vezeti a VII. köznevelési ügyosztályt, aki maximálisan támogatja a szcéna átszervezését, fejlesztését.

„A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet [...] célja, a tudományos pedagógiai munkásság mellett, a fővárosi nevelésügy alakulásának állandó figyelése és ennek alapján tanácsadás a főváros iskolapolitikájának irányításához. Olyan szerv ez, amely egyúttal módot és eszközt nyújt a székesfővárosi pedagógusok továbbképzésére. Mintaiskolája, könyvtára, munkaprogramja egyaránt alkalmassá tesz arra, hogy célját hiánytalanul megvalósítsa. Ebben az intézményben iskolapolitikai intézet, pedagógusok továbbképzését szolgáló pedagógiai szeminárium, gyermektanulmányi osztállyal, képességvizsgálati és pályaválasztási tanácsadóval, valamint kísérleti iskolával kibővített lélektani intézet, fizikai, biológiai, valamint föld- és néprajzi laboratóriumok, rajz- és kézimunkaosztályok nyernek elhelyezést. Feladata szakfolyóiratok kiadása, állandó és időszakos didaktikai kiállítások rendezése, vele szoros kapcsolatban működik a bemutató óvoda, valamint általános és középiskola. [...]

A közoktatásügy és a korszerű szociálpolitika szoros összetartozását tanúsítja az a székesfőváros által már megvalósított nevelésügyi újítás [...]. E sorok írása közben már megvalósult a tandíj és a beiratkozási díj eltörlése a székesfőváros összes iskoláiban. Az igazi demokráciának természetszerű velejárójaként, a székesfővárosnál már beállott az a helyzet, hogy a kultúrát minden rája szomjas tanuló pénzbeli térítés nélkül kaphatja, s így a nincstelen dolgozók gyermekei sem szenvedhetnek hátrányt a pénzszerző és birtokló osztályokkal szemben. Megemlítjük, hogy a rászoruló tanulók részére ingyen adunk tankönyveket és tanszereket.”³³

Szoboszlai nemegyszer jegyez közleményt valamelyik pedagógiai lapban, s cikkei a politika oldaláról egyértelműen támogatják a köznevelés baloldali átszervezését, áthangolását.³⁴ Budapest és az SZNI azért is érdekes *laboratórium*, mert mint a fentebb idézett cikk szerzője megjegyzi, az 1947–1948-as tanévre a fővárosban befejeződött az általános iskolai rendszerre történő átállás. Az egykori tanítványával jó kapcsolatot ápoló Stolmár László szervezőmunkájának köszönhetően 1945 őszére kialakul az új, kibővített feladatkörrel működő Neveléstudományi Intézet szervezete. Témánk szempontjából az SZNI azért is rendkívül fontos, mert ennek egyik osztályaként működő Lélektani Intézetében készítette el munkatársai és tanítványai segítségével Mérei Ferenc azokat a társas szempontú gyermeklélektani kutatásait, melyek egyrészt tudományos pályafutásának talán legnagyobb hatást kiváltó műveit foglalják magukban. Másfelől pedig e vizsgálatok az új iskola belső, tartalmi működés-módjára vonatkoztak, melyekben az iskolát nem pusztán oktatáspolitikai

³³ Szoboszlai 1946.

³⁴ Lásd Szoboszlai 1945.

döntések végrehajtási helyszínének tekintette Mérei, hanem egy komplex, a jövőt formáló közegnek, melyben a gyermek szempontjai (képességei, ambíciói, kreativitása stb.), a nevelés hatékonysága és demokratikus jellege, a megfelelő mentálhigiénés környezet kitüntetett szereppel bírtak.

A gyermek világnézete és a demokrácia mint kultúra

Mérei már ekkor is hangot adott annak, hogy az intézményrendszer önmagában kevés, ha nem egészül ki a társadalmi mobilitás és a kulturális hozzáférés esélyével, vagyis az egyenlőtlenségek csökkentése radikálisan javítja a demokrácia meggyökeresedésének esélyeit. *A gyermek világnézete* című kismonográfiájának (1945) megszületése nem választható tehát el attól a fejlődési ívtől, melynek legfontosabb pontjait a párizsi egyetemi évek és az 1935-ös hazatérést követő közleményei jelentették.³⁵ A gyermeki világ sajátos, autonóm belső logikáját finoman feltáró Mérei-szövegek rámutatnak arra: a gyermek ítéletei, okfejtései a valóság különös minőségű átélésében, tapasztalatában rejlenek. A felnőttek és a gyermekek világa között megjelenő különbség nem mennyiségi, de minőségi természetű.

„A gyerekek világa nem abban különbözik a felnőttek világától, hogy méretei kisebbek, határai szűkebbek, lehetőségei zártabbak. Nem abban, hogy kevesebb, gyengébb vagy tudatlanabb, hanem abban, hogy szerkezetében, törvényszerűségeiben más. A különbség nem mennyiségi, hanem minőségi. A gyermek világa nem hiányos felnőtt világ, élete nem hézagos felnőtt élet: önkörében teljes világ ez és csorbítatlan egésznek alkot, sajátos törvényszerűségekkkel és sajátos valóságokkal. [...] Eredményes csak az a nevelési befolyás lehet, amely számol a gyermeki világgal, mint sajátos realitással. A felvilágosodás korának társadalombölcselei vetették fel ezt a gondolatot, ami ott lappangott a múlt század minden haladó szellemű pedagógiai áramlata mögött.”³⁶

A gyermeki világ lényegévé, legfőbb vonásává és belső logikájához vezető úttá lényegül a játék praxisa, melyet nem valamilyen különálló cselekvésként értelmez Mérei, hanem olyasminek, mely minden tevékenységét átszövi, jellemzi. „A játék nem ok, nem cél, nem eszköz, hanem *maga a gyermeki cselekvés*.”³⁷ A gyermek fogalma egyfelől *an sich* tudományos tárgy lesz, mely a pszichológia és a pedagógia érdeklődésének kereszteződésében helyezkedik el, másfelől azonban a tudományos kutatás ebbéli tevékenysége mindig valamilyenféle társadalomjobbító, -formáló teleológiát kap. A korszerű nevelés leglényege-

³⁵ Bővebben lásd K. Horváth 2017.

³⁶ Mérei 1945: 6.

³⁷ Mérei 1945: 8. (Kiemelés az eredetiben.)

sebb eleme tehát a gyermeki világ tiszteletben tartása. Ha nem értjük meg annak sajátosságát, belső logikáját, úgy a nevelés idomítássá válik. Okfejtését oda futtatja ki, hogy a közösségi, nevelési, normaképzési szint az az elsődleges színtér, mely a gyermeket akaratlanul is megtanítja a körülötte lévő absztrakt fogalom, a társadalom szabályaira. A gyermeki világ tiszteletében és megértő formálásában *demokratikus garanciákat* lát: amit kiskorában közösségi szinten megtanul a gyermek, azt felnőttként komplexebb, társadalmi-politikai szinten alkalmazni, sőt kamatoztatni fogja.

Mérei a játék minőségi átalakulásán keresztül (rajzolás, gombozás, gyűjtés, társasjátékok, bandázás) a gyermeki értelem fejlődését és a gyermeki lét társasságát vizsgálta. Az 5-6 éves gyermek már képes szabályhoz kötött játékok játszására, ám megmarad annak egocentrikus (ideáltípusa a „csoportos magány” jellegű falka) formájánál (lépésről lépésre átalakítja azokat, ha neki úgy kedvezőbb), s csak 7-10 éves kortól jellemző a valódi együttműködés, ezen belül pedig a 9. év a fordulópont. Ekkortól a játék kezd munkává, alkotássá formálódni, kialakul benne a *létrehozás* igénye és öröme. Tehát nemcsak az oktatás során kapott minták, modellek formálják, hanem a saját gyermeki szempontjából újra is alkotja a szabályokat, segítve ezzel azok habituálissá válását.

A szocializáció szempontjából ezt azért tartja perdöntőnek Mérei, mert a gyermektársadalmakban felgyülemelő társas, közösségalkotó energia *választott* cselekvésként nyilvánul meg. Ez tudatos szabályalkotással társul, s az ebben való részvétel hozzásegít a közösségi szellem, a később kidolgozott *együttesség* megéléséhez: kialakul az építő jellegű, kooperatív „mi” tudat.³⁸ A csoportalakítás, intézményszervezés, közösségi szellem, választás és a törvényesség tehát olyan tulajdonságok, elsajátított képességek, melyekre a demokratikus állampolgári nevelésnek szüksége van, így kézenfekvő módon kínálkozik az, hogy ami spontán módon megvan a gyermektársadalomban, azt a demokratikus társadalom nevelése tudatosan áttemelje.

Így a gyermekek társadalma a gyermekközpontú, demokratikus iskola szabályaival, ugyanakkor spontaneitásával és önkéntességével a társadalom demokratikus nevelésének modelljévé lényegült Mérei Ferenc szemléletében. Dacára annak, hogy - mint említettük - a tárgyalt időszakban Mérei szakemberként az MKP égisze alatt dolgozott, szakpolitikai programjai egyértelműen a nyugati típusú szocialista (szociáldemokrata) neveléspolitikai elveket tükrözték (demokratikus szellem, nem hierarchikus szerveződés, csoportmunka, társadalmi igazságosság). Ugyan 1948 őszén még kinevezik a már sztálinista szellemben működő Országos Neveléstudományi Intézet élére, de 1949-től munkahelyén megfigyelik, jelentenek róla, s 1950 kora tavaszán elbocsátják. Rövid, 1956-os rehabilitációját nem tekintve Mérei érdemben soha nem térhetett vissza a neveléstudomány területére. Az, hogy a „demokrácia az iskolában”,

³⁸ Mérei 1947b.

a „csoportmunka”, az „önkormányzatiság” gyakorlata széles körben nem váltak praxissá az iskolarendszerben sem 1990 előtt, sem az után, már igazán nem Mérei Ferenc hibája.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL). VIII. 761: Fővárosi Pedagógiai Szeminárium
A Köznevelés Évkönyve, Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1948.
Embernevelés, 1945–1947.
Köznevelés, 1946.
Magyar Nemzet, 1947.
Pedagógus Értesítő, 1947.
Válasz, 1947.

Hivatkozott irodalom

A Langevin-Wallon-tervezet 1966: Budapest.
Baráth Magdolna 2017: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*. Budapest.
Baráth Magdolna 2014a: Előszó. In: *Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, 7–19.
Baráth Magdolna 2014b: Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról. In: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, 21–40.
Barber, Michael 1994: *The Making of the 1944 Education Act*. London – New York.
Beck, Ulrich 2003: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest.
Bibó István 1947: Összeesküvés és demokratikus évforduló. *Válasz* (7.) I. kötet. 176–183.
Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude 1970: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris.
Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude 1964: *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*. Paris.
Castles, Francis G. 1978: *The Social Democratic Image of Society. A Study of the Achievements and Origins of Scandinavian Social Democracy in Comparative Perspective*. London.
Clements, Keith (szerk.) 2010: *The Moot Papers. Freedom, Faith and Society in 1938–1944*. London.
Fehér M. István 2009: Az egyetem humboldti eszméje. In: Orbán Jolán (szerk.): *Jacques Derrida szakmai hitvallása*. Veszprém, 47–57.
Felkai Gábor 1999: *Mannheim Károly*. Budapest.
Humboldt, Wilhelm von 1985: A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről. In: *Válogatott írásai*. Budapest, 247–267.
K. Horváth Zsolt 2017: A devianciától a prevencióig. A gyermeki világ társas szempontú értelmezése a magyar pszichológiában: Mérei Ferenc. *Sic Itur ad Astra* 66. 309–346.
K. Horváth Zsolt 2018: Köznevelés és demokratikus értékpolitika: emancipáció és igazságosság a második világháború utáni oktatáspolitikában. *Új Egyenlőség*. Hálózati közlés: <http://ujegyenloseg.hu/koznevelés-es-demokratikus-értékpolitika/>
Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest.

- Kelemen Elemér 2002: A magyar oktatási törvényhozás története. In: *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*. Budapest, 17-70.
- Keyssar, Alexander 2000: *The Right to Vote. The Contested History of Democracy in the United States*. New York.
- Kiss Árpád 1948: A magyar köznevelési reform. In: *A Köznevelés Évkönyve*. Budapest, 23-48.
- Kiss Tihamér 1947: A különösen tehetségesek nevelése az általános iskolában. *Embernevelés* (3.) 9. 399-403.
- Knausz Imre 1994: *A közoktatás Magyarországon, 1945-1956*. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- Kovai Melinda 2016: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945-1970*. Budapest.
- Kövér György (szerk.) 2006: *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest.
- Kövér György 2014: Reformált kommunizmus és büntudat. In: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, 252-268.
- Lukács Sándor 1947: A kultúrpolitikai reakció szervezett támadása az általános iskola ellen. *Pedagógus Értesítő* (3.) 4. 1-3.
- Mannheim Károly 2000: A jelenkori szociológia feladatai. In: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest.
- Mannheim Károly 1999a: Korunk diagnózisa. In: Felkai Gábor: *Mannheim Károly*. Budapest, 157-216.
- Mannheim Károly 1999b: Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés. In: Felkai Gábor: *Mannheim Károly*. Budapest, 217-279.
- Mannheim, Karl 1943: *Diagnosis of Our Time. Wartime Essays of a Sociologist*. London.
- Mannheim, Karl 1951: *Freedom, Power and Democratic Planning*. London.
- Mérei Ferenc 1945: *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány*. Budapest.
- Mérei Ferenc 1947a: A minőségi elv és az általános iskola. *Embernevelés* (3.) 1. 19-24.
- Mérei Ferenc 1947b: *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyerekeken*. Budapest.
- Mérei Ferenc 1971: Henri Wallon élete, munkássága, pszichológiája. In: Henri Wallon: *Válogatott tanulmányok*. Mérei Ferenc (szerk.) Budapest, 13-55.
- Nagy Mária 2000: A Langevin-Wallon-tervezet francia- és magyarországi fogadtatása. In: *Hatszáz év neveléstörténetéből. Neveléstörténeti tanulmányok, 1997-1998*. Budapest, 74-81.
- Nagy Péter Tibor 1992: *A magyar oktatás második államosítása*. Budapest.
- Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a 20. században*. Budapest.
- Rosanvallon, Pierre 1992: *Le sacre du citoyen. L'histoire du suffrage universel en France*. Paris.
- Rose, Nikolas 1999: *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. London - New York, 2. kiadás.
- Sáska Géza 2004: A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokráciaellenes képzete a 20. századi pedagógiai ideológiákban. *Magyar Pedagógia* (104.) 4. 471-497.
- Sáska Géza 2001: Összevetés: a közműveltség kiterjedtsége, a szakmai autonómia foka, a társadalmi egyenlőség kívánatos mértéke és hatása az iskola szervezetére 1945-ben és 1985-ben. *Új Pedagógiai Szemle* (51.) 6. 33-47.
- Simon Gyula 1966: Köznevelési dokumentumok a felszabadulás évéből. In: Kiss Árpád - Nagy Sándor - Szarka József - Szokolszky István (szerk.): *Tanulmányok a nevelés-*

tudomány köréből, 1965. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. Budapest, 396-397.

Standeisky Éva 2015: *Demokrácia negyvenötben.* Budapest.

Szoboszlai Ferenc 1946: Budapest a magyar közoktatásban. *Köznevelés* (2.) 24. 1-3.

Szoboszlai Ferenc 1945: Mit vár a főváros a Pedagógusok Szabad Szakszervezetétől? *Embernevelés* (1.) 1-2, 40-45.

Szombatfalvy György 1946: Tehetségselekción. *Köznevelés* (2.) 3. 13.

Szombatfalvy György 1947: Egy elhibázott kísérlet - az általános iskola. *Magyar Nemzet* 1947. február 2., 5.

Ungváry Krisztián 2003: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest, 279-308.

Zátonyi Sándor 2006: Hatvanéves az általános iskola. *Iskolakultúra* (16.) 2. 49-58.

Kövér György műveinek bibliográfiája

Disszertációk

- A diplomás értelmiség társadalmi származása és nemzetiségi összetétele Oroszországban a 19-20. század fordulóján.* Bölcsészdoktori disszertáció. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1975. 101 p.
- Az Osztrák-Magyar Bank létrejötte és működése 1851-1914.* Kandidátusi értekezés. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1992.
- A tiszaezlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2009.

Könyvek

- Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete, 1848-1914.* Budapest: Gondolat Kiadó, 1982. 256 p.
1873. *Egy krach anatómiája.* Budapest: Kozmosz Könyvek, 1986. 147 p.
- Szerkesztette: *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig.* (Szöveggyűjtemény, 1-2. k.) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- Losonczy Géza, 1917-1957.* Budapest: 1956-os Intézet, 1998. 405 p.
- Társszerző: Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest: Osiris Kiadó, 1998. 356 p.
- A Bank története: Az ötvenéves bank, 1950-2000.* Budapest: Magyar Külkereskedelmi Bank, 2000. 360 p.
- A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2002. 412 p.
- Társszerző: Ágnes Pogány: *Die binationale Bank einer multinationalen Monarchie. Die Österreichisch-Ungarische Bank (1878-1922).* Beitrage zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 94. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002. 204 p.
- Társszerkesztők: Czoch Gábor; Faragó Tamás; Pogány Ágnes; Szávai Ferenc; Varga Zsuzsanna: *Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XX. század.* Budapest: Aula, 2003. 651 p.
- Társszerzők: Gyáni, Gábor; Valuch, Tibor: *Social History of Hungary from the Reform Era to the End of the Twentieth Century. Atlantic Studies on Society in Change, No. 113. East European Monographs, No. DCXLII.* New York: Boulder, Co. - Highland Lakes, N. J., 2004. 771 p.
- Szerkesztette: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest: Századvég, 2006. 851 p.
- Társszerkesztők: Benda Gyula; Bácskai Vera; Gyurgyák János: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest: Osiris Kiadó, 2006. 566 p.
- A tiszaezlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek.* Budapest: Osiris Kiadó, 2011. 749 p.

- A pesti City öröksége: Banktörténeti tanulmányok.* Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2012. 434 p.
- Társszerző: Hirata, Takeshi: *Mibunshakai to shiminsbakai: 19 seiki Hangari shakaishi.* Tokyo: Tosui Shobo Publishers, 2013. 338 p.
- Biográfia és társadalomtörténet.* Budapest: Osiris Kiadó, 2014. 436 p.
- Társszerkesztők: Keller Márkus; Sasfi Csaba: *Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext: Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert.* Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Balassi Institut Collegium Hungaricum, Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2015. 362 p.
- Társszerkesztők: Pogány Ágnes; Weisz Boglárka; Demeter Gábor; Draskóczy István; Gaucsik István; Simon Zsolt; Somorjai Szabolcs; Szántay Antal; Tóza-Rigó Attila: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016: Válság - Kereskedelem.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont - Hajnal István Alapítvány, 2016. 440 p.
- Társszerkesztők: Pogány Ágnes; Weisz Boglárka: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017-2018: Hitel - Bank - Piac.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont - Hajnal István Alapítvány, 2018. 333 p.
- Patrónus és tanítványi gárda: A Domanovszky-iskola. Budapest: Magyar Tudományok Akadémia 2018. 36 p. *Szétfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián.*
- A növekedés terbe. Krízisek, csődök, ciklusok.* Budapest: Osiris Kiadó, 2018. 312 p.

Tanulmányok

- Értelmiségiek Kelet-Európában a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszakában. *Studium* 4. (1973), 5–10.
- Petőfi királyhű ellenfele: Mező Dániel. *Hajdúsági Közlemények* 4. (1974), 36–38.
- A századforduló orosz társadalmának képe L. D. Trockij (Bronstein) korai publicisztikájában, 1903-ig. *Acta universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica* 21. (1975), 36–49.
- A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19–20. századfordulóján. *Századok* 110. (1976), 3. 433–460.
- A szovjet társadalomtörténeti kutatás változatai és problémái. *Történelmi Szemle* 19. (1976), 4. 761–765.
- Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón. *Történelmi Szemle* 20. (1977), 2. 247–259.
- Az orosz obszcina történetéhez (Áttekintés a hetvenes évek szovjet szakirodalmáról). *Történelmi Szemle* 21. (1978), 2. 338–354.
- A magyar gazdaságpolitika és lehetőségei (1867–1914). *Egyetemi Szemle* 1. (1979), 1. 63–76.
- A Kondratyev-ciklus: szakasz vagy hullám? *Egyetemi Szemle* 2. (1980), 3. 127–136.
- A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol-Magyar Bank (1868–1879). *Századok* 118. (1984), 3. 486–512.
- Gründolás 1869-ben. *História* 6, (1984). 2. 10–12.
- A Kondratyev-ciklus története. *Agrártörténeti Szemle* 27. (1985), 3–4. 435–457.
- Állam-bank-vasútépítés. A Magyar Keleti Vasút (1868–1873). *Acta universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica* 41. (1986), 5–17.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. *Közgazdasági Szemle* 33. (1986), 3. 312–324. [Németül: Die Entwicklung des Bankensystems in der österreichisch-ungarischen Monarchie. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 28. (1988), 3. 47–69.]

- A Szovjetunió és Közép-Kelet-Európa. Gazdasági érintkezés a két világháború között. *Történelmi Szemle* 29. (1986), 3–4. 481–491.
- A londoni tőzsde és Ausztria-Magyarország hitele (1868–1871). *Egyetemes Történelmi Tanulmányok* 16. (1987), 19–35. [angolul: The London Stock Market and the Credit of Austria-Hungary. *Acta Historica* 34. (1988), 2–3. 159–170.]
- A konferencia megnyitása. In: Á. Varga László (szerk.): Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján: Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár, 1987. 15–16. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 1.
- Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In: Á. Varga László (szerk.): Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján: Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár, 1987. 321–331. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 1.
- Egy magánbankár a XX. században: Krausz Simon. *Valóság* 30. (1987), 9. 56–62.
- A föld nacionalizálása a Szovjetunióban. *Határ: Irodalom Társadalomtudomány* 3. (1987), 98–103.
- N. D. Kondratyev és a gazdasági konjunktúra nagy ciklusai. *Magyar Filozófiai Szemle* 32. (1988), 5–6. 559–564.
- A modernizációról. *Janus (Pécs)* 5. (1988), 1. 58–61.
- The London Stock Market and The Credit of Austria-Hungary (1868–1871). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34. (1988), 2–3. 159–169.
- A részvényesek névjegyzéke mint társadalomtörténeti forrás. In: Erdman Gyula (szerk.): Kutatás, módszertan. Gyula: Hajnal István Kör – Békés Megyei Levéltár, 1989, 118–124. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 2.
- Banking and Industry in Hungary before 1914. In: Banking and Industry in Hungary: Two studies. *Uppsala Papers in Economic History Working Paper* 6. (1989), 29–40.
- Einkommensteuer und Verbürgerlichung. Ein Versuch zur Eingrenzung des Pester Großbürgertums nach dem Ausgleich. In: Erns Bruckmüller; Hannes Stekl; Peter Urbanitsch (szerk.): *Bürgertum in der Habsburger-Monarchie*. Wien – Köln: Böhlau Verlag, 1990. 57–63.
- A. V. Csajanov orosz gyökerei. In: Angi János (szerk.): „Forradalom felülről”: *A Szovjetunió második forradalma (1928–1933)*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1990. 89–92.
- Losonczy Géza 1917–1977. *História* 12. (1990), 2. 32.
- The Austro-Hungarian Banking System. In: R. Cameron; V. I. Bovykin (szerk.): *International Banking 1870–1914*. Oxford University Press, Oxford, 1991. 319–345.
- Piacgazdaság – polgárosodás – demokrácia. A mai magyar átalakulás történelmi perspektívából. *Magyar Tudomány* 38. (1991), 1. 30–46.
- A Second Flowering: The Renewal of Pest’s Merchant Bankers and the Financing of Industry before and after the First World War. In: *Papers in Business History. Report from the BHU International Conference* 1. (1991), 1–13. [németül: Die zweite Blütezeit: Die Pester Privatbankiers. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 4. (1993), 4. 574–585.; magyarul: A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. *Replika* 8. (1997), 25. 47–55.]
- Az Osztrák-Magyar Monarchia bankrendszere a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok rendszerében. In: Mazsu János (szerk.): *Iparosodás és modernizáció. Tanulmányok Ránki György emlékének*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1991. 43–63.
- A halálhoz vezető út. Losonczy Géza, 1957. április–december. *Valóság* 34. (1991), 7. 41–54.

- Abszolutizmusból alkotmányosságba. Az Osztrák Nemzeti Bank és a Plener-féle bank-törvény. *Közgazdasági Szemle* 39. (1992), 2. 146-159.
- Infláció, defláció és gazdasági növekedés Magyarországon a 19. században. *Aula: Társadalom és Gazdaság = Society and Economy* 14. (1992), 2. 82-85.
- A magyar gazdaságtörténet-írás régi útjai. BUKSZ - Budapesti Könyvszemle 4. (1992), 2. sz. 179-183. [angolul: Large banks in Pest and the Austro-Hungarian Bank. In: 20th Century Universal Banking: International Comparisons. *Report from the International Conference Budapest* 3. (1992), 55-61.]
- A magyar állampénzügyek történetéből. *Pénzügyi Szemle / Public Finance Quarterly* 36. (1992), 10-11. 749-760.
- Losonczy Géza utolsó napjai. *Világosság* 33. (1992), 11. 857-866.
- A dualizmus-kori tőkeimport historiográfiai és módszertani kérdései. *Aetas* 7. (1992), 4. 5-19.
- A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank (1867-1878). *Századok* 127. (1993), 1. 89-127.
- Aetas-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről. *Aetas* 4. (1993), 4. 191-193.
- Az Osztrák-Magyar Bank magyarországi tisztviselő-jelöltjei (1892). In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1993. 255-261.
- The First Heyday of Pest City. *The Hungarian Economy* 24. (1993), 2. 6-8.
- Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák-Magyar Bank alapításának előzményei, 1871-1878; Az Osztrák-Magyar Bank, 1878-1914. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816-1924.* Budapest: KJK 1993. 77-81.; 155-343.
- M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. *Budapesti Negyed* 1. (1993), 1. sz. 43-56.
- Báró Ullmann György naplójegyzetei. Debrecen, 1945. február 27. - április 1. *Valóság* 36. (1993), 7. 61-63.
- Reformált kommunizmus és büntudat. Losonczy Géza 1951-1956. *Protestáns Szemle* 55. (1993), 2. 126-139.
- Nobilizált pénzváltók - pénzváltó nemesek. A Baron testvérek Pestén. *Zalai Gyűjtemény* 34. (1993), 251-259.
- Monetarization in Hungarian Economic Thought in the First Half of the 19th Century. In: Manuela Albertone; Alberto Masoero (szerk.): *Political Economy and National Realities.* Torino: Einaudi, 1994. 289-296.
- Kiegyezés: egy újraírt forгатókönyv. Historizáló sémák a magyar átalakulásban. *Századvég* 9. (1994), 1. 150-158.
- Hitelélet, gazdaság. In: Éri István (szerk.): *Boldog békeidők. A TV Magiszter előadás-sorozata.* Budapest: TKM Egyesület, 1994. 29-34.
- Dunántúli bankpiacok a dualizmus korában. In: Fodor Zsuzsa (szerk.): *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában.* Veszprém: Lackó Dezső Múzeum, 1995. 91-100.
- Kisvárosi elit társaságok. Hajdúböszörmény a két világháború között. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Mezőváros - kisváros.* Debrecen: Csokonai Kiadó 1995. 217-223. *Rendi társadalom - polgári társadalom* 4.

- Laudatio helyett... In: Á. Varga László (szerk.): Vera (nem csak) a városban. Debrecen: Hajnal István Kör – Csokonai Kiadó, 1995. 9. *Rendi társadalom – polgári társadalom Supplementum*.
- Nagykereskedőtől a bankárig. In: Á. Varga László (szerk.): Vera (nem csak) a városban. Debrecen: Hajnal István Kör – Csokonai Kiadó, 1995. 23–29. *Rendi társadalom – polgári társadalom Supplementum*.
- Múlt századi adóreformok. *Figyelő*, 1995. jan. 19.
- Pesti „bróker” a századelőn. *Figyelő*, 1995. ápr. 20.
- Egy XX. századi politikus-életpálya kérdőjelei: Losonczy Géza 1919–1959. 1–3. rész. *Magyar Nemzet*, 1995. okt. 20. 21., 24.
- Társ szerző: Hanák Gábor: Biográfia és Oral History. In: Valuch Tibor; Püski Levente (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1956-os Intézet – Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 92–101.
- A reformkortól az I. világháborúig. In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest: Aula 1996. 261–333.
- Losonczy Géza, a böszörményi gimnazista. In: Csiha László; Gyulai Edit (szerk.): *A hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium jubileumi évkönyve 1621–1996*. Debrecen – Hajdúböszörmény: Bocskai István Gimnázium, 1996. 51–54.
- Balra át... Losonczy Géza és a „Debreceni Márciusi Front” (1936–1938). *Debreceni Szemle* 4. (1996), 4. 483–504.
- Market Integration, Economic Intervention of the State and the Decline of Empires: Austro-Hungary and Russia. In: T. Hara; K. Matsuzato (szerk.): *Empire and Society. New Approaches to Russian History*. Sapporo: Hokkaido University, 1997. 93–107.
- Milyenek vagyunk? A „Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület” tíz év múltán. *Századvég* 12. (1997), 4. 43–55. [németül: Der István Hajnal-Kreis. *Osterreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 10. (1999), 2. 320–330.]
- Bankuralom? (szerkesztői bevezető) *Replika* 25. (1997). 23–25.
- Nagy vagyonok legendáriuma. *Café Babel* 7. (1997), 1. 13–32.
- Ki mit engedhet (meg magának) 48-ból? *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica* 49. (1997). 141–147.
- 12 nap... Losonczy Géza életében (1956. október 23. – november 3.). *Századvég* 6. (1997). 27–58.
- Centripetális és centrifugális gazdasági erők az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: Hanák Péter; Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs: University Press, 1997. 309–316. [angolul: Centripetal and Centrifugal Economic Forces in the Austro-Hungarian Monarchy. In: Alice Teichova; Alois Mosser; Jaroslav Pátek (szerk.): *Der Markt im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit*. Prague: Karolinum, 1997. 341–346.]
- Egy biedermeier cipserpolgárcsalád életstratégiája. In: Németh Zsófia; Sasfi Csaba: Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997. 175–180. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 7.
- A piacgazdaság kiteljesedése. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest: Korona Kiadó, 1998. 343–375.
- Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. *Aetas* 14. (1999), 1–2. 285–294.
- Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. *Századvég* 14. 3–21.

- Budapest „legjobb adósai” (1879–1890). In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Debrecen: Csokonai Kiadó 1999. 125–137.
- Das Jahr 1873: Die Wirtschaftskrise und die Banken in Ungarn. *Geld und Kapital* 3. (1999). 49–69.
- Előszó. In: Sasfi Csaba (szerk.): Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1998. évi esztergomi konferenciájának előadásai. Esztergom: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, 2000. 7–8. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 11.
- A tékozló Wotzasik fiúk. *Holmi* 12. (2000), 6. 701–717.
- Beköszöntő. *Korall* 1. (2000), 1. 5–7.
- Ötven óriás. Iparvállalati toplisták Magyarországon a 20. század első felében. *Múltunk* 45. (2000), 3. 86–123.
- Biográfia és történetírás. *Aetas* 15. (2000), 3. 150–157.
- Liedemann und Wahrmann: Strategien von Kaufmann-Bankiersfamilien im 19. Jahrhundert. In: W. Heindl; Litván Gy.; St. Malfer; Somogyi É. (szerk.): *Eliten und Aufienseiter in Österreich und Ungarn. Begegnungen an der Donau*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau 2001. 79–99.
- Băncile maghiare în monarhia austro-ungară (1873–1913). In: Mihai D. Drecin (szerk.): *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor din Austro-Ungaria (1867-1918)*. Cluj-Napoca: Editur Dacia, 2001. 85–90.
- A magyar banktörténet-írás helyzete és hagyományai. In: Búza János (szerk.): *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. MTA-BKAE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2001. 293–303.
- Államosítástól a privatizációig. Egy magyar bank útja a 20. század második felében. *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica* 53. (2001), 71–82.
- Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon kariertörténete. *Korall* 2. (2001), 3–4. 156–170.
- Bujálkodástól a nymphomaniáig: Freystädtler Flóra története. *Holmi* 13. (2001), 7. 933–952.
- A bécsi Rothschildok és az 5%-os magyar papírradék (1881–1893). *Aetas* 16. (2001), 3–4. 140–158.
- A Korall körkérdésére a társadalomtörténet-írás helyzetéről. *Korall* 2. (2001), 5–6. sz. 224–228.
- A naplóírók történelme: Beszélgetés Kertész Imre íróval, Gyáni Gábor és Kövér György történésszel. *Café Babel* 11. (2001). 29–34.
- A biográfia nehézségei. *Aetas* 17. (2002), 2–3. 245–263.
- A csapodár Flóra, avagy a polgári normaszéregés emlékképei. In: Pásztor Cecília (szerk.): Ünnepek – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 2002. 219–232. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 14.
- Piaci hullámzások és gazdasági növekedés. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 327–360.
- A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 281–301.

- XIX. századi történetírók és a történettudomány énképe. In: Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán (szerk.): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. deKON-KÖNYVek 27. Gondolat-Pompeji, Budapest-Szeged, 2003. 35–55.
- Források – értelmezések – történelmek. In: Bessenyei József; Feld István; Ö. Kovács József; Ringer Árpád (szerk.): *Források és történetírás*. Miskolc, 2003. 223–233. *Studia Miskolciensia* 4.
- „Deutsch lg. és fia”. In: Horváth László (szerk.): *A Hatvanyak emlékezete*. Hatvan: Hatvany Lajos Múzeum, 2003. 13–23. *Hatvány Lajos Múzeum Füzetek* 18.
- Kisemberek nagy (élet)történetei. In: Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003. 19–29.
- Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében. In: Vonyó József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században*. Pécs: Pro Pannónia 2003. 25–45.
- Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok* 137. (2003), 5. 1119–1169.
- Az aranyjaradék-konverzió kezdetei (1881). Egy nemzetközi értékpapír-tranzakció kutatásának problémái. In: K. Horváth Zsolt; Lugosi András; Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris, Budapest, 2003. 475–502.
- A „láthatatlan” aláíró. A 4%-os államkötvények jegyzői 1881-ben. *Korall* 4. (2003), 14. 54–79.
- Hungary. In: Joel Mokyr (szerk.): *The Oxford Encyclopedia of Economic History* 3. Oxford: Oxford University Press, 2003. 8–10.
- Előszó. In: Lácza Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2003. 7–8.
- Békebeli agglegénykedések Freystadtler Jenő memoárjában. In: Lácza Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2003. 41–55.
- Milyenek vagyunk? A „Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület” tíz év múltán. In: Sasfi Csaba (szerk.): *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban: ipar és társadalom a 18–20. században*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 10., jubileumi konferenciájának előadásai. Budapest – Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár – Hajnal István Kör 2003. 11–24. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 10.
- Wotzasik Samu tévelygései és jó útra térése (Esettanulmány). In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003. 142–152. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 12.
- Kincstár és konzorcium: a magyar aranyjaradék-konverzió mérlegei, 1881–1884. *Aetas* 19. (2004), 1. sz. 74–100.
- Gentry és zsidó? Társadalmi identitás és előítélet az 1880-as évek Magyarországon. *Századvég* 1. (2004), 37–61.
- Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén. *Korall* 5. (2004), 17. 5–42.
- Bankárok és bürokráták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1907). *Aetas* 20. (2005), 1–2. sz. 93–114.
- „Egy különleges nap”. 1882. április 1., szombat Tiszaeszláron. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 40. (2005), 2. sz. 199–208.

- Taksás nemesek Tiszaeszláron a 19. század közepén. Módszertani esettanulmány. In: Angi János; ifj. Bartha János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 2005. 227–243.
- Osztrák credit – magyar hitel. Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900). *Századok* 139. (2005), 5. 1261–1284.
- Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete. *Korall* 6. (2005), 21–22. 68–97.
- Tört-én-ész-történetem. *Korall* 6. (2005), 21–22. 212–218.
- Solymosi Eszter ruhája. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Kortárs, Budapest, 2005. 139–151.
- Nagybirtokok Tiszaeszláron a 19. század második felében (Esettanulmány). In: Búza János; Estók János; Szávai Ferenc; Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. BKTE Alapítvány, Budapest, 2006. 143–155.
- Tiszaeszlár messzire van... (Adalékok a falusi tér történetiségéhez). In: Győri Róbert; Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. MTA RKK – Dialóg Campus, Pécs–Budapest, 2006. 102–123.
- Biográfia és családtörténet: Solymosi Eszter és családja. In: Galambos Sándor; Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVII.*, Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2006. 215–241.
- Előszó. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Századvég, 2006. 9–12.
- A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Századvég, 2006. 77–161.
- „Wahrmann és fia”. In: Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti bűség*. Wahrmann Mór 1831–1892. Argumentum, Budapest, 2006. 77–91.
- A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle* 48. (2006), 3–4. 235–260.
- Seiffensteiner Salamon lidérces álmai. *2000* 18. (2006), 7–8. 54–61.
- Életsebességek: Beszélgetés Gyáni Gábor, Kövér György és Ormos Mária történésszel. *Café Babel* 15. (2006). 25–32.
- Emléksorok Kertész Lászlóról. In: Kertész László; Csiha László; Gyulai Sándor (szerk.): *Hiány és bűség: Kertész László emlékezete*. Hajdúböszörmény: Bocskai István Gimnázium 2005. 280.
- Rotschild – Sina – Wodianer: Bécsi bankárok az ún. magyar konzorciumban 1867 után. *Budapesti Negyed* 14. (2006), 4. 39–52.
- Utószó. In: Benda Gyula; Bácskai Vera; Gyurgyák János; Kövér György (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 2006. 547–557.
- Előszó. In: Mayer László; Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szombathely: Hajnal István Kör – Vas Megyei Levéltár, 2006. 7–9. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 17.
- Az érettségi éve: 1914. Napló és önéletírás metszéspontjai. In: Mayer László; Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő*. A Hajnal István Kör Társadalom-

- történeti Egyesület konferenciája. Szombathely: Hajnal István Kör - Vas Megyei Levéltár, 2006. 215-229. *Rendi társadalom - polgári társadalom* 17.
- Performációk II. „Nemesi társadalom” Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás után. *Korall* 8. (2007), 27. 110-151.
- Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletírása. *Aetas* 22. (2007), 2. 106-122.
- Az eszlári telkes jobbágy és leszármazottai. In: Bana József; Katona Csaba (szerk.): *Családok, családjak, generációk. A Győri Mediawave Fesztivál keretében 2007. május 2-3-án megrendezett tudományos konferencia előadásai*. MOL - Mediaweave Alapítvány, Budapest-Győr, 2007. 165-177.
- Az orális történelem három paradoxona. *Replika* 18. (2007), 58. 44-46.
- „Egy különleges nap”: 1882. április 1., szombat, Tiszaeszláron. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája*. Pápa, 2004. augusztus 27-28. Budapest - Pápa: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület - Pápai Református Gyűjtemények 2007. *Rendi társadalom - polgári társadalom* 18.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora - ma*. Budapest: ÜMK 2007. 44-72. *Habsburg Történeti Monográfiák* 1.
- Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletírása. In: Mekis D. János; Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2008. 99-117.
- A regále-bérlettől a virilizmusig. A tisztaeszlári zsidó nagybérnök, Lichtmann Mór és fiai. *Budapesti Negyed* 16. (2008), 59. 109-136.
- Az eszlári pünkösdi „népizgatottság” (1882. május 29.). In: Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVIII. Dr. Nagy Ferenc levéltár-igazgatónak ajándékba*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2008. 281-294.
- Özv. Solymosi Jánosné dilemmái. (Kis eszlári nőtörténet). In: Bakó Boglárka; Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2008. 15-44.
- Keresztény bérlők Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás után. In: Horváth J. András (szerk.): *Szívrrel és tettel. Tanulmányok A. Varga László tiszteletére*. Budapest-Salgótarján: Fővárosi Levéltár - Nógrád Megyei Levéltár, 2008. 179-200.
- Az Ónody fivérek (nem regény). In: Oborni Teréz; Á. Varga László: *Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Eger: Heves Megyei Levéltár, 2008. 289-313.
- A magánélet titkai és a napló. Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében. *Aetas* 23. (2008), 3. 82-100.
- Bankrendszerváltás - a Külkerbank (MKB) nézőpontjából. In: Majtényi György; Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak: távolodás és közelítések*. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára - Kossuth Kiadó, 2008. 273-283.
- A lelkipásztor és a nyája: Csiszár Soma tiszteletes „többrendbeli vizsgálódása” az eszlári hívekkel. In: Czoch Gábor; Horváth Gergely Krisztián; Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok: tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2008. 355-374.

- Az eszlári szegény ember: Nemzedék, sors vagy osztály. In: Gyáni Gábor; Láczy Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben: a Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*. Nyíregyháza: Hajnal István Kör - Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, 2008. 89–102. *Rendi társadalom - polgári társadalom* 21.
- A diri. In: Mihály János; Csiha László (szerk.): *Mihály János emlékkönyv*. Hajdúböszörmény: Mihály János Alapítvány, 2008. 69–73.
- The Economic Achievements of the Austro-Hungarian Monarchy: Scale and Speed. In: Gerő András (szerk.): *The Austro-Hungarian Monarchy Revisited*. Boulder (CO): Social Science Monographs, 2009. 51–83.
- A vádbeli eszlári áldozat neme. In: Kisantal Tamás; Mekis D. János; P. Müller Péter; Szolláth Dávid (szerk.): *Thomka-symposion. Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére*. Pozsony: Kalligram, 2009. 320–327.
- A történész tekintete. In: Kovács Éva; Orbán Jolán; Kasznár Veronika Katalin (szerk.): *Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelő lehetőségei*. Budapest - Pécs: PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Gondolat, 2009. 103–115.
- Kállay kontra Kállay: Zalogváltó- és osztályos örökösödési per a jobbágyszabadítás korából. In: Bessenyei József; Draskóczy István (szerk.): *Pénztörténet, gazdaságtörténet: tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Budapest - Miskolc: Mirio Kulturális Bt., 2009. 220–230.
- A politikatörténet „visszavétele”. *Aetas* 24. (2009), 3. 147–155.
- Életpálya veszítés: Bencze Mihály önéletírásai. In: Háda Béla; Majoros István; Maruzsa Zoltán; Petneházi Margit (szerk.): *Két világ kutatója: Urbán Aladár 80 éves*. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2009. 237–247.
- The Investigating Judge, the Pathologist and the Historian: The Narrators of the Tisza-eszlár Case. In: Berszán István (szerk.): *Orientation in the Occurrence: proceedings of the interdisciplinary conference*. Cluj: Komp-Press - Korunk, 2009. 69–83.
- Hitelkonverziók: A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén. *Aetas* 25. (2010), 2. 45–75.
- Kiből lett és kiből nem lett virilista? Szabolcs megye, 1883. In: Valuch Tibor; Bódy Zsombor; Horváth Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2010. 282–296.
- A falusi értelmiség származása és szerepei. Papok, tanítók, jegyzők és gazdatisztek Tisza-eszláron a XIX. század második felében. In: Kiss László (szerk.): *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*. Budapest: Argumentum - ELTE TÁTK, 2010. 208–218.
- Az eszlári zsidóság harmadfél évszázada. Kontinuitás és megszakítottság. In: Kovács Zoltán; Püski Levente (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2010. 153–168.
- Zavargástól választásig: Csurgó és vidéke az 1883–84-as antiszemita „áramlatban”. In: Fischer Ferenc; Hegedüs Katalin; Rab Virág (szerk.): *A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára*. Pécs, IDResearch Kft. - Publikon, 2010. 291–302.
- Előszó. In: Gerhard Péter; Koltai Gábor; Rác Attila; V. László Zsófia (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon*. Budapest: Mundus Novus Kft., 2010. 9–12.
- Poór tanár úr: Szerény emléktábla egy formátumos tanáregyéniségről a digitális táblák korából. *Hajdúsági Tükör* 3. (2010), 3. 16.

- Egy igazi restauráció. Tisztújítás Szabolcsban, 1883 végén. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 45. (2010), 4. 414–437.
- Válság válság hátán: a 19. század. In: Katona Csaba (szerk.): *Gödörből gödörbe: mindenemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században. A szombathelyi Mediawave Fesztivál keretében, 2010. május 5-én megrendezett tudományos konferencia előadásai*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2010. 11–23.
- Aetas Aetatum. *Aetas* 25. (2010), 4. 64–80.
- Én-azonosság az ego-dokumentumokban: Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* 65. (2011), 3. 219–240.
- Írott orális történelem. *Forrás: Irodalom-Művészet-Tudomány* 43. (2011), 7–8. 176–191.
- Hős – zavarban: Lovassy László megőrzése és szabadulása. In: Völgyesi Orsolya; Deák Ágnes (szerk.): *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2011. 127–140.
- Kapitalista szocializáció: Cégörökítési stratégiák a 19. század végi nagypolgári családknál. In: Aczél Ágnes; Rényi Ágnes; Vásárhelyi Mária; Gellériné Lázár Márta; Kain Péter (szerk.): *A társas szociológus: tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 36–49.
- Lázongó migránsok, avagy kóbor rebellisek (1883). In: H. Németh István; Szívós Erika; Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére: a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete*. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2011. 186–196. *Rendi társadalom – polgári társadalom* 24.
- A magyar történettudomány első ötéves terve és a gazdaságtörténet-írás. In: Erős Vilmos; Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 22–42.
- A szív hangja a vegyesházasságról: Slachta Etelka levele Körmöczy Imrénnek, 1842. In: Dobszay Tamás; Erdődy Gábor; Manhercz Orsolya (szerk.): *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történelméről 1780–1948*. Budapest, ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, 2012. 127–138.
- Volt egyszer egy társadalomtörténet... *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 24. (2012), 3–4. 213–219.
- A történetíró személyes forrásai. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 47. (2012), 2. 30–40.
- Bekeresztelkedők: Társadalomtörténeti adalékok arról, hányféle asszimiláció lehetséges egy családban. *Kommentár* (2012), 6. 88–97.
- Tiszaeszlár, 1882–1883: Helyszíni szemle rekonstrukciós kísérlete. *História* 34. (2012), 8. 13–16.
- Deák Ágnes; Kövér György: Egy sorsüldözött rögeszméi: Sasku Károly (1807–1869). In: Bariska István; Mayer László (szerk.): *Határon innen, határon túl: tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2012. 45–60.
- „Választási epilóg”: Ónody Géza utolsó csatája a mandátumért (1896). In: Borsi-Kálmán Béla (szerk.): *Homályosodás és liberalizmus: tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára*. Budapest: 2000 – Sík Kiadó, 2013. 143–153.
- Növekedés és hanyatlás az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi emlékezetében. *Korall* 14. (2013), 54. 5–27.
- Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében. *Századok* 147. (2013), 1. 189–204.

- A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete: Intézményi megközelítés és historiográfia. *Történelmi Szemle* 55. (2013), 2. 201–224.
- Az Annales születése és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: Bárány Attila; Györkös Attila; Pallai László (szerk.): „*A francia história hazai nagykövete*”. *Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára*. Debrecen: Debreceni Egyetem – Történelmi Intézet, 2013. 215–223.
- A történész és a hangok: Forráskutatói tűnődések. *Magyar Zene* 51. (2013), 4. 357–368.
- “A Satisfactory Combination in Every Respect...”: The Spouse Selection Dilemmas of a Young Man of the Christian Middle Class at the Turn of the Century. *Hungarian Historical Review* 3. (2014), 1. 32–60.
- Egy pesti evangélikus nagykereskedő csődje: Frölich Frigyes, 1865/66. *Credo XX* (2014), 1. 25–35.
- A „000” fedőnevű ügynök: Pest, 1883–1884: Egy spicli identitásának és azonosításának bonyodalmai. In: Katona Csaba (szerk.): *Kémek, ügynökök, besúgók az ókortól Mata Hariig. A szombathelyi Mediawave Fesztivál keretében 2011. június 3-án megrendezett tudományos konferencia előadásai*. Szombathely, Mediawave Alapítvány, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, (2014). 155–167.
- Intra- and Inter-confessional Conflicts in Tiszaeszlár in the Period of the “Great Trial”. *Hungarian Historical Review* 3. (2014), 4. 749–786.
- Deák Ágnes; Kövér György: *Aetas*, 2014. 4. Krízis és történelem. 5–145.
- The “Small Crisis” (1869) in the Shadow of the “Great Crash” (1873). In: ENIUGH (szerk.) *Multiple economic crises in historical perspectives*. Leipzig: ENIUGH Congress, 2014.
- Halmos Károly; Kövér György: Pesti cridák: Adalékok a 19. századi budapesti csőd-statisztikához. In: Óri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2014. 59–76.
- Halmos Károly; Szmodics Anikó; Kövér György: Pester Krida: Beiträge zu den Konkursstatistiken von Budapest im 19. Jahrhundert. In: Kövér György; Keller Márkus; Sasfi Csaba (szerk.): *Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext: Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert*. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien – Balassi Institut Collegium Hungaricum – Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2015. 87–116.
- Benda Gyula mint gazdaságtörténész. In: Szijártó M. István (szerk.): *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai*. 2013. november 27. Budapest: Balassi Kiadó, 2015. 117–133.
- Szmodics Anikó; Kövér György: Einleitung: Krisengeschichte als Disziplin? In: Kövér György; Keller Márkus; Sasfi Csaba (szerk.): *Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext: Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert*. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien – Balassi Institut Collegium Hungaricum – Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2015. 7–26.
- Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: Eröss Zsolt; Gyarmati György (szerk.): *Kor / Társ Panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére*. Budapest – Pécs: Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – Kronosz Kiadó, 2015. 73–106.
- Ars poetica helyett. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A történész műhelye*. Kolozsvár: Komp-Press – Korunk, 2015. 123–132.

- Államháztartási válságtól az aranyjáradékig: Széll Kálmán pénzügyminisztersége. In: ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium, (2015). 117–152.
- Crossroads and Turns in Hungarian economic history. In: Boldizzoni, Francesco; Hudson, Pat (szerk.): *Routledge Handbook of Global Economic History*. New York – London: Routledge, 2016. 242–257.
- A magyar gazdaságtörténet-írás öröksége. In: Pogány Ágnes; Weisz Boglárka; Demeter Gábor; Draskóczy István; Gaucsik István; Simon Zsolt; Somorjai Szabolcs; Szántay Antal; Tóza-Rigó Attila (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016: Válság – Kereskedelem*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, 2016. 7–20.
- Átértékelések: Egy fogalom historiográfiai útvesztői a 20. században. *Aetas* 31. (2016), 4. 5–28.
- „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* 150. (2016), 5. 1221–1258.
- Történelem – szociológia – társadalomtörténet: Élettörténeti reflexiók. In: Hidas Zoltán (szerk.): *Ars sociologica. Vallomások a szociológiáról mint hivatásról*. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2016. 167–186.
- Van-e, volt-e vidéki történetírás? In: Pap József; Tóth Árpád; Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2016. 55–84.
- Szerkezet és szellem a Magyar Művelődéstörténetben. In: Horváth Zita; Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2017. 247–272.
- A civil társadalom születése: Fogalomtörténeti vázlat. In: Héjja Julianna Erika; Sáfár Gyula (szerk.): *EÁrchívum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. Gyula: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 2017. 131–144.
- Tiszaeszlár (biografikus) emlékezete. *Apertúra Magazin: Film – Vizualitás – Kultúra* XII. 2. Paper: <http://uj.apertura.hu/2017/tel/kover-tiszaeszlar-biografikus-emlekezete/> 16. (2017)
- Az élet sokfélesége, a rajz egysége? In: Vonyó József; Csukovits Enikő; Gyarmati György (szerk.): *Személyiség és történelem: a történelmi személyiség: A történeti életrajz módszertani kérdései*. Budapest – Pécs: Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, 2017. 25–45.
- Tiszaeszlár „felejtethetlen” emlékei. *Korall* 67. (2017). 35–50.
- „Puha” források – „kemény” tények: Naplók és visszaemlékezések a társadalomtörténetben. *Soproni Szemle* 71. (2017), 3. 235–249.
- A Rothschild-konzorcium és az Osztrák–Magyar Monarchia államadósága. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018*, (2018). 221–237.
- Bácskai Vera (1930–2018). *Századok* 152. (2018), 2. 455–456.

